11 TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

SOSYALİZM NEREYE?

Sungur Savran
İşçi Devletleri Yol Ayrımında
Tülay Arın
Planlamadan Özel Mülkiyete
Saruhan Oluç
Bürokrasi ve İhtiyaçlar
Necip Çakır
Doğu Avrupa: 1946 - 1949
Boris Kagarlitski
SSCB'de Aydınlar
Gülnur Savran
Sınıf Politikasının Reddi
Adnan Ekşigil
Fransız Devrimi
İşaya Üşür
İngiltere'de Burjuva Devrimi
E.A.T.
Hal Draper: 1915 - 1990
Ragıp Zarakolu
1989-Sonrası 'Dünya Düzeni'

10

11)

Die Philosophen haben die Welt
nur verschieden interpretiert, es
kömmt drauf an, sie zu verändern.

Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde
yorumlamakla yetindiler; oysa, asıl önemli
olan dünyayı *değiştirmektir*.

Brüksel, İlkbahar 1845

ONBİRİNCİ TEZ

Sayı : 1990/1

Sahibi: *Ragıp Zarakolu*
Yazı İşleri Müdürü : *Nail Satlıgan*

Kapak : *Sertaç Ergin*
Kapak Baskı : *Orhan Ofset*
Dizgi : *SEL Dizgi*
Baskı : *Gülen Ofset*

Genel Dağıtım: BELGE-ULUSLARARASI YAYINCILIK
Tic.Ltd.Şti.
Başmusahip Sokak Talas Han 16/302
Cağaloğlu - İSTANBUL

Sosyalizm Nereye?

İÇİNDEKİLER

	Onuncu Sayı Üzerine	5
Sungur Savran	Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?	8
Tülay Arın	Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete	41
Saruhan Oluç	Bürokrasi, Devlet ve İhtiyaçlar	63
Necip Çakır	Doğu Avrupa'da "Devrim" : 1946-1949	80
Boris Kargarlitski	Marksist Olmanın Önemi	100
Gülnur Savran	'Öz'lerin Reddinden Sınıf Politikasının Reddine	108
Adnan Ekşigil	Aydınlanma ve Fransız Devrimi	134
İşaya Üşür	Burjuva Devrimleri Bağlamında Onyedinci Yüzyıl İngiliz Devrimi	158

DEĞİNMELER

Ragıp Zarakolu	1989 Sonrası 'Dünya Düzeni' Şekillenirken	179
E.A. Tonak	Hal Draper: 1915-1990	189

Onuncu Sayı Üzerine

11.Tez uzunca bir kesintiden sonra tekrar çıkıyor. Şubat 1989 - Temmuz 1990 arası yayımına ara vermiş olan bir Maksist derginin yeniden çıkarken söze, Tien-Anmen katliamını, Berlin Duvarını, Doğu Avrupa'da bir biri ardına çöken rejimleri, Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov politikalarının geçirdiği aşamaları anarak başlamasını beklemek doğal olsa gerek. Biz de öyle yapıyoruz: 11 Tez'in bu sayısı "Sosyalizm Nereye?" başlığını taşıyor.

Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Çin'de yaşananlar, dünya solunun, yıllardır sosyalizmi bu ülkelerdeki rejimlerle özdeşleştirmiş olan önemli bir bölümünde derin sarsıntılara yol açtı. Öte yandan, Batı Avrupa'da çeşitli Marksist grup ve bireyler zaten epeyi bir süredir sosyalizm düşüncesinden, 'devrim ruhu'ndan uzaklaşmışlar, gelişmiş kapitalist ülkelerin sunduğu sivil toplum odakları, demokratik muhalefet, liberalizm kültürü vb. 'olanaklar'ı değerlendirme yolunu seçmişlerdi. Bu ortamda Marksist teori ve düşüncenin gelişme kanalları tıkandı; felsefeden ekonomi politiğe, siyasete kadar her alanda Marksizm burjuva düşüncesinin kuşatımına maruz kaldı.

Bu genel bağlamı göz önüne alarak, onuncu sayımızın ana temasını iki eksen çevresinde düzenlemeye çalıştık. Bunlardan ilki dünyada sosyalizmin **pratiği** ile ilgili olanı: Sungur Savran, Tülay Arın, Saruhan Oluç, Necip Çakır ve Boris Kagarlitski'nin yazıları Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeleri ve bunların tarihsel arka planını çeşitli boyutlarıyla ele alan çalışmalar. Gülnur Savran ve Adnan Ekşigil ise, dünyada sosyalizm ve devrim düşüncelerinin yaşadığı çalkantıları belirli yönlerinden kavramaya çalışıyorlar. Nihayet İşaya Üşür'ün, temayla doğrudan ilintisi olmayan yazısı, burjuva devrimlerinin kavramlaştırılması yolunda bir çabayı içerdiği ölçüde Ekşigil'in yazısıyla ve dolayısıyla bu sayının temasıyla bir anlamda bağlantılı.

Sungur Savran, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde ortaya çıkan gelişmeleri toplu halde değerlendirdiği yazısında tartışmayı iki ana eksen üzerine yerleştiriyor: kapitalizmin restorasyonu ve politik devrim. Savran, sözkonusu ülkelerde sosyo-ekonomik yapının hâlâ kapitalizmden farklı olduğunu ama kapitalizme dönüş yönünde çok güçlü bir eğilimin her geçen gün yükseldiğini saptadıktan sonra, bu eğilimin somut bir gerçeklik haline gelip gelmeyeceği sorununun bu ülkelerdeki sınıf mücadelelerinin sonucuna bağlı olduğu yargısına varıyor. Savran'a göre, genellikle sanıldığının aksine, kapitalizmin restorasyonu yönündeki gelişmelerin ardında kitle hareketi değil bürokrasinin güçlü bir ka-

nadı vardır. Kitle hareketi ise, 1989 Doğu Avrupa çalkantılarında görüldüğü gibi, bürokratik hakimiyeti güçlü bir atılımla devirmeyi başardığı halde, ciddi zaaflar taşıdığı için, Savran'ın "politik devrimin başlangıcı" olarak nitelediği mücadelesini sosyalist demokrasinin kurulması noktasına kadar taşıyamamıştır. Yazar, geleceğin politik devrim ve kapitalist restorasyon arasındaki mücadeleye sahne olacağını, bürokratik hakimiyetin ise, kısa dönemli iniş çıkışlar dışında, tarihsel anlamda gününü doldurduğunu ileri sürüyor.

Tülay Arın 1950'lerden beri Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği ve Çin'de yaşanan iktisadi reform mücadelesini ve deneyimini değerlendiren, kuramsallaştıran çalışmaları ele alıyor ve bunları iktisadi reform modelleri çerçevesinde tartışıyor. Yazı iktisadi reform modellerinin ve reform uygulamalarının merkezi planlamadan giderek uzaklaşan bir evrim geçirdiğini göstermeye çalışıyor. Arın'a göre, bu süreç merkeziyetçi planlamaya, hesaplama ve işletmelerin etkinliğini arttırma amacıyla değer biçimlerinin dahil edilmesiyle başlıyor, piyasaların oluşması, sonra farklı mülkiyet biçimlerinin gelişmeye başlaması, daha sonra farklı mülkiyet haklarının ve toplumsal mülkiyetin farklı biçimlerinin ortaya çıkması, nihayet toplumsal mülkiyetin kendisinin özelleştirilmeye başlaması ile bugüne geliyor. Çalışma, iktisadi reform modellerinin, sosyalizmi düzenlemenin farklı biçimlerinin mümkün olduğunu göstermeye çalışırken sosyalizmin de nasıl farklı tanımlarını yaptıklarını anlatıyor. Arın'a göre, reform modellerinin evrimi içinde "sosyalizm"in kapitalizmden nerelerde ayrılacağı da iyice bulanıklaşıyor.

Saruhan Oluç'un yazısının çıkış noktasını 1989'un sonlarında Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan kitle eylemleri oluşturuyor. Oluç, bu hareketlerin esas olarak "yurttaş hareketleri" olmalarının ve yurttaşlık haklarının elde edilmesiyle sınırlı kalmalarının ardında yatan tarihsel gerçekliği, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da kurulmuş olan iktidar yapısıyla açıklamaya çalışıyor. Yazara göre, sözkonusu ülkelerde, parti ve sendikalar aracılığıyla insanların ihtiyaçları üzerinde diktatörlük kuran ve bu ihtiyaçları gerek ekonomik gerekse politik alanlarda denetleyen iktidar mekanizması, bu toplumların bireylerinin özel kişi/devlet yurttaşı bölünmesini aşmaları önünde engel oluşturmuştur. Buna bağlı olarak da, muhalefetlerini yurttaş kimlikleriyle sürdüren bireyler, o güne dek kendi dışlarında merkezi olarak belirlenmiş ihtiyaçlarını ise tüketici ya da özel kişi kimlikleriyle ifade etmişlerdr. Bu ikiliğin aşılmasını sağlayacak temelin oluşturulması, yani özyönetim ve taban örgütlenmeleri aracılığıyla iktidarın toplumsallaşması, yazara göre, mevcut durumun alternatifi olabilecek bir sosyalizm projesinin hareket noktası olmalıdır.

Necip Çakır, Doğu Avrupa'da 1989 yılında yaşanan dönüşümün nasıl bir sosyo-ekonomik ve politik zeminde yer aldığını anlayabilmek açısından büyük önem taşıyan bir konuyu inceliyor: bu ülkelerde İkinci Dünya Savaşı sonrasında "halk cumhuriyetleri"nin kuruluş süreci. Çakır, öncelikle Sovyetler Birliği'nin, başta savaş sonrası askeri durum çerçevesinde Kızıl Ordu'nun rolü olmak üzere, bu ülkelerdeki eski rejimlerin yıkılmasında nasıl etken olduğunu vurguluyor. Yazar, Doğu Avrupa'nın eşitsiz ekonomik, politik, kültürel vb. gelişme göstermiş farklı ülkelerinde "halk cumhuriyetleri"nin kuruluşunda gözlenebilen sayısız ortak özelliği açıklarken, bu çelişik durumun sözkonusu uluslararası etkenin ağırlığıyla açıklanması gerektiğini ortaya koyuyor. Çakır'ın nihai yargısı "halk cumhuriyetleri"nin 1989'da toplu çöküşünün bu geçiş

sürecinin özellikleriyle açıklanabileceği. Kısacası, yazara göre, bu rejimlerin encamı kuruluşlarının bütün kusurlarının zorunlu bedeli olmuştur.

Boris Kagarlitski'nin yazısı Sovyetler Birliği'nde olup bitenlerin ideolojik düzlemdeki ifadeleri üzerinde yoğunlaşıyor. Aydınlar ve teknokratlar arasında yaygın olan perestroyka yanlısı görüşler tarihsel açıdan her ne kadar altmışlı yıllarda boy veren "liberal komünizm"in mirasçısı olarak görünse de, yazara göre, artık sözkonusu olan düpedüz kapitalizm yanlısı, neo-liberal bir çerçevedir: Bu yönelişin kimi savunucuları "toplumsal adalet" ve "eşitlik" düşüncelerini sırtlarında bir kambur olarak taşımaktan vaz geçmiş ve piyasa ekonomisinin gelişmesini baltalayabilecek kitle direnişlerini bastırabilmek için demokrasiyi reddetme noktasına gelmişlerdir. Ne var ki, kapitalist ilişkilerin tümüyle oluşmadığı Sovyetler Birliği'nde bu yöneliş kendini ancak "piyasa Stalinizmi" biçiminde ortaya koymaktadır. Ancak Kargalitski umutsuz değil. Yazar işçi sınıfının ve gençliğin, bu yönelişin karşısına çıkarılabilecek bir sosyalist alternatifin ana kaynaklarını oluşturduğu kanısında: Sözkonusu alternatifin demokratik planlama ve özyönetim temelinde yükseltilebileceğini ve Marksist enternasyonalizm aracılığıyla evrensel bir kültürün parçası haline getirilebileceğini savunuyor.

Onuncu sayının ikinci eksenini oluşturan yazılara gelince. Gülnur Savran, "işçi sınıfı"nı gerek sosyolojik anlamda bir gerçeklik, gerekse politik anlamda belirleyici toplumsal dinamik olarak görmeyi reddeden, giderek sınıfsal kimliğin öncelikli bir tahlil aracı olarak kullanılmasına karşı çıkan bazı görüşlerin genel bir taramasından hareket ederek, E.Laclau/C.Mouffe'un yakında Türkçe olarak yayımlanması beklenen **Hegemonya ve Sosyalist Strateji** adlı kitabı üzerinde odaklaşıyor. Savran'ın ana tezi, felsefi düzlemde tarihsel-toplumsal ilişkilerden oluşan bir "öz" anlayışının mutlak reddinin politika alanında pragmatizme ve rastlantısallığa yol açtığı. Laclau/Mouffe'un adı geçen yapıtının incelenmesi ve eleştirisi aracılığıyla, yazar, belirlenim ilişkilerini, tarihsel süreklilik ilkesini, toplumsal bütün anlayışını ve dolayım kavramını "özcülük" adı altında karalayıp, bunların yerine "eklemlenme" ve "söylem" tahlillerine dayalı bir çerçeveyi öneren anlayışın çıkmazlarını göstermeye çalışıyor. Yazının buna bağlı ikinci tezi ise, sözkonusu anlayışın tohumlarının Althusser düşüncesinde bulunabileceği. Yazarın buna karşı savunduğu yaklaşım, "öz" ve "dolayım" kavramlarına dayalı 'Althusser-öncesi' bir Marksist çerçeveden esinleniyor.

Adnan Ekşigil, yazısında, Fransız Devrimi'nin ikiyüzüncü yıl kutlamaları ile yeniden gündeme gelen tartışmaları ele alıyor. Ekşigil, ikinci kısmı gelecek sayıda yayımlanacak olan yazısının ilk kısmında Fransız Devrimi'ne yönelik iki tür eleştiri üzerinde yoğunlaşıyor. Yazara göre, bir tür eleştiri, Fransız Devrimi'nin Aydınlanma'nın özlem ve ilkelerini yeterince gerçekleştiremediği inancına dayanır. Bu eleştiri türüne göre, şiddet, terör, savaş gibi Fransız Devrimi'ne damgasını basan tüm olumsuzluklar, Devrim'in Aydınlanma'dan sapmasının bir sonucudur. Oysa ikinci tür eleştiriye göre, bu olumsuzluklar Aydınlanma'dan sapmanın değil Aydınlanma'yı izlemenin, Aydınlanma'nın siyasal bir ifadesi olmanın sonuçlarıdır. Kısacası, birinci tür eleştiri Fransız Devrimi'ni Aydınlanma adına, ikincisi ise Aydınlanma ile birlikte mahkum eder. Yine yazarın sınıflandırması çerçevesinde, bu ikinci eleştiri türünün ise farklı kaynaklardan beslendiği ve farklı hedeflere yöneldiği açık olan değişik tipleri vardır. Bir tip eleştiri Aydınlanma'ya düpedüz gelenek adına karşı çıkarken, bir diğeri geleceğe yönelik şekilde,

yeni bir ussallık arayışı içinde Aydınlanma'yı sorgular. Ekşigil'in yazısı özellikle bu sonuncu tip eleştiriyi irdelemek amacını taşıyor.

Ekşigil'in yazısına konu olan Fransız Devrimi genellikle burjuva devrimleri arasında en çok tartışılanı olmuştur. Buna karşılık, Avrupa'nın öteki büyük burjuva devrimi olan İngiliz Devrimi uzman tarihçiler dışında fazla tartışmaya konu olmaz. Kapitalizmin dünya çapında gelişmesinde özel bir yeri olan ve bu yüzden Marx'ın **Kapital**'i için bir laboratuar işlevi gören bu ülkede modern çağın açılışına temel olan bu büyük toplumsal olayın ihmali önemli bir eksiklik yaratır. İşaya Üşür, burada bu az tanınan devrimi tahlil ederek bu eksikliğin giderilmesi yolunda bir ilk adım atıyor. Üşür'ün yazısı iki ana bölümden oluşuyor. İlk bölümde burjuva devrimini bir genel tarihsel kategori olarak ele alan yazar, ikinci bölümde İngiliz Devrimi'ne yol açan uzun dönemli sosyo-ekonomik değişimi, buna bağlı olarak sınıf yapısında ortaya çıkan gelişmeleri ayrıntısıyla inceledikten sonra, devrim içinde boy ölçüşen toplumsal ve siyasal güçlerin bir panoramasını çizerek İngiliz Devrimi'nin özgüllüğünü ortaya koyuyor.

Değinmeler bölümünde E. A. Tonak geçtiğimiz günlerde kaybettiğimiz Amerikan Marksisti Hal Draper'in dürüst siyasal-düşünsel yaşamına beslediğimiz saygıyı dile getiriyor.

Ragıp Zarakolu ise yazısında olağanüstü bir altüstlük içinde belirlenmekte olan 89 sonrası dünyaya çeşitli açılardan değinmelerde bulunuyor ve bu dünyanın farklı düzlemlerde yeni toplumsal çatışmalara gebe olduğuna, ve komünist ütopyaların gerçekleşmesi için dünya toplumunun bugün daha fazla olanağa sahip olduğuna işaret ediyor.

11.
TEZ
ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?

Sungur SAVRAN

Moskova Spartak-Dinamo Kiev maçı. Sovyetler Birliği'nin bu iki futbol devinin mücadelesi televizyondan naklen yayınlanıyor. On milyonlarca Sovyet vatandaşı televizyon başında. Derken ilk yarı bitiyor, kamera stüdyoya dönüyor. İki yarı arasında Sovyet televizyonu kapitalist ülkelerin televizyonundan farklı olarak banka, tuvalet malzemesi, deterjan reklamlarıyla uyutmuyor seyircilerini. Onun yerine "piyasa"nın, Sovyetler Birliği'nde günlük dilde "kapitalizm" anlamına gelen bu çok özel "ürün"ün reklâmını yapıyor. Gorbaçov'un ekonomik danışmanı, Başkanlık Konseyi üyesi Stanislav Şatalin, gözlerinin hayretten faltaşı gibi açılmış olduğunu tahmin edebileceğimiz on milyonlarca futbolsevere sesleniyor: "Piyasadan korkmayın. Hiç kimseye zarar gelmez piyasadan." (International Herald Tribune, 14 Mayıs 1990.)

Bu olay, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da son yıllarda ortaya çıkan ve çoğu sosyaliste anlaşılmaz gibi görünen tuhaf durumun simgesi gibi. Ekonomik güçlükler içinde bunalan Sovyet ve Doğu Avrupa emekçilerine, piyasanın ve özel mülkiyetin üstünlüğü konusunda sürekli bir ideolojik bombardıman yapılıyor. Bürokrasi, eskiden bürokratik planlamaya dayanan idari sisteminin savunusu için kullandığı propaganda gücünü şimdi kapitalist yöntemleri yüceltmek amacıyla sömürüyor. Sovyet emekçisi (ve Doğu Avrupa emekçileri) bürokratik sistemin iflasıyla kapitalizmin propagandası arasında sıkışıp kalmış durumda. Piyasa, özel mülkiyet, emperyalizmle bütünleşme hızla gelişiyor.

Dünyada ve Türkiye'de sosyalist hareket içinde bazı akımlar bu gelişmeleri sevinçle selamlarken, bazıları da bu ülkelerde (en azından bir bölümünde) kapitalizme geri dönüşün şimdiden gerçekleştiğini ileri sürüyorlar. Kimi de Doğu Avrupa'da 1989 yılında yaşanan büyük kitlesel ayaklanmaların kapitalist restorasyon sürecinin asli bir unsuru olduğu kanısında. Bu yaklaşımlar ciddi yanlışlar içeriyor. Kapitalist restorasyon eğilimleri karşısında suskun kalmak da, erkenden kapitalizme dönülmüş olduğu yargısını vermek de, uluslararası sosyalist hareketin önündeki görevlerin doğru biçimde saptanmasına engel oluyor. Kitle hareketinin hedefinin kapitalist restorasyon olduğu yargısı ise, sosyalizmin yaşadığı bunalımdan tek çıkış yolu olan işçi ve emekçi mücadelelerinin önünü kapatmak anlamını taşıyor, dünya sosyalist hareketinin bu ülkelerdeki

müttefiklerini yanlış seçmesine zemin oluşturuyor.

Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da yaşananları, bütün karmaşıklığı içinde doğru temellerde kavramak bugün Marksizmin ana görevlerinden biri. Çünkü bu ülkelerde uluslararası proletaryanın ve sosyalizmin geleceğini uzunca bir süre boyunca belirleyecek **dünya-tarihsel** önemde bir süreç yaşanıyor. Üstelik son derecede çelişik bir süreç bu: Bir yandan proletaryanın bütün kazanımlarının tehlikeye düştüğü, kapitalizme dönüşün temellerinin atıldığı bir süreç; bir yandan da proletaryanın ve öteki ezilen kitlelerin onyıllardır işçi devletlerini ele geçirmiş olan bürokrasiye karşı onurlu bir direnişini ve mücadelesini içeriyor. **Kapitalist restorasyon** yönündeki gelişmeler ile **politik devrimin** ilk adımları içiçe geçiyor, birbirlerini karşılıklı olarak koşullandırıyor ve birbirleriyle boy ölçüşüyor. İşte bu çelişik süreci kavrayabilmek, indirgemecilikten kaçınmak, gelişimi karmaşıklığı ve çok-yönlülüğü içinde tahlil etmek gerekiyor.

I. "SOSYALİZM"DEN KAPİTALİZME GEÇİŞ SÜRESİ

Günümüzde bürokratik işçi devletlerinde ortaya çıkan büyük değişimin kavranmasındaki güçlüğün arka planında, bu ülkelerin sosyo-ekonomik ve politik doğası konusunda teorik bir berraklığın ve propagandanın ötesine gidebilen ampirik bilginin eksikliği yatıyor. Bir yandan bu toplumların bugünkü bunalımdan önce ne tür bir doğaya sahip olduğunun doğru teşhis edilememesi, yaşanan sürecin "sosyalizmin çöküşü" gibi görülmesine yol açıyor. Bir yandan da bu toplumları kapitalist bir sosyo-ekonomik formasyondan ayıran öğeler maddeci bir temelde tanımlanamadığı için kapitalizme dönüş eğilimlerinin bilimsel bir tahlilini yapmak olanaksızlaşıyor. Dolayısıyla, bürokratik işçi devletlerinde kapitalist restorasyon dinamiklerini değerlendirmeden önce bu konuya değinmek gerekiyor.

1. Sosyalizme Geçiş Toplumları ve Kapitalizm

Bir toplumun sosyo-ekonomik karakteri ancak ekonomik artığın üretilmesi ve mülkedinilmesi sürecine bakılarak saptanabilir. Sermayenin, üretim ve geçim araçlarından tümüyle yoksun emekçilerle giriştiği ilişki sonucunda, üretilen ekonomik artığı artı-değer biçimi altında mülkedinerek yeniden sermayeye dönüştürmesi, kapitalist toplumun sosyo-ekonomik karakterini tanımlar. İşte bu süreç, yani sermaye birikimi, bütün toplumsal yaşama damgasını vuran temel süreç haline geldiğinde, kapitalist bir toplumla karşı karşıyayız demektir. Sermayenin üretimi ve yenidenüretiminin bu biçimde gerçekleşmesi için bazı koşullar gereklidir. Birincisi, üretim araçları toplumun belirli bir kesiminin, kapitalist sınıfın, elinde toplanmış olmalıdır. İkincisi, sermaye "kendini genişleten değer" olduğuna, toplumsal artığı artı-değer biçimi altında mülkedindiğine göre, meta üretimi (piyasa sistemi) toplumsal üretimin düzenlenmesinin **hakim** biçimi olmalıdır. Üçüncüsü, üretim ve geçim araçlarından yoksun bir emekçiler kitlesi, yani proleterler sınıfı, ekonomi-dışı hiçbir zora başvurulmaksızın, salt yaşamlarını sürdürebilmek, en temel gereksinimlerini dahi karşılayabilmek için emekgüçlerini **satmak** zorunda olmalıdır. Bu son nokta başka bir biçimde de ifade edilebilir: İnsanın çalışma kapasitesi, emekgücü, tıpkı emeğin ürünleri gibi bir **meta** haline gelmiş olmalıdır. Dolayısıyla, her meta gibi bir değeri olmalıdır. Ücret, bu değerin etrafında **dalgalanan**, arz

ve talebe göre kimi zaman üzerine çıkan, kimi zaman altına düşen bir fiyat niteliği taşımalıdır. Yani emekgücünün de arzının ve talebinin belirlendiği bir piyasası olmalıdır.

Bu üç koşul, kapitalist bir sosyo-ekonomik formasyonun varlığı açısından tanımlayıcı koşullardır. Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ve benzeri öteki ülkelerde ise, sosyo-ekonomik yapıyı tanımlayan, tam da bu koşulların yokluğudur.

• Bu toplumlarda üretim ve dolaşım araçları (toprak, madenler, fabrikalar, ulaştırma ağı, bankalar, iç ve dış ticaret) ezici çoğunluğuyla kolektif mülkiyet altındadır. Büyük özel mülkiyet tasfiye edilmiş, bunun yerini, başka kolektif mülkiyet biçimlerinin yanısıra, esas olarak devlet mülkiyeti almıştır. Dolayısıyla, bu toplumlarda, bir kapitalist sınıfın varlığının önkoşulu olan, üretim araçlarının özel mülkiyetinden söz edilemez. Burada bir temel itiraz noktasına kısaca değinmek gerekiyor. 1970'li yıllardan bu yana yaygınlaşan bir eleştiriye göre "devlet mülkiyeti sosyalizm değildir." Kuşkusuz, böyle ifade edildiğinde bu önerme doğrudur. Ama genellikle yapıldığı gibi buradan hareketle devlet mülkiyetinin özel mülkiyet karşısında sosyalizme geçiş açısından bir kazanım, hatta bir önkoşul olmadığını ileri sürmek yanlıştır. Evet, devlet mülkiyeti, yaygın olarak var olsa bile, her durum ve koşulda anti-kapitalist bir içerik taşımaz. Ama yaygın devlet mülkiyeti sermayenin sosyo-ekonomik yaşam üzerindeki hakimiyetini ortadan kaldırarak burjuvaziyi hakim sınıf konumundan indirdiği takdirde sosyalist bir biçim niteliğini taşır. Gerek bu yönden, gerekse planlanmış bir ekonominin önkoşulu niteliğiyle devlet mülkiyeti sosyalizme geçişin zorunlu bir unsurudur. Bu kendi başına devlet mülkiyetinin sosyalizmi gerçekleştirdiği anlamına gelmez elbette. Başka bir deyişle, devlet mülkiyeti sosyalizme geçişin yeterli değil ama gerekli bir koşuludur.

• Sermaye, Marx'ın deyişiyle, "hareket halinde değer"dir. Yani meta üretiminin ekonomik yenidenüretimin hakim biçimi olmasını, piyasayı, parayı, rekabeti vb. varsayar. Sözkonusu toplumlarda ise piyasanın ve meta kategorilerinin (para, fiyat, ücret vb.) ekonominin işleyişinde (özellikle tüketim malları alanında) önemli bir rolü olmakla birlikte, son döneme kadar planlama ekonomik düzenleme açısından hakim ilişki niteliğini taşımış, meta üretimi ise tâbi bir konumda kalmıştır. Burada "ilişki" sözcüğünün üzerinde dikkatle durmak gerekiyor. Planlama (her ne kadar dar anlamda teknik yönlerinin varlığı yadsınamazsa da) salt bir ekonomik teknik değildir, öncelikle bir üretim ilişkisidir. Üreticilerin emeklerinin, ancak ürünlerinin değerleri aracılığıyla, yani piyasa dolayımıyla toplumsallaştığı meta üretimine karşıt olarak, üreticilerin üretim faaliyetini dolayımsız ve bilinçli bir biçimde birbirine bağlayan bir üretim ilişkisi. Meta üretimi kapitalizmin yenidenüretiminin zeminini, planlanmış üretim ise sosyalist üretimin temelini oluşturur.

• Nihayet, emekgücü sözkonusu toplumlarda bir meta olmaktan çıkmıştır. Bu nokta sorunun en tartışmalı ve en güç anlaşılan yönü olduğu için burada üzerinde ayrıntılı olarak durmak gerekiyor. Herşeyden önce, emekçilerin bu toplumlarda toplumsal gelirden aldıkları payın ücret biçimi altında ödeniyor olması, emekgücünün aynen kapitalist toplumda olduğu gibi burada da bir meta niteliği taşıdığının kanıtı olarak gösterilemez. Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda, sosyalizme (komünizme) özgü biçimlerle kapitalizme özgü biçimlerin bir arada var olması bu toplumun doğasından kaynaklanan

bir olgudur. Bu bir arada var oluşun bir veçhesi de, yeni ilişkilerin kendilerini eski biçimler altında ifade etmeleridir. Ücret için de aynı şey sözkonusudur. Ücret, sermaye ile proleter arasındaki mübadele ilişkisinin (emekgücünün alım-satımının) **olgusal** biçimidir. Sermaye ile proleter ilişkisinin varlığı için bu olgusal biçimin altında, ilişkinin gerçek niteliğini cisimleştiren özsel biçim yani **emekgücünün değeri var olmalı, ücret bu değerin bir ifadesi olmalıdır.** Bu ise, ücretler genel düzeyinin meta üretiminin yasalarına tâbi biçimde emekgücünün değerinin çevresinde salınmasını gerektirir. Başka bir deyişle, ücret biçiminin emekgücünün meta karakterinin ifadesi olabilmesi için, **genel ücret düzeyinin emekgücünün değeri ile ilişkisinin ekonomik olarak, yani piyasadaki arz ve talebin karşılıklı etkileşimi altında belirlenmesi gerekir.** Oysa emekgücünün bu toplumlarda bu anlamda bir piyasası yoktur.

Bu noktayı biraz açalım. Kapitalizm koşullarında, yani genelleşmiş meta üretiminde, işgücü piyasasında arz ve talep mekanizmasının işlemesini sağlayan, **yedek sanayi ordusu** (ya da **göreli artık nüfus**) olarak anılan işsizler kitlesinin dönemsel olarak büyüyüp küçülmesidir. Marx'ın deyişiyle,

> "Yedek sanayi ordusu, durgunluk ve ortalama refah dönemlerinde, faal emek ordusu üzerinde büyük bir basınç yaratır; aşırı üretim ve hummalı büyüme dönemlerinde ise faal emek ordusunun taleplerini dizginler. **Dolayısıyla, göreli artık nüfus emek arz ve talep yasasının çevresinde döndüğü eksendir.** Bu yasanın geçerlilik alanını sömürü faaliyetine ve sermayenin hakimiyetine mutlak olarak uygun sınırlar içinde tutar."[1]

Bu yüzdendir ki, yine Marx'a göre, "bir bütün olarak alındığında ücretlerin genel hareketi **yalnızca** yedek sanayi ordusunun daralması ve genişlemesi tarafından düzenlenir."[2]

Yedek sanayi ordusu işgücü piyasasının işleyişinin odak noktası olduğuna göre, Sovyetler Birliği ve benzeri toplumlarda bir yedek sanayi ordusunun var olup olmadığı sorunu büyük önem taşıyor. Yedek sanayi ordusunun varlığı iki koşula bağlıdır: Birincisi, bir işsizler kitlesinin hiç olmazsa dönemsel olarak ortaya çıkması; ikincisi, çalışmakta olan işçilerin bu işsizlerce ikame edilebilmesi. Tartışma konusu olan toplumların bir bölümünde (Sovyetler Birliği'nde ve, Yugoslavya istisnasıyla, Doğu Avrupa'da) genel olarak işsizliğin mevcut olmadığı, Marksist olsun olmasın bütün uzmanların saptadığı bir nokta.[3] İşsizliğin kitlesel olarak var olduğu durumlarda bile (Yugoslavya ve Çin örnekleri), işsizler çalışmakta olan işçiler için bir tehdit oluşturmazlar. Çünkü bu ülkelerde çalışma güvencesi son derecede yüksektir. İşçiler, bırakalım ekonomik ge-

---

1. Karl Marx, **Kapital**, Birinci Cilt, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul, 1986, s. 656. Değiştirilmiş çeviri.
2. A.y., s. 654. Değiştirilmiş çeviri.
3. Bu konuda örneğin Sovyetler Birliği hakkındaki literatürden sayısız örnek verilebilir. Çeşitli uzmanların yazılarını bir araya getiren bir derleme için bk. David Lane (der.), **Labour and Employment in the U.S.S.R.**, Wheatsheaf, Brighton, 1986. Son dönemlerde Sovyetler Birliği'nin ekonomik bakımdan göreli olarak geri cumhuriyetlerinde (özellikle Orta Asya'da) işsizlik yaygınlaşmaya başladı. Ancak bizim bu noktada tartışmakta olduğumuz, bu toplumların reformlar öncesindeki durumudur.

rekçeleri, disiplin ihlali dolayısıyla bile kolay kolay işten çıkarılamazlar. Bu yüzden de var olan işsizler kitlesi bir yedek sanayi ordusu işlevini göremez.

Öyleyse varılacak sonuç açıktır. Sözkonusu toplumlarda, emekgücünün fiyatının (ücretin) genel düzeyini ekonomik yasalara bağlı olarak düzenleyebilecek bir işgücü piyasası yoktur. Piyasası olmayan bir meta olmayacağına göre emekgücü burada meta karakterini yitirmiştir.[4]

Bu toplumlarda bir yedek sanayi ordusunun var olmaması, dolayısıyla emekgücünün meta olmaması, sermayenin hakimiyetinin ortadan kaldırılmış olduğunun tartışmasız kanıtıdır. Marx'ın deyişiyle.

> "Çalışan nüfus, kendi üretiminin sonucu olan sermaye birikiminin yanısıra, kendisinin göreli olarak gereksiz hale getirilişinin, bir göreli artık nüfusa dönüştürülüşünün araçlarını da yaratır... Bu, kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasasıdır... Öte yandan, artık emekçi nüfus birikimin, ya da servetin kapitalist bir temelde gelişiminin, zorunlu bir ürünü olduğu gibi, bu artık nüfusun kendisi kapitalist birikimin bir kaldıracı, daha da öte, kapitalist üretim tarzının bir varlık koşulu haline gelir."[5]

Kısacası, yedek sanayi ordusu olmayan bir kapitalizm ancak hayallerde var olabilir. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği'ni ve ötekileri klasik Marksist anlamda kapitalist olarak nitelemek ya da hayali bir "devlet kapitalizmi" (sosyal emperyalizm) kavramı icat ederek bu toplumlara uygulamaya çalışmak beyhude bir çabadır.

2. Devletin Sınıf Doğası

Bu toplumlarda sermayenin hakimiyetinin koşullarının ortadan kaldırılmış olmasının devletin sınıf doğası açısından çok önemli bir sonucu vardır. Bu sonucu kavrayabilmek için öncelikle kapitalizmin uluslararası bir sistem ve burjuvazinin uluslararası bir sınıf olduğunu hatırlamak gerekiyor. Burjuvazi, bu ülkelerde ortadan kaldırılmış olmakla birlikte dünya çapında bir hakim sınıf olarak varlığını sürdürüyor. Uygun

---

4. Bülent Somay ("Varolan Sosyalizmdeki Devrimci Durum Üzerine Düşünceler", **Birikim**, 8, Aralık 1989), Ernest Mandel'le polemik içinde emekgücünün bu toplumlarda bir meta olduğunu kanıtlamaya çalışıyor. Usyürütmesi şu: bir toplumda ekonomik artık varsa artı-değer vardır; bu artı-değeri üretenler, üretken emekçilerdir: dolayısıyla bunlar ücretli emek kategorisine girerler, yani emekgücü metadır. Somay'ın usyürütmesinin her basamağında ciddi yanlışlar var. Birincisi, ekonomik artığın varlığı artı-değerin varlığı için bir kanıt olarak kullanılamaz; çünkü artı-değer ekonomik artığın kapitalist toplumda aldığı biçimdir. İkincisi, üretken emeğin varlığı artı-değerin varlığıyla zorunlu bir bağıntı taşımaz. Üretken emeğin kapitalist toplumda geçerli kıstası artı-değer üretimidir ama kapitalist olmayan toplumlarda doğayı yararlı biçimde dönüştüren her emek üretkendir. Nihayet en önemlisi şudur: Bütün bunlardan emekgücünün meta olduğuna varılamaz. Somay'ın usyürütmesi, zaten yanlışlarla malul olan ara halkalarından arındırıldığında, ekonomik artığın varlığının emekgücünün meta karakterine işaret ettiği argümanına dayanıyor. Bu, sadece kapitalist toplumda bir artık üretilir, başka hiçbir toplumda üretilmez demekle özdeştir. Bırakalım sosyalizme geçiş toplumunu, komünist toplumda bile doğrudan üreticiler bir ekonomik artık üreteceklerdir. Buradan ücretli emeğin varlığına mı ulaşacağız?

5. K.Marx, **Kapital**, a.g.y., s. 648-49.

koşulları bulduğu takdirde, dünya nüfusunun yaklaşık üçte birini barındıran bu ülkelerde de üretim sürecine el atacağı ve bu ülkelerin işçi sınıfını artı-değer üretiminin alanına sokacağı açık. Ne var ki, bu toplumlarda kolektif mülkiyetin, planlamanın ve çalışma garantisinin sosyo-ekonomik yaşamın belirleyici unsurları haline gelmiş olması, burjuvazinin burada yeniden hakim sınıf konumuna tırmanmasını engelliyor. İşte sözkonusu toplumların proletaryasının uluslararası (ve yerel) burjuvazinin hakimiyeti altına girmesi karşısında bir barikat işlevi gördüğü ölçüde, devlet işçi sınıfının burjuvazi karşısındaki toplumsal üstünlüğünü kurumsallaştıran bir siyasal organ niteliğini taşır. Sermayenin hakimiyetinin koşullarının yeniden yaratılmasını engellediği ölçüde bu ülkelerde devlet bir işçi devleti karakteri taşır.

Bu, sözkonusu devletlerde işçi sınıfı siyasal iktidarı doğrudan doğruya denetlememesine rağmen doğrudur. Bu devletler, işçi sınıfının içinden çıkarak ondan ayrışan, kendisine köklü ayrıcalıklar sağlayan bir bürokrasinin yönetiminde oldukları için bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletleridir. Bu açıdan bakıldığında, işçi sınıfı devlet içinde bürokrasi karşısında hakim değil tâbi bir konumdadır. Bu da bürokratik geçiş toplumlarının temel çelişkilerinden biridir: Dünya tarihinin gördüğü en güçlü hakim sınıf olan burjuvazi karşısında sosyo-ekonomik açıdan hakim konumda olan işçi sınıfı, kendi bürokrasisi karşısında yenik düşmüş bir sınıftır.

İşçi sınıfının devletin dolaysız denetiminden uzaklaştırılmış olmasına rağmen bu devletlerin işçi devleti olarak nitelenebilmesinin temelinde, bir devletin sınıf doğasının, üzerinde yükseldiği sosyo-ekonomik yapının niteliği tarafından belirlendiği yolundaki Marksist önerme yatar. Devlet hangi sınıfın hakimiyetini, ötekiler üzerindeki üstünlüğünü koruyor ve yenidenüretiyorsa, o sınıfın siyasal organıdır, devletidir. Sözkonusu sınıf, siyasal iktidarı doğrudan doğruya elinde tutmuyor olabilir. Örneğin, burjuva devlet biçimleri arasında Bonapartizm, Marx'ın klasik tanımıyla, burjuvazinin ekonomik hakimiyetini koruyabilmek için politik hakimiyetinden vaz geçtiği bir biçimdir. Bürokratik diktatörlükler de bu anlamda (ve sadece bu anlamda) işçi devletleridir.[6] Kuşkusuz, burjuva toplumunda Bonapartizm ile sosyalizme geçiş toplumunda bürokratik diktatörlük arasındaki paralel burada sona erer. Çünkü ilk durumda devlet biçimi sermayenin toplum üzerindeki hakimiyetini genişleyen ölçekte yenidenüretme kapasitesine sahipken, ikinci durumda devletin bu özgül biçimi sosyalizme geçişin önünü tıkadığı ölçüde işçi sınıfının hakimiyetinin genişlemesini, kökleşmesini ve geri dönülmez bir niteliğe kavuşmasını engeller.

Yani bürokratik diktatörlük işçi hakimiyetinin bir biçimidir, ama sınıfsız topluma geçişin önünü tıkar. Bu da "yozlaşma" sözcüğünün anlamını açıklar. Türkiye solunun politik kültüründe bu terim genellikle ahlaki bir yük taşıyor. Oysa bu bağlamda terim

6. Ahmet İnsel'in ("Sosyalist Rejim, Planlı Ekonomi ve 'Perestroyka': Sovyetler Birliği'nde Üçlü Bunalım", Birikim, 8, Aralık 1989) "Troçkist tahayyül dünyasının romantik" temalarına duyduğu hınç şaşırtıcı. Anlaşılan İnsel'in de bir temsilcisi olduğu sol liberalizm yalnızca Stalinizmin değil bütün Marksizmin işini bitirmekte ısrarlı. Burada, İnsel'in bütün eleştirilerine cevap vermek için yerimiz yok. Ama "bürokratik işçi devleti" vb. kavramlarla "kelimelerin üzerinde cambazlık" yapıldığı iddiası karşısında İnsel'e bu konuda başka hiçbir şey okumadıysa, yukarıdaki satırları yeniden okumasını tavsiye etmekten kendimi alakoyamıyorum. İnsel, kuşkusuz, kavramların kelimelerle ifade edildiğini bilenlerdendir. Eğer sosyo-ekonomik formasyon, burjuvazinin hakimiyeti, yedek sanayi ordusu, devletin sınıf doğası vb. İnsel için sadece "kelimeler" ise, benim yapabileceğim birşey yok.

tümüyle politik bir içerikle donanmış durumda. Proleter iktidarının en gelişkin biçimi elbette işçi sınıfının siyasal yaşama dolaysızca biçim verdiği durumdur: Yani proleter demokrasisinin kurumlaşmış biçimi olan sosyalist demokrasidir. Sovyetlerin (konseylerin) devletin temel organları haline geldiği sosyalist demokrasi, dünyayı sınıfsız topluma götürebilecek biricik devlet biçimidir. İşte bu anlamda, bürokrasinin hakim olduğu işçi devleti "yozlaşmış," bu sözcüğün Batı dillerindeki karşılığı ile "dejenere" olmuş, yani "genus"undan ("tür"ünden) uzaklaşmıştır. Sınıfsız topluma doğru hareketin önünde bir engel haline geldiği ölçüde, dinamizmini bir süreç içinde yitirmiştir. Ama "yozlaşmış" olması bu devletin bir işçi devleti olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Aşağıda işçi devletlerinin, içinde yaşamakta olduğumuz tarih diliminde (yine sosyalist demokrasi olarak nitelenemeyecek) yeni bir devlet biçimine geçmekte olduklarını göreceğiz.

3. Kapitalizmin Restorasyonu Yönünde Dinamikler

Sosyalizm, Sovyet bürokrasisi 1935-36'da tanımını değiştirene kadar, bütün Marksistler için sınıfsız toplum anlamına geliyordu. Marx ve Engels'de komünizm ve sosyalizm terimleri birbirlerinin yerine ikame edilebilen, eşanlamlı terimlerdi. Lenin ve Troçkiy'e gelince, sosyalizm onlarda sınıfsız toplumun Marx'ın tanımladığı alt aşamasına verilen addı; komünizm ise üst, nihai aşamasına.[7] İşte, bu anlamıyla düşünüldüğünde, sosyalizmden kapitalizme geri dönüş, aynen bugünün ABD'si'nde, Japonyası'nda ya da Batı Avrupası'nda feodalizmin restorasyonu kadar olanaksız birşeydir. Çünkü bir sınıfsız toplum olarak sosyalizme ulaşılması, üretici güçlerin kapitalizm altında vardıkları noktadan çok daha ileri bir noktaya kadar gelişmelerini varsayar. Bu derece gelişkin ve toplumsallaşmış üretici güçler ise kapitalizmin özel mülkiyet zarfına sığmaz. Sadece ekolojik dengede bir felâket ya da bir dünya savaşı sonucunda var olan üretici güçlerin büyük bölümüyle tahribidir ki insanlığı, günümüzün gelişkin kapitalizminden feodalizme geri düşürebilir. Ekolojik felâketlerin ya da dünya savaşlarının sınıfsız toplumda yeri olmadığı düşünülürse, sosyalizmden geri dönüşün tarihsel koşullarını hayal etmek zordur.

Ne var ki, günümüz dünyasında var olan bürokratik işçi devletlerinin üzerinde yükseldiği toplumlar sözcüğün klasik Marksist anlamında sınıfsız sosyalist toplumlar olmadığından, sosyalizme özgü ilişki ve biçimlerin kapitalizm kalıntısı ilişki ve biçimlerle bir arada var olduğu ve antagonistik bir ilişki içinde yarıştığı sosyalizme geçiş toplumları olduğundan, işte tam da bu nedenle bu toplumların kapitalizme geri dönüşü olanaklıdır. Üstelik, bu toplumların onyıllar boyu bürokrasinin sultası altında yaşıyor olması, bu geri dönüşü basit bir olanaklılık olmaktan öteye, bürokratik yozlaşmanın zaman içinde yarattığı ciddi bir olasılık haline getirir.

Herşeyden önce Sovyetler Birliği'nde perestroykanın, Çin'de "dört modernleşme" hareketinin, Macaristan'da "Yeni Ekonomik Mekanizma"nın, öteki Doğu Avrupa ülkelerinde piyasa ve özelleştirme reformlarının kapitalizme dönüş yönünde yarattığı dinamiği görmezlikten gelmekten vazgeçmek gerektiğini belirteyim. Bu reformları "sosya-

---

7. Lenin için bk. **Devlet ve Devrim** (farklı edisyonlar), Beşinci Bölüm. Ayrıca bk. **Marksizm Devlet Üzerine** (Devlet ve İhtilal için Hazırlık Materyali), çev. M.Cengil, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 39 ve 122. Troçkiy için **İhanete Uğrayan Devrim**, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1990 (basılmakta.)

lizmin kendini yenilemesi" vb. tarzda bir hayalci ve özürcü söylemle yorumlayan yaklaşımlar, olsa olsa gerçek dünyada olan bitenleri farketmekte ve buna uygun davranmakta gecikmemizi ve böylece kapitalizmin zaferini kolaylaştırmamızı sağlar. Bugün tartışılamayacak kadar açık bir süreç gözlerimizin önünde gerçekleşiyor: Bürokratik işçi devletlerinde kapitalist restorasyon dinamikleri artan bir hızla gelişiyor. Biraz alaycı bir tarzda söylersek, 1930'lu yıllarda rayından çıkan tren bugün yeniden hareket etmiştir. Ama ters yönde! "Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumları" günümüzde artık "sosyalizmden kapitalizme geçiş süreci"ni yaşıyor!

Kapitalizmin restorasyonu yönündeki eğilim ve dinamikleri ortaya koymak amacıyla, kısaca da olsa, somut bir takım olgulara değinelim. Herşeyden önce perestroyka tipi ekonomik reformların içsel mantığı kapitalist restorasyon tehlikesini kendiliğinden gündeme getirir.[8] Kısaca özetlersek, bu reformların içerdiği yeni yöneliş, planlamanın yerine piyasanın hakimiyetini sağlamaya, kolektif mülkiyetin aleyhine özel mülkiyeti yaygınlaştırmaya, görece korunaklı bir büyüme modelinin yerine emperyalizmle hızla bütünleşmeye ve işçi sınıfını, başta işsizlik aracılığıyla olmak üzere, piyasa yöntemleriyle disiplin altına almaya dayanır. Bu dört boyutun her birinin tam da sosyalizme geçiş toplumlarında kapitalizmin restorasyonunun önünü kesen sosyo-ekonomik özelliklerin aşınması, giderek ortadan kalkması yönünde bir dinamik yaratacağı açıktır. Üstelik, günümüzde reformların çeşitli ülkelerde (Macaristan, Polonya, Yugoslavya, Çin, S.S.C.B.) ulaşmış olduğu evrede, bürokrasinin reformist kanadı piyasa ile planlama arasındaki savaşı piyasa lehine sonuçlandırmış, cüretkâr biçimde özel mülkiyetin yaygınlaştırılması, devlet işletmelerinin çeşitli biçimlerde özelleştirilmesi ve yabancı özel sermayenin faaliyetinin genişletilmesi mücadelesine girişmiştir. Sorun artık küçük burjuva temellerde, ücretli emek çalıştırmayan türden özel mülkiyetin (bu "bireysel mülkiyet" olarak anılır) ya da işçi kooperatifleri türünden özel girişimlerin yararlılığının tartışılması değildir. Sorun, doğrudan doğruya büyük çaplı, modern işletmelerin kapitalist temellerde, yani özel sermaye ile ücretli emek ilişkisi temelinde yaygınlaşmasıdır. Başka bir biçimde ifade edilirse, ünlü "piyasa sosyalizmi" daha önce büründüğü peçeyi atmış ve gerçek yüzünü ortaya koymuştur: Meta üretiminin (piyasanın) üretimin hakim düzenleyicisi haline geldiği bir ekonominin temelde ancak sermayenin hakimiyetinin zemini olabileceği artık herkesin görebileceği bir berraklıkla ortaya çıkmıştır.[9]

Piyasa yönelişli reformlara daha 1968'den itibaren adımını atan Macaristan'da özel

---

8. Bunu solun büyük bölümünün perestroyka'yı alkışladığı ya da bu yeni yöneliş karşısında susmayı tercih ettiği bir aşamada, 1988 başında yazılmış bir yazıda kanıtlarıyla ortaya koymaya çalışmıştım. Bk. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", Onbirinci Tez, 8, Haziran 1988.

9. Bundan dört yıl önce sosyalizm adına "Yaşasın Piyasa!" şiarını yükseltenlerle tartışırken şunları yazmıştım: "Meta ilişkileri ile sermaye ilişkisinin kopmaz bir içsel bağı vardır. Bu bağ dışsal olarak zaman zaman gevşeyebilir (Yugoslavya örneği) ama er veya geç yeniden kurulması kaçınılmazdır." ("Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru", Onbirinci Tez, 2, Şubat 1986.) "Piyasa sosyalizmi"nin sosyalizme geçiş toplumunun temel özellikleriyle çeliştiği, bu çelişkinin ya sermayenin hakim güç haline gelişiyle, ya da piyasanın süreç içinde geriletilmesiyle aşılabileceği gerçeği, bugün, sadece burada tasvir ettiğim pratik gelişmelerle kanıtlanmakla kalmıyor. "Piyasa sosyalizmi"nin kendi taraftarları, piyasa mekanizmasının var olan geçiş toplumlarının sosyo-ekonomik yapıları çerçevesinde hiçbir sorunu çözemediğini, tutarlı bir reformculuğun, bu yazıda işçi devletinin temelleri olarak ortaya konulan sosyo-ekonomik özelliklerin ortadan kaldırılması gerektirdiğini teorik düzeyde de itiraf ediyorlar. Bu konuda örnek olarak piyasa sos-

sermayeye başlangıçta en fazla yirmi işçi çalıştırma olanağı tanındığı halde,[10] son yıllarda ardı ardına yapılan değişikliklerle bu sayı 500'e kadar yükseltildi. 1978'den sonra Deng reformlarının yarattığı ortamda Çin'de, kiminin yüzlerce işçi çalıştıran birkaç fabrikası olan yüzbinlerce kapitalist faaliyet göstermeye başladı. Piyasa reformlarına oldukça geç bir aşamada, son iki-üç yıl içinde geçen Polonya'da, Macaristan'daki tedrici süreç yerine radikal bir kararla sermayenin çalıştırabileceği işçi sayısına bir tavan konulmasına gerek bile görülmedi. Nihayet, Ekim devriminin hemen ertesinden itibaren özel mülkiyet temelinde kurulmuş işletmelerde ücretli işçi çalıştırmanın yasal olarak yasaklandığı (ve zamanla pratik içinde de ortadan kaldırıldığı) Sovyetler Birliği'nde son aylarda Halk Temsilcileri Kongresi'nde kabul edilen "kişisel mülkiyet" yasası ile ücretli işçi kullanımının kapısı açıldı.[11]

Özel sermayenin ücretli emek çalıştırmasının önü böylelikle açılırken, öte yandan, devlet mülkiyetindeki fabrikalar ve öteki işletmeler çeşitli yöntemlerle özelleştiriliyor. Bu yöntemlerin en masum görüneni devlet mülkiyetindeki işletmelerin kiralanması: İşletme, kiralama yoluyla bazan o işletmenin işçi kolektifine, bazan da işletme dışından özel kişi ya da firmalara devrediliyor. Kiralayan, devlete belirli bir kira ödedikten sonra kârı yatırım ve tüketim amacıyla istediği gibi kullanıyor. Bunun bir adım ötesi, işletmelerin sermayesinin bir bölümünün hisse senetleri biçiminde işçi kolektifinin üyelerine satılması. (Tabii, burada aslan payı, hem öncekiliklerle desteklenen, hem de gelir düzeyi açısından hisse senedi alma olanağı daha yüksek olan işletme yöneticisi katmanına gidiyor: yani bürokrasinin bir kanadına.) Bazı durumlarda bu hisse senetlerinin dışarıya satışı yasak olduğu için, işçi kolektifi devlet mülkiyetinin ortağı haline geliyor: Bu durum devlet mülkiyeti ile kooperatif mülkiyetin melez bir biçimi olarak görülebilir. Ama bu tür durumların aslında daha ileri bir özelleştirmenin bir ara evresi olarak düşünüldüğü, bütün bu ülkelerde birer menkul değerler borsasının kuruluşunun planlanmasından (bu, Macaristan'da şimdiden gerçekleşmiş durumda) belli oluyor. İşçi kolektifinin üyelerinin ellerindeki hisse senetlerini borsada satmalarına izin verildiği andan itibaren bu işletmeler klasik anlamda kapitalist hisse senetli şirketlere dönüşeceklerdir. Zaten devlet işletmelerinin bir bölümü, daha şimdiden, çıkardıkları hisse senetlerini sadece işçilerine değil genel olarak kamuya da satmaya başlamış durumdalar.

Özelleştirmenin bir başka biçimi bir devlet işletmesinin kısmen ya da bütünüyle yabancı şirketlere satılması. Türkiye'de bile çimento fabrikalarının bir Fransız şirketine satılışının ya da Petkim'in yabancı sermayeye devri projesinin gördüğü yaygın tepki göz

---

yalizminin önde gelen bir savunucusu verilebilir: M.Ellman, Socialist Planning, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, bütünü. "Piyasa sosyalizmi" kavramının tanımı ve çelişkileri için bk. S.Savran, "Sovyetler Birliği ...", a.g.m., s. 81-90.

10. Macaristan'da Stalinist bürokrasi bu "açılış"ı 1968'de gerçekleştirirken sesini bile çıkarmayanlar, şimdi aynı ürkek adımı Çavuşesku sonrası Romanyası atınca derhal devrimin "kapitalist" karakterini keşfediyorlar.

11. "Kişisel mülkiyet" teriminin hiç ikircıksız bir biçimde "özel mülkiyet" anlamına geldiğini herkes bildiği halde, yasallaştırılan özel mülkiyetin adı konulmuyor. Bazı reformcular bunu bir dogmatizm işareti sayıyorlar. Bana kalırsa özel mülkiyeti "kişisel mülkiyet" gibi alışılmamış bir terimle anmak kolektif bir ikiyüzlülükten başka hiçbir şey değil. Sovyet bürokrasisi Ekim devriminin kazanımlarını ortadan kaldırırken bir yandan da bunu böyle beceriksiz yöntemlerle gizlemeye çalışıyor.

önüne alınırsa, bu özelleştirme yönteminin bir işçi devleti bağlamında ne denli cüretkâr bir adım olduğu görülebilir. Bu tip özelleştirmenin en ünlü örneği, Polonya'da Dayanışma hareketinin doğduğu işletme olan Gdansk kenti tersanelerinin, **Johnson and Johnson** adlı çokuluslu şirketin sahibinin Polonya asıllı karısına satılması projesidir.[12] Bir ayrıntıyı eklemekte yarar var: Sözkonusu tersanenin adı **"Lenin Tersanesi"**dir!

Nihayet, özelleştirmenin yağmaya en yaklaşan biçimi, başta işletme yöneticileri olmak üzere bürokrasinin kendi üyelerinin devlet mülkiyetindeki işletmeleri, çeşitli "hile-i şeriyeler"e başvurarak, yasaların kılıfına uydurarak kendi mülkiyetlerine geçirmeleri. Burada tam bir hile ve desise labirenti ile karşı karşıyayız. Kullanılan yöntemleri ayrıntısıyla kavramak, olayları uzaktan izleyenler için neredeyse olanaksız. Ama bir örnek verecek olursak, bir fabrikanın üst düzey yöneticileri o bölgenin ya da kentin parti, bakanlık vb. kurumlarının önde gelen yöneticileriyle birleşerek bir özel şirket kuruyor, önce fabrikanın ürünlerinin dağıtımını üstlenerek belirli bir para-sermaye birikimine gittikten sonra, devlet mülkiyetindeki fabrikanın sermayesini hisse senetlerine dönüştürüyor, sonra öncelikli olarak ele geçirdikleri hisse senetlerini kurmuş oldukları özel şirkete devrediyorlar. Sürecin sonucunda işletme bütünüyle ya da hisselerin belirleyici bir oranı itibarıyla devlet mülkiyetinden çıkmış, bir özel ortaklığın mülkiyetine geçmiş oluyor. Bu sürecin en ileri gittiği ülkeler Macaristan ve Polonya. Bu son ülkede muhalif kitle hareketinin sürece taktığı bir ad bile var: **"nomenklatura'nın özelleşmesi"**. Yani bürokrasinin burjuvalaşması.

. Kapitalizmin restorasyonunun temellerini hazırlayan bir başka gelişme de bütün bu ülkelerde kitlesel işsizliğin yeniden gündeme gelmesi. İşçi kolektiflerinin bir ölçüde yönetiminde söz sahibi olduğu devlet işletmeleri arasındaki ilişkilerin, ağırlıkla piyasa aracılığıyla kurulduğu Yugoslavya'da kitlesel işsizlik uzun süredir mevcut. Geri bir tarım ülkesinin kendine özgü koşullarından dolayı bir miktar işsizliğin hep var olageldiği Çin'de ise 1978 sonrasında kırsal komünlerin büyük ölçüde dağıtılması ve tarımda özel mülkiyetin gelişmesiyle birlikte köylülüğün bir bölümünün yoksullaşma sonucu büyük kentleri doldurması, işsizlerin sayısını 1980'li yıllarda büyük ölçüde arttırdı. Ama onlarca yıldır işsizliğin tanınmadığı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da da ilk kez iflaslara ve tensikata izin verilmesini öngören politikayla birlikte kitlesel işsizlik tehlikesi belirmiş durumda. Örneğin, 2000 yılından önce Sovyetler Birliği'nde yaklaşık 15-20 milyon işçinin işine son verilmesi planlanıyor. Bu yazı kaleme alınırken yapılan resmi açıklamalarda bugün 2 milyon dolayına ulaşmış olan işsiz sayısına, 1985'e kadar 3-4 milyon işsizin daha ekleneceği öngörülüyor. Bu tür bir kitlesel işsizlik bir yandan yabancı ve yerli yeni özel sermaye odakları için bir ücretli işgücü kaynağını serbest bırakırken, bir yandan da geleceğin olası bir yedek sanayi ordusunun bir önbiçimlenmesi olacak. Kuşkusuz, işsizlerin bir yedek sanayi ordusu işlevini görebilmesi, çalışan işçilerin iş güvencelerinin zayıflamasına, giderek büyük ölçüde ortadan kalkmasına bağlı. Dolayısıyla, bu tür haklar üzerinde verilecek kavga, önümüzdeki dönemde toplumsal mücadelelerin merkezine yerleşme potansiyelini taşıyor. (Bu konuya aşağıda döneceğiz.)

İdeolojik ve politik alanlarda da bir kapitalist restorasyonun koşulları belirgin biçimde ortaya çıkıyor. Doğu Almanya ve Macaristan'da, ayrıca Yugoslavya'nın Hırva-

---

12. **Johnson and Johnson bir kimyevi madde ve tuvalet-sağlık malzemesi şirketi olduğuna göre, tersanelere ilgisini kâr saikinden çok siyasal bir amaca atfetmek sanırım daha doğru olur.**

istan ve Slovenya cumhuriyetlerinde burjuva partilerinin seçimlerde sağladığı başarıların, Polonya'da bir işçi hareketi olan Dayanışma'nın önderliğinin günümüzde kapitalizme bel bağlayan bir yönelişe girmesinin yanısıra, bütün bu ülkelerde komünist partilerin kendileri, derecesi değişmekle birlikte, giderek daha açık biçimde kapitalizmin gelişmesine angaje olan bir politik doğrultuya girmiş durumdalar. Macaristan, Polonya ve Doğu Almanya'da, şimdi de Bulgaristan'da, bu partiler sosyal demokrasinin programını ve adını yeni kimliklerini tanımlayan unsurlar olarak kabul ediyor. Sürecin en yavaş ilerlediği Sovyetler Birliği'nde bile resmi ağızlar, kapitalist bir toplum olduğu hiç kuşku götürmeyecek olan İsveç'in bir "model" olarak benimsenmesini öneriyorlar. Bütün güvenilir gözlemciler, SBKP içinde ve düşünsel yaşamda, yer yer Thatcherizme, piyasacı yeni-muhafazakârlığa, neo-liberalizme övgüler düzen unsurların da içinde bulunduğu, kapitalizm yanlısı bir blokun hakim konuma yükselmekte olduğunu vurguluyorlar.[13] Geçmişte işsizlik ekonominin silkinmesinin ve yenilenmesinin istenmeyen bir yan ürünü olarak sunulurken, bugün açıkça savunuluyor. Gorbaçov'un birçok danışmanı artık bir miktar işsizliğin ekonominin işleyişi açısından yararlı olduğunu vurguluyor. Bunların arasında en önemlilerinden biri olan Şmelyov (Gorbaçov 1989 yazında Paris'e yaptığı ziyarete danışmanı olarak bu şahsiyeti götürmüştü) "küçük bir yedek işgücü ordusu"nun gerekli olduğunu açıkça belirtiyor. Şmelyov bu yedek sanayi ordusunun işlevini de tam tamına Sovyet işçi sınıfı üzerinde disiplin sağlama amacına bağlıyor:

> "Çalışma güvencesi konusundaki güvenimizin yol açtığı ekonomik zarara gözlerimizi kapatmayalım. Öyle görünüyor ki, bugün, disiplin yokluğunun, sarhoşluğun, baştan savmacılığın, büyük ölçüde, aşırı derecede bir çalışma güvencesinden kaynaklandığını herkes farketmiş durumda. İşini yitirme konusunda gerçek bir tehdit, tembelliğe, sarhoşluğa, sorumsuzluğa karşı hiç de kötü bir ilaç değil."[14]

Politik nedenlerle, işçi kitlelerinin tepkisini çekmeme amacıyla, işsizliğe karşı çıkmayı uzun süre sürdüren Gorbaçov da son günlerde işsizliğin kaçınılmaz olduğunu açık açık söylemeye başladı.

Sonuç olarak hiçbir aldanmaya kapılmamak, şu gerçeğin bilincinde olmak gerekiyor: Sosyalizme geçiş toplumunun hücrelerinde onyıllardır ilk kez büyük ölçekli kapitalist üretim yeniden hayat bulmuştur ve hızla gelişmektedir. Üstelik, politik dengeler ve ideolojik atmosfer büyük ölçüde kapitalizmin güç kazanmasının lehine bir etki yaratmaktadır. Bütün dünyanın sosyalistleri ve Marksistleri çok uzak olmayan bir gelecekte bu toplumlarda kapitalizmin yeniden hakim üretim tarzı haline gelebileceğini göz önünde tutarak hareket etmek zorundadırlar.

4. Kapitalist Restorasyonun Ardındaki Toplumsal Güç: Bürokrasi

Bürokratik işçi devletlerinde geniş kitlesel hareketlerin taleplerinin kapitalizme dönüş doğrultusunda olduğu, var olan bürokratik sistemi yöneten güçlerin ve onların

---

13. Bu konuda Boris Kagarlitskiy'in Onbirinci Tez'in bu sayısındaki yazısı yeterince aydınlatıcı. Ayrıca bk. R.W.Davies, "Gorbachev's Socialism in Historical Perspective" ve Zhores Medvedev ile görüşme, "Soviet Power Today", her ikisi de New Left Review, 179, Ocak-Şubat 1990.
14. Aktaran: David Seppo, "Perestroika et emploi", Inprecor, 292, 4-17 Eylül 1989, s.15.

politik temsilcisi olan komünist partilerin ise kapitalizme dönüşe karşı direndikleri halde başarısızlığa uğradığı yolunda dünyada ve Türkiye'de yaygın bir kanı mevcut. Oysa gerçek bu tablodan çok farklı. Biraz önce anlatılanlar (komünist partilerin sosyal demokratlaşma süreci, parti yönetimlerinin ve onlara bağlı aydınların kapitalist yönlü reformları mantıksal sonucuna dek itmeye çalışması, bürokrasinin devlet işletmelerini kendi özel mülkiyetine alma çabası vb.) bürokrasinin güçlü bir kanadının, bürokratik sistemin içine girdiği derin bunalımdan kendi çıkarlarını muhafaza eden bir çözüm yoluyla çıkabilmek için yüzünü kapitalizme çevirdiğini açıkça ortaya koyuyor. Üstelik, bu kanat süreç içinde politik ve ideolojik olarak bürokrasi içinde hakim kanat haline geliyor, komünist partilerin politik hattını belirleyen esas toplumsal güç niteliğini kazanıyor. Bu durumda bürokrasinin ve onun hakimiyetinin politik organı olan KP'lerin kapitalizmin restorasyonuna karşı, zayıf da olsa, bir barikat olarak düşünülmesinin ciddi bir politik hata olduğu ortaya çıkıyor. **Bürokratik işçi devletlerinde temel restorasyonist güç bürokrasidir.** (Denklemin öteki unsuru olan kitle hareketlerini aşağıda, politik devrimi ele aldığımızda tartışacağız.)

Varılan bu sonuç açıklanmaya muhtaç. Bir işçi devletinin hücrelerinde doğan, işçi sınıfının ve köylülüğün içinden çıkarak ondan ayrışan, özel mülkiyet hakkına sahip olmayan ve dolayısıyla çıkarları doğrudan doğruya sosyalizme geçiş ekonomisinin kolektif mülkiyet sistemine ve planlanmış ekonominin süregitmesine dayanan bürokrasi, nasıl olup da kendi hakimiyeti altındaki geçiş toplumunun bir kapitalist topluma dönüşmesi projesine kolektif olarak bağlanmıştır? Onyıllardır kendini kendi emekçilerine ve dış dünyaya sosyalizmin muhafızı olarak tanıtan komünist partiler bugün nasıl geçmişte savundukları herşeyi reddeder hale gelmişlerdir? Bu soruların cevabı, bürokratik işçi devletlerinin sosyo-ekonomik yapısının çelişik karakterinde yatıyor. Bu toplumların bürokratik yozlaşmasının maddi temelini kavramadan, bürokrasinin bugünkü restorasyonizminin mantığını anlamak olanaklı değil.

Bürokratik yozlaşmanın temelinde sosyalizme geçiş toplumunun ve işçi devletinin çelişik yapısı yatar. Klasik anarşizmin iyimser hayallerinde olduğundan farklı olarak, kapitalizmden sınıfsız topluma gidişte bir devlet gerekli ve kaçınılmazdır. Evet, bu devlet Lenin'in ifadesiyle bir "yarı-devlet"tir, sınıfsız topluma gidişte bir sönümlenme süreci içinde ortadan kalkacaktır, ama yine de bir devlettir. "Sönümlenme süreci", sadece sönümlenmeyi, yani nihai hedefi değil, bunun bir süreç içinde gerçekleşeceği düşüncesini de içerir. Bu demektir ki, sürecin başlangıç aşamalarında ve uzun bir geçiş dönemi boyunca devlet varlığını sürdürecektir. Devlet her zaman toplumdan bir "ayrılma"dır: yani toplumun bütününe ait ortak işlerin toplumun dışına doğru taşmış bir organın uzmanlık alanı haline getirilmesidir. İşte bu uzmanlıktır ki, her devletin kendi içinde bir bürokrasiyi, devletin toplumdan devralarak kendi görevi haline getirdiği işlerde uzmanlaşmış bir toplumsal katmanı üretmesi eğilimini doğurur. Bunun içindir ki, Marksizm bir bürokrasinin ortaya çıkmasına karşı bir takım siyasal önlemleri (yaygın seçim ve görevden alma, yasama ve yürütmenin birleştirilmesi, ücretleri bir tavanla sınırlama vb.) programına almıştır. Ama bizatihi bu önlemlerin öngörülmüş olması bile bürokrasinin oluşumunun Marksizm tarafından bir olasılık olarak görüldüğünü ortaya koyar. Kısacası, kendi kendini ortadan kaldırması gereken bir devletin varlığı sosyalizme geçiş toplumuna çelişik bir karakter verir.

Bu toplumun ikinci bir çelişkisi, üretimin sosyalist temellerde örgütlenmesi ile

bölüşümün hâlâ burjuva hak ilkelerinin izlerini taşıyan karakteri arasındaki çelişkidir. Marksizmin öngörülerine göre, komünist toplumun üst aşamasında emek insanların en dolaysız ihtiyacı haline gelecektir: yani özgürce çalışma insanın kendini ifade etmesinin başlıca biçimlerinden biri olacaktır. Ama bu, insanın öteki ihtiyaçlarına göre bir bolluk durumunu varsayar. Bu bolluğun var olmadığı, üstelik kapitalist toplumun ahlaki, politik, kültürel, ruhsal kalıntılarının yaşamaya devam ettiği bir gelişme aşamasında, insanların sadece çalışmayı sevdikleri için, kendilerini ifade etmek için çalışmalarını beklemek maddeci açıdan gerçekçi değildir. Sosyalist devrimden sonra, yeni ve kardeşçe yaşanan bir dünyayı inşa etme şevki çalışmayı teşvik eden bir unsur olabilir. Ama toplumsal servetin arttırılması hedefi, bireylerin tüketim alanındaki ihtiyaçlarının da artan ölçekte karşılanması yoluyla teşvik edilmelerini gerektirecektir. Yani üreticilerin toplam toplumsal üründen alacakları payın miktarı, toplumsal üretime yapacakları katkının artmasında başlıca etkenlerden biri olacaktır. Dolayısıyla, bırakalım sosyalizme geçiş toplumunu, sınıfsız toplumun alt aşamasında (sosyalizmde) dahi, bölüşüm (bireysel bölüşüm düzeyinde) "herkese emeğine göre" ilkesine dayanmak zorundadır. Bu noktayı Gotha Programının Eleştirisi'nde saptayan Marx, bundan şu sonucu çıkarır: "Demek ki... eşit hak, burada, hâlâ -ilke olarak- **burjuva haktır**... hâlâ burjuva sınırlar içersinde kalmaktadır."[15]

Öyleyse, geçiş toplumunda ve komünizmin alt aşamasında, üretimin sosyalist ilkeler temelinde örgütlenmesine karşılık bölüşüm (bireysel bölüşüm düzeyinde) **burjuva** bir karakter taşıyacaktır. Burada iki noktayı kısaca açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Birincisi, burjuva bölüşüm ilişkilerinin esas yönü kuşkusuz işçilerce üretilen artı-değerin kapitalistler ve öteki mülksahiplerince mülkedinilmesidir. Geçiş toplumunda burjuva bölüşümün **bu** yönü elbette ortadan kalkmıştır. Ama emeğe göre bölüşüm ilkesi de burjuva bölüşümün asli bir yönüdür çünkü burjuva toplumu tam da eşitlerin mübadelesine yaslanan bir bölüşüm ilkesi temelinde, üretim içindeki eşitsizliğin bölüşümde bir eşitsizliğe yol açmasıyla tanımlanır.[16] Yani artı-değer sömürüsünün burjuva toplumunda **önkoşulu**, çevresini sarmalayan zarf, eşit miktarda emeklerin mübadelesine dayanan bölüşüm hakkıdır. İşte geçiş toplumu, burjuva bölüşüm ilişkilerinin **bu** yönünü devralır, almak zorundadır. İkincisi, deminden beri vurguladığım gibi, burjuva hak ilkesinin geçiş toplumunda bölüşüme damgasını vurduğu alan esas olarak **bireysel** bölüşüm alanıdır. Toplumsal ürünün içinden üretim alanına (yatırımlar) ve kolektif tüketime (toplumsal hizmetler) ayrılan fonlar tam tersine burjuva kâr ilkesinin dolaysız boyunduruğundan kurtarılmıştır. Öyleyse, geçiş toplumunda bölüşümün burjuva karakterinden ancak bu sınırlı anlamda söz edilebilir. Ama toplam tüketimin büyük bölümü bireysel tüketim biçimini aldığı sürece, burjuva hakkına bağlı bölüşümün geçiş toplumunda da **hakim** unsur olduğunu ve bölüşümün karakterini belirlediğini söylemek olanaklıdır.

Geçiş toplumunun bu iki çelişik özelliği bir araya getirildiğinde, bir devlet bürokrasisinin sadece oluşumunun değil, işçi sınıfının üzerine yükselmesinin dahi koşullarının mevcut olduğu ortaya çıkar. Toplumun ortak işlerini üstlenen bir bürokrasi, burjuva bölüşüm ilişkilerinin hakimiyetinin yarattığı ortamda kendi lehine bir toplumsal

15. "Gotha Programının Eleştirisi", K.Marx/F.Engels, **Seçme Yapıtlar**, Sol Yayınları, 1979, s. 22.
16. Bu konuda ayrıntılı bir tahlil için bk. Gülnur Savran, **Sivil Toplum ve Ötesi**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987, özellikle s. 185-199.

eşitsizlikler sistemini yaratma olanağını elde etmiş demektir. Çünkü emeğe göre bölüşüm ilkesi, beraberinde çok ciddi bir sorunu getirir: Emeğin miktarı nasıl ölçülecektir? Bürokrasi bu miktarın ölçümüne "emeğin niteliği" kavramını sokuşturarak, kendi ayrıcalıklıklarının temelini atmıştır.[17] Böylece, bir bürokratın "emeği" toplum açısından çok önemli sayılarak bürokrat ile ortalama işçinin gelirinin büyük bir farklılaşma göstermesinin ideolojik ve politik temeli atılmış olmaktadır. Oysa, burjuva hak ilkesi değil de, komünist bölüşüm ilkesi olan "herkese ihtiyacına göre" ilkesi geçerli olabilseydi (ama bu geçiş toplumunda ve komünizmin ilk evresinde olanaksızdır), kimse bürokratların ihtiyaçlarının işçilerin ihtiyaçlarından kat kat fazla olduğuna kolay kolay inandırılamazdı!

Devletin varlığı ile bölüşümün burjuva karakterinin bir araya gelişinin bürokratik hakimiyetin sadece olanaklı hale gelmesine yol açtığını vurgulamak gerekir. Bu hiçbir biçimde kaçınılmaz bir kader değil, sadece güçlü bir eğilimdir. Sonuç her zaman olduğu gibi farklı toplumsal güçlerin mücadelesinin gelişimine bağlıdır. Geri bir sosyoekonomik temele sahip bir geçiş toplumunda, devrimin yalıtıldığı koşullarda, emperyalizmin her türlü baskısı altında, Ekim devriminden sonra bu bürokratikleşme eğilimi kat kat büyümüştür. Bu eğilimin, Sovyetler Birliği'nde hangi tarihsel koşullar altında, ne tür mücadeleler sonucunda bir gerçeklik haline geldiği bu yazının konusu dışında. Bizim için burada önemli olan şu: Bürokrasi bir kez iktidara geldiğinde devlete kendi malı imişçesine sahip çıkarak kendi maddi çıkarlarını sistemin işleyişinin asli unsurlarından biri haline getirir. Bölüşümün burjuva karakterine yaslanan toplumsal eşitsizlik, bürokrasinin hakimiyeti ile birlikte dehşet verici boyutlara ulaşır. Bugün Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da tartışılmaz biçimde sergilenen bürokratik ayrıcalıklar işte bürokratik hakimiyetin, geçiş toplumunun sözkonusu yönünü, çarpıklığıyla başdöndüren bir düzeye yükseltmesinin bir ürünüdür.[18]

Başlangıçta ve uzun bir süre, bürokrasi, hücrelerinde hayat bulduğu işçi devletinin temellerine hiç dokunmaksızın kendi maddi ayrıcalıklarını var olan yapı içinde sistemleştirmekle ve kodlaşurmakla yetinir. İşçi sınıfının içinden çıkan bürokrasi zamanla elde ettiği ayrıcalıklar dolayısıyla kendi kendini yenidenüreten bir kast niteliği kazanır. Bürokratların çocukları, ailelerinin özel olanakları (özel okullar, yabancı dil, burslar, torpil ilişkileri vb.) dolayısıyla artık doğuştan bürokrasinin saflarında iyi bir konum kapmaya aday hale gelirler. Bu aşamadan itibaren bürokrasi bir toplumsal sınıfın konumuna çok yakın bir noktaya kadar ulaşmış olur. Ama bürokrasi hâlâ bir hakim sınıfın, mülkiyete dayalı, sağlam temellere yaslanan konumuna ulaşamamıştır. Bürokratın ayrıcalığı, bürokratik aygıt içindeki mevki, prestij ve görevinin ayrıcalığıdır. Ayağı kaydığı anda kendini ortada kalmış buluverecektir. İşte burjuva bölüşüm ilişkileriyle üretimin (mülkiyetin) sosyalizme yönelik örgütlenmesi arasındaki çelişki burada

---

17. Bk. A. Zimine, Le stalinisme et son "socialisme réel", La Brèche, Paris, 1984.
18. Son günlerde Rusya Federasyonu'nun devlet başkanlığına seçilen, Gorbaçov'un sosyal demokratik eğilimli siyasal rakibi Boris Yeltsin'in yeni yayınlanan anılarında parti ileri gelenlerinin, emperyalist dünyanın büyük burjuvalarının yaşam standartlarını aratmayacak olanak ve ayrıcalıkları çarpıcı biçimde anlatılıyor. Bk. Cumhuriyet, 23 Şubat 1990. Bürokratik ayrıcalıklar sorununu daha önce ele almıştım: bk. "Bürokrasi Kendine Karşı: SBKP 19. Konferansı," Sınıf Bilinci, 2, Ekim 1988, s. 37-38.

doruğuna ulaşır. Sonuçta, bürokrasi toplumsal ayrıcalıklarını özel mülkiyet temelinde sağlamlaştırma eğilimi içine girer. Burjuva yaşam tarzını burjuvaca garantilere bağlama isteği bürokratı yöneten temel saik haline gelir. Bölüşüm ve tüketimde burjuva normları geriletilemediği ölçüde, bunlar üretimin burjuvalaşması yönünde güçlü bir basınç oluşturur.

Bu basınç, bu eğilim kendini her durumda açık bir restorasyon çabası olarak ortaya koyamaz çünkü işçi sınıfı bu tür restorasyonist girişimlerin karşısında kendi kazanımları uğruna mücadeleye girişebilecek korkulu bir toplumsal güçtür. İşte bunun içindir ki, bürokrasinin restorasyonizmi ancak son yıllarda, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'nın derin bir ekonomik ve politik bunalıma yuvarlanışıyla birlikte gün yüzüne çıkmıştır. Bunalım, restorasyonist eğilimlerin belirtik biçimde ifade edilmesi, bürokrasi saflarında güç kazanması ve somut bir politik programa kavuşması yönünde iki farklı bakımdan etki yaratmıştır. Birincisi, idari-bürokratik yöntemlere dayalı eski Stalinist planlama sisteminin bunalımı yeni yöntemlerin önerilmesine, bu arada piyasa, özel mülkiyet ve emperyalizmle bütünleşme programının savunulmasına görünürde bir meşruluk sağlamıştır. Eski sistem kitlelerin gözünde o denli prestij yitirmiş, öylesine iflas etmiştir ki, yönelişi ne olursa olsun her öneri paketi en azından tartışılabilir görünecektir. İkincisi, bürokrasinin kendisi eski sistemin çöküşü ile birlikte kendi ayrıcalıklarını ancak yeni, yaşama şansı olan bir eşitsizlikler sisteminde sürdürebileceğini görerek kaderini kapitalizme dönüşe bağlamıştır. Yani bürokrasi için sorun artık ayrıcalıklarına güvence sağlama sorununu aşmıştır; bu ayrıcalıklarını toplu halde yitirme ya da burjuva ayrıcalıkları haline getirme arasında bir seçimdir sözkonusu olan.

İşte, sosyalizme geçiş toplumunda üretimin sosyalizme yönelik temelleri ile bölüşümün burjuva karakteri arasında var olan çelişkinin patolojik boyutlara varmasıdır ki, bugün bürokrasiyi, bu çelişkiyi üretimin kendisini burjuvalaştırarak çözmeye yöneltiyor. Trotskiy bunu 1930'lu yıllarda kavramış ve o zaman var olan tek bürokratik işçi devletinin, Sovyetler Birliği'nin geleceğini şu alternatifler çerçevesinde öngörmüştü:

> "Böylelikle S.S.C.B. şiddetli çelişkiler taşımakta ama hâlâ yozlaşmış bir işçi devleti olarak kalmaktadır. Toplumsal teşhis bu yöndedir. Politik gelişme için iki alternatif söz konusudur: Ya bürokrasi giderek dünya burjuvazisinin işçi devletindeki organı haline gelerek yeni mülkiyet biçimlerini devirecek ve ülkeyi kapitalizme geri sürükleyecek, ya da işçi sınıfı bürokrasiyi ezerek yolu sosyalizme açacaktır."[19]

Bir toplumsal bütünün hareketinin temelinde yatan diyalektik çelişki, birçok etke-

19. "Kapitalizmin Can Çekişmesi ve Dördüncü Enternasyonal'in Görevleri" (Geçiş Programı, 1938), M.Yenice, **Devrimci Marksizm'de "Geçiş Programı"** Anlayışı içinde, Eleştiri Yayınevi, İstanbul, 1980, s.201. Trotskiy, **İhanete Uğrayan Devrim**'de de (1936) şöyle yazıyordu: "(Bürokrasi) zaman içinde kaçınılmaz olarak kendine mülkiyet ilişkilerinde destek arayacaktır. Buna belki, yüksek dereceli memur için, gelirinin kaynağı olan mülkiyet biçimlerinin önem taşımadığı itirazı yapılabilir. Bu, bürokratın haklarının istikrarsızlığının ve varisleriyle ilgili sorunun görmezlikten gelinmesi olur... İnsanın çocuklarına miras bırakamadığı ayrıcalıklar değerini yarı yarıya yitirir. Miras hakkı ise mülkiyet hakkından ayrılamaz. Bir tröstün yöneticisi olmak yetmez, hissedarı olmak gerekir. Bürokrasinin bu belirleyici alandaki zaferi onu yeni bir mülksahibi sınıfa dönüştürecektir." **La révolution trahie, De la révolution** derlemesi içinde, Minuit, Paris, 1963, s. 605.

nin işin içine karıştığı somut koşullarda işler. Bu yüzden de tarihin temposu çoğu zaman kolayca öngörülemez. Troçkiy'in bu öngörüsü de onyıllar boyunca tümüyle yanlışlanmış bir kehanet gibi görünmüştü. Hatta Troçkiy'in izleyicilerinin önemli bir bölümü dahi bu iki alternatiften yalnızca birini, politik devrimi ön plana çıkarmış, bürokrasinin içinde hayat bulduğu sistemi ortadan kaldırma eğilimine gireceğine ihtimal vermemişti. Ama bugün Troçkiy'in geleneğiyle hiçbir ilişkisi olmayan, E.H.Carr'ın çalışma arkadaşı tarihçi R.W.Davies şöyle yazıyor:

> "Bir ya da iki yıl öncesine kadar, Troçkiy'in **İhanete Uğrayan Devrim'de** yaptığı, devlet bürokratlarının özel kapitalistlere dönüşebileceği yolundaki öngörü, tarih tarafından tümüyle yanlışlanmış görünüyordu. Burada özetlediğimiz senaryo ile bile bu öngörü ayrıntıda doğrulanmış olmaz çünkü devlet firmaları yeni bir uzmanlar kuşağı ve başkaları tarafından kiralanabilir. Ama Troçkiy'in öngörüsü hiç beklenmedik biçimde vahşi bir yanılgıdan yaratıcı bir kehanete dönüşmüştür."[20]

5. Kapitalist Restorasyon Tamamlandı mı?

Bu noktaya kadar bürokratik işçi devletlerinin çoğunluğunda kapitalizmin restorasyonunun gerçek bir eğilim haline geldiğini ortaya koymaya çalıştım. Şimdi yapılması gereken, yukarıda ortaya konan sosyo-ekonomik tahlilin verilerini kullanarak, bu ülkelerin bir ya da birkaçında günümüzde kapitalizme dönülmüş olup olmadığını **materyalist** kıstaslarla saptamaya çalışmaktır. Bunu yapabilmek için de dönüş hükmünün ölçütlerini saptamamız gerekiyor. Yani, kapitalizmin restorasyonu yönünde somut, elle tutulur bir takım eğilimlerin ortaya çıktığı bu toplumlarda restorasyonun **artık** gerçekleşmiş olduğunu söyleyebilmek için hangi ölçütleri kullanacağız?

Bu aşamada işimiz kolaylaşmış durumda çünkü bu ölçütleri zaten olumsuz yönden tanımlamış durumdayız. Bir işçi devletini, bir sosyalizme geçiş toplumunu kapitalist bir toplumdan ayırdeden ölçütler ortadan kalktığında kapitalizmin restorasyonu tamamlanmış demektir. Başka bir açıdan ifade edilirse, proletaryanın burjuvaziye karşı elde etmiş olduğu ve bu toplumlardaki devletin bir işçi devleti olarak tanımlanmasına temel olan kazanımlar ortadan kaldırıldığında sermayenin sosyo-ekonomik yaşam üzerindeki hakimiyetine, yani kapitalizme geri dönülmüş demektir. Bu kazanımları tanımlamış durumdayız. Asli önem taşıyan üç kazanım, dış ticaret dahil büyük üretim ve dolaşım araçlarının **kolektif mülkiyeti**, piyasanın tâbi bir konuma düşürüldüğü **planlı ekonomi** ve **çalışma garantisi** (yedek sanayi ordusunun yokluğu) noktalarında toplanır. Bunların yanısıra proletaryayı sermaye karşısında güçlü kılmak açısından ikincil bazı kazanımların da sözü edilebilir: Genel sosyal koruma sistemi (sağlık, eğitim, emeklilik, çocuk bakımı vb.); tüketim kalıbının ücret düzeyinden bağımsızlaşması yönünde etki yaratan sübvansiyonlar; kadınların hemen hemen bütünüyle toplumsal üretimin içine çekilebilmesi vb. Bütün bu noktalar arasında, kapitalizme dönüş açısından **belirleyici** ölçütün, bir yedek sanayi ordusunun oluşması, yani emekgücünün meta haline gelmesi olduğu söylenebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, özellikle ilk üç kazanım arasında **orga-**

20. R.W.Davies, a.g.m., s.23.

nik bağlar mevcuttur: Piyasanın ve özel mülkiyetin hakim olduğu bir ekonomide, çalışma garantisi ekonominin işleyişinin mantığına aykırıdır ve dolayısıyla sistemin işlemesinin önünde bir ayakbağı olur. Tersinden bakılırsa, çalışma garantisini uzun erimde sürdürebilmek açısından planlanmış bir ekonomi ve dolayısıyla kolektif mülkiyet gerekli koşullardır.

Bu kıstaslar temelinde bakıldığında, günümüzde hiçbir işçi devletinde, ne Polonya'da, ne Macaristan'da, ne de ötekilerde, kapitalizmin restorasyonu gerçekleşmemiştir. En çok sözü edilen ülkelerden Polonya'da bugün tarım dışında (bu ülkede tarımda başlangıçtan beri özel mülkiyet hakimdir) üretim ve dolaşım araçlarının % 85-90'ı hâlâ devletin elindedir. Macaristan'da işsiz sayısı 25-30 bin arasındadır. İşsizliğin kitlesel boyutlara vardığı Yugoslavya ve Çin'de piyasa yöntemleri işçileri disiplin altına almak amacıyla kullanılamamaktadır. Çin'den bir örnek vererek durumun nasıl kapitalizmden farklı olduğunu görelim.

Amerikalı Marksist sosyal bilimci James Petras, Çin'e yaptığı araştırma gezisi sırasında çeşitli görüşmeler yapıyor. Bunlardan birinde, aynı zamanda Çin Komünist Partisi hiyerarşisi içinde yüksek düzeyde görevli olan bir eğitimci ile aralarında şöyle bir konuşma geçiyor:

> "Soru: Son zamanlarda ABD'de bir kasabaya gittim. Son üç ay içinde, bir fabrika kapatılmış ve binden fazla işçi işini yitirmişti. Çin "piyasa kıstasları"nı uyguladıkça, yakın gelecekte verimsiz ya da kâr etmeyen kuruluşlarda böyle şeyler olacak mı?
> Cevap: Böyle şeylerin burada olabileceğini düşünmek çok güç.
> Soru: Neden?
> Cevap: Bir devrime yol açabilir bu. İnsanlar kitlesel tensikatlara alışık değiller. Kabul etmezler bunu..."[20b]

Kuşkusuz, son yılların (hatta Macaristan ve Yugoslavya'da artık onyılların) gelişmeleriyle işçi devletlerinin temelleri büyük ölçüde aşınmış durumda. Özel mülkiyet yayılıyor, piyasanın anarşisi planlamanın duvarlarını dövüyor ve her geçen yılla daha büyük gedikler açıyor, dış ticarette devlet yönetimi delik deşik olmuş durumda, yabancı sermaye akımı hızlanıyor, bazı ülkeler azgelişmiş kapitalist ülkeleri aratmayacak bir dış borç batağında uluslararası mali kuruluşlara, en başta IMF'ye tutsak düşmüş durumdalar vb. Hatta birçok ülkede bir işgücü piyasası oluşmaya başlamış durumda: "Gölge ekonomi" adı verilen ve resmi planın düzenlediği faaliyetlerin dışında kalan (bir bölümü yasadışı) ekonomik faaliyetlerde ikinci bir işte çalışan işçilerin emekgücünün alım-satımı piyasanın, meta dolaşımının yasalarına göre gerçekleşiyor. Bu süreç en ileri boyutlarına Macaristan'da ulaşmış durumda, ama perestroyka öncesi Sovyetler Birliği'nde bile, resmi ekonomideki işi dışında "gölge ekonomi"de bir ikinci iş yapanların sayısı çok yüksek.[21]

Ne var ki, bütün bu gelişmeler bu ülkelerin kapitalizme dönüşünün tamamlandığı

20b. James Petras, "Notes on the Chinese Exrerience: 'Socialism' under the Market", **Against the Current**, 20, Mayıs-Haziran 1989, s. 15.

21. Ernest Mandel'in hesaplarına göre elde edilen sayılar için bk. S.Savran, "Sovyetler Birliği...", a.g.m., s.78.

konusunda birer kanıt olarak kabul edilemez. Çünkü bir toplumun sosyo-ekonomik karakteri, o toplumda şu ya da bu üretim tarzının varlığına değil, hakim üretim tarzı olup olmadığına bakılarak belirlenebilir ancak. Tek bir toplumun bağrında var olan farklı üretim tarzlarını bir bütünsel işleyiş içinde birleştiren ve o toplumun sosyo-ekonomik yaşamına damgasını vuran üretim tarzı sosyo-ekonomik karakteri belirleyen unsurdur. Kapitalizm bu ülkelerden hiçbirinde hakim unsur niteliğini kazanmamıştır. En önemli alandan örnek verelim: Emekgücünün bir meta haline gelmesi gibi çok önemli bir gelişmeye yol açabilecek olan bir ikincil işgücü piyasasının oluşması bile, henüz emekgücünün alım-satımına damgasını vurabilecek bir ağırlığa erişmiş olmaktan uzaktır, çünkü "gölge ekonomi"de yapılan emekgücü alım-satımının gerisinde işçinin çalışma garantisine sahip olduğu bir başka işi mevcuttur. "Gölge ekonomi" çerçevesindeki patronu işçiyi işten çıkarma olanağına sahip olsa bile bu, kapitalist ekonomide yedek sanayi ordusunun yarattığı sorunlardan çok farklıdır çünkü öteki, güvenceli işi dolayısıyla işçi "gölge patronu" karşısında (asgari düzeyde de olsa) tüketim araçlarına sahip biridir, yani deyim yerindeyse tam anlamıyla proleter konumunda bile değildir. Kısacası, burada ikincil işgücü piyasası işçi sınıfının istihdamına hakim değildir; bir tam istihdam durumuna ek olarak varlığını sürdürmektedir. Bu örneğin de gösterdiği gibi, kapitalizmin birçok unsurunun bu toplumların bağrında belirmiş olması, restorasyonun şimdiden gerçekleşmiş olduğunun kanıtı olarak kullanılamaz.

Öyleyse, vardığımız sonucu tek bir cümlede özetleyebiliriz: Günümüzde bürokratik işçi devletlerinde kapitalizmin restorasyonu yönünde güçlü eğilimler vardır ama restorasyon hiçbir yerde gerçekleşmemiştir. Bu önerme karşısında şöyle bir soru sorulabilir: Madem restorasyon eğilimleri bu kadar güçlüdür, o zaman restorasyonun şimdiden gerçekleşmiş olup olmadığı konusunda bu titizlik neden? Akademik kaygılardan kaynaklanan bir kılı kırk yarma mı? Tanımlar konusunda bir saplantı mı? Bunların hiçbiri değil! Bürokratik işçi devletlerinin henüz kapitalistleşmediğini söylemek doğrudan doğruya politik uzanıları olan bir yargı.

Kapitalist restorasyonun henüz gerçekleşmediğini saptamanın birkaç açıdan büyük önemi var. Birincisi, politik yönetim değişikliği ve/veya ideolojik yönelişin değişmesi vb. etkenler sonucunda bir toplumun sosyo-ekonomik karakterinin otomatik biçimde değiştiği yolunda bir yüzeyselliği Marksizmin alanından dışlamak gerekiyor. İkincisi, buna bağlı olarak, komünist partilerin iktidarı yitirmeleriyle sosyalizmden kapitalizme dönüldüğünü ileri sürmek, esas restorasyonist güçlerin bu partilerce temsil edilen bürokrasi olduğunu gözlerden saklar ve bürokrasinin proletaryanın ve Marksistlerin bir müttefiki olduğu yanılsamasını yaratır. Oysa tam da Polonya örneği bunun ne kadar yanlış olduğunu göstermiştir: Bu ülkede bürokratik despotizmin temsilcisi Jaruzelski bugün devlet başkanı sıfatıyla kapitalizmin restorasyonuna nezaret etmekte, hatta bu yönelişi teşvik etmektedir.[22] Yarın Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'a şu ya da bu yöntemle görevden el

22. İşte Jaruzelski'nin 14 Temmuz 1989 günü (Polonya KP'si hâlâ iktidardayken) Paris'te yapılan emperyalist doruğa gönderdiği mesajdan bir bölüm: "Ekonomik yenilenme üretimin yapısında ve mülkiyet ilişkilerinde köklü değişiklikler içermektedir. Yabancı yatırımcılar Polonya'ya sermaye yatırımı için aktif olarak cesaretlendirilmelidir. Devlet işletmelerinin, yabancı sermayenin katılımına hiçbir tavan getirilmeksizin ortak yatırımlara dönüştürülmesi için gerekli hukuki koşullar sağlanmıştır. Batı ülkeleri Polonya yöneticilerinin eğitilmesine ve yeni ekonomik çözüm ve araçların hazırlanmasına yardımcı olmalıdırlar." **Inprecor**, 292, 4-17 Eylül 1989.

çektirilir ve Ligaçov ya da bir benzeri başa gelirse bir süre sonra o da Jaruzelski'nin dün yaptığını yapacaktır. Üçüncüsü, bürokratik işçi devletlerinin politik rejimlerindeki değişikliğin, daha özgür bir tartışmanın, serbest seçimlerin vb. yerleşmesinin "geri dönüş" olarak nitelenmesi, aslında, sosyalist harekete Stalinizmle birlikte yerleşen bir demokrasi korkusunun yeni bir ifadesinden başka birşey değildir. Polonya'da KP'nin iktidarın küçük ortağı haline gelmesi üzerine kapitalizm teşhisi koyanların Sovyetler Birliği'nde özel mülkiyetin yayılması karşısında seslerini bile çıkarmamaları bu bakımdan manidardır. Ama dördüncüsü ve en önemlisi, bu ülkelerde kapitalist restorasyonun henüz tamamlanmış olmadığını söylemenin esas anlamı, restorasyon sürecinin önünde hâlâ proletaryanın kazanımlarının birer engel olarak varlığını korumakta olduğunu hatırlatmaktır. Bu da proletaryanın hâlâ restorasyona karşı mücadele edecek mevzileri olduğu anlamını taşır. Yani, tam da restorasyon gerçekleşmemiş olduğu için, esas büyük mücadeleler geride kalmamıştır, önümüzdeki dönemde verilecektir. Restorasyonun gerçekleştiğini söylemek, bu duruma hazırlanma şansını yitirmek demektir.

Bu son nokta beraberinde bir soru işaretini getiriyor. Bu ülkelerin proletaryası restorasyon süreci ilerledikçe ortadan kaldırılacak olan kazanımlarınını korumak için mücadele edecek midir? Yoksa bürokrasi işçi sınıfını ciddi bir yenilgiye uğratmaksızın kazanımları kaldırarak kapitalizme dönüşe olanak sağlayabilir mi? Başka biçimde sorulursa, kapitalist restorasyon barışçı yoldan gerçekleşebilir mi?

6. Barışçı Yoldan Kapitalist Restorasyon Olanaklı mı?

Bu sorunun tarihi aslında 1930'lu yıllara kadar geri gider. Ekim devriminden sonra yaşanan bürokratik yozlaşma konusunda, Stalinizme karşı yürütülen devrimci muhalefet saflarında yapılan tartışmalarda kimi unsurlar Sovyetler Birliği'nde kapitalizme geri dönülmüş olduğunu ileri sürdüler. Buna karşılık Trotskiy tarihin en büyük toplumsal devrimlerinden biriyle kurulan yeni bir sosyo-ekonomik düzenin şiddetli bir karşı-devrim yaşanmadan ortadan kaldırılamayacağını, burjuvazinin Sovyetler Birliği'nde sınıf hakimiyetini yeniden kurması için Ekim devriminin kazanımlarını imha edecek bir karşı-devrimin gerekli olduğunu savunarak, kapitalizmin restorasyonu teziyle mücadele ediyordu.[23] Bir karşı-devrim yaşanmadan, belli belirsiz bir süreç içinde kapitalizme dönüldüğünü iddia edenleri, "reformist filmi tersinden oynatmakla" suçluyordu Trotskiy.

Bu konudaki ikinci önemli tartışma dalgası SBKP'nin 1956'daki 20. Kongresi sonrasında Çin Komünist Partisi'nin Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin yerleştiğini ileri sürmesiyle patlak verdi. Maoist teze göre 20. Kongre ile birlikte revizyonist Kruşçev yönetimi SBKP'yi ele geçirmiş ve bunun sonucunda Sovyetler Birliği devlet kapitalizminin hakim olduğu sosyal-emperyalist bir ülke haline gelmişti. Maoizmin bu tezleri gerek dünya çapında sosyalist harekete, gerekse Marksist teoriye çok büyük zarar verdi: Sovyetler Birliği'nin sosyo-ekonomik yapısında en ufak bir ciddi değişim olmadığı halde, yöneticilerinin revizyonist-burjuva görüş ve politikalarından dolayı, "sosyalist" ola-

23. Trotskiy'e göre de Sovyetler Birliği'nde bir karşı-devrim yaşanmıştı 1920'li yılların sonlarından itibaren. Ama bu bürokratik karşı-devrim politik bir nitelik taşıyordu, toplumsal değil. Yani Ekim devriminin temellerini attığı sosyo-ekonomik düzenin bazı temel yönlerine dokunmaksızın, esas olarak politik iktidarın proletaryadan bürokrasiye geçişini sağlamıştı.

rak anılan bir toplumdan kapitalist bir topluma dönüşüvermesi ciddi metaryalist tahlili Marksizmin gündeminden bir süre için uzaklaştırmakla kalmadı. Ayrıca dünya çapında işçi hareketinin bağrında büyük çatışmalara yol açtı.

Maoist tezin bir yönü konumuzla doğrudan doğruya ilgili: Eğer Sovyetler Birliği, bırakalım sosyo-ekonomik düzeni, siyasal yapısında bile ciddi herhangi bir değişiklik olmadığı halde bir günden ertesine kapitalist bir toplum haline gelebiliyorsa, açıktır ki bu anlayışa göre kapitalist restorasyon için bir karşı-devrim gerekli değildir.

Bugün sorunun tartışılmasında Marksistlerin yaklaşımının Maoizminkinden çok farklı olması gerektiği bu yazıda kurulan çerçevenin bütünü göz önüne alındığında açık olmalı. Bizim için soru şudur: Sovyetler Birliği'nde ve öteki bürokratik işçi devletlerinde işçi sınıfının sermaye karşısındaki kazanımlarının tamamı tedrici biçimde, tümüyle barışçı yöntemlerle, ciddi toplumsal / politik patlamalar ve altüst olmalar gerçekleşmeden ortadan kaldırılabilir mi?

Bu soruya cevap aramadan önce somut durumun ana çizgilerini ortaya koymakta yarar var. Günümüzde bürokratik işçi devletlerinin büyük çoğunluğunda siyasal iktidara hakim güçler proletaryanın kazanımlarını adım adım ortadan kaldırmaktadır. Polonya'da onyıllardır işçilerin tekrar tekrar ayaklanmalarına yol açan "fiyat reformu" (yani tüketim mallarına yapılmakta olan sübvansiyonun kaldırılması) 1989 yılı içinde (henüz KP iktidarda iken) gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden Aralık 1989'da bu ülkedeki aylık enflasyon oranının yıllık hızı % 1000'e ulaşmıştır. Macaristan'da devlet işletmelerinin özel mülkiyete geçirilmesi süreci hızla ilerlemektedir. Bugün bu ülkede konutsuz insanlar yaşamaktadır ve konutları olmadığı için de oy kullanamamaktadırlar. Çin'de 80'li yıllar boyunca kolektif tarım (komünler) adım adım ortadan kaldırılmıştır. Hem Çin'de, hem Yugoslavya'da işsizlik kitlesel boyutlara ulaşmıştır. (Yugoslavya'da buna paralel olarak enflasyon % 400 dolayındadır.) Kitlelerin tepkisinden duyulan korkunun perestroyka'nın öngördüğü önlemlerin sürekli olarak ertelenmesine yol açtığı Sovyetler Birliği'nde bile "kişisel mülkiyet" yasasıyla birlikte özel mülkiyet yasal garantilere bağlanmıştır. Yabancı sermayeye, dış borçlanmaya, özel bölgelere, uluslararası finans kuruluşlarına ilişkin gelişmeler ise dünya kapitalizmiyle bütünleşmede önemli adımlar atıldığını ortaya koyuyor. Dolayısıyla, ilk bakışta bu tedrici gelişme içinde proletaryanın kazanımlarının teker teker ortadan kaldırılabileceği ve sürecin sonunda kapitalist restorasyonun tamamlanabileceği düşünülebilir.

Buradan derhal bir ilk sonuç çıkarmak olanaklı. Bürokratik işçi devletlerinin gelişmesinde yeni bir evreye girmiş bulunuyoruz. Yukarıda tartıştığımız gibi, ne kadar bürokratik yozlaşmaya uğramış da olsa bu toplumlarda devlet işçi sınıfının sermayeye karşı kazanımlarını (bürokrasinin kendi yöntemleriyle de olsa) koruduğu için ve ancak o ölçüde bir işçi devleti olarak nitelenebilir. Oysa şimdi, yirminci yüzyılın tarihinde ilk kez, bu devletlerde iktidarda bulunan toplumsal/siyasal güçler işçi sınıfının kazanımlarını kapitalizme karşı korumak bir yana, kendi geliştirdikleri önlemler aracılığıyla adım adım ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla, artık bu devletlerin salt yozlaşmışlığından söz etmek yeterli değildir. Bunun ötesine geçmek ve sözkonusu devletlerin kapitalizme karşı proletaryanın ve öteki emekçilerin devletin yapısında içkin olan kazanımlarını savunma/muhafaza etme işlevini yitirdiğini belirtmek gerekir. Öyleyse bu devletleri **bürokratik olarak çürümüş işçi devletleri** olarak niteleyebiliriz. Bunun anlamı şudur: Bu devletlerin

yapılarında hâlâ işçilerin kazanımlarını cisimleştiren kurumlar, garanti altına alan yasalar vb. mevcuttur ama bu unsurları savunacak mekanizmalar hayatiyetini yitirmiştir. Devlet kendini savunmaktan acizdir. İşlevsel uzuvları çürümüş ve en ufak bir darbede kopmaya, dağılmaya hazır bir beden gibidir. Yapılması gereken, bu uzuvlara hayatiyet veren gövdeyi yenilemek, devleti bürokrasinin sultasından kurtararak yeniden işçi kazanımlarını koruyabilecek bir hayatiyete kavuşturmaktır.

Öyleyse, var olan devlet biçimi (bürokratik diktatörlük) altında bu devletler proletaryanın burjuvazi karşısındaki avantajlarını koruma bakımından işlevselliğini yitirmiştir. Ancak, bürokratik diktatörlüğün cenderesinden kurtulduğu takdirde var olan devletler belirli yönleriyle (planlama örgütleri, devlet işletmeleri, dış ticaret tekeli, iş yasaları, iş mahkemeleri, sosyal koruma sistemi vb.) kazanımların korunmasına olanak sağlayacak bir merkezi çekirdeğe sahiptir. Öyleyse, bürokratik diktatörlüklerin yıkılması sorunu, kapitalist restorasyonun tedrici biçimde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorununun anahtarı haline geliyor. Dolayısıyla, tartışmaya yeni bir unsurun katılması gerekli: **politik devrim.** Anti-bürokratik bir kitle başkaldırısının ürünü olacak böyle bir devrim kapitalist restorasyonun geleceğinin de anahtarı haline geliyor.

Öyleyse şimdi de politik devrim kavramını ve günümüzde bürokratik işçi devletlerinde politik devrimin olasılıklarını tartışmamız gerekiyor. Bu bölümü bir saptama ile bitirelim: Restorasyon sürecinin tartışılması bizi doğrudan doğruya politik devrim tartışmasına getirmiş bulunuyor. Yani, bugünkü özgün **somut koşullar altında,** kapitalist restorasyon ile politik devrimi birbirinden ayırarak tartışmak olanaklı değil. Yöntemsel açıdan ortaya çıkan çıkan bu içiçe geçme, bu eklemlenme, aslında yaşanan gerçek sürecin kendisinde kapitalist restorasyon ile politik devrimin içiçe gelişmesinin dolaysız bir izdüşümünden başka birşey değildir.

II. POLİTİK DEVRİMİN SORUNLARI

Bürokratik işçi devletlerinde son yıllarda ortaya çıkan değişim kapitalizme dönüşün yolunu açan "piyasa sosyalizmi"in yükselişiyle sınırlı değil. Değişimin bir başka boyutu var ki, sonuç olarak kapitalist restorasyon sürecine etkileri ne olursa olsun, çıkış noktası itibarıyla ondan çok farklı dinamiklere sahip olan bir gelişme bu. Başta Doğu Avrupa olmak üzere son dönemde hemen hemen bütün bürokratik işçi devletlerinde (Sovyetler Birliği'nde madenciler grevi, Çin'de Tienanmen vb.) ortaya çıkan dev kitle seferberliği, tasvir edilmesine gerek olmayacak kadar tanıdık, ama mutlaka tahlil edilerek bütünün içine yerleştirilmesi gereken bir unsur. Bu kitle seferberliği Çin'de, Doğu Almanya'da, Çekoslovakya'da, hatta Sovyetler Birliği'nde öyle boyutlara ulaştı ki, devrim kategorisini işin içine sokmadan kavranması olanaklı değil. Bu söylenen Romanya için haydi haydi geçerli çünkü orada süreç (bütün çelişkileriyle birlikte), **en azından dış görünüşü itibarıyla,** tam da klasik devrim tanımına (kitlesel ayaklanma, var olan siyasal iktidarın zora dayalı biçimde alaşağı edilmesi, baskı aygıtlarının parçalanması vb.) yaklaşan bir görünüm taşıyor. İşte bütün bu gelişmeleri kavrayabilmek ve bunları geçmişte (50'li, 60'lı, 70'li yıllarda) Doğu Avrupa'da görülen kitle seferberlikleriyle ilişkilendirebilmek için politik devrim kavramı en verimli başlangıç noktasını oluşturuyor.

1. Politik Devrim Nedir?

Politik devrim kavramının bürokratik işçi devletleri bağlamında ne anlama geldiğini kavrayabilmek için öncelikle kavramın klasik Marksist teoride neyi ifade etmek üzere geliştirildiğini hatırlamak gerekiyor.[24] Siyasal iktidarın bir kitlesel başkaldırının ya da ayaklanmanın itişiyle devrilmesi, bazan toplumsal ilişkilerin de köklü biçimde altüst edilmesiyle, bir sosyo-ekonomik formasyondan bir başkasına geçişle sonuçlanabilir. Böyle durumlarda politik alandan başlayan devrim bu dönüşüm sürecinin ilerlemesiyle birlikte bir **sosyal devrim** niteliği kazanır. Buna karşılık, bazı durumlarda başkaldırının gücü, sınıfsal doğası, uluslararası iklim vb. etkenler, siyasal ayaklanmanın salt devlet düzeyinde köklü dönüşümlerle yetinmesine, toplumsal alanda önemli sarsıntılar yaratsa bile sosyo-ekonomik ilişkileri toptan dönüştüren bir yola girmemesine neden olabilir. Sosyo-ekonomik formasyonun özüne dokunmayan bu tür devrimlere Marksist teoride **politik devrim** adı verilmiştir. Sosyal devrime örnek olarak 1789 Fransız burjuva devrimi ve 1917 Ekim sosyalist devrimi verilebilir. Buna karşılık, politik devrimin klasik örnekleri Avrupa'da 1830 ve 1848 devrimleri ile Rusya'da 1917 Şubat devrimidir.

Bu tanımlama temelinde, politik devrim kavramının bürokratik işçi devletleri bağlamında ifade ettiği anlamı kolayca ortaya koymak olanaklıdır. Bu ülkelerde melez, karma, geçişsel nitelikler taşısa da, temelde burjuva sosyo-ekonomik formasyonundan tümüyle farklı bir sosyo-ekonomik formasyonla karşı karşıyayız. Öyleyse burada politik devrim, bu sosyo-ekonomik formasyonun temellerine dokunmadan, yani bunları kapitalizmden ayırdeden özellikleri ortadan kaldırmadan, bürokrasinin siyasal hakimiyetini yıkacak olan devrime verilen addır. Bu tanıma göre, sözkonusu toplumları kapitalizmden ayırdeden başlıca öğeler, kolektif mülkiyet, planlama, emekgücünün meta olmayan karakteri ve öteki ikincil yönler politik devrimden sonra da varlığını sürdürecektir.

Politik devrim kavramını ilk bürokratik işçi devletine, 1930'lu yılların Sovyetler Birliği'ne uygulayan Trotskiy'in düşüncesinde, bu kavram aynı zamanda programatik bir nitelik taşıyordu. Trotskiy'e göre, politik devrim, devrimci Marksizmin Sovyetler Birliği'nde sürdüreceği siyasal mücadelenin programatik hedefi olmalıydı. Bunun da Sovyetler Birliği'nin karakterine ilişkin teşhis ile dolaysız bir bağlantısı vardı. Eğer Sovyetler Birliği bürokratik olarak yozlaşmış bir işçi devleti ise, devrimci Marksizmin bu ülkeye ilişkin programatik perspektifi ne "reformlar yoluyla düzeltme" olabilirdi, ne de bir sosyal devrim. Sosyal devrim olamazdı çünkü Ekim devriminin Sovyet işçi sınıfına getirdiği, sermayenin yeniden hakim toplumsal güç haline gelmesini engelleyecek kazanımların bir bölümü hâlâ ayaktaydı. Dolayısıyla, devrimin görevi sosyo-ekonomik düzeni ve mülkiyet ilişkilerini baştanaşağı değiştirmek değildi. Reformlar yoluyla yeniden sosyalizmin önünü açmanın olanaksızlığı ise bürokratik yozlaşma teşhisinin bir sonucuydu. Sovyet devletinin politik uygulamaları önderliğin bir takım "hataları"nın ürünü değildi; artan ölçüde kastlaşan bir toplumsal katmanın kısmi çıkarlarının, proletaryanın

---

24. Politik devrim kavramını sosyal devrim kavramıyla ilişkisi ve farklılığı içerisinde daha önce bir başka yazımda da tanımlamaya çalışmıştım. Bk. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", Onbirinci Tez, 1 Kasım 1985, s. 187-89. Orada kullandığım terim siyasal devrimdi.

çıkarlarının önüne çıkarılmasının mantıksal sonucuydu. Devleti eline geçirmiş olan bürokrasinin hakimiyetini ve ayrıcalıklarını kendi isteğiyle terketmesi beklenemezdi. Kısacası, "yozlaşma" kavramı bürokratik diktatörlük rejiminin hakim sosyal gücü olan bürokratik kastın kendi kendini reformlar yoluyla değiştirerek yeniden sosyalizm yoluna giremeyeceği anlayışını içeriyordu. Bürokrasi devrilmeliydi: Bu ise ancak anti-bürokratik bir politik devrim ile olanaklı olabilirdi. Yani işçi sınıfının bürokratik diktatörlüğe başkaldırısının sonucunda sosyalist demokrasiye dönülmesi ile.

Politik devrim programının asıl önemi, proleter demokrasisinin ve enternasyonalizmin bu ülkelerde yeniden çiçeklenmesi, kısacası sosyalizme geçişin önüne bürokratik yozlaşmanın diktiği engellerin temizlenmesi açısından bürokrasinin hiçbir kanadına güvenilemeyeceğini ikirciksiz biçimde ortaya koymasıdır. Bu yönüyle bu program, bürokrasiye yönelttiği bütün eleştirilere rağmen onun bir gün yeniden "doğru yola geleceği" konusunda beklentileri olan Marksist çizgilerden hem teorik olarak, hem de programatik açıdan önemli bir farklılık içerir.

Politik devrim programı, Marksist hareket içinde **devrimin toplumsal uzantıları** konusunda önemli bir tartışma yaratmıştır; bugün de birçok devrimci Marksist unsur, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa, Çin ve öteki bürokratik işçi devletlerinde proletaryanın muzaffer bir ayaklanmasının sadece devlet biçimini sosyalist demokrasi yönünde değiştirmekle yetinmeyeceğini, sosya-ekonomik yaşamın derinliklerinde büyük dönüşümler sağlaması gerekeceğini söylemektedirler. Eğer bu doğru ise, denilmektedir, devrim salt politik olmayacak, bir sosyal devrim niteliğine bürünecektir.[25]

Bu eleştirinin ussal çekirdeği, politik devrimin bürokratik işçi devletlerinde zorunlu olarak sosyo-ekonomik yaşamın düzenlenmesine el atacağı gerçeğine işaret etmesidir. Örneğin, planlamanın idari-bürokratik doğasının değiştirilmesi, sovyet delegelerinin son sözü özgürce söylediği, **demokratik olarak merkezileştirilmiş bir planlama** sisteminin kurulması gereklidir. Örneğin, kolektif mülkiyetin en alt biçimlerinden biri olan devlet mülkiyetinin içinin işçi özyönetimi ile doldurulması, böylece mülkiyetin toplumsallaşmasında bir üst basamağa doğru tırmanılması gereklidir. Örneğin, emekgücünün meta olmaktan çıkarılması gibi salt geri dönüşü engelleyecek bir savunma durumundan, emeğin özgürce ve yaratıcı biçimde kolektifleştirileceği bir yeni düzenlemeye geçilmesi gereklidir. Bütün bunların sosyo-ekonomik ilişkilerde dolaysız biçimde değişiklikler anlamına geldiği de açıktır. Ama buradan hareketle devrimin sosyal karakterde bir devrim olacağı sonucuna varmak yanlıştır. Çünkü yeni planlama sistemi eskisinden farklı olarak demokratik de olsa, yine de planlama sosyo-ekonomik formasyonun temel taşlarından biri olarak korunacaktır. Aksi takdirde, işçi sınıfı kazanımları açısından ciddi biçimde geri düşmüş olacaktır. Örneğin bürokratik planlamaya karşıt olarak üreticilerin demokratik biçimde kendi kaderlerini kendi ellerine alması talebi, planın merkezi karakterinin karşısına dikilirse, bu sınıf dayanışmasının karşısına bir engel olarak çıkacak, bölgeler, uluslar, katmanlar, ekonomik dallar temelinde sınıfın bölünmesine yol açacak bir tavır olur. Yine, işçi özyönetimi konusundaki çok meşru talep, her işçi kolektifinin kendi işletmesi konusunda bütün kararları vermesi türünden bir düzenlemeye yol açarsa, yani bütün toplum çapında bir mülkiyet ve denetime karşıt bir sonuca kadar itilirse, bu

25. Bu tezin yetkin bir ifadesi için bk. C.J.Arthur, "The Coming Soviet Revolution", N.Krasso (der.), Trotsky : The Great Debate Renewed, New Critics Press, Missouri, 1972.

da modern ve geri işletmeleri, tarımla sanayiyi, farklı sanayi dallarını vb. karşı karşıya getirecektir. Yani işçi özyönetimi toplum çapında kolektif mülkiyetin bugünkü zorunlu biçimi olan devlet mülkiyetinin karşısına dikilmemelidir. İçi doldurulsa da, devlet mülkiyeti yine temel biçim olarak kalmalıdır. İşte bu yüzdendir ki, devrim var olan sosyo-ekonomik formasyonun temel bir takım özelliklerini değiştirmeyecek, **onların üzerine basarak yeni kazanımlar getirecek** olduğundan dolayıdır ki, devrim sosyal değil politik olarak nitelenmelidir. Kısacası, devrimden sonra yine sosyalizme geçiş toplumunun sınırları içinde olacağız. Devrimin sosyal değil politik olarak nitelenmesinin nedeni son tahlilde budur.

2. Pratikte Politik Devrim

İlk bürokratik işçi devleti için politik devrim programı formüle edildiğinde, bu anlayış pratik içinde henüz sınanmamıştı. Başka bir deyişle, anti-bürokratik politik devrim, yaşanmış bir deneyimden süzülen derslerin politik ve programatik bir ifadesi değildi; toplumsal gelişmenin iç mantığının, toplumsal güçlerin karşılıklı mevzilenişinin bir kavranışı sonucunda ortaya konulmuş, geleceğe ilişkin bir perspektifti. Bu anlamda, pratiğin sınavından zamanla geçecekti. İleri sürülüşünden bu yana geçen yarım yüzyıllık tarih dilimi, politik devrim kavramının gerçekliğin çok önemli bir veçhesini dakik biçimde yakaladığını ortaya koymuştur.

Bürokratik işçi devletlerinin, özellikle de Doğu Avrupa ülkelerinin tarihi, politik devrim girişimleriyle ya da politik devrimin başlangıcı olarak nitelenebilecek olaylarla doludur. Bunların her biri işçi sınıfının ve geniş kitlelerin var olan bürokratik rejimlere karşı kitlesel seferberliği biçiminde başlamış, yer yer fiili ayaklanmalara ve devlet gücüne karşı silahlı direnişlere kadar varmıştır. 1953 Doğu Berlin ayaklanması, 1956 Macar devrimi ve Polonya ayaklanması, 1968 Prag baharında işçi konseyleri hareketi, 1970 ve 1976 Polonya ayaklanmaları, 1980-81 Dayanışma hareketi, bütün bunlar işçilerin ve toplumun büyük bölümünün (her birinde özgül ağırlıkları değişmekle birlikte) dört ana talep etrafında bürokrasiye karşı mücadelesinin bir ifadesi olmuştur: Demokratik haklar, bürokratik ayrıcalıklara son verilmesi, ekonomik haklar ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa ulusları üzerindeki hakimiyetinin ortadan kaldırılması (yani ulusların kendi kaderini tayin hakkının özgül bir ifadesi). Sadece Çin'de öğrenci hareketi bütün evrelerde işçi hareketinden daha büyük ağırlık taşımış, ama orada da talepler esas olarak aynı olmuştur.[26]

Burada bir parantez açarak, Stalinizmin her tür varyantının, günümüzde bile, geçmişin bu politik devrim girişimlerini kapitalizm yanlısı, karşı-devrimci hareketler olarak nitelemeyi sürdürdüğünü, milyonlarca işçi ve emekçinin katıldığı bu mücadeleleri "emperyalizmin oyunları" ile açıklamaya çalıştığını hatırlatmak gerekiyor. Sözkonusu ayaklanmaların ya da devrimci girişimlerin hiçbirinin karşı-devrimci bir nitelik taşımadığını kanıtlamanın tek geçerli yolu bu deneyimleri somut ve ayrıntılı biçimde tahlil etmek. Bu yazı sınırları içinde bunu gerçekleştirmenin olanaklı olmadığı açık. Buna karşılık, Türkçe'de bu deneyimlerin Stalinizm tarafından en çok lânetlenmiş olan iki

---

26. Çin tarihinde öğrenci hareketinin özgül ağırlığı için bk. Jin Xiaochang ile görüşme, "Çin'de Devrim Gerekiyor", Sınıf Bilinci, 5, Ekim 1989.

örneğini, 1956 Macar devrimi ile Dayanışma hareketini, büyük bir ayrıntı zenginliği içinde ele alan iki çalışma son zamanlarda yayınlanmış durumda.[27] Bugün bürokratik işçi devletlerinde yaşanan bunca olaydan, ortaya dökülen bunca gerçekten sonra dahi geçmişin kitle hareketlerinin karşı-devrimci bir karaktere sahip olduğunu hâlâ ileri sürenler olacaksa, bu kez ispat yükü onların omuzlarına düşüyor: Macar devrimi ve Dayanışma hareketi üzerine sözkonusu çalışmalarda ortaya konan gerçeklerin soğukkanlı ve ayrıntılı biçimde çürütülmesi onların görevi.[28]

Politik devrim konusunda geçmişin deneyimlerinden günümüze dönecek olursak, Çin'deki Tienanmen baharı, Sovyet madenciler grevi ve Doğu Avrupa'yı sarsan dev kitle hareketleri göz önüne alındığında, 1989'un bürokratik işçi devletlerinin tarihsel gelişmesi açısından bir dönüm noktası olduğunu saptamak gerekir. Kuşkusuz, Çin, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa olayları arasında, Doğu Avrupa'nın kendi içinde çeşitli ülkeler arasında dahi çok önemli farklar vardır. Tienanmen hareketi yenilgiye uğramış bir politik devrim başlangıcıdır. Sovyet madenciler grevi ise, politik karakteri sınırlı kaldığı için, sadece geleceğin kitlesel ayaklanmasının ruşeym halindeki önbiçimlenişi olduğu, geleceğin imgesini bize sunabildiği ölçüde politik devrim tartışmasıyla ilgilidir. Esas olan, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Romanya'da (çok kısmi olarak da Bulgaristan'da) gelişen, farklı mecralarda akmakla birlikte, bürokrasinin siyasal iktidarını güçlü biçimde sarsmak bakımından aynı hedefe yönelen dev kitle seferberliklerinin tartışılmasıdır. Bu örneklerde hiçbir tartışmaya gerek bırakmayacak derecede açık biçimde ortaya çıkan somut gerçekler vardır.

Her şeyden önce, sözkonusu hareketler bürokrasiye karşı işçisiyle, emekçisiyle, öğrencisiyle, aydınıyla, kadınıyla hemen hemen bütün ulusun ayağa kalktığı devasa kitle hareketleridir. Bu açıdan, bütün büyük devrimlerin ulusun ezici çoğunluğunu devlet ile karşı karşıya getiren özelliğini burada da görmek olanaklıdır. Doğu Almanya'da 600 bin nüfuslu Leipzig kenti haftalar boyu her Pazartesi yüzbinlerin (bir keresinde 500 bin kişinin) katıldığı gösterilere tanık olmuştur. Doğu Berlin ise en azından bir keresinde nüfusu kadar büyük bir gösterinin mekânı olmuştur.[29] Çekoslovakya'da hükümetin çöküşüne yol açan bir genel grev tehdididir. Bu genel grev için yapılan hazırlıklar sırasında ülke çapında 9000'den fazla grev komitesi kurulmuştur. Romanya'da mücadelenin kitleselliği herşeyin ötesinde Çavuşesku'nun kendi taraftarlarını topladığı mitingin kendisine

---

27. 1956 Macar devrimi için bk. Necip Çakır, "Macaristan 1956: Devrim mi, Karşı Devrim mi?", **Onbirinci Tez**, 9, Şubat 1989. Dayanışma hareketini de yine aynı derginin 9. sayısında Oliver MacDonald inceliyor: "Polonya Girdabı: Dayanışma ve Sosyalizm."
28. Aynı şey 1989 Tienanmen olayları dolayısıyla Çin için de geçerli. Tienanmen hareketinin karşı-devrimci nitelikte olmadığını, esas olarak anti-bürokratik bir isyan olduğunu ortaya koyan kaynaklar var. Bk. örneğin Ernest Mandel, "Pekin Komünü", **Sınıf Bilinci**, 4-5, Ekim 1989 ve Jin Xiaochang, a.g.m. Ama ilginç bir nokta var: Tienanmen katliamı sonrasında, görebildiğim kadarıyla, ne Türkiye'de ne de dünyada hiçbir sol siyaset Deng ve şürekâsını savunmadı, öğrenci ve işçileri karşı-devrimci ilan etmedi. Oysa öğrenci hareketinin simgesi, ABD'nin Özgürlük Anıtı'na öykünen bir Özgürlük Tanrıçası değil miydi? Bu paradoksun sırrı bence bugün kimsenin dünyaya Çin yönetiminin gözlükleriyle bakmıyor olması. Demek ki önemli olan gerçekler değil, gözlükler!
29. Bu mitingin son derecede renkli bir tasviri ve Doğu Alman devriminin dengeli bir tahlili için bk. E.Mandel, "Siyasal Devrim ve Onu Tehdit Eden Tehlikeler," **Glasnost ve Siyasal Devrim**, içinde, Yeniyol Broşür Dizisi, 1, İstanbul, 1990.

karşı bir gövde gösterisine dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır.

İkincisi, kitle hareketlerinin talepleri temel olarak **anti-bürokratik** bir nitelik taşımıştır, yani demokratik haklar ve bürokratik ayrıcalıklar ve yolsuzluklar çevresinde yoğunlaşmıştır. Hareket sokaklarda iken kapitalizm yanlısı solganlar ve talepler çok küçük bir azınlıkla sınırlı kalmıştır. O kadar ki, Doğu Almanya'da kitle hareketinin gerilemesinden sonra yaygın bir popülarite kazanan Almanya'nın birliği talebi bile, başlangıçta, kitleler sokakta iken büyük çoğunlukça reddedilen bir düşünceydi. (Buna karşılık, özellikle Romanya'da, ama öteki ülkelerde de, komünizm kavramına karşı ciddi bir antipatinin yaygın olduğu bir gerçektir. Ama bunun kitlelerin kapitalizm yanlısı olmasıyla özdeşleştirilmemesi gerekir. Buna aşağıda döneceğim.)

Üçüncüsü, kitlesel seferberlikler karşısında bürokratik diktatörlükler büyük bir hızla gerilemiş, kimi yerde şiddete başvur(a)madan dağılma yoluna girmiş (Çekoslovakya'da yaşanan sürece yaygın olarak takılan ad "kadife devrim"dir), kimi yerde ise (Romanya) devletin uyguladığı şiddete, kitle hareketi de şiddetle cevap vermiş, devletin baskı aygıtının parçalanması sonucunda yönetim devrilmiştir. Bu durumu örneğin 1968 Mayıs'ında, 10 milyon işçinin greve çıktığı Fransa ile karşılaştırırsak, bürokratik diktatörlüklerin hiç de burjuva totalitarizm teorisinin savunduğu gibi toplum üzerinde sarsılmaz bir hakimiyete sahip olmadığı, bürokrasi bir sınıf değil, işçi sınıfının üzerine yükselmiş bir hakim kast olduğu için, hakimiyetinin burjuvazininkine göre çok daha zayıf ve sallantıda olduğu sonucuna ulaşırız.

Bu somut gerçekler ışığında şimdi Doğu Avrupa'daki kitle hareketlerinin politik devrimle ilişkisini tartışabiliriz. Bu hareketler gerek karşı karşıya getirdikleri **toplumsal güçler**, gerekse önlerine koydukları **görevler** açısından politik devrimin damgasını taşırlar. Hareketlerin kitlesel karakteri ve işçi sınıfı da dahil olmak üzere geniş çalışan kitleleri seferber etmesi, politik devrimin ardında yer alması beklenecek toplumsal güçlerin sahneye çıktığını gösterir. Buna karşılık, mücadelenin karşısına aldığı toplumsal güç açık bir biçimde bürokrasidir, yani politik devrimin devirmeyi hedeflediği güçtür. Hareketlerin yükselttiği talepler ise, **esas olarak**, politik devrimin **dolaysız** görevleri olan demokratik hakların elde edilmesine ve bürokratik ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasına yöneliktir.[30] Bütün bu nedenlerle, Doğu Avrupa'da 1989 yılında yaşanan kitlesel isyanlara bu ülkelerde politik devrimin başlangıcını oluşturan **ilk evre** gözüyle bakılabilir.

Ne var ki, ister barışçı yoldan, isterse Romanya örneğinde olduğu gibi şiddet yoluyla olsun, bu devrimci süreçler baştaki hükümetlerin devrilmesiyle sınırlı kalmıştır. Politik devrim daha ileri evrelerine geçememiş, esas olarak da sovyet demokrasisi yönünde bir gelişme gösterememiştir. Devrim süreci belirli bir noktasında soluğunu yitirmiş ve **politik devrim rayından çıkmıştır. Şimdi bunun nedenlerine ve sonuçlarına değinelim.**

3. Kitle Hareketinin Zaafları

Doğu Avrupa'da kitle hareketlerinin, bürokratik yönetimlerin ardı ardına devrilmesine, bütün bir bürokratik despotizm sisteminin iskambilden bir şato gibi çökmesine

30. "SCCB'de yeni bir devrimci kabarış açıktır ki toplumsal eşitsizliğe ve politik baskıya karşı mücadele bayrağı altında başlayacaktır." Geçiş Programı, a.g.y. içinde, s. 205-206. Aynı özellikleri Tienanmen hareketinde ve Sovyet madenciler grevinde de görmek olanaklıdır. Bk. 28 no.lu dipnotta belirtilen kaynaklar ve S.Savran, "Vorkuta'da Grev Var!", Sınıf Bilinci, 4-5, Ekim 1989.

yol açtığı ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. Ama dipten gelen bu güçlü dalga, bu devasa hareket, politik devrimin bütünüyle başarıya ulaşması, yani sosyalist demokrasinin yeniden kurulması açısından çok ciddi zaaflar taşımıştır.

Bu zaafların başında işçi sınıfının kitle hareketine **hegemonik güç** olarak önderlik edememesi yatar. Stalinist bürokrasinin onyıllardır süregiden hakimiyet sistemi altında, bütün politik yaşamın, bürokrasinin taşlaşmış hakimiyet organı haline gelmiş olan komünist parti tarafından tekelci denetime alındığı, sendikaların dahi devletin ve komünist partilerin uzantıları olarak çalıştığı koşullarda **siyasal bakımdan** atomize olmuş olan işçi sınıfı, kitle hareketine katılmakla birlikte bu hareketin **yönetici** gücü haline gelecek kapasiteyi gösterememiştir. Bunun en açık belirtisi, harekete işçi sınıfına özgü mücadele (grev, genel grev, oturma boykotu, işgal vb.) ve örgütlenme (fabrika komiteleri, sovyetler vb.) yöntemlerinin ancak istisnai ve geçici olarak damgasını vurmuş olmasıdır. (İstisnaların başında Çekoslovakya'daki genel grev hareketi ve sendikaların devletten bağımsızlaşması, Romanya'da Temeşvar'daki bölgesel genel grev ve Braşov fabrikalarının bazılarında kurulan işçi konseyleri, Bulgaristan'daki bağımsız sendika hareketi, Doğu Almanya'da aynı yolda yapılan ve henüz başarıya ulaşamayan girişim gelir.) Durumu daha iyi değerlendirebilmek için öteki politik devrim süreçlerinde işçi sınıfının oynadığı merkezi rolü vurgulamak yararlıdır. 1953 Doğu Berlin ayaklanması esas olarak bir işçi ayaklanmasıdır. 1956 Macar devriminde özellikle Budapeşte'nin hemen her fabrikasında işçi konseyleri kurulmuş, Budapeşte Merkezi İşçi Konseyi bu konseylerin gücünü siyasallaştıran bir odak olarak ortaya çıkmıştır.[31] Yine 1956'da Polonya'da işçi konseyleri bütün ülke çapında mantar gibi boy atmış, ayaklanma ancak konseylerin resmi bir statüye kavuşturulması, sistem ile bütünleştirilerek zamanla massedilmesi sonucunda bastırılabilmiştir. 1968 Prag baharında KP'nin kendi iç dengelerinin değişmesinin yanısıra sayısız işçi konseyi kurulmuştur. Nihayet, 1980-81 Polonyası tümüyle kitlesel (10 milyonluk) bir işçi hareketinin, Dayanışma sendikasının, damgasını taşıyan bir kitle seferberliğine tanık olmuştur. Bir politik devrim boyutlarından çok geride olan 1989 Sovyet madenciler grevi bile, işçi sınıfının nüfusun öteki kesimlerinin sorunlarına da sahip çıkması dolayısıyla sınıfla toplumun geri kalan bölümü arasında hegemonik bir ilişkinin kurulması potansiyelini taşıyan bir yapıya sahipti.[32] Oysa 1989 Doğu Avrupa kitle hareketleri bu durumdan çok uzaktır.

Doğu Avrupa kitle hareketlerinin ikinci zaafı bu birincinin bir türevidir. Proletarya toplumun öteki katmanlarına önderlik edemediği için, hareket bir **vatandaşlar hareketi** karakterini taşımıştır. Bunun anlamı şudur: Toplumun bütün kesimleri, sosyo-ekonomik yapıda, cinsiyet ilişkileri bakımından, ulusal kökenleri açısından toplumdaki somut konumları ne olursa olsun, hareket içinde eşitlenmekte, mücadelede bürokrasi tarafından bastırılan ve demokratik haklarını elde etmek için omuz omuza mücadele veren **eşit bireyler** topluluğu halinde yer almaktadırlar. Bunun iki sonucunu derhal çıkarmak gerekiyor: Birincisi, harekete **sınıf olarak** damga vuramayan işçiler de, bürokrasiye karşı **işçi kimlikleriyle değil vatandaş kimlikleriyle** mücadele etmişlerdir; ikincisi, ve belki de daha önemlisi, toplum içindeki somut konumları farklı olan, toplumun geleceği açısından çıkarları farklılaşan sınıf ve katmanlar hareket içinde birlikte ve eşit biçimde aynı talepler

---

31. Bk. N.Çakır, a.g.m., s. 209 vd.
32. Bk. S. Savran, "Vorkuta...", a.g.m., s. 103-104.

etrafında yer almıştır. Özellikle Çekoslovakya'da ve Doğu Almanya'da kitlesel seferberlik sırasında ortaya çıkan örgütlenmelerin (sırasıyla Vatandaşlar Forumu ve Yeni Forum), çok farklı siyasal yönelişe sahip unsurları bir arada barındıran, gevşek yapılar olması tam da bu gerçekliğin ifadesidir. Bu yapılar, bir yandan kitleyi anti-bürokratik talepler çevresinde geçici olarak birleştirmek açısından işlevsel olmakla birlikte, bir yandan da bir kez bu evre aşıldığında zorunlu olarak patlak verecek politik ayrışmaları (Doğu Alman örneğinde bu ayrışma şimdiden yaşanmış durumdadır) gözlerden saklamak bakımından, başta işçi sınıfı olmak üzere ezilen katmanların aleyhine bir rol oynamıştır.

Ama kitle hareketinin üçüncü zaafı düşünüldüğünde, bu durumun kaçınılmaz hale geldiğini kavramak olanaklı olur: Bu üçüncü zaaf bir devrimci sosyalist önderliğin yokluğudur. İster forum tipi örgütlenmelerin ön plana çıkması, ister Romanya örneğinde olduğu gibi bürokrasinin kendi içinden gelen kadroların oluşturduğu Ulusal Selamet Cephesi gibi örgütlerin kitle hareketinin üzerine oturması, tam da sosyalist bir önderliğin politik devrimi başlatan süreçte yönetici bir rol oynayamamasına tekabül eden olgulardır. İşçi sınıfının ve öteki ezilenlerin tarihsel çıkarlarını ifade eden bir program temelinde örgütlenmiş bu tür bir önderliğin yokluğunun nedeni açık: Bu ülkelerin komünist partileri işçi sınıfının örgütleri olmaktan çıkarak bürokratik hakimiyetin birer aracı haline gelirlerken, aynı zamanda, sınıfın yeni bir öncü güç oluşturmasını şiddet yoluyla engellemiştir. Yani Stalinizm (dünyanın geri kalan bölümlerinde olduğu gibi) işçi sınıfını bu ülkelerde de bir önderlik bunalımı ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu önderlik yokluğu, hareketin işçi sınıfı hegemonyasına girmesini engellemiş, bir vatandaşlar hareketi düzeyinde kalmasına yol açmış ve nihayet en önemlisi işçi sınıfını yeni evrenin politik ayrışmalar döneminde burjuva partileri karşısında çaresiz bırakmıştır.

Bürokratik hakimiyetin ve onun politik-ideolojik temsilcisi olan Stalinizmin işçi sınıfı üzerinde yarattığı tahribat politik-örgütsel alanla sınırlı değildir; ideolojik planda da vahim sonuçlar yaratmıştır. Bu da kitle hareketinin dördüncü büyük zaafıdır. Bürokratik despotizme ve ayrıcalıklara karşı kitlesel isyanların yaşandığı bu ülkelerde, onyılların uygulamalarından sonra, bu sistem komünizm, sosyalizm ve Marksizmle özdeşleştirildiği için, halk ideolojik planda koyu bir anti-komünizm söyleminin etkisi altındadır.[33] Bu da işçi sınıfının ve öteki ezilenlerin çıkarları doğrultusunda gerçek bir komünist önderliğin oluşmasının önündeki en ciddi engellerden biridir.

4. İşçi Devletinde Parlamenter Demokrasi

Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşanan kitlesel isyanların bütün bu zaaflardan dolayı rayından çıkarak politik devrimden farklı bir mecraya yerleşmesinin çok çarpıcı bir sonucu olmuştur. Bugün bütün işçi devletlerinde bürokratik diktatörlüklerin yerini yeni bir devlet biçimi, parlamenter demokrasi almaktadır. Bu, Polonya'da, Macaristan'da,

33. Bu "anti-komünizm"in gerçek komünizme karşıt olmakla ya da kapitalizm yanlısı olmakla dolaysız biçimde özdeşleştirilemeyeceğini Dayanışma senatörü bir Katolik politikacının şu şaşkın gözleminden daha iyi ne ifade edebilir? "Bizde paradoksal bir zihniyet var. İnsanlar komünizme karşı olduklarını söylüyorlar. Bu doğru. Ama aynı zamanda, Batı'daki gibi, işsizliğin olduğu bir devlet de istemiyorlar." Aktaran: E.Mandel, "Glasnost ve Komünist Partilerin Krizi", **Glasnost ve Siyasal Devrim**, a.g.y., s. 32n.

Doğu Almanya'da bütünüyle, federal devletler olan Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'da bölgesel olarak (ilkinde Baltık cumhuriyetlerinde, ikincisinde Slovenya ve Hırvatistan'da) oldukça ileri bir evresine ulaşmış bir süreçtir. Başta Çekoslovakya olmak üzere Romanya ve Bulgaristan'da da bu yolda gelişmeler sürmektedir.

Burada paradoksal bir durumla karşı karşıyayız. Parlamenter demokrasinin tarihsel bir ürün olarak burjuvazinin hakimiyetinin biçimlerinden biri olduğunu biliyoruz. Parlamenter demokrasi, somut toplumsal konumları açısından farklı ve eşitsiz koşullar altında yaşıyan bireyleri eşit haklara sahip vatandaşlar soyutlamasında birleştirdiği içindir ki, burjuvazinin hakimiyetine uygun bir biçimdir.[34] Öyleyse, bir işçi devleti, burjuvazinin var olmadığı bir toplumda, nasıl olur da yapısı itibarıyla burjuva hakimiyetine uygun bir devlet biçimine bürünebilir? Bu sorunun cevabı iki unsuru içeriyor. Birincisi, var olan işçi devletleri artık yozlaşma evresinden çürüme evresine geçmiş olduklarından burjuva sosyo-ekonomik formasyonun ilişki ve biçimlerinin istilasına karşı hiçbir ciddi direnç göstermemektedirler. İkincisi, emperyalizm çağında en olgun ifadesini bulan bileşik gelişme yasası, burada da hükmünü yürütmüştür. Tarihin farklı aşamalarına özgü ilişki ve biçimler bir tek toplumda çelişik bir biçimde bir arada var olabilmektedir. Kapitalizmin hâlâ dünya çapında hakim güç olması, bürokratik işçi devletlerinin içine düştüğü derin bunalım bağlamında, tarihsel olarak burjuvazinin hakimiyetine denk düşen bir devlet biçiminin işçi devletinin üzerine iğreti bir giysi gibi geçirilmesiyle sonuçlanmıştır.

Sürecin bürokrasinin tepeden reformlarıyla geliştiği Sovyetler Birliği, Yugoslavya, Bulgaristan, Macaristan gibi ülkelerde bu yeni eklemlenme, doğrudan doğruya, bürokrasinin emperyalizmle bütünleşme yönelişi içinde dünya burjuvazisinin politik hegemonyası altına girişinin bir ifadesidir. Asıl açıklanması gereken, işçi sınıfının da içinde yer aldığı kitle hareketinin nasıl olup da burjuvazinin hakimiyetine uygun bir devlet biçimine (parlamenter demokrasiye) doğru sürüklendiğidir. Burada anahtar, kitle hareketlerinin yukarıda tahlil edilen karakteridir: Bu hareketler birer vatandaşlar hareketi olduğu içindir ki, bu tür bir soyut eşitliğin devlet örgütlenmesinde tekabül ettiği klasik biçim olan parlamenter demokrasi sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tersinden bakıldığında, işçi sınıfının kitlesel ayaklanmanın hegemonik önderliğini ele geçirememesi bir proleter demokrasisinin (sovyetlere dayanan bir demokrasinin) değil, parlamenter demokrasinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Kuşkusuz bir proleter demokrasisine göre geri bir biçim olan parlamenter demokrasi, işçi sınıfının ve öteki ezilenlerin çıkarları açısından, her türlü bağımsız protesto ve örgütlenmeyi polisiye yöntemlerle bastıran bürokratik diktatörlüklerden çok daha olumlu ve elverişli bir çerçevedir. Bu ülkelerin işçi sınıflarının, parlamenter demokrasiyi sovyet demokrasisi yönünde aşmak değil de boğmak ve bürokratik despotizme dönmek amacıyla yapılacak bütün girişimlere karşı dimdik ayağa kalkacağından kimse kuşku duymamalıdır. Ama yine de bugün var olan durum köklü biçimde çelişiktir. Ekonomik temeli burjuvazinin bir hakim sınıf olarak örgütlenmesini engelleyen bir toplumla, dolayısıyla bir işçi devleti niteliği taşıyan bir devletle, tarihsel olarak burjuvazinin hakimiyetine denk düşen parlamenter demokrasi uzun bir tarihsel dönem boyunca bir arada var olamaz.

---

34. Gülnur Savran, "Marx'ın Düşüncesinde Demokrasi: Siyasetin Eleştirisi", **Onbirinci Tez**, 6, Haziran 1987, s. 54-56.

Dolayısıyla, yeniden aynı sonuca ulaşıyoruz: Bürokratik işçi devletlerinin, en başta Doğu Avrupa'nın, ama aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin, bugün içinde bulunduğu durum patlamalara gebe, istikrarsız bir durumdur. Öyleyse geleceğin olasılıklarını gözden geçirmemiz gerekiyor.

5. Politik Devrimin Geleceği

Marksizm, büyük insan gruplarının üretim ve bölüşüm süreci içindeki ortak konumlarına bağlı olarak aynı toplumsal sınıfın üyeleri kimliğiyle sınıfsal çıkarları temelinde mücadeleye girecekleri önermesinden yola çıkar. Elbette, toplumsal sınıfların siyasal tutum ve davranışları sadece maddi çıkarlara dayalı olarak belirlenmez: Uluslararası iklimden ülkenin siyasal konjonktürüne, siyasal partilerin kümelenişinden dinin ve ideolojinin özgül ağırlığına dek birçok etken sınıf mücadelesinin siyasal biçimlenişinde önemli rol oynar. Ama tarihsel ve siyasal gelişmenin eşitsizliklerinin ve bileşik niteliğinin ürünü olan bu etkenler, sınıfların nesnel maddi çıkarlarının mücadele üzerinde belirleyici bir ağırlık oluşturmasına engel olamaz.

Bürokratik işçi devletlerinin proletaryası, burjuvazinin hakim konumda olduğu hiçbir toplumda işçi sınıfının sahip olmadığı bir takım kazanımlar elde etmiştir ve bu kazanımlar bu ülkelerde devletin kurucu öğeleri niteliğini taşımaktadır. Sovyet işçileri kuşaklar boyu işsizlik denen toplumsal felaketi tanımadan yaşamışlardır: Bir işe sahip olmak onlar için neredeyse hava gibi, su gibi doğal birşeydir. Bir Doğu Alman işçisi, Amerikalı ya da Batı Avrupalı kardeşlerinin başında dolaşan konutsuzluk belasını tanımaz. Bir Çek ya da Slovak işçisi için hasta olduğu zaman hastane masraflarını nasıl karşılayacağı türünden bir kaygı alışılmamış bir duygudur. Kuşkusuz, emperyalist ülkelerin işçi sınıfı Doğu Avrupa ve Sovyet işçilerinden ortalama olarak bir ölçüde daha yüksek tüketim olanaklarına sahiptir. Ama belirsizlik, güvensizlik, eşitsizlik, sınıfın bir bölümünün temel gereksinmelerinin resmi sadaka verilirmişçesine karşılanması, bir bölümünün de, sefalet içine düşmesi, bürokratik işçi devletlerinin işçilerinin tanımadığı bir durumdur.

Bürokratik diktatörlüklerin tepeden (Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Macaristan, Yugoslavya) ya da tabandan (Doğu Almanya, Çekoslovakya, Romanya, gecikmeli olarak Polonya) çözülme sürecine girmesine paralel olarak gelişen kapitalist restorasyon süreci işçi devletlerinin proletaryasının bu kazanımlarının karşısına büyük bir tehdit olarak dikilmiştir. Proletaryanın, bu kazanımların törpülenmesi ve süreç içinde bir bütün olarak ortadan kaldırılması karşısında tepkisiz kalması olanaksızdır. Kuşkusuz, bu tepkinin ne boyutlara ulaşacağı, hangi biçimleri alacağı somut anın koşullarınca belirlenecektir ve ülkeden ülkeye değişecektir. Ama en azından bir ya da birkaç ülkede proletaryanın öteki ezilenlere önderlik ederek kapitalist restorasyona karşı kitlesel bir seferberlik için gireceğine ve koşullar elverdiği takdirde bu seferberliğin isyana, giderek ayaklanmaya dönüşeceğine muhtemel gözüyle bakılabilir. Öyleyse, Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde kitlesel mücadelelerin bir ikinci raundu yaşanacaktır. Bu ikinci raundun yerini ve zamanını öngörmek güçtür ama yüzyılımız sona ermeden bir ya da birkaç ülkede muhtemeldir ki büyük mücadeleler yaşanacaktır.

Eğer gerçekleşirse, bu ikinci raund ilkinden çok farklı olacaktır. Bu kez kitlesel seferberliği yaratacak olan işçi sınıfının kendi sınıfsal kazanımları olduğu için, kitle hare-

keti içinde proletarya önderlik konumunu üstlenmek **zorunda** kalacaktır. Mücadelenin biçim ve yöntemleri de buna bağlı olarak proletaryanın damgasını taşıyacaktır: Grevler, işgaller, işçi denetimi, fabrika komiteleri, işçi konseyleri, işçi milisleri bu ikinci raundda sık sık rastlayacağımız olgular olacaktır. Nihayet, bu mücadelenin başarıya ulaşması halinde doğacak demokrasi, parlamenter demokrasiden çok farklı bir proleter demokrasisi olacaktır: Tam da mücadelenin içinde yaratılacak biçimler (fabrika komiteleri, işçi konseyleri vb.) temelindedir ki, zafere ulaşan proleterya kendi gerçek iktidarını bir sovyet demokrasisi olarak sağlamlaştıracaktır.

İşte o zaman politik devrim süreci kendine dönmüş, yeniden rayına girmiş ve sosyalizmin önünü açmış olacaktır.

Proletaryanın kapitalist restorasyona mutlaka tepki göstereceği öncmesi soyut teorik şemalardan çıkarsanan bir hayal değildir. Tekil örnekleri şimdiden gerçek dünyada yaşanan bir eğilimdir sözkonusu olan. Sovyet madenciler grevinin özel mülkiyeti karşısına alan talepleri, Polonya'da yabancı sermayeye devredilmesi planlanan Lenin tersanesinin ya da WSK helikopter fabrikasının işçilerinin direnişi, Macar işçilerinin enflasyona ve işsizliğe karşı düzenlediği kitlesel gösteri, Yugoslav işçilerinin ekonomik güçlüklere ilişkin tepkileri, bütün bunlar ve başkaları mücadelenin ilk evresi içinden **ikinci evresine işaret eden göstergelerdir.** Bu yazı yazılırken Doğu Almanya'da patlak veren gösteriler bu eğilimin en çarpıcı göstergelerinden biridir. Bilindiği gibi Doğu Alman halkının ezici çoğunluğu Mart ayındaki seçimlerde oylarını şu ya da bu hızla Batı Almanya ile birleşmeyi savunan partilere vermişlerdi. Derhal birleşmeyi savunan Hıristiyan Demokrat Parti ile müttefiklerinin genel seçimlerindeki oy oranı % 46,5'ti. Ama Mayıs ayında Doğu Almanya'nın işçileri, öğretmenleri, köylüleri birleşme sonrasında birçok fabrikanın kapanması ve 2 milyona yakın işçinin ve çalışanın işini yitirmesi tehlikesine karşı büyük kitle gösterileri düzenleyebilmektele‌r. Paradoks açık: Hıristiyan Demokrat Partiye oy vermek ilk bakışta kapitalistleşmeye evet demek gibi görünebilir; ama iş somut maddi kazanımlara gelince Doğu Alman işçi ve köylülerinin tepkisi çok farklı olabilmektedir.

Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da yaşanan değişim sürecinde işçi sınıfının ve ezilenlerin bu tür tepkileri gözlere kolay kolay görünmüyor. Bunun nedeni, kapitalist ülkelerde ve bu arada Türkiye'de basının, televizyonun vb. gelişmeleri burjuvazinin gözlerinden ya da bürokrasinin resmi ajanslarından yansıtması. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Polonya'da bu yazı yazılırken patlak veren demiryolu grevi. Ülkeyi felç olmanın eşiğine getiren, sanayi merkezlerinin limanlardan tümüyle kopmasına yol açan bu greve Türkiye'nin büyük basını, sadece geçici bir anlaşmayla askıya alındığı gün, o da "grev bitti" başlığıyla yer verdi.[35] Oysa grevcilerin talepleri tam da Mazowiecki hükümetinin kapitalist yönelişine karşı yükseltilmiş taleplerdi. Üstelik, huzursuzluk o kadar derinleşmişti ki, grevi yöneten üç sendika, geçmişte büyük prestije sahip olan ama şimdi işçiler adına(!) kapitalist yönlü kemer sıkma programını savunan Dayanışma'ya karşı tavır alıyordu.[36] Zaten Polonya'da Mayıs sonunda yapılan yerel seçimlerde seçmenlerin sadece % 42'sinin oy kullanmış olması da[37] büyük bir muhalefet dalgasının

35. Cumhuriyet, 30 Mayıs 1990.
36. Financial Times, 14 ve 15 Mayıs 1990.
37. Cumhuriyet, 29 Mayıs 1990.

sırtında iktidara yükselen Dayanışma hükümetinin popülaritesini nasıl hızla yitirdiğini açıkça gösteriyor.

Ne var ki, Doğu Almanya'da ya da başka ülkelerde, bu tepkinin güçlü bir kitlesel seferberliğe dönüşüp dönüşmeyeceği sayısız etkene bağlıdır. Uluslararası planda kapitalizmin bugün sağlamış olduğu ideolojik ve politik hegemonyanın, kapitalist bunalımın aniden derinleşmesiyle birlikte kırılması ya da başta Latin Amerika'da olmak üzere birçok azgelişmiş kapitalist ülkede beliren sosyalist devrim olasılıklarından birinin ya da birkaçının gerçekleşmesi bürokratik işçi devletlerinin proletaryasının mücadelesine büyük bir ivme kazandırabilir. Bu ülkelerin kendi iç koşulları açısından, burada girilemeyecek sayısız etken işçi kitlelerinin savaşkanlığının derecesini belirleyecektir. Yalnız unutulmaması gereken bir etken var: Özellikle, bürokratik diktatörlüğün kitle hareketinin taarruzu altında çözüldüğü ülkelerde, işçi sınıfı bürokratik diktatörlüğü dize getirmiş bir toplumsal gücün özgüveni ile hareket edecektir.

Proletaryanın direnişi güçlü bir kitlesel seferberliğe yol açsa bile, mücadelenin bir politik devrime dönüşerek zafere ulaşmasının önünde bir dizi engel vardır. Bunların başında da belirleyici öneme sahip bir etken yer alıyor: Bürokratik işçi devletlerinde proletaryanın içinde kök salmış, komünizmin programı ile donanmış, işçi kitlelerine politik devrime giden yolda yön verebilecek önderliklerin bugün mevcut olmaması. Bu demektir ki önümüzdeki dönemde Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde Marksistlerin temel görevi, işçi sınıfının tarihsel çıkarlarını berrak ve modern bir program temelinde savunan, sosyalizme bürokratik yozlaşmanın kaybettirdiği prestiji yeniden kazandıracak Marksist partilerin inşasıdır. Bu ağır ve zorlu görevde o ülkelerin devrimci sosyalistlerine omuz vermek ise bütün ülkelerin Marksistlerinin önde gelen görevleri arasındadır.

SONUÇ: KAPİTALİST RESTORASYONA KARŞI POLİTİK DEVRİM

Hatırlanacağı gibi, bu yazının ilk bölümünün sonunda kapitalist restorasyonun barışçı yoldan gerçekleşip gerçekleşemeyeceği sorusunun cevabını ararken, bu sorunun ancak politik devrim süreci ile birlikte ele alınabileceği sonucuna varmıştık. Şimdi ulaştığımız noktada artık sözkonusu soruya cevap verebilecek durumdayız. Bürokratik işçi devletlerinin çelişik sosyo-ekonomik ve politik yapısı dolayısıyla, kapitalist restorasyon kendi gelişmesi içinde politik devrimle sonuçlanabilecek dinamikler yaratacaktır. Politik devrim başarıyla sonuçlanmayabilir ama mücadeleler olacaktır. Dolayısıyla barışçı yoldan kapitalist restorasyon, özgül tarihsel koşullar altında tekil ülkelerde (ilk akla gelen örnek yine de Doğu Almanya'dır) dışlanmaması gereken bir olasılık olsa bile, bürokratik işçi devletlerinin bütünü düşünüldüğünde olanaklı görünmüyor. Gelişimin şu ya da bu evresinde, şu ya da bu ülkede, kapitalist restorasyon mutlaka işçi sınıfının şu ya da bu derecede güçlü bir direnişiyle karşılaşacaktır. Ancak bu direnişin aşılmasıyla, yani proletaryanın bir ya da birkaç ülkede şiddetli bir yenilgiye uğratılmasıyla birlikte kapitalist restorasyon yolundaki engeller nihai olarak temizlenecektir. Ama mücadelenin nasıl gelişeceği ve kimin zaferiyle sonuçlanacağı bugünden bilinemez. Boy ölçüşme politik devrimin zaferiyle de bitebilir. Her durumda, gelecek ya kapitalist restorasyonundur, ya politik devrimin. Bürokratik diktatörlük ise artık geçmişe aittir, geleceği yoktur.

Elbette, kapitalist restorasyon ile politik devrim arasındaki bu büyük yarışta ilki ikincisinden bugün fersah fersah ileridedir. Restorasyonist kamp, nihai olarak emperya-

lizmin muazzam ekonomik, politik ve askeri gücünü de yanında bulacaktır. Üstelik, Stalinist bürokrasinin onlarca yıllık uygulamaları kitlelerin gözünde sosyalizmin prestijini tarihsel olarak en düşük düzeye indirmiştir. Bütün bunlardan ve birçok başka nedenden dolayı, proletaryanın bırakalım muzaffer bir politik devrimi gerçekleştirmeyi, kazanımlarını korumak için ciddi bir mücadeleye girebilecek morali bulabileceğini düşünmek bile bir hayal gibi görünebilir.

Doğrudur, güçler dengesi sosyalizmin köklü biçimde aleyhinedir. Ama uluslararası etkenler, ekonomik bunalım, ideolojik çöküntü, bütün bunlar işçi devletlerinin doğasındaki nesnel çelişkileri, bu ülkelerin proletaryasının maddi çıkarlarının önemini ortadan kaldırmaz. Mayıs sonunda Sovyetler Birliği'nde yönetimin, yıllardır kitle tepkisinden ürktüğü için ertelediği fiyat artışlarını nihayet uygulamaya koyacağını açıklaması karşısında doğan büyük kargaşa ve en önemlisi Ukrayna madencilerinin derhal grev tehdidini yükseltmesi, proletaryanın kazanımlarını mücadele etmeden terketmeyeceği gerçeğinin yeni bir örneğini oluşturuyor.

Eğer Polonya'nın, öteki Doğu Avrupa ülkelerinin ve Sovyetler Birliği'nin işçileri işçi devletinin temellerini korumak için harekete geçerler ve mücadelelerini başarıya ulaştırabilirlerse, işçi devletleri 1920'li yıllarda Sovyet devriminin yozlaşmasından bu yana ilk kez yeniden sosyalist demokrasinin ve enternasyonalizmin yoluna gireceklerdir. İşte o zaman, Doğu Avrupa'nın ve Sovyetler Birliği'nin proletaryası kendi kaderini kendi ellerinde tutuyor olmanın gururu ve özgüveni ile kapitalist ülkelerin işçilerine ve ezilenlerine dönüp onları da onyıllardır ilk kez başı yukarıda kendi yanına davet edebilecektir.

Ama eğer bürokratik işçi devletlerinin proletaryası yenilgiye uğrar ve bu ülkelerde kapitalizm yeniden hakim üretim tarzı haline gelirse, bu aynı zamanda bütün dünyada işçi sınıfı için ağır bir geri düşüş demektir. Emperyalist sermaye bu büyük zaferinden aldığı güçle, ideolojik ve politik çöküntü ve şaşkınlık içindeki dünya proletaryasını mevzilerinden atarak, gerektiğinde şiddetli biçimde ezerek kapitalizmin bunalımını kendi yöntemleriyle aşma olanağına kavuşacaktır.

Yirminci yüzyıla Ekim devriminin başlattığı dinamik damgasını vurmuştu. İnsanlık yirmibirinci yüzyılın eşiğinde yeniden bir yol ağzında. Ya Ekim devriminin kazanımları bir politik devrimle derinleştirilecek, ya da insanlık uzunca bir süre emperyalizmin boyunduruğu altında yaşayacak.

Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete

Tülay ARIN

I. SUNUŞ

Bu yazıda Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği ve Çin'de son otuz beş yıldır yaşanan iktisadi reform mücadelesini ve deneyimini değerlendiren, kuramsallaştıran tartışmaları ele alacağız. İncelemenin ana amacı iktisadi reformların doğasının ve kapsamının ne olması gerektiği üzerine yapılan tartışmaların zaman içinde evrilme doğrultularını ana hatlarıyla saptayabilmek. İktisadi reformların ne olması gerektiği ile ilgili tartışmalar bu yazıda "iktisadi reform modelleri" olarak atıf yapacağımız çerçeveler içinde incelenecek ve reform modellerinin zaman içinde genel kavramsal çerçevelerinin temel öğelerinin ve kapsamlarının nasıl bir değişme süreci geçirdiği gösterilmeye çalışılacak.

İktisadi reform modelleri fiili reform uygulamalarına yol gösteren, reform mücadelelerinin araçları olarak kullanılan çerçeveler. Bu yazıda fiili reform sürecinin tek tek ülkelerde nasıl evrildiğini ele alamayacağız; tek bir yazı çerçevesinde bunu gerçekleştirme olanağını bulamadık. Sadece, fiili reformların evrilmesinin genel doğrultusu ile reform modellerinin evrilmesinin genel doğrultusunun **esas olarak paralel gittiğini** gösteren kritik reform uygulamalarına atıf yapacağız.

Elbette kabul edilmelidir ki, tek tek ülkelerin hepsi iktisadi reform sürecini aynı zamanlarda, aynı kapsamda ve hızla yaşamamıştır. Ek olarak, reform sürecinin hiç kesintisiz sürdüğü de kesinlikle söylenemez. Her değişme-dönüşme süreci gibi sözkonusu ülkelerin ikitsadi reform süreci de geçici veya daha uzun süreli duraklamalarla, ciddi veya kısmi geriye dönüşlerle, yavaşlamalarla sürmüştür. Ayrıca, uygulamada "saf" bir modelin yaşama geçirilmesi de her zaman sözkonusu değildir; daha sık rastlanan durum karma veya melez modellerin uygulanmasıdır.

Yukarıdaki tüm kayıtlamaları gözardı etmeden göstermeye çalışacağız ki, iktisadi reform modelleri (ve buna eşlik eden reform uygulamaları) **merkezi planlama sisteminden giderek uzaklaşan bir evrim süreci** sergilemiştir. Bu süreç merkeziyetçi planlamadan **değer** biçimlerine, değer biçimlerinden **piyasaların oluşumuna**, piyasaların oluşumundan **farklı mülkiyet biçimlerine**, farklı mülkiyet biçimlerinden **farklı mülkiyet haklarına ve toplumsal mülkiyetin farklı biçimlerine, nihayet toplumsal mülkiyetin gerekli olup ol-**

madığının sorgulanmasına doğru evrilmiştir. Bu süreçte duraklamalar veya gerilemeler olsa bile, bunlar reformların terki değil, geçici tavizler veya uyarlamalar biçiminde olmuştur. Reform süreci yeniden başladığında bir önceki reform programından daha geniş kapsamlı olmuş, en azından merkeziyetçi planlamayı var olduğu aşamasından daha güçlü bir konuma götürmemiştir. Merkeziyetçi planlamanın kapsamını daraltan kısmi reformların getirdiği çelişkiler daha öte reformlar için baskı yaratmıştır.

Yukarıda sözü edilen evrim bu toplumlarda var olan iktisadi sistemin doğasını önemli ölçüde değiştirmiştir. Özellikle 1980'lerde yaşanan olaylar, ta 1950'lerden, ama özellikle 1960'lardan itibaren sürmekte olan sürecin bir devamıdır. 1980'lerin sonundaki radikal dönüşümler, temelleri o yıllardan beri atılmakta olan değişmenin belli bir kritik eşiği geçerek patlamasıdır. Bu dönüşümlerin merkeziyetçi planlama sisteminden başka bir düzenleme biçimine yönelme doğurduğu kesin olmakla birlikte, değişmelerin sadece düzenleme biçimiyle sınırlı kalmayıp, üretim tarzını da kapsayan boyutlara ulaşıp ulaşmadığı sorusuna, en azından bazı toplumlarla ilgili olarak verilecek cevap için zaman henüz erkendir. Ayrıca, bu konuda bir değerlendirme hangi reform modelinin hangi kıstaslara göre "sosyalist" olduğu sorusuna verilen cevaplara göre de değişmektedir. Aşağıda ele alacağımız çeşitli reform modelleri sosyalizm için **farklı düzenleme biçimlerinin** varolduğunu, ama bunlardan bazılarının uygulanmasının mümkün olmadığını, bazılarının tutarsız çelişkili, istikrarsız olduğunu, dolayısıyla istenir olmadığını, bazılarının ise sosyalizme **"uygun"** olduğunu kabul ediyorlar. Bu bağlamda reform **düzenleme biçiminin değişmesi** olarak tanımlanıyor.

İktisadi reform modellerine geçmeden önce **"düzenleme biçimi"** kavramından ne kastettiğimizi açıklamak gerekiyor. Sosyalist toplumlarda süregiden reform sürecine ve bu sürecin içerdiği aşamalara **"düzenleme biçimindeki değişmeler"** olarak bakmak mümkün. Bir üretim tarzının var olabilmesi için toplumsal yeniden üretiminin görece istikrarlı ve ilerlemeli olarak sürmesi gerekir. İstikrarsızlık ve durağanlık sürekli olamaz. Toplumsal olarak genişleyerek yeniden üretimin en önemli ögesi birikimdir. **Birikim tarzı** üretim koşulları ile tüketimin ve emeğin yeniden üretiminin koşulları arasında uyum sağlayacak bir artık yaratma ve artığı kullanma tarzıdır. **Düzenleme** esas olarak bir üretim tarzının **belirleyici yapısının** kendisini yeniden üretebilmesinin, istikrarının, genişlemesinin ve dönüşümlerinin hangi yollarla gerçekleştiği ile ilgilidir. **Düzenleme biçimi varolan birikim tarzının** istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak koşulların bütününü oluşturur. Bu koşullar toplumsal ilişkiler, toplumsal ilişkilerin işleyişinin içinde ifadesini bulduğu toplumsal yapılar, toplumsal kuramlar, yasal çerçeve, normlar, günlük yaşam pratikleri, davranış biçimleri, ideoloji, teori ile birlikte bir bütündür. **Düzenleme biçimi,** belli bir üretim tarzının temel özellikleri verili iken, bu üretim tarzının yeniden üretimi için gerekli olan birikim tarzına uygun somutlanmış toplumsal biçimleri almasına atıf yapar. Açıktır ki, burada sorun, öncelikle bir üretim tarzına uygun birikim tarzının varlığı, sonra bu birikim tarzının istikrarlı olması için toplumsal ilişkilerin belli bir biçimi alması, bu ilişkilere uygun kurumların var olması, uygun hukuksal çerçevenin kurulması, varolan toplumsal ilişkilere uygun davranış biçimlerinin, normlarının gelişmesi, ideolojinin ve teorinin yeniden üretiminin sürmesine, istikrarına hizmet etmesi gerekir.

Bir üretim tarzı temel üretim ilişkilerine bağlı olarak kendine özgü artık yaratma, artığı sahiplenme ve artığı kullanma tarzına sahiptir. Fakat bu tarz genel özelliklerini

koruyacak belli tarihsel dönemlerde ve belli toplumsal formasyonlarda farklı biçimler alabilir. İşte birikim tarzından kastedilen budur. Düzenleme biçimi de birikimin aldığı biçime uygun yeniden üretim koşullarına atıf yapar. Üretim tarzları birikim tarzları ve düzenleme biçimleri ile beraber gerçek dünyada somutlaşmış halleriyle varolurlar. Birikim tarzları zaman içinde değişerek, dönüşerek üretim tarzlarını farklı gelişme aşamalarına ulaştırırlar, bu süreç içinde düzenleme biçiminin de varolan birikim tarzının yeniden üretimini ve istikrarını sağlayacak şekilde değişmesi gerekir.

Düzenleme biçimi varolan birikim tarzına uymazsa iki olasılık vardır: ya varolan düzenleme biçiminin verili çerçevesinde uyarlamalara gerek vardır, ya da uyumsuzluk yapısal krize dönüşürse düzenleme biçiminin değişmesi gerekir. Düzenleme biçiminin krizi temel ilişki biçimlerinin yeniden üretilememesi, üretimde gerilemeler, toplumsal kurumlarda zayıflamalar, çatışmaların ve çelişkilerin keskinleşmesi, bunlarla birlikte varolan davranış biçimlerinin ideolojinin vs.'nin de krize girmesi demektir. Genellikle düzenleme biçiminin kriz birikim tarzının krizini yansıtır. Yani bu durumda toplumsal artığı yaratma ve dağıtma koşulları, üretim koşulları ile tüketimin ve emeğin yeniden üretim koşulları arasında istikrar kurmaya, iyileştirmeler getirmeye uygun olmaktan çıkmıştır. Bu uygunluk farklı bir düzenleme biçimi aracılığıyla kurulmak zorundadır. Toplumsal kriz ya yeni bir birikim tarzı ile aşılır ve üretim tarzı yeni bir gelişme aşamasına varır, ya da toplumsal üretim tarzı yeniden üretim sorunlarıyla karşı karşıya kalır.

Konumuz olan ülkeler bakımından üretim tarzını, birikim tarzını ve düzenleme biçimini tanımlamak mümkün müdür? Örneğin bir "Sosyalist üretim tarzı" var mıdır ki buna denk düşecek birikim tarzlarını ve farklı düzenleme biçimlerini tanımlayabilelim? Sosyalizm saf bir üretim tarzı değildir elbette. Kuramsal olarak sosyalizm kapitalizmden komünizme doğru bir geçiş aşamasıdır. Varolan toplumları sosyalist olarak nitelemek için bu toplumların zaman içinde komünizme doğru evrilip evrilmediğine bakmak gerektiği ileri sürülebilir. Biz bu tartışmalara girmeden, iktisadi reform sürecini tartışabilmek için şöyle bir kabulden yola çıkacağız: Reform tartışmalarının ve ona eşlik eden ya da izleyen reformların başladığı 1950'lerde sözkonusu toplumlar temel özellikleri bakımından **sosyalist toplumsal formasyonlardır.** Bu toplumsal formasyonların temel özellikleri şunlardır: Merkezi planlama hakim üretim ilişkisi biçimidir, üretim, dolaşım, bölüşüm, birikim ve (önemli ölçüde tüketim) faaliyetlerini doğrudan ve bilinçli kararlarla birbirine bağlayan bir merkezi planlama bütün üretim ilişkilerinin temel biçimidir; üretim ve dolaşım araçlarında hakim mülkiyet biçimi kollektif mülkiyet, esas olarak da devlet mülkiyetidir; emek meta niteliğini taşımaz, yani emeğin değeri ve istihdamı piyasa koşullarına göre belirlenemez.

Sosyalist yeniden üretiminin temelini planlanmış üretim, dolaşım, bölüşüm ve birikim oluşturur. Sosyalist birikim tarzının temeli de toplumsal üretimin ne kadarının tüketime, ne kadarının birikime ayrılacağına, bugünkü tüketimle gelecek tüketimin miktar ve bileşim bakımından ilişkisinin nasıl kurulacağına, tüketime gitmeyen artığı genişletebilmenin gerektirdiği üretim süreçlerinin ne olacağına merkezi planlama çerçevesinde karar vermeye dayanır. Sosyalist birikim tarzı literatürde esas olarak **yaygın** birikimin tarzı ve **yoğun** birikim tarzı çerçevesinde incelenmiştir.

Sosyalist düzenleme biçimi merkezi planlamaya dayanan birikim tarzının yeniden

üretimini ve istikrarını sağlayacak merkezi planlamanın **ne tür bir merkezi planlama olabileceği**, yani hakim ilişkinin hangi biçimi alacağı, hangi tür kurumlar içinde ve hangi başka koşullarla beraber bu ilişki biçiminin yürüyeceği ile ilgilidir. Sosyalist toplumsal formasyonların saf üretim tarzını temsil etmemeleri ve geçiş toplumu özelliklerini taşımaları nedeniyle, sosyalist düzenleme biçimleri bakımından temel soru, **kapitalist üretim tarzına özgü özelliklerin hangilerinin ve hangi biçimleriyle sosyalizmde varolurlarsa, sosyalist işleyişin yeniden üretimini ve istikrarını bozmayacağı sorusudur.** Burada örneğin önem taşıyan alan, merkezi planlama ile üretim birimleri, üretim birimleri ile üretim birimlerinin çalışanları arasındaki ilişkilerin alacağı biçimdir. Bu konudaki açıklamaları aşağıda yapacağız. Konu çok basitçe "Plan-piyasa ilişkisi" adı altında tartışılmaktadır. Bu yetersiz bir terimdir. Bunun kavramsal kategorilerini aşağıda tanımlamaya çalışacağız.

Bu uzun açıklamadan sonra sosyalizmde iktisadi reform modelleri konusuna dönersek, iktisadi reform modellerini sosyalizmde düzenleme biçimi üzerine yapılan tartışmalar ve mücadele araçları olarak ele alabileceğimizi düşünüyoruz. Reform modellerinin evrimi incelenirken, aynı düzenleme biçimi içinde kalarak yapılabilecek reformları içeren modeller ile farklı düzenleme biçimlerini kavramsallaştıran modellerin varlığı ortaya konacak. Bazı modeller düzenleme biçimlerinin temel özelliklerini öyle bir şekilde tanımlamaktadırlar ki, sosyalizmin geçiş toplumu olma niteliğini tümüyle açık uçlu olarak görebilmektedirler. Bu tür modelleri düzenleme biçimi tanımını aşan, üretim tarzının temel özelliklerini zorlayan ya da değiştiren reform modelleri olarak görmek mümkün.

II. İKTİSADİ REFORM MODELLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

1. Reform "Tanımı"

Doğu Avrupa, SSCB ve Çin'de 1950'lerin ilk yıllarına kadar geriye giden reform çabaları ve tartışmaları zaman içinde "reform" tanımını değiştirmiştir. Bazılarına göre reform olan değişmeler, bazılarına göre reform nitelemesine layık değildir. Öte yandan reform çok genel olarak, toplumsal yeniden üretimi genişleyerek ve istikrarlı şekilde sürdürecek düzenleme biçimlerini getirecek değişiklikler olarak tanımlanabilir. Sosyalizmin temel özelliği olan merkezi planlamanın türünü ve kapsamını tanımlamaya çalışan reform modelleri bir yandan da sosyalizmin somut olarak ne olduğunu kendine göre tanımlamaya çalışmıştır. Sosyalizm kapitalizme özgü bazı özellikleri hala içinde barındırdığına göre, bu özelliklerin hangi varlık koşullarında sosyalizmi mümkün ve iskikrarlı kılacağı sorusuna cevap aramak reform modellerinin temel endişesi olmuştur.

Reform modelleri merkezi planlamanın türü ve kapsamını şu beş kategori açısından tartışmıştır: (1) **değer (piyasa) biçimleri**; (2) **piyasalar ve piyasaların oluşumu**; (3) **farklı mülkiyet biçimleri**; (4) **farklı mülkiyet hakları yada toplumsal mülkiyetin farklı biçimleri**; (5) **Toplumsal mülkiyet biçiminin hangi alanlarda gerekli olduğu, hatta gerekli olup olmadığı.**

Bu beş kategorinin merkezi planlama ile ilişkisi merkezi planlamanın alması gereken biçimi de tanımlamaktadır, dolayısıyla önerilen reformların ne olması gerektiğini de

belirlemektedir.

Yukarıdaki kategoriler arasındaki ilişkileri tanımlayan ve bunların farklı bileşimlerinin tekabül ettiği düzenleme biçimlerini bütünsel çerçeveler içinde ele alan kuramsal çerçeveler için bu çalışmada model terimini kullanıyoruz. Modelleri sözkonusu kategorileri ele alış tarzlarına göre inceleyebilmek için bir sınıflandırma yapmaya gerek var. Aşağıda kullanacağımız sınıflandırma belli bir hiyerarşiyi ve kronolojik evrimi de gösteriyor. Reform modelleri yukarıda saydığımız beş kategoriyi önce ilkinden başlayarak kapsamış, zaman içinde sırasıyla değer kategorileri de içere içere genişlemiştir. Reform tartışmaları önce piyasalar olmadan değer kategorilerini planlamaya getirmiş, daha sonra piyasalar ve piyasaların oluşumunu, tek tek işletmelerin merkezi planlama karşısındaki özerkliğini ve konumunu buna eklemiştir. Bu aşamaya kadar farklı mülkiyet biçimleri pek tartışılmamış, ama gelir hakları gündeme gelmiştir. Bu aşamadan sonra farklı mülkiyet biçimleri modellere eklenmiştir. En son aşamada ise farklı mülkiyet biçimleri yanında, toplumsal mülkiyetin farklı biçimleri de dahil "mülkiyet hakları" ve nihayet toplumsal mülkiyetin hangi alanlarda gerekli olmadığı, hatta tümüyle gerekli olup olmadığı sorusunu gündeme getiren ve bu yönde reformlar öneren modeller doğmuştur.

Burada kritik soru hangi tür değer biçimleri, piyasalar, mülkiyet biçimleri ve mülkiyet haklarının bir arada bulunduğu düzenleme biçimlerinin istikrarlı olacağı ve genişleyerek yeniden üretimi sağlayacağı, hangilerinin ise üretim tarzının özelliklerine uymayacağıdır. Genellikle model tartışmaları ve sınıflandırma yaklaşımları yukarıda saydığımız kategoriler arasında içsel bir tutarsızlık, uyumsuzluk olup olmadığı konusunda şöyle ya da böyle belli bir kabulden kalkmaktadır. Bu kabul veya red bütün kategorileri içerebileceği gibi, sadece bazı kategorileri de içerebilir. Hangi öğelerin kabulünün sosyalizmi sosyalizm olmaktan çıkaracağı konusunda görüş birliği olmadığı açıktır. Bu doğrudan doğruya amaçlanan, istenen bir "Sosyalist toplum"un nasıl tanımlandığına bağlıdır. Sosyalizmi komünizme giden bir geçiş toplumu olarak tanımlarsak, kapitalist özellikleri genişleterek ilerleyen reform sürecini sosyalist saymanın olanağı zaten yoktur. Merkezi planlamanın farklı türlerinin mümkün olduğunu ve değer kategorileri / piyasalaşma / farklı mülkiyet biçimleri / farklı mülkiyet hakları ile bir arada bulunabileceğini kabul edersek, artık "sosyalizm" ucu iyice açık bir toplumsal formasyon tanımı ile karşı karşıyayız demektir.

2. Düzenleme Biçimleri ve İktisadi Reform Modellerinin Sınıflandırılması

Sosyalist ülkelerdeki reform modellerini yukarıdaki tartışmaların ışığında aşağıdaki gibi sınıflandırabileceğimizi düşünüyoruz.*

1) Savaş komünizmi planlaması
2) Merkeziyetçi (bürokratik) planlama

* Sosyalist reform modelleri bu yazıda oldukça stilize edilmiş sentetik modeller olarak sunuldu. Yazı için kullandığım kaynakların tümüne bu nedenle ince ince atıf yapmaktan kaçındım. Aşağıdaki kaynaklardan bazıları derleme olmaları bakımından özellikle işime yaradı.
— Aslund, Anders, Gorbahev's Struggle for Economic Reform, Cornell University Press, Ithaca, 1989.
— Ellman, Michael, Socialist Planning (Second Edition,) Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

3) Teknokratik ve idari olarak rasyonelleştirilmiş merkeziyetçi planlama
4) Kontrollü piyasa ile merkeziyetçi planlama
5) Düzenlenmiş piyasa ile merkeziyetçi planlama
6) Piyasa sosyalizmi
7) Sosyal piyasa ekonomisi
8) ("Takısız-takıntısız") piyasa ekonomisi
9) Demokratik merkezi planlama

Bu modellerden ilk üçü aslında merkeziyetçi bürokratik planlamanın çeşitlemeleridir. Beşincisi farklı bir düzenleme biçimine tekabül eder. Dördüncüsü ise bu iki farklı düzenleme biçimi arasında karma bir biçimdir. Yedinci ve sekizinci model de farklı bir düzenleme biçimini temsil eder. Altıncısı muhtemelen beşinciye daha yakın, fakat yedinci ve sekizinciye geçişi dışlamayan bir modeldir. Dokuzuncusu ise belki ilk düzenleme biçimine daha yakın ama işleyişi bakımından ayrı bir düzenleme biçimi sayılması gereken bir modeldir.

Kısacası, bu dokuz model aslında dört farklı düzenleme biçiminin varlığına işaret etmektedir, bazı modeller ise karma (farklı düzenleme biçimlerini yan yana bulunduran) veya kırma (melez, düzenleme biçimlerinin öğelerini yeni bir sentezle birleştiren) modellerdir.

Yukarıdaki modellerden esas olarak (2)'den (6)'ya kadar giden modelleri ele alacağız. İlk model ikincisinin açıklanmasından sonra farklılıkları açısından kısaca gözden geçirilecek. Merkeziyetçi bürokratik planlama bir reform modeli olmaktan ziyade, reform modellerinin değiştirmek istediği merkezi planlama biçimidir. Demokratik merkezi planlama modeline yazının sonunuda kısaca değineceğiz, ama ayrı bir model olarak ele almayacağız, çünkü böyle bir model sosyalist ekonomilerde etkili olabilecek bir reform modeli statüsüne hiç sahip olmadı. Yedinci ve sekizinci model elbette bugün sözkonusu toplumların bazılarında gündemde, ama kapitalizmin restorasyonu ile ilgili olarak tartışılan modellerin öğelerini ve kapitalizmin ne olduğunu bu yazı çerçevesinde yeniden tartışıyoruz. Yeni liberal istikrar programlarının ne olduğunu da biliyoruz. Konumuz her-hangi bir biçimde tanımlanmış "Sosyalizm"in reformu."

III. İKTİSADİ REFORM MODELLERİ

1. Merkeziyetçi Model

Bu model çok çeşitli adlarla anılıyor: "Sovyet tipi", "planlı," "merkezileşmiş", "merkezi planlanmış," "merkezi yönetimli", "merkezi bürokratik", "devletçi sosyalist", "bürokratik","bürokratik koordinasyonlu", "Stanilist", "geleneksel", "kumanda ekonomisi", "kıtlık ekonomisi", "idari ekonomi", "tutucu", "gerici"... Bu adlandırmaların göster-

---

— **Nee, Victor and Stark, David, (ed.) Remaking the Economic Institutions of Socialism — China and** Eastern Europe, Stanford University Press, Stanford, 1989.
— **Telos, Special Issue: Perestroika in Eastern Europe,** (Edited by Arıki Pipa,) No: 79, Spring 1989.
— **Telos,** No: 80, Summer 1989.
— **Zarakolu Ragıp** (der.), **Doğu Avrupa Dosyası,** Dünya Sorunları 7/3, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1990.

diği, çağrışurdığı içerikler özdeş değil, eleştiriyi yapan modele göre değişiyor.

Merkeziyetçi modelin özellikleri şunlardır: (1) Bireylerin tüketim ve emek sunma kararları dışındaki hemen bütün kararlar merkezi düzeyde merkezi plan çerçevesinde alınır, (2) Planlar hiyerarşiktir ve iktisadi aygıtın farklı parçaları arasındaki ilişkiler dikeydir. En üst organ olan merkezi planlama örgütü bir alttaki iktisat bakanlıklarına direktif verir, bunlar da kararları demeşik düzeyden çıkarıp ayrıntılandırarak bir alttaki organa, üretim birliklerine ve/veya üretim birimlerine, işletmelere, fabrikalara gönderir, (3) Planlar emredicidir, daha alt birime emirler şeklinde gönderilir, (4) İktisadi planlama ve hesaplama fizik büyüklükler temelinde yapılır. Her mal ve hizmet için fizik üretim hedefleri saptanır, üretim için gerekli hammaddeler, ara girdiler, makina ve teçhizat, mali fonlar ve üretim hedeflerine göre üretim birimlerine dağıtılır. Her işletmenin üretip dağıtacağı maddi girdiler de saptanır. Burada maddi dağılımı dengede tutmak önemlidir. Plan tutarlılığını sağlamak en önemli hedeftir. (5) Maddi dengelere ek olarak emek kotaları ve ücret fonu belirlenir. (6) Devlet kesiminde paranın rolü pasiftir, fizik planlama önemli olduğu için para yardımcı rol oynar. (7) Fiyatlar ve ücretler merkezi olarak saptanır veya denetlenir. (8) Her işletmenin yapmak zorunda olduğu işlerin listesi saptanır—yeni teknoloji veya yeni ürünler yatırım projeleri vs. (9) İşletmelerin kârları merkezi bir fona aktarılır.

Bütün plan göstergeleri uyulması zorunlu göstergeler olduğu halde, belli "öncelik göstergeleri" daha sıkı takip edilir. Örneğin toplam üretim, ücret ödemelerinin belli bir üst sınırı, bazen ithalat, birkaç ihracat hedefi gibi.

Merkeziyetçi modelin türediği model **"savaş komünizmi"** modeli. Savaş komünizmi modelinin önemli farkı bireysel tüketim ve emek arzı kararlarını da merkezileştirmesi, tüketim mallarının dağıtımının tayınlanmasına ek olarak bireylerin hangi mekanda hangi iş yerinde çalışacağının saptanması, iş değiştirmelerin izne bağlı olması, veya belli kentsel bölgelere girmenin yasaklanması. Bu tür bir savaş komünizmi kural değil istisna, fakat örneğin Stalin döneminde SSCB'nde daha gevşek, Çin'de Mao döneminde çok daha yoğun uygulandı, Romanya'da Çavuşesku döneminde örnekleri görüldü. Savaş komünizminin diğer bir özelliği kısa bir dönem için de olsa paranın dağıtım aracı olmadığı tam planlama olarak uygulanması.

Merkeziyetçi modelin iktisadi mekanizmasının işleyiş özellikleri yanında belirgin diğer özelliği iktisat stratejisi. Bu stratejinin özellikleri ağır sanayie verilen öncelik, ulusal gelirden yatırımlara büyük pay ayrılması, dış ticarette devlet tekeli, tarımda kollektifleştirme ve devlet çiftlikleri, başta ücret farklılıklarının büyük olmaması fakat giderek artması. İktisat stratejisinin yaygın (ekstansif) büyümeye, yani üretim tekniklerini pek değiştirmeden üretim kaynaklarının kullanımını genişleterek büyümeye dayanması.

Merkezi planlamanın formel yapısı gerçekten merkeziyetçi olmasıdır ama bu, merkezde birkaç bürokratın oturup herkese emirler yağdırması değildir. Formel olmayan pratikler merkez ile alt birimler (sektörel organizasyonlar yerel yönetimler, cumhuriyetçiler, işletmeler) arasında yoğun bir bilgi alışverişi, karşılıklı öneriler ve pazarlıklarla yüklüdür. Elbette nihai karar verme yetkisi merkezdedir ama buna belli dengelemeler sonucunda ulaşılır.

Merkeziyetçi modelin eksiklikleri ve sakıncaları çok farklı bakış açılarıyla ele alındı ve sayıldı. Burada birkaç temel yaklaşım sözkonusu ve her biri ayrı bir reform biçimine tekabül ediyor. Bazıları sorunların görece küçük değişikliklerle kendi çerçevesi içinde

halledilebileceğini kabul ediyor, bazıları iktisadi işleyiş mekanizmasının değişmesini, yani düzenleme biçiminin değişmesini öneriyor. Sözkonusu sakıncalar şöyle sıralanageldi: Kısmi bilgisizlik, bilgiyi işleyecek planlama tekniklerinin yetersiz kalması, karmaşıklık, israfçı fizik kıstaslar, hedeflerin tutturulmaması, kullanımın yerine üretimin planlanması, maddi girdilerin dağıtımında etkinsizlikler, planları uygulatma sorunları, tüketici tercihleri üzerinde üretici tercihlerinin dayatılması (veya diktatörlüğü,) kişisel tüketimde sorunlar, üretim-tüketim uyuşmazlığı, orantısızlıklar, tüketim malları yetersizliği, bürokratiklik, istikrarsızlık, resmi faaliyetler yanında gayriresmi ikincil, üçüncül ekonomilerin, gri, kara ekonomilerin ortaya çıkması, siyasal diktatörlük ila.....

Bazılarına göre ise, bu denli sakıncaları eksiklikleri ve zararları olan düzenleme biçimi aslında istikrarsız ve gerileticidir, çünkü aslında planlamadan beklenen amaçları gerçekleştirmek bir yana "planlayamamakta" ama toplumu merkezi olarak yönetmektedir. Ortaya çıkan iktisadi düzenleme biçimi kaostur, çünkü alt birimleri kararlara karşı direnmeye, ve veya onları kaotik biçimde etkilemeye, veya emirleri görünürde çiğnemeden etrafından dolaşmaya teşvik etmektedir.

2. Teknokratik ve İdari Rasyonelleştirme Modeli

Bu reform modeli organizasyon değişmeleri, teknokratik rasyonelleştirme ve modernleştirme ile iyileştirmeyi amaçlıyor. Bu reform yaklaşımı merkeziyetçi sosyalist modelin iyi olduğu fakat kötü yönetildiği değerlendirmesine dayanıyor. Daha iyi yönetim insan gücünün ve varolan kaynakların örgütleşmeye ilişkin ve teknokratik değişikliklerle daha rasyonel kılınması anlamına geliyor. Buna ek olarak merkezi planın iktisadi stratejisinin yaygın (ektarsif) büyümeden yoğun büyümeye, yani üretimde kaynak kullanımını genişleterek değil, varolanların verimliliğini arttırarak yoğun (entansif) büyümeye geçmek istiyor. Bunun en önemli gereği "bilimsel ve teknolojik devrim."

Bu modelin en önemli öğeleri kadro politikası, dikey olarak bütünleşmiş örgütlerin kurulması, planlama yöntemlerinin yetkinleştirilmesi teknolojik ve bilimsel ilerlemeyi sağlayacak, kaliteyi yükseltecek üretim yöntemlerinin ve üretim sektörlerinin önceliğe sahip olması.

Personel politikası ve iş disiplini bu reform yaklaşımının anahtarı. Buna göre planların gerçekleşmesi doğrudan doğruya öncü kadroların seçimi, yerleştirilmesi ve eğitimi ile ilgili. Bireylerin bilinçli disiplinle çalışması, gevşeklik, sorumsuzluk, müsriflik, kaytarma eğilimleri ile mücadele edilmesi, yönetici kadroların gelişmesiyle beraber önemli ilerlemeler sağlanmasının yolu. Rüşvet, yolsuzluk, sosyalist mülkiyetin talanı, parazitlik ve torpille tavizsiz savaşmak gerekiyor.

Personel politikasının önemli bir ögesi ücret reformu. Başarılı yöneticilere ve mühendislere, gençlere, bilimsel ve teknolojik gelişme alanında çalışanlara, araştırmacılara ve geliştirmecilere, üniversite üyelerine, öğretmenlere daha yüksek ücretler ve primler öneriyor. Bu amaçla mukavele sistemini de destekliyor. Baskıcı ve disiplinci yöntemler yerine maddi, profesyonel ve moral teşvikler kullanımını tercih ediyor.

Rasyonalizasyon reformu bir yandan merkezin gücünü, bir yandan da üretim birimlerinin gücünü arttırmayı öneriyor. Üretim birimlerini daha dikey bütünleşmiş birliklere dönüştürmek, aradaki fazla aşamaları kaldırmak ve yönetimi güçlendirmek hedefleniyor.

İşletme yönetiminin rasyonelleştirilmesi için yöneticilere önemli yetkiler verilmesi fakat aynı zamanda yöneticilerin seçilmesi ve üretim ve sosyal görevler ile ilgili kararlarda çalışanlara söz hakkı verilmesi destekleniyor. Üretim birimlerine üretim araçlarının dağıtılması ve birden çok vardiya ile çalışılmaları isteniyor. Kalite kontrolü göstergelerine uymak önem taşıyor. İşletmelere fizik hedefler değil, iktisadi muhasebe yöntemlerini kullanarak daha çok sorumluluk verilmesi ve zararsız çalışmalarını sağlamak için özfinansman ve işletme özerkliği kabulleniliyor. Kısacası plan disiplini, kaynak tasarrufu, teknolojik ilerleme ve disiplin, iş disiplini, başarıya göre gelir farklılaştırması, eğitim ve beceri kazanma, "kazanılmamış gelir"le mücadele, iktisadi suç ve etkinsizliklerle mücadele temel düzenleme alanlarını oluşturuyor.

Bu reform yaklaşımı hesaplama amacıyla para-meta ilişkilerinin varlığını kabul ediyor, fakat piyasa ilişkileri, piyasalaştırma ve devlet mülkiyeti dışındaki mülkiyet biçimlerini sosyalizmin özüne aykırı buluyor. Bu modelin bazı çeşitlemeleri teknolojik ilerleme için dış ticaret rejiminin etkinliğinin arttırılmasını istiyor. Bu açıdan iç ekonomiden çok daha büyük oranda dış ticaret bakımından reformist önerilere sahipler. Bazıları teknolojik yenilenme amacıyla yabancılarla ortaklığı bile kabul edilebilir buluyor, elbette sosyalist ilkelere göre kontrol etmek koşuluyla.

3. Kontrollü Piyasa İle Merkezi Planlama Modeli

Bu model için çeşitli terimler kullanıldı: Kısmi reform, ılımlı reformcu, plan—piyasa karma koordinasyonlu, karma koordinasyon, tadil edilmiş merkezi planlama, ikili bağımlılık vs. Reform uygulamalarında çeşitli ülkelerde hakim model olduğu kuşku götürmez olan bu model, üzerinde en çok inceleme ve tartışma yapılmış model olma özelliğini de taşıyor.

"Kontrollü piyasa modeli ile merkezi planlama" modelinde vurgu kontrollü piyasa üzerinde ve asıl düzenleme biçimi olarak merkezi planlamayı temel alıyor. Doğrudan planlama biçimi ile piyasa düzenleme biçimi, ve devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet arasında içsel bir uyuşmazlık olduğunu kabul ediyor. Bu model piyasayı iki farklı biçimde değerlendiriyor. İlkinde merkezi planlamanın henüz olgunlaşmamış bir sosyalist toplumda yapıldığı, değer, piyasa ve bazı mülkiyet biçimlerinin henüz ortadan kalkmadığı, yani "kalıntı'ların kaldığı kabul ediliyor. İkincisinde ise meta, değer, piyasa ve bir ölçüde özel mülkiyet merkezi planlamanın sınırlayıcı ve engelleyici öğelerini aşmak için gerekli, kaçınılmaz zorunluluk olarak görülüyor. Yani her iki bakış açısından da piyasa katlanılması gereken bir olumsuzluk, öte yandan, önemli iktisadi ve sosyal amaçların ifadesi olan plan hedeflerini piyasa aracılığıyla ve/veya piyasanın dolaylı yollarla etkilenmesi aracılığıyla gerçekleştirmek olanaksız. Bu nedenle piyasanın rolü ve devlet dışı mülkiyet stratejik ve temel belirleyici öneme sahip olmayan iktisadi kesimlerle ve kararlarla sınırlı kalmak zorunda. Bunlar dışındaki alanlarda kullanıldığında, değer, meta piyasa biçimleri dolaysız yollarla, idari merkezi kararlarla kontrol edilmeli. işleyişleri merkezi amaçlara uygun olacak biçimde denetim altında tutulmalı. Üretim araçlarında devlet mülkiyeti esas olmalı.

Bu modelin öngördüğü reformların amacı esas olarak merkeziyetçi etkinliği, işletmelerin, üretim birimlerinin etkinliğini arttırmak. Modele uygun reformlar bir yan-

dan merkezin dolaysız kontrolünü elinde tutarken bir yandan da şu değişiklikleri getiriyor: (1) işletmelerin işleyişinde değer kategorilerine daha büyük önem verilmesi, (2) merkezi karar organları karşısında yerel yönetimlerin, ama asıl işletmelerin karar alma ve yerinden yönetim gücünün ve yetkilerinin artması, bu amaçla özellikle tüketim malları ve küçük hizmetler alanında piyasa kategorilerinin işleyişinin kısmen kurumsallaştırılması, (3) sınırlı ölçüde ve alanda kontrollü özel faaliyete izin verilmesi.

Kısacası, bu düzenleme biçimi bireysel tüketim ve emek arzı alanında merkeziyetçi modelin tanıdığı ademi merkeziyetçilik yanında işletmeler düzeyinde alınan kararlar bakımından da kısmî ademi merkeziyetçilik getiriyor, fakat bu kararlarda merkezin dolaysız, idari kontrol gücünü kullanma yetkisini hala koruyor, ekonominin genel gelişme doğrultusuna ilişkin makro kararlarda ise merkeziyetçilik devam ediyor. Öncelik plan hedefleri bakımından maddi ve fizik dengelerinin tutturulması ve planın tutarlılığını sağlaması yerine ekonominin genel işleyişini ve işletmelerin verimliliğini, etkinliğini arttırmaya veriliyor. Bu da plan hedeflerinin saptanması yöntemini ve işletmelerin bu plan hedeflerini gerçekleştirme bakımından merkez karşısındaki konumunu tekrar tanımlamayı gerektiriyor. Buradaki yeni kavramsallaştırmada hem belli üretim hedeflerin ve dengelerinin tutturulması, hem işletmelerin belli etkinlik kıstaslarına uygun davranmalarının sağlanması, hem de bunu belli bir hareket serbestisi içinde gerçekleştirmeleri beraberce çözüme kavuşturulmak zorunda. İşte burada çare olarak görülen çözüm fiyat, değer, emeğe göre dağılım, kârlılık, gibi değer kategorilerini kullanmak, gerektiği yerde piyasa kurumlarının çalışmasını sağlamak.

Bu modele göre atılan ilk reform adımları şunlar oldu: (1) üretim hedeflerinin miktar değil değer cinsinden hesaplanması, (2) zorunlu merkezi üretim hedeflerini aşan üretimin miktar ve girdi kullanımı bakımından işletmelere karar verme yetkisi bunun gerçekleştirilmesi için işletmeler arasında sözleşmeler yapılabilmesi, (3) hedeflerin üzerinde gerçekleştirilen üretim için işletmelere maddi teşvikler ve çalışanlara prim sisteminin getirilmesi, (4) işletmelere kârlarının bir kısmını tutma yetkisinin verilmesi, merkezi olarak belirlenen kâr, üretim, teknoloji normları gerçekleştirildiğinde kârın belli bir kısmının işletme içinde kalması, işletmelerde kalan kârların hangi oranlarda çalışanlara prim, ücret artışı, sosyal tüketim ve refah hizmetleri, rezerv ve geliştirme fonu, teknolojik geliştirme fonu olarak kullanılacağının merkezce saptanabilmesi, (5) işletmelere merkezi plan hedefi üzerinde üretip serbestçe satabilecekleri malların fiyatlarını saptama yetkisi, (6) işletmelerin kullandıkları sermaye malları için bir bedel, mali kaynaklar için faiz, toprak için rant ödemeye başlamaları.

Görüldüğü gibi, bu reformların amacı maddi teşvikler aracılığıyla özellikle tüketim malları alanında üretimi arttırmak, işletmelerin "kârlılık" kıstasına göre çalışarak maliyetlerini düşürmelerini sağlamak üzere görece özerkliklerini arttırmak, onları buna zorlamak üzere özellikle üretim araçları kullanımlarına karşılık bir bedel, fiyat ödetmek,

Bu reform modelinde merkezi planlama ücret haddi, ücret fonu, istihdamın büyüklüğü, üretim girdilerinin, özellikle temel girdilerin merkezi dağılımı, işletme ve yatırım fonlarının dağıtımı, fiyatları kontrol araçları gibi konularda karar yetkisini elinde tuttu. İşletmelerin yöneticilerinin merkezden ataması, ya da işyerinde seçilse bile onaylanması, ya da merkezden adaylar gösterilmesi, fiyatların idari kontrolü, fiyatların nasıl oluşacağı, maliyetlerin ve kâr hadlerinin nasıl hesaplanacağı hep merkezi kararlarla oluştu.

işletmelerin saptadığı fiyatları gerekirse onaylama ya da fiyatlara müdahale etme yetkisi merkezde kaldı. Özellikle bu bakımdan etkili kontrol yöntemi vergi, kredi ve sübvansiyon dağıtımı aracılığıyla fiyatları ve üretimi kontrol etmek oldu. Yatırım kararlarının ve kaynaklarının çok önemli bir kısmı merkezin elinde kaldı.

Değer kategorilerinin ve piyasalaşmanın düzenleme biçimine dahil edilmesi yanında getirilen bir diğer değişme farklı mülkiyet biçimleri alanında. Kontrollü piyasa ile merkeziyetçi planlama modeli küçük bir alana hasredilse de farklı mülkiyet biçimlerini reddetmedi. Tarımsal kooperatifler için ayrıntılı plan hedefleri ve devlete satılması zorunlu satış kotaları kaldırıldı veya gevşetildi, fakat devletin alım fiyatlarını kontrolü sürdü. Zaman içinde tarım alanında çalışan kooperatiflere tarım dışı alanda çalışma yetkisi getirildi, ayrıca tarım dışı kooperatiflere izin verildi. Pazarlama, küçük gıda üretimi, parça üretimi, hafif sanayi malları üretimi, inşaat, ticaret, ulaştırma, lokanta, küçük kişisel hizmetler alanları açıldı.

Ek olarak tarımda ve tarım dışı alanda özel faaliyetlere de izin verildi. Başlangıçta sadece bireysel ya da aile içi olarak öngörülen özel faaliyette, daha sonra az sayıda ücretli işgücü istihdamı mümkün olmaya başladı. Özel faaliyetler için gerekli iş araçları ve teçhizat kullanmak yasal oldu. Özel faaliyet alanında getirilen bir başka kurum çalışma tugayları, ekipleri. Bunlar belli bir işi yapmak üzere herhangi bir işletme ile mukavele temelinde çalışabilirler, ve belli bir gelir elde ederler. Kooperatifler ve özel girişimler kurulma izni, vergiler, girdi ve kredi bulabilme koşulları aracılığıyla sıkı şekilde denetlendi, fakat zamanla bu alan genişleme eğilimine girdi.

Özel faaliyetin genişlemesi bakımından asıl üzerinde durulması gereken olgu resmi olmayan (ikincil, yeraltı vs.) piyasa ekonomisi, ve bunun getirdiği özel kazanç ve mülkiyet. Bu piyasada çalışanlar kendi emeklerini ve esas olarak devletin techizatını, araçlarını, mali olanaklarını kullandı. Zaman zaman açılan kampanyalarla mücadele edilse de gayriresmi özel faaliyetlerle ya başa çıkılamadı, ya da üstüne pek fazla gidilmedi, çünkü sonuç olarak bu piyasa bazı mal ve hizmetleri üretiyordu. (Bundan sonra inceleyeceğimiz model bu faaliyetleri yasallaştırmayı hedefleyecek.)

Kontrollü piyasa reformları ekonomiyi parasallaştırma ve parasal akımlar bakımından önemli gevşemeler getirdi ve ekonomi para ilişkileri aracılığıyla entegre olmuş bir ekonomik sisteme yaklaştı. İşletme yetkileri, işletmelerarası mal alımları, kâr, prim vs. gibi meta ve piyasa biçimleri saf halleriyle olmasa da genişleyen bir alanda işlemeye başladı. Nihai tüketim malları piyasası yanında, kısmi de olsa girdi piyasaları gelişmeye başladı. Emek piyasasına sınırlı da olsa ücretli emeğin mukavele ile istihdamı sistemi girdi. Mülkiyet biçimlerinin kooperatifler, resmi özel kesim, gayri resmi özel kesim oluşturacak şekilde, çeşitlenmeye başlaması gündeme geldi.

Kısacası üretim birimlerinin yetkileri arttırıldı, fakat merkezi kararlar alan organların yetkileri bu artışı dengeleyecek şekilde azalmadı. İşletmeler hala merkezin sıkı takibi altında çalıştılar. İşte kontrollü piyasa modelinin getirdiği en önemli değişiklik, düzenleme biçiminin "ikili" hale gelmesi, ya da Kornai'nin kullandığı terimle "ikili bağımlılık sistemi"ne dönüşmesi. Bu düzenleme biçimi için kullanılan bir başka terim "pazarlık sistemi" veya "düzenleyici pazarlık sistemi." Reformlar ikili yapı içinde merkeziyetçi düzenleme ile piyasa düzenlemesini yanyana koydular. İşletmeler kâr amacına yönelik genişçe bir hareket alanı buldular, öte yandan merkezin kredi sübvansiyon, fiyat,

ücret, vergi, vs. kuralları altında faaliyet gösterdiler. Merkez tahsis kurallarını önce seçilmiş işletmeler için uygulamaya başladı, gerektiğini düşündüğünde elindeki kontrol araçlarını işletmeler arasında ayrım yaparak, farklı dozlarda, yoğunlukta ve sıklıkta kullandı. İşletmeler piyasa biçimlerinin gerektirdiği faaliyetler yanında üst karar organlarının kararlarını da etkileyecek hareket alanını, kaynak olanaklarını ve elinde tutabilecekleri karların miktarlarını genişletmeye çalıştı. Bu da merkez ile alt birimler arasında yoğun bir pazarlık faaliyetini getirdi. Piyasaya giriş çıkış, atama, zorunlu üretim hedefi, girdi, fiyat, kredi, sübvansiyon, yatırım, istihdam, işletmelere kalan kârların kullanım biçimi gibi alanların tümü yoğun pazarlığa konu oldu. Pazarlık başarılı olmadığında işletmeler kurallara uymama, bunu kılıfına uydurma, yasadışı faaliyetlere girme gibi davranış biçimleri geliştirdiler. Merkez bu davranışları önlemek üzere kurallar getirdikçe pazarlık da yoğunlaştı.

İki farklı düzenleme biçiminin yanyana, yoğun pazarlık ve mücadele içinde işlemesinin ne sonuç getireceği açık. Merkez yeteri kadar toplu koordinasyon gücüne sahip olmazsa kaynak ve gelir dağılımı zaman içinde giderek kısmi, rastgele, keyfi, giderek kaotik bir hal alır. Bu pazarlık sistemini ortaya çıkaran, gelişmesine yol açan en önemli etmen işletmelerin "kârlılık" kıstasına göre çalışması, ama bu kıstasın gerektirdiği düzenleme öğelerinin tutarlı biçimde varolmaması-ne piyasa gerekleri bakımından, ne de bunu merkezi plan hedefleri yönünde sadece bir hesaplama aracı olarak kullanmanın gerekleri yönünden. Açık ki, eğer temel girdi ve mal fiyatları merkezce denetleniyorsa ve bu belli bir makro planın öğelerini oluşturan hedefleri gerçekleştirmek için yapılıyorsa ortaya çıkan işletme zararlarının karşılanması gerekli, çünkü işletmeler sadece kendilerinin kararlaştırdıkları faaliyetler sonucunda kâr veya zarar etmemektedirler. Ama bunun üzerine işletmelere "kâr amaçlı" çalışmalarının kısmi yollarını getirirlerse, işletmelerin maliyetleri düşürerek vs. "kâr maksimizasyonu davranışı göstermelerini beklemek olanağı yoktur. İşletmeler bunun yerine maliyetlere pek dikkat etmeden elde ettikleri gelirleri en yükseğe çıkarmaya çalışacaklardır. Prim sisteminin işleyişi de buna uygun olacaktır. Modelin amacı primleri verimliliğe göre farklılaştırmak idi. Uygulamada bunu sağlamak son derece sorunlu olduğu için çalışanlar arasında büyük gerilimler yaratarak sonunda herkese benzer miktarda prim dağıtma şeklini aldı. İşletmeler kârlarını arttırmak için fiyatlarını arttırma yetkilerini sonuna kadar zorladılar, fiyatları daha yüksek, daha kârlı olacak alanlarda üretimlerini arttırmaya çalıştılar, bu nedenle bazı malları daha az üretir oldular. Bazı işletmeler daha çok denetim altında fiyatlarını arttıramadılar, zararları merkezi olarak karşılandı. Ek olarak işletmelerin hareket alanı ve kârları daha çok üretim, yatırım, kaynak kullanımı ile genişlediği ve kötü yatırımların da zararları karşılandığı için, işletmeler aşırı büyüme, genişleme ve yatırım yapma eğilimine girdiler. Bu zaten kıt olan kaynaklarda darboğaz, kıtlıklar, enflasyonist baskı, ithalatta ciddi artışlar, dış ticaret açıkları, mümkün olan yerde aşırı dış borçlanma, aşırı girdi kullanımı sonucunu doğurdu ve kredi ve bütçe sisteminin önemli ölçüde gevşetilmesine neden oldu.

Sonuç olarak, merkezi kontrol gücü önemli ölçüde yitirilirken işletmeler piyasa düzenleme biçi...inin gereklerini yerine getirmeden, üretimi ve etkinliği arttırmadan kâr etme serbestliğine kavuşmuş oldular. Bu istikrarsız ve tutarsız düzenleme biçimi zaman zaman merkezi kontrolün güçlendirilmesi çabalarına yol açtı ise de piyasalaşma, yaygın-

laşma değer ve meta biçimlerinin getirdiği işleyiş, düzenleme biçimini daha çok piyasalaşma yönünde itmeye başladı. Düzenleme biçiminin kargaşası içinde ortaya çıkan kıtlıklar tayınlama / özel kesimi ve piyasayı genişletme eğilimini beraberce doğurdu. Tayınlama sistemine, yani savaş komünizmine geri dönmek olanaksız olduğuna göre merkez üretimi pompalamaya çalışmak zorundaydı. Ama genişleme atılımları kıtlıkları daha da zorladı, fiyatlar bastırdı, ücret talepleri bastırdı. Böylece ekonomi genişleme-daralma döngüsüne girdi, Bazıları bu olguyu "sosyalist devresel dalgalanmalar" olarak inceledi.

Kontrollü piyasa modelinin ta en başında hesaplama maliyeti denetleme, işletmeleri etkin çalışmaya yöneltme amacıyla getirilen ve "gösterge" olarak kullanılması hedeflenen "kârlılık kıstası", bu kıstasların kullanılabilmesini mümkün kılacak kurumsal yapılar, toplumsal ilişkileri, yasal kuralları da beraberinde getirdi. Bu da davranış biçimlerini, toplumsal grupların çıkarlarını, günlük pratiklerini, sorun çözme yöntemlerini ve ideolojilerini giderek daha çok etkileyerek reform sürecini para, meta, piyasa yönünde daha çok ilerletme yönünde baskıları da doğurdu.

4. Düzenlenmiş Piyasa ile Merkezi Planlama Modeli

Düzenlenmiş piyasa kavramı kontrollü piyasa ile merkezi planlama modelinin ortaya çıkardığı istikrarsızlıklara bir çözüm olarak önerildi. Bu modele göre iktisadi reform, merkeziyetçi planlama düzenlemesi biçimi içinde değişiklikler yapmak değil, farklı bir düzenleme biçimine geçmektir. Bu da düzenleme biçiminin temeli olan "idari dolaysız, kontrol" ilkesinin yerini "iktisadi düzenleme" ilkesinin alması ile mümkündür. Ekonominin işleyişine kumanda sistemi değil," iktisadi yönetim mekanizması" hakim olmalıdır. Yani esas olarak değişmesi gereken alan iktisadi yönetim mekanizmasına geçmektir.

Bu modelin planlama ile piyasa arasındaki ilişkiye bakış açısı merkeziyetçi modelinkinden farklı. Plan ile piyasa birbirinin antitezi, karşıtı, olumsuzlanması değil, birbirinin tamamlayıcısı. Piyasa planlamanın amaçlarını etkinlikle gerçekleştirmenin ve plan uygulamasının aracı. Piyasa aracılığıyla ve dolaylı olarak ekonominin derneşik büyüklüklerini düzenlemek olanaksız değil, olanaklı.

Bu reform modeline göre sosyalizmin avantajları ile piyasanın avantajları birleştirilebilir. Sosyalizmin avantajları sömürünün ortadan kaldırılması, temel iktisadi kararların toplumsallaştırılabilmesi, tam istihdam, fiyat istikrarı, sosyal güvence, eşitlikçi gelir bölümü, iktisadi büyüme ve istikrar. Piyasanın avantajları ise kıtlık ve darboğazların kalkması, piyasanın bilgi, uyarı ve teşvike tepki verme, yeniliğe açık olma fonksiyonları. Bu avantajların bir arada sağlanabilmesi için temel düzenleme biçiminin piyasa olması gerekiyor, ama piyasanın işleyişinin aşağıda açıklanacağı şekilde düzenlenmesi de gerekiyor. Bütün iktisadi ilişkiler esas olarak piyasa aracılığıyla koordine edileceğine göre reformlar piyasalaşmanın tamamlanması yönünde yapılmalı.

Bu yönde bir reformun savunucularına göre, kontrollü piyasa sistemi veya ikili sistemin ortaya çıkardığı sakıncaları piyasanın çok hızlı ve çok geniş alana yayılmasında ve çözümü dolaysız merkezi planlama yöntemlerinin güçlendirilmesi ve iyileştirilmesinde aramak yanlış. Sorun çok hızlı ve çok fazla piyasa reformu değil, kısmı, tutarsız, yetersiz piyasa reformu. Asıl çözüm, işletmelerin özerklik içinde çalışacakları, kararlarına

durmadan ve düzensizce belirsizce müdahalenin olmayacağı genel bir **makroekonomik ortamı** yaratmak. Kontrollü piyasa reformları böyle bir makro ekonomik ortam yerine istikrarsızlık, düzensizlik, tedbirsizlik yarattı. Bu modelin işleyişinde işletmeler görece özerk olsa bile gevşek mali disiplin ("gevşek bütçe tahdidi") altında çalışıyorlar; işletmeleri kâr mekanizasyonuna ulaşmaya zorlayacak güçlü piyasa baskısı yok, çünkü zararları gevşek bütçelerle ve merkezi desteklerle karşılanıyor, bu nedenle işletmelerin fiyat göstergelerine tepkileri zayıf. Ek olarak fiyatlar ve tüm değer göstergeleri idari kontrol altında belirlendiği için iyi, doğru göstergeler değil. Ekonominin genel makro ekonomik ortamını uygun hale getirmeden sadece fiyatları ve göstergeleri değiştirmek sorunları çözmüyor. Bu göstergelerin oluştuğu genel iktisadi mekanizmayı idari mekanizma yerine yerleştirmek gerekiyor. Aksi halde ne sosyalizmin ne de piyasanın avantajlarına ulaşmak mümkün. Kontrollü piyasa reformları tersine her iki avantajı da ortadan kaldırdı. Reform modelini uygulayabilmek için şu değişiklikler uygulanmalı:

Ekonomi sektörler bazında ayrılmamalı ve farklı sektörler için farklı kontrol yöntemleri dolaylı/dolaysız, İdari/İktisadi) kullanılmamalı. Bu doğrultuda, ekonomik "stratejik" önem taşıyan sektör ayrımı yapılmamalı. Ek olarak, "ekonominin basit yeniden üretimi ile genişleyen yeniden üretemi" ayırımı yapılmamalı, dolayısıyla üretim ile yatırım kararları birbirinden ayrılarak ayrı ayrı kontrolü yapılmamalı. İktisadi kararlar sadece kısa dönemli / uzun dönemli, mikro/makro ayrımına tabi tutulmalı.

Merkeziyetçi modelin çeşitlemelerinde bireysel tüketim ve emek arzı kararları ademimerkezileşmiştir, işletme düzeyindeki mikro kararlar sadece kısmen ademimerkezileşmiştir, makro düzeyindeki kararlar ise tamamen merkezidir. Düzenlenmiş piyasa modelinde ise ilk iki tür kararlar tümüyle ademimerkezileşmiş olmalıdır. Sadece makro düzeyde temel iktisadi kararlar merkezi olarak alınmalıdır. Bu makro kararlar ekonominin büyüme haddi, temel büyüme yönleri, toplam yatırım, yapısal değişme, yatırım süreci ve gelecekteki üretim kapasitesi ile bugünün yatırım-tasarruf dengesini denkleştirme, gelir bölüşümü (fiyat-ücret ilişkisi, makro denge ve sosyal eşitlik açısından) ve dış ekonomik ilişkilerin makro dengesi ile ilgili.

Merkezi olarak konmuş hedeflere iktisadi karar birimlerini yöneltmek üzere kullanılacak temel mekanizma piyasa mekanizmasıdır. Kaynak dağılımı esas olarak piyasa aracılığıyla gerçekleşir. Nihai mallar, ara malları, hammeddeler, mali kaynaklar ve emek ve sabit sermaye dağılımını piyasanın işleyişi sağlar, fiyat ve diğer değer parametreleri piyasada belirlenir, merkezi olarak saptanmaz. Bu nedenle reformlar özellikle hammadde ve aramalı piyasalarını kurmak, fiyat sistemini serbestleştirmek durumunda. Yani piyasalar merkezi kontrol alanının dışında bir kalıntı olmaktan çıkarılmalı.

İktisadi birimlerin merkezi makro hedeflere uygun davranışını sağlamanın yolu, kararların kendilerini ne olması gerektiğini dolaysız idari emirler vermekle değil, iktisadi kararların parametrelerini, belirleyicilerini etkileyecek **özendirici veya caydırıcı iktisadi araçlarla** etkilemektir.

Bu özendirici ve caydırıcı araçlar maliye, para ve fiyat politikasının araçları olan vergi, sübvansiyon, faiz haddi, döviz kuru, amortisman haddi, yatırım kredisi gibi araçlardır. Bu araçlar tek tek sektörlere veya işletmelere göre farklılaştırılmış biçimde belli bir merkezi plana uygun olarak kullanılabilirse de asıl hedef bunları tüm ekonomi için genel yol gösterici araçlar olarak kullanmak. İşte modelin **"düzenlenmiş piyasa"dan**

kasdettiği budur: **Makro düzeyde genel bir dolaylı yönlendirme.**

Böyle bir makro iktisadi ortamda faaliyet gösteren iktisadi birimlerin tümü **özerk mali birimler**, yani kendi kâr ve zararlarından sorumlular, rekabetçi bir ortam içinde çalışırlar ve kârlılık gerçek bir etkinlik kıstası haline gelir. Bu nedenle işletmeler arasında rekabeti arttıracak reformlar büyük öneme sahip. Piyasa sinyalleri aracılığı ile ifade edilen tüketici tercihleri işletmelerin kısa dönemli üretim ve uzun dönemli yatırım kararlarını belirlemede asıl etmen, yani bu düzenleme biçimi arzın değil talebin belirlediği bir sistem. İktisadi birimler arasındaki ilişkiler sıkı merkezi siyasi kontrolle değil iktisadi özgürlük temelinde yürütülür, bu da özgür ve çoğulcu, demokratik yapıların varlığını gerekli kılar.

Düzenlenmiş piyasa modeli ilk tartışılmaya başladığı şekliyle üretim araçları üzerinde devlet mülkiyeti olmasını veri kabul etti. Devlet işletmeleri varlıklarını koruyacaklardı. Model esas olarak idari karar alma mekanizmasından iktisadi karar alma mekanizmasına geçilmesini öneriyordu. Esas endişesi piyasalaşmanın tam, bütünleşmiş olarak kurulması, işletmelere tam özerklik verilerek merkezi yöntemin ve parti organlarının etkisinin azaltılması ya da engellenmesi. Modele göre devlet mülkiyeti varlığını sürdürse bile iki temel değişme gerekli; devlet işletmelerinin yönetimi ve devlet mülkiyeti dışında kalan alan.

Devlet mülkiyetindeki işletmelerde **farklı yönetim biçimleri** mümkün olmalı, kurumsal statüleri çeşitlendirilmeli. Örneğin büyük altyapı kurumları doğrudan doğruya bakanlıklara bağlanırken, ticari olarak yönetilen işletmeler devleti, tüketiciyi, mali kurum temsilcilerini vs. içeren heyetlerle yönetilebilir, daha küçük işletmeler ise özyönetim ve seçimle işbaşına gelen yöneticilerce yürütülür.

Her ne kadar üretim araçlarında devlet mülkiyeti hakim biçim olsa da, ekonomide özel mülkiyet de dahil farklı mülkiyet biçimlerinin farklı oranlarda varolması mümkün. Devleş dışı alan genişletilmeli.

Kısacası, düzenlenmiş piyasa ile merkezi planlama merkezi plan üretim hedeflerinin kaldırılarak bütünlenmiş genelleşmiş piyasalaşmayı, devlet mülkiyetinin yönetim biçiminin çeşitlenmesini, farklı mülkiyet biçimlerinin, devlet dışı mülkiyet biçimlerinin alanlarının genişletilmesini, işletme özerkliğinin tam olmasını öngören bir model. Bu özellikleri ile kontrollü piyasayı savunan merkezi planlamanın "kontrol" takıntısını reddetmiş durumda.

5. Piyasa Sosyalizmi

Bu model çeşitli terimlerle ifade ediliyor: "radikal reformcu", "sosyalist piyasa ekonomisi", "karma ekonomi", daha ileri çeşitlemelerinde "girişimci sosyalizm", "sosyalist hisse ekonomisi"...

Piyasa sosyalizmi modeli aslında "düzenlenmiş piyasa" modelini mantıksal sonucuna götürüyor ve bunları somut kuramlarıyla tartışıyor. (Nitekim dün düzenlenmiş piyasayı savunanlar bugün piyasa sosyalizmi modelini geliştiriyor.) Fakat reform kapsamı sadece piyasa ile ilgili değil; farklı mülkiyet biçimlerinin önemini de daha büyük vurgu ile vurguluyorlar, ama bunlara ek olarak iki öte adım daha atıyorlar: **Mülkiyet haklarının çeşitlendirilmesi**, yani **toplumsal mülkiyetin farklı biçimlerinin** mümkün olması ve sos-

yal mülkiyet haklarının çeşitlenmesi, ikinci olarak da daha radikal reformculara göre toplumsal mülkiyetin alanının daraltılması. Modelin radikal çeşitlemelerinden hafif bir ilerleme ile devlet mülkiyetinin en azından bir kısmının değil, önemli bir kısmının özelleştirilmesi gerektiğini savunan liberal modellere çok kolay geçen tartışmalar mevcut.

Piyasa sosyalizmi modelinin piyasalaşma ile ilgili temel görüşleri şöyle: (1) Piyasayı dengeye getirici bir fiyat sistemi gerekli ve sadece bu fiyat oluşumu kabul edilebilir. Fiyatların oluşumu piyasaya bırakılmalı, bu ilkeden sapış sadece istisnai olarak mümkün olmalı. Kâr uyarıcıları bunları fiyatlara duyarlı kılacak şekilde güçlendirilmeli, ek yeni teşvik edici mekanizmalar getirilmeli, işletmeler esas hedef olarak net varlıklarını arttırmaya çalışmak yönünde teşvik edilmeli. (2) İşletmelerin büyüklükleri bakımından çarpıklıklar ve dengesizlikler düzeltilmeli. Büyük firmalar sadece ölçek ekonomisi ve uluslararası rekabet gücü sağlayacaksa varolmalı, yoksa parçalanmalı, daha küçük birimlere ayrılmalı. Küçük ve orta büyüklükteki işletmeler teşvik edilmeli, bunların endüstriye giriş-çıkışları serbest bırakılmalı. (3) Rekabet önündeki engeller kaldırılmalı, farklı rekabet biçimleri teşvik edilmeli, dış rekabet var olmalı. (4) Serbest emek piyasasına giriş önündeki engeller kaldırılmalı, ücretlerin oluşumu sistemi esnek olmalı. (5) İşletmeler sıkı mali disiplinle çalışmalı kendi kâr ve zararlarından sorumlu olmalı. Bütçe tahditleri gevşek olmamalı. İflas tehlikesi nihai tehdit olmalı. Bunu destekleyecek şekilde malbi fonların dağılımı için daha ademimerkeziyetçi bir mekanizma kurulmalı ve sermaye piyasası geliştirilmeli. Mali bakımdan ayakta duramayacak işletmeler batarken, zengin işletmeler özfinansman, kredi, hisse senedi yoluyla sermaye piyasasında hızla kaynak bulup genişleyebilmeli. Bunun mümkün olabilmesi için devletin ekonomideki gelir akımı içindeki payı küçültülmeli. (6) Ticari bankacılık sistemi tam olarak gelişmeli ve piyasa ilkelerine göre çalışmalı, kârlarını serbestçe başka alanlara yatırabilmeli. (7) İhracat ve ithalat daha rekabetçi olmalı, gerçekçi döviz kurları, liberalize edilmiş ithalat ve tam konvertibilite geçerli olmalı. (8) Özel faaliyetleri korumak, sınırlarını olanaklarını açıkça tanımlamak üzere yasalar yapılmalı, (9) İktisadi sistemin değişmesine paralel olarak siyasal koşulları da değişmeli ve çeşitli iktisadi ve sosyal gruplar uygun temsil olanağına kavuşmalı. (10) Devletin temel sorumluluğu ekonomide makro düzeyde talebi yönetmek, tekelleri düzenlemek, altyapıyı geliştirmek, toplumu zararlı dışsal etkilerden korumak, sosyal adalet amacıyla geliri yeniden bölüştürmek olmalı.

Görüldüğü gibi piyasa sosyalizmi modeli merkezi planlamadan artık hiç sözetmiyor, devleti üretim faaliyetlerinden ve üretim faaliyetlerini, dolaşım ve tüketim alanını düzenlemekten tümüyle dışlıyor, herhangi bir kapitalist ülkede makro müdahaleci yaklaşımın devlet işlevleri olarak kavramsallaştırdığı sorumlulukları "sosyalist devlet"e yüklüyor. Sosyalist devlet, çünkü düzenleme biçiminin adında hala "sosyalizm" sözcüğü var. Ama böylece kendini planlama takıntısından kurtulmuş sayıyor.

Piyasa sosyalizmi modelinin radikal reformcuları mülkiyet biçimleri ve devlet mülkiyetinin yönetimi ile ilgili olarak şu görüşlere sahipler: (1) Devlet dışı mülkiyetin payı artmalı, özel girişimin büyüklüğü ve istihdam edebileceği işçi sayısı üzerindeki sınır genişletilmeli ("hatta kaldırılmalı" diyenler de var); (2) Geleneksel devlet mülkiyeti biçimleri yukarıda sayılan kâr motivasyonu, endüstriye serbest giriş-çıkış, sıkı bütçe

tahdidi ve mali disiplin, iflas tehdidi, esnek ücret oluşumu, sermaye piyasası kurumları ve mekanizmalarıyla tutarlı değil. Geleneksel olmayan yönetim biçimleri gerekli. Burada almaşık çözümler mümkün. Bir yöntem işçi yönetimi, yöneticileri işçilerin seçmesi ve ataması, fakat bunun Yugoslavya örneğinde olduğu gibi, etkinlik yaratmadan ücret ve fiyat artışlarını körüklemesi tehlikesi olduğunu akıldan çıkarmamalı. Bir başka yöntem işletmelerin "mülkiyet haklarının temsilcisi" olarak işlev görecek bir yönetim örgütüne devredilmesi, bu yönetim örgütünün yönetim kurulunu ataması vs.

Devlet mülkiyeti ise mülkiyet hakları ve mülk edinebilme koşulları açısından tartışılıyor. Burada temel görüş toplumsal mülkiyetin tek biçiminin devlet mülkiyeti olmadığı, iki farklı tür daha olduğu: İlk tür işletmelerde çalışanların çalıştıkları yerin mülkiyetinin yöneticisi olması, yani özyönetim. İkinci tür ise "hisse senedi" biçimi. Macarlar buna "girişimci sosyalizm" kavramını buldular, Çinliler ise "sosyalist hisse ekonomisi." Buna göre işletmeler anonim şirket biçiminde örgütlenir, şirketin hisselerini devlet, işletmelerin çalışanları, diğer işletmeler, özel kişiler satın alabilir. Bu işletme doğrudan doğruya hisse senetlerinin sahiplerinin temsilcisi olarak murahhas heyete sorumlu olur. Böylece işletmeler özerk olur, devlet denetimi de devlet hisselerinin büyüklüğü aracılığıyla sağlanır. Halk ise tasarruf edip kullanamadığı fonlarını banka mevduatı, devlet tahvili veya hisse senedi alımında kullanabilir. Kuşkusuz hisse senedi ve tahvil alımı olunca bunların el değiştirip değiştiremeyeceği sorusu da gündeme gelir, böylece ikinci el tahvil ve hisse senedi piyasası gerekir. Böylece sermaye piyasası ve borsa kurulmuş olur.

Devlet mülkiyetini özelleştirme yöntemi bu model çerçevesinde bununla da kalmıyor. Devlet-özel sermaye ortaklıkları gündeme geliyor. Ortaklıklar önce yabancı sermaye ile önerildi, şimdi artık yerli ortaklıklardan da sözediliyor. Tartışma bu ortaklıklarda yabancı ve özel sermayeye ne kadar pay verilirse "iyi" olacağı üzerine. Önce yarıdan az pay önerilirken şimdilerde bu payın sınırlandırılmasına da karşı çıkılıyor. Ortaklık da yetmezse devlet mülkiyetinin işletmenin yönetiminin özel hissesine devredilmesi, veya doğrudan kiralanması da mümkün.

IV. REFORM UYGULAMALARI

Bu bölümde savaş komünizmi modelinden özel mülkiyete doğru evrilen reform uygulamalarının sadece kritik dönüm noktalarını kısaca belirtmeye çalışacağız. Amacımız kapsamlı bir reform dökümü çıkarmak değil kesinlikle.

Savaş komünizmi planlaması sadece makro kaynak dağılımı kararlarını ve işletme kararlarını değil, aynı zamanda bireylerin eline geçen gelirleri harcarken, verdikleri tüketim kararlarını ve emeklerini sunma kararlarını da merkezi olarak düzenleme biçimi.

Tüketim mallarının dağılımı bakımından merkezileştirme özellikle ciddi kıtlık koşullarda uygulandı. SSCB'inde iç savaş ve büyük savaş yılları olan 1928-35 döneminde tüketim malları tayınlandı. Çin'de 1950'lerden 1980'lerin başına kadar bütün ana tüketim maddeleri için tayınlama uygulandı. Polonya'da 1976'da başlayan ve 1980'lerin ilk yıllarında yoğunlaşan tayınlama bazı temel gıda maddelerini kapsadı. Romanya'da dış borçların hızla ödenmesini hedefleyen Çavuşesku yönetimi sırasında sadece gıda maddeleri değil, yakacak, elektrik gibi temel tüketim maddeleri kullanımına ciddi sınırlamalar

getirildi. 1970'lerin ortalarından itibaren 1980'leri kapsayan dönemde SSCB'den bazı tüketim mallarında kişi başına satın alınabilecek miktara sınır getirme, önceden sipariş verenlere mal satma gibi tayınlama yöntemleri kullanıldı. Konut alanında tayınlama herhalde en yaygın ve sürekli bir uygulama oldu.

Sosyalizmin kapitalizmden en önemli farklarından biri emek piyasasının olmaması. Yani iş bulma ve ücret düzeyi piyasasının arz-talep yasaları tarafından belirlenmiyor. Emek dağılımı ve dolaşımı merkezi olarak düzenleniyor. Öte yandan, bireylerin emeklerini sunarken işlerini ve çalışma yerlerini seçme kararlarında özgür olmamaları sadece savaş komünizmi planlamasının ayırıcı bir özelliği, savaş komünizmi emek piyasasını tümüyle ortadan kaldırmayı hedefledi.

Bunun baskıya dayanan yöntemi zorunlu çalışma kamplarının kurulması şeklinde ortaya çıktı. SSCB'inde 1930-57 arasında zorunlu çalışma kampları uygulaması tarım, inşaat, maden çıkarma alanlarında yoğunlaştı. Çin'de 1951'den itibaren, özellikle 1958'den sonra ve Kültür Devrimi sırasında, zorunlu çalışma kampları yöntemi uygulandı. Çin'de ilk plan döneminde amaç emek piyasasını tümüyle ortadan kaldırmak, bireylerin yerleşme birimlerine ve işlere dağılımını, iş değiştirmelerini idari kararlarla merkezi olarak yönetmek hedeflendi. Romanya'da sanayi, madencilik ve tarımda çalışan işgücü sürekli olarak merkezi kararlarla yönlendirildi. Bulgaristan'da 1970'lerin ilk yıllarında Romanya'daki alanlardakine benzer şekilde idari yöntemler yoğunlaştırıldı.

SSCB'inde kente göçe zaman zaman sınırlamalar getirildi. Ayrıca, sürekli bir uygulama, üniversite mezunlarının ilk üç yıl zorunlu hizmet yapma durumunda olmaları ve zorunlu hizmetin yerinin merkezi olarak saptanması. Değer biçimlerinin sisteme dahil edilmesi ve kontrollü piyasa uygulamaları esas olarak 1960'larda gelişmeye başladı.

1956'dan itibaren SSCB'inde ve Doğu Avrupa'da serbestçe iş değiştirme hakkı çok daha hakim uygulama haline geldi. 1960'lardaki reformlar esas olarak fizik planlama yerine değerlerle planlamayı ve değer biçimlerini merkeziyetçi planlamaya getirdi. İşletmelerin kullandığı sabit ve mali kaynaklar için bir bedel ödenmeye başlandı. Kârlılık kıstasları işletmelerin faaliyet etkinliğinin göstergesi haline getirildi, verimliliğe göre teşvik primleri, çalışanlara prim, işletmelere kârlarının bir kısmını tutma yetkisi verildi. 1965'de SSCB'inde "Kosigin Reformları," 1964-1968'de Doğu Almanya'da, 1964-65'de Polonya'da, 1967'de Romanya'da ve Bulgaristan'da bu yönde reformlar yapıldı. Bazı ülkelerde bu reformlar çok daha geç başladı.

Çin'de 1978 reformları devlet işletmelerinin işleyişine değer kategorilerini getirdi. Arnavutluk'da 1985'de Enver Hoca'nın ölümünden sonra bazı değer biçimleri planlama sistemine sınırlı olarak dahil edilmeye başlandı.

1960'larda değer biçimleri yanında kontrollü piyasa uygulamaları da yavaş yavaş görülmeye başladı. Devlet işletmelerine kısmi veya epeyce özerklik verilmesi, işletme yönetiminin görece özerkleştirilmesi, kâr paylaşımı, tarımda kollektifleştirmenin durdurulması, tarımda ve hizmetlerde küçük bireysel faaliyetler veya aile faaliyetlerine izin verilmesi, kooperatiflerin artması yanında merkezin yetkilerini elinde tutması ile ilgili reformlar 1950'lerin ortasında Polonya'da, Macaristan'da, SSCB'inde tartışılmaya başlandı. 1960'larda Bulgaristan'da yeniden yönetim girişimleri, Doğu Almanya'da 1964-68 reformları kontrollü piyasa reformlarını hedefledi. Fakat 1968 Prag olayları kontrollü piyasa reformları sürecini kesintiye uğrattı.

İşletme özerkliğinin alanının genişlemesi bazı ülkelerde kesintiye uğrarken, 1970'lerde ve 1980'lerde kontrollü piyasa uygulamaları, her ülkede işletme özerkliği alanının genişlemesini getirmesi bile gevşeme getirdi. Bir yandan merkeziyetçi planlama işleyişleri de sürdü. Genel evrilme kontrollü piyasa sistemini "pazarlık ekonomisi"ne dönüştürdü.

1968'de kesintiye uğrayan kontrollü piyasa reformları yerini Doğu Almanya ve Bulgaristan'da **teknokratik ve yeniden örgütlenme reformlarına bıraktı.** Dikey olarak bütünleşmiş büyük işletmeler, yetkin yöneticiler, verimliliğe göre maddi teşvikler, piyasalaşmayı pek yaygınlaştırmadan değer kategorilerinin kullanılması gibi reformlar Doğu Almanya ve Bulgaristan'da görece en az sarsıntılı biçimde uygulandı. Buradaki başarının sırrı olarak genel kabul gören bir açıklama, fiyatların keyfi ve kaotik olarak saptanmaması, mali kaynaklarının merkezin daha düzenli kontrol yöntemleriyle dağıtılması, yani "pazarlık ekonomisi" öğelerinin ağır basmaması. Polonya 1970'lerde benzer bir reform çabasına giriştiyse de başarılı olamadı. Günümüzde SSCB'nde Ligaçev'in önderliğini yaptığı kanadın esas olarak teknokratik reform modelini savunduğu söylenebilir.

Konumuz olan ülkelerde plan uygulamalarında **düzenlenmiş piyasa ile merkezi planlamaya** geçmek üzere yapılan reformlara "idari yöntemlerden iktisadi yöntemlere geçmek" şeklinde atıf yapılır. İktisadi yöntemi idari yöntemden ayırmak için de reformlara belli isimler verilir. Düzenlenmiş piyasaya geçme girişimleri 1968'den önce başladı. Doğu Almanya'da 1964-1968 arasında "yeni iktisadi sistem" adı altında yapılan girişimler 1968'de kesintiye uğradı. Çekoslovakya'da 1966'da parti kongresinde kararlaştırılan reform programı "Yeni Çizgi" adını aldı. Bu programa göre, merkezi planların yalnızca ekonomisinin genel çerçevesini çizen makro düzeyde kararları aldığı bir piyasa ekonomisine geçiş hedefleniyordu. Geçiş yavaş olacaktı ve geçiş sırasında kontrollü piyasa sistemi uygulanacaktı. Yerel yönetimlere de özerklik verilecekti. Amaç kısaca ekonominin yönetim sistemini yeniden şekillendirmekti. 1968'in başında uygulamaya konan reformlar ilk geçiş reformları olduğu için sınırlı başladı ve 1968'de Prag işgali ile kesildi.

Bu modelin ilk önemli deneyimi Macaristan'da 1968'de "yeni iktisadi mekanizma" reformlarıyla yaşandı. Geleneksel anlamda merkezi planlama hedefleri, üretim araçlarının merkezi dağıtımı kaldırıldı. İşletmelere özerklik verildi, devlet dışı mülkiyet alanı genişletildi. Fakat bir yandan idari denetim mekanizmaları da işleyişini sürdürdü.

1970'lerde, özellikle 1980'lerde Macaristan'da reformlar piyasa reformlarını ilerletme ve piyasa sosyalizmini yerleştirme amacını taşıdı. 1977-1982 reformları piyasalaşmayı, işletme özerkliğini, devlet dışı alanları ilerletti. 1982'de "çalışma ekipleri" getirildi, kooperatifleşme tarım dışı alanlara yayıldı. Son yıllarda ise hisse senetli mülkiyet, ticari bankacılık, borsa uygulamaya girdi.

SSCB'inde 1986 ve 1990 reform çabalarının amacı resmi olarak "iktisadi yöntemlere dayalı mekanizmaya geçmek," "düzenlenmiş piyasa mekanizmasına geçmek" şeklinde ifade edildi. 1986 reformları farklı mülkiyet biçimlerini genişletmeyi, işletmelere özerklik vermeyi ve düzenlenmiş piyasa modelinin öğelerini yerleştirmeyi hedeflerken, 1990 reform tasarısı nihai olarak "hisse senetli piyasa sosyalizmi"ne geçmeyi hedeflemekte. Reform programı yakından incelendiğinde hedeflediği modelin piyasa sosyalizminin oldukça radikal bir biçimi olduğu anlaşılıyor. Anlaşılmayı ve değerlendirmeyi zor-

laştıran öğesi bu hedefe üç aşamalı bir reform süreci içinde ulaşmak istemesi. İlk aşamada "kontrollü piyasa" modeli uygulanacak, fakat fiyatlar aşamalı olacak serbest bırakılacak, ve kontrollü piyasa uygulaması daraltılacak. İkinci aşamada ilk aşamadan itibaren başlatılacak bir süreç içinde üretim, dağıtım, sermaye ve emek alanları giderek tam piyasalaştırılacak ve bunun alt yapısı ve hukuksal çerçevesi kurulacak; devlet dışı mülkiyet alanı genişletilecek; sosyal güvenlik sistemi kurulacak, böylece emek piyasasının etkilerine müdahale edilecek, kısacası, ikinci aşama sonunda düzenlenmiş piyasa sistemine geçilecek. Üçüncü aşamada ise devlet mülkiyeti hisseli mülkiyete çevrilecek, borsa kurulacak. Böylece reformun üç aşamasında karma ve melez modeller öngörülmekte. Fakat sonuçta ulaşılmak istenen ekonominin özellikleri piyasa sosyalizmi modeline uyuyor.

Piyasa sosyalizmi uygulamaları kontrollü piyasa modelinden farklı olarak daha en başta piyasa mekanizmasını hakim kılma amacını taşıdı. Yugoslavya'da 1950-51'den başlayarak, yatırım ve dış ticaret hariç merkezi planlama kaldırıldı. 1965 reformları ile yatırım ve dış ticaret de merkezi planlama dışına çıkarıldı. İşletmelere özyönetim yetkisi verildi. Fakat yerel yönetimlere verilen özerklik modelin özelliklerinin temel belirleyicisi oldu. 1971'de başlayan reformlarla 1974'de yerel özerklik getirildi ve işletme özerkliği yerel yönetimlerin kontrolünde işlemeye başladı. Ortaya çıkan model esas olarak "bürokratik ademimerkeziyetçilik" ve yerel yönetimler arasında "yoğun pazarlık" biçimini aldı.

Çin'de 1978 sonunda yapılan reformlar özellikle tarım, dış ticaret ve küçük sanayide piyasa sosyalizmi reformları idi. Devlet işletmeleri bakımından ise kontrollü piyasa modeli yürürlükte kaldı; yani, bu işletmelerin işleyiş biçimine değer kategorileri getirildi, özel işletmelerin alanı genişletildi, emek piyasası kurulmaya başladı. Serbest bölgeler kuruldu. 1984'den sonraki reformlar ise devlet işletmelerini de piyasalaşma kapsamına aldı, ticari bankacılık, hisseli toplumsal mülkiyet, özel kesimle ortaklıklar, nihayet son iki-üç yıldır çalışan tahvil ve hisse senedi borsası kurumları işlemeye başladı.

1980'lerin sonuna gelindiğinde Macaristan, Polonya ve Yugoslavya'da piyasa sosyalizmi modelinin daha ileri aşamalarına yönelik uygulamaları sürüyor. Bütün alanlarda piyasalaşma, hisse senedi yoluyla devlet mülkiyetinin satılması, özelleştirme, özel faaliyeti, özellikle yabancı faaliyeti destekleme, rekabeti arttırma, fiyat reformları ile faiz, döviz kuru, ücretler, mal fiyatlarını piyasa denetimine bırakma yönünde reformlar parça bölük veya daha kapsamlı biçimde uygulamaya konuyor.

Bu arada Yugoslavya'da, Polonya'da, bir ölçüde Macaristan'da, devlet bütçesini daraltma, devalüasyon, reel ücretleri kısma, kredileri kısma gibi daraltıcı yeni-liberal kemer sıkma programları uygulamaya konuyor. Çin ise böyle bir programı 1988'in sonlarından itibaren uyguladıktan sonra ortaya çıkan sorunlar karşısında son günlerde genişletme politikaları uygulamaya başlayacağını ilan etti. Bulgaristan'ın düzenlenmiş piyasa modelinin radikal versiyonunu uygulamayı hedeflediği anlaşılıyor. Çekoslovakya sosyal piyasa modeli uygulamayı hedefliyor. Doğu Almanya tarihe karışıyor. Romanya ise tam bir kaos içinde.

V. SONUÇ YERİNE

Sosyalist ekonomilerde reform modellerinin son otuz yıllık evrimi değer biçimlerinden piyasalara ve piyasaların oluşumuna—küçük hizmet ve tarımsal mal, son-

ra nihai mal, sonra ara malları, sonra sermaye malları, emek piyasası ve nihayet sermaye pisasası ve borsaya, piyasalardan farklı mülkiyet biçimlerine, farklı mülkiyet biçimlerinden mülkiyet haklarına doğru giden bir yol izledi. Yukarıda anlatmaya çalıştığım reformların bir kısmı uygulamaya girdi. Bu uygulamalara bu yazının çerçevesinde ancak işaret edebildim. Ama genel olarak şunu söylemek çon yanlış değil: Reformların uygulanma sürecinin evrimi reform modellerinin evrimine çok ters yönde gitmedi, tersine evrim doğrultuları oldukça paralel. Tek tek ülkelerdeki durum illa tek bir modele tam olarak uymayabilir, reformlar duraklamalarla, geriye dönüşlerle kesintiye uğramış olabilir. Fakat reform süreci merkeziyetçi planlama ile düzenleme biçiminden piyasa biçimlerine geçmek şeklinde tanımladığında ve uygulamaya konduğunda, her düzenleme biçiminin kendine özgü bir mantığı olduğunu, bu mantığa göre evrildiğince istikrarlı olacağını kabul etmek gerekiyor. Bazı reformların "tepeden," bürokrasi tarafından uygulamaya konmuş olması, veya bürokrasinin kıyıya çekilip sürecin gereklerine uyması (bir yazarın deyimiyle "reform by default") durumu çok değiştirmiyor. Belli bir düzenleme biçimi ya istikrarlı olur, ya da istikrarsız ise toplumun yeniden üretimini sağlayamadığı için kendi içinde değişme yönünde çelişkileri de barındırır. Piyasa hakim düzenleme biçimi konumuna gelince kendi iç tutarlılığına uygun yönde evrilmek zorunda.

Sosyalist ekonomilerin değişme sürecinde hangi kritik eşiğe kadar hala "sosyalist" sıfatını taşımaları gerektiği sorusu reform modelleri tartışmalarında son derece bulanıklaşmış durumda. Hakim düzenleme biçiminin piyasa biçimleri olduğu reform modelleri hala "sosyalist" sözcüğünü koruyor. Bazıları ise sosyalist sözcüğünün sadece bazı harflerini kullanmaya devam ediyor ve hedeflerinin "sosyal pisaya ekonomisi" olduğun ifade ediyor. "Piyasa sosyalizmi" ile "sosyal piyasa ekonomisi", "sosyal piyasa ekonomisi" ile "piyasa ekonomisi" kavramlarına dayanan modellerin içerikleri arasındaki fark iyice bulanıklaşmış durumda. Fark sadece derece ile mi ilgili yoksa nitelik ile mi? Sözkonusu ülkelerin bugünkü radikallerinden bazıları takısız-takıntısız, hiçbir sıfatsız, dümdüz piyasa ekonomisi modelinden sözediyor. Bu modeller yeni-liberal istikrar programlarının tüm öğelerini içeriyor.

Bu yazıda **"sol muhalefet"** hareketini ele almadım. Aslında tutarlı, kapsamlı bir sol muhalefet programına reform tartışmalarında rastlamadığımı söylemek çok haksızlık olmaz kanımca. Sol muhalefet hareketi, temel olarak, reformların yaratacağı/yarattığı fiyat artışları, işsizlik, sosyal tüketim alanlarının daralması karşısında pek çok alanda elde ettikleri kazanımların bir kısmını korumak üzere bir savunma mücadelesi sürdürmeye çalışıyor. Savundukları şunlar; fiyat reformunun getireceği fiyat artışlarının gelirleri eritmemesi için ücret artışları, tam istihdamın korunması, işletmelerde özyönetim, makul ölçüde piyasa. Reformlardan sonra sosyalizmden geriye ne kalıyor veya kalacak diye sorduğumuzda belki de gerçekten bir ölçüde varlığını koruyan bu **toplumsal muhalefet** kalıyor.

Bu yazıda, merkeziyetçi bürokratik planlamaya almaşık olarak **"demokratik merkezi planlama"** düzenleme biçimine hiç değinmedim. Böyle bir model sosyalist ekonomilerde etkili olabilecek bir reform modeli statüsüne hiç sahip olmadı. Varolan düzenleme biçiminin neden demokratik merkezi planlamaya doğru evrilmediği benim açımdan en kritik soru aslında. Düzenleme biçimlerinin genel niteliklerini gözönüne aldığımızda,

bugünün toplumlarında varolduğu biçimiyle piyasa düzenleme biçimlerinden, bu biçimin ulaştığı aşamadan demokratik merkezi planlama biçimine doğru bir dönüş yapıp kendi yolunda evrilmeye başlaması ise artık politik düzeyde bir devrimle falan değil, ancak yeni bir toplumsal devrimle mümkün olabilir, çünkü yaklaşık otuz yıldır ilk değer biçimlerinin sisteme dahil edilmeye başladığı 1950'lerden, piyasa reformlarının başladığı 1960'lardan, ilerleyerek sürdüğü 1970'lerden, 1980'lerin sonunda geldiği noktada, giderek piyasanın hakim olduğu bir düzenleme biçimi (veya biçimleri) yeraltı-yerüstü piyasalarıyla, işleyiş mekanizmaları, kurumları, yarattığı toplumsal katmanlar, geliştirdiği günlük pratikler, normlar, yasal çerçeve ve güçlü çıkarlar ile ve en önemlisi de yarattığı sosyalizmin meşruluğu sorunları ile, sadece siyasal düzeyde bir dönüşümle geriye çevrilemez.

Öte yandan, sosyalizmi demokratikleşmenin yolunun merkeziyetçi bürokratik planlamadan piyasaya geçmek olduğunu düşünenlerden değilim. Bu yazıda hakim düzenleme biçimi piyasa olduğunda o sistemin sosyalizminin pek kalmadığını göstermeye çalıştım. Karşımızda şöyle bir ciddi sorun duruyor: Bugün demokratik merkezi planlamanın tutarlı, işlerliğe sahip bir modelinin kuramsal düzeyde bile pek geliştirilmemiş olduğunu düşünüyorum ve bunu sosyalist düşüncenin önünde aşılması en önemli sorun olarak görüyorum.

Haziran 1990

Bürokrasi, Devlet ve İhtiyaçlar

Saruhan OLUÇ

1989 yılının son ayları, Doğu Avrupa ülkelerinde olabilecekler hakkındaki tüm beklentileri ve iddiaları aşan bir noktaya doğru hızlı bir evrimin tarihsel bir örneğini oluşturdular. Tek tek ülkelerde büyük bir hızla gelişen olaylar kısa bir zaman dilimi içinde eksiksiz tüm Doğu Avrupa ülkelerini kapladılar. Son dönemde Doğu Almanya, Çekoslovakya ve kısmen de Romanya'da kitlesel eylemler aracılığıyla değişimler yaşanırken, diğerlerinde iktidardaki bürokrasiler tarafından zamanında yapılan müdahaleler ile olayların fazla büyümeleri engellenerek değişimlerin önü açıldı.

Doğu Avrupa ülkelerindeki gelişmeler birbirinden farklı tarihsel arka planlara sahip olsalar da, Sovyetler Birliği'nde geliştirilmiş ve 40'lı yıllarda bu ülkelere ihraç edilmiş olan resmi sosyalizm modelinin her yönüyle son derece ciddi bir başarısızlığa uğradığı görülmüştür. Böylelikle dünya çapında, sosyalizm projelerini ve önerilerini bu ülkelerdeki Stalinist modelden esinlenerek, hatta bunu esas alarak oluşturmuş ve savunmuş olan siyasi akımlar açısından ciddi bir varoluş krizi yaşanmaya başlamıştır. Ancak Doğu Avrupa ülkelerinde yaşananlar, politik kimliklerini ve varoluşlarını bu toplumlardaki gelişmelere ve başarılara bağlamamış olan devrimci sosyalistler için de son derece derine inen ve ilkesel sorunları kapsayan tartışmaları gündeme getirmiştir. Bu sorunlar istense de istenmese de sosyalizm perspektiflerinin tümünün özüne uzanmaktadır. Sorun sadece bugüne kadarki politik projelerinde ve önermelerinde Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Avrupa ülkelerini kendilerine çekim merkezi olarak ele alanlarla sınırlanabilseydi, çok daha kolay halledilebilir olurdu.

Gerek burjuva sağ, gerekse sosyal demokrat sol, sosyalizm/komünizm ile sistem mücadelesi halindeki kapitalizmin galebe çaldığı iddiasını dile getirmektedir. Bu iddiaya karşılık olarak, geçmişte bu toplumların sosyalist olmadıklarının vurgulanması ya da tekrarlanması yeterli değildir. Kapitalizmin sosyalizmi ya da komünizmi değil, bu toplumsal projenin ve önermenin deforme ve dejenere edilmiş, tarihsel olarak haksız yere sosyalist sıfatını kullanmış bir halini galebe çaldığını söylemek de gerekli, ancak yeterli değildir. Keza kapitalizmin kendisinin kitlesel işsizlik, yoksulluk, sömürü, cinsel ve ulusal ezilme, çevrenin tahribatı, silahlanma vb. gibi sorunları çözemediğini de haklı ve doğru olarak vurgulamak gerekli, ancak yeterli değildir. Gerek Doğu Avrupa, SSCB ve

benzeri ülkelerde dejenere, deforme edilmiş ve resmi bir devlet ideolojisi haline getirilmiş olan Marksizmin sorunlarının, gerekse kapitalizmin ortaya çıkarmış olduğu sorunların çözülebilmesi için, devrimci sosyalist hareketin ne tür bir öneriler dizisine sahip olduğunu açıklaması bugün hergünkünden daha fazla gereklidir. Geçmişte varolan ya da halen bazı ülkelerde değişikliklere de uğrasa varolmaya devam eden toplumsal ve fikirsel şekillenmeyi eleştirmek için girişilen çözümleme çabaları, bugün geçmişte olduğundan çok daha yoğun bir biçimde devrimci Marksistlerin özgürleştirici bir sosyalizm projesi hakkındaki görüşlerini ve önerilerini somutlaştırmalarını gerekli kılmaktadır.

Ancak özellikle burjuvazinin ideolojik saldırısının da yoğun etkisi altında tüm sosyalizm projeleri, resmi sosyalizm ya da Stalinizm ile ilgileri olmasa da, ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Bu özellikle geniş kamuoyu açısından böyledir. Bürokratik iktidarların ekonomik, politik ve toplumsal çöküşleri ile birlikte, özgürleştirici sosyalizm projeleri de, ki Marksist sosyalizmin özünü insanın özgürleşmesi oluşturur, kredi kaybına uğramışlardır.

Bir Çinli komünistin dediği gibi "bir kaplanın sırtına oturmak kolaydır, onu sürmek ise biraz daha zordur, ancak en zor olanı tekrar aşağı inmektir." Politik kimliklerini bir taraftan Batı'daki kapitalizmin teorik ve pratik eleştirisi, diğer taraftan ise Doğu'daki bürokratik diktatörlüklerin eleştirisi üzerinde şekillendirmiş olan özgürleştirici sosyalizm projesinin taraftarları, şu anda kaplanın sırtından aşağı inmeye çalışanlar kadar olmasa da son derece ciddi sorunlarla karşı karşıyadırlar. Stalinizme alternatif bir sosyalizm önermesinin politik açıdan fiili zayıflığı, sol içinde piyasa ideolojisinin verimli ve sorunları çözücü özellikleri olduğuna ilişkin iddiaların ve görüşlerin güç kazanmış olmasının nedenlerinden birisidir.

KİTLESEL EYLEMLER VE SONUÇLARI

Avrupa kıtasının tümü açısından değerlendirdiğimizde, uzun yıllardan sonra ilk kez birkaç aylık bir dönemde bu denli geniş, yaygın ve ardı ardına kendiliğinden kitlesel eylemler gerçekleşti. Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği gibi ülkelerdeki rejimleri onlarca yıldır değişen sertlikte bıkmadan eleştiren solun bile beklemediği boyutta bir toplumsal hareketlilik gelişti. Her geçen gün daha fazla insan sokaklara çıktı, meydanları doldurdu. İktidar aygıtları adeta iskambilden şatolar gibi teker teker yıkıldılar.

1989'un son aylarındaki hareketlerin toplumsal bileşimi, Doğu Avrupa ülkelerinde daha önce gerçekleşen ayaklanmaların bileşiminden önemli farklılıklar gösterdi. Farklı sınıflardan ve kesimlerden bireyler bu toplumsal hareketlilik içinde yer aldılar. Aydınların, öğrencilerin yanısıra köylüler ve işçiler de bu hareketliliğin içinde bulundular. Ancak özellikle işçiler, bu ayaklanmalara fabrikalarında yarattıkları taban örgütlenmeleri ve gerçekleştirdikleri üretime yönelik eylemler aracılığıyla katılmadılar. Üretim birimlerinde işçilerin toplumsal gelişmelere müdahale etme eğilimlerinin ve taleplerinin işaretleri olan kolektif bir mücadelenin özelliklerini taşıyan örgütlenmeler gelişmedi. 1989 sonbahar ayaklanmaları ile 1953 Berlin, 1956 Macaristan, 1970-1976-1980 ve sonrası Polonya ve kısmen 1968 Çekoslovakya'daki ayaklanmalar arasındaki en önemli farklardan biri bu oldu.

Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde son dönemde gerçekleşen toplumsal ayaklanmaların arka planlarına bir göz atıldığında, örneğin Doğu Almanya'da kilise içinde gelişen barış hareketinin, Çekoslovakya'da bir demokratik yurttaş girişimi olan Charta 77'nin, Macaristan'da bir dizi barış ve çevre hareketinin, Polonya'da ise Katolik kilisesinin ve Dayanışma sendikasının örgütlü çabaları görülür.

Kendiliğinden kitle eylemlerinin ilk dönemleri ile daha sonraki gelişmeler arasında bazı önemli farklar ortaya çıktı. Başlangıç dönemlerindeki demokrasi talepleri, bunların yaygınlıkları ve radikallikleri bir parlamenter sistemin sınırlarının aşıldığı izlenimini doğurdu. Ancak süreç içinde kitle inisiyatifinin doğrudan taşıyıcısı olacak taban örgütlenmelerinin gelişmemesi, buna karşılık çeşitli partilerin oluşmaları parlamenter temsili sistemin ilişkilerinin ağır basmasının ilk işaretleri oldu.

Eylemlerin başlangıç dönemlerinde, kendiliğinden hareketlerin ivme kazanmasının ve kitleselleşmesinin aracı olan 'forum' türü örgütlenmeler içindeki bireyler, parti kavramını yeniden tanımlamaya çalıştılar. Toplumsal hareketlerin, ancak hareket olma özelliklerini korumaları halinde demokrasi taleplerine ulaşılabileceği bilinci hakimdi ve bunlar kendilerini parti olmamakla tanımladılar. Gerek Doğu Almanya'daki 'Yeni Forum' gerekse Çekoslovakya'daki 'Yurttaş Forumu', hatta Macaristan'daki 'Sol Alternatif Hareket' bu tutumu benimsedi.

Ancak bu yaklaşım, gelişmelerin daha sonraki dönemlerinde devlet iktidarı sorununa bir çözüm getirmekten uzaktı. Arzu edildiği gibi hükümetler yıkıldı, devlet iktidarları sarsıldı ve ciddi değişikliklerle karşı karşıya kalındı, bir iktidar boşluğu doğdu ancak toplumsal hareketler bu duruma uygun bir davranış geliştirebilecek bir donanıma sahip değillerdi. Süreç içinde, toplumsal hareketlerin ve örgütlenmelerin içinde bulunmuş olan bireylerin önemli bir kısmı kurulmakta olan çeşitli partilere akular.

Kitle eylemlerinin içinde yer alan ve sadece kısmi talepleri çakışan en azından dört ayrı eğilime rastlamak mümkündü. Birincisini, yeni toplumsal muhalefet gruplarının hareketi; ikincisini, bilimsel ve sanatsal seçkin hareketi; üçüncüsünü, iktidarda bulunan parti tabanının hareketi ve dördüncüsünü, hiçbir siyasi akıma ait olmaksızın sorunları dile getiren ve haklarına sahip çıkmaya çabalayan bir yurttaş hareketi oluşturdu.

Esas kalabalığı oluşturan bu yurttaş hareketi içinde yer alanlar, yıllar boyunca kendi davranış ve düşünüş biçimleri ile gelişmesine dolaylı veya dolaysız önayak oldukları, mikro ve makro düzeydeki tüm iktidarların karmaşık ağına karşı ayaklandılar. Aynı zamanda her yana yayılmış olan ve onların değişik yeteneklerinin gelişmesini çeşitli düzeylerde engelleyen, merkezi denetim mekanizmasına karşı kendilerini korumaya çalıştılar. Sadece ezilenler ve yönetilenler eskisi gibi yaşamak istemediklerinin bilincine varmamışlar, aynı zamanda yönetenler de eskisi gibi yönetemeyeceklerini fark etmişlerdi. İşte sorunun yaygınlaşarak kitleselleşmesi tam da bu noktada gerçekleşti.

Yurttaş hareketi dolayımı ile oluşmaya başlayan bireylerin toplumuna ilişkin en tipik örneklerden bazıları Doğu Almanya'da yaşandı. Küçük taban grupları, yurttaş girişimleri, kilise topluluklarında oluşan ve kitle gösterilerinde büyüyen ivme, bu kalabalık içinde yeni bir özbilincin gelişmesine yol açtı. "Halk biziz!" ifadesinde somutlaşan bu eğilim, aynı zamanda yurttaşlık hakları savunusunu da dışavurdu.

Doğu Avrupa'da yaşananlar çok kısa bir sürede politik açıdan önemli değişikliklere

yol açtı. Genel hatları ile değerlendirildiğinde, elde edilen politik haklar burjuva toplumlarında varolan yurttaş hakları ile eşdeğer özellikler taşıyor. Seçme, seçilme, politik örgütler kurma, sendikalaşma, gösteri yapabilme vs. gibi temel yurttaş haklarına sahip olundu. Geçmiş ile karşılaştırıldığında, bu haklar ile çerçevelenen bir tür politik özgürleşme yaşandı. Bir başka ifadeyle, yurttaş haklarının elde edildiği politik değişimler yaşandı. İnsanın insan üzerindeki egemenliğini ortadan kaldıran bir sonuç yerine, egemen olacakların "özgürce" (!) ve çok aday arasından seçildikleri bir durumla karşı karşıya kalındı. Olaylar domino teorisine uygun bir biçimde, ardı ardına tek tek ülkelerde gerçekleşti. Bunun bir nedeni de bu toplumsal hareketlerin, içten (1981 Polonya'sı gibi) veya dıştan (1953 Berlin'i, 1956 Macaristan'ı ve 1968 Çekoslovakya'sı gibi) gelen bir silahlı baskı veya şiddet ile karşılaşmamalarıydı. Bu gerçekliğin arka planını ise, son yıllarda SSCB'de gelişen koşulların böyle bir müdahaleyi gerekli kılmaması oluşturdu.

İHTİYAÇLAR ÜZERİNDE DİKTATÖRLÜK

Doğu Avrupa ülkelerinin tümünde, II. Dünya Savaşı'ndan sonra çeşitli dönemsel farklılıklarla birlikte az çok benzer biçimler altında, devlet tarafından yönlendirilen bir komuta ekonomisi sistemi inşa edildi. Bürokratik bir mekanizmanın, her türlü taban denetiminin dışında, tepeden planladığı bu sistem tüm varoluş süresi boyunca ciddi köklü sorunlar yarattı ve her ülkenin iç dinamiklerine uygun olarak çeşitli anlarda ayaklanmalara ve yaygın işçi mücadelelerine yol açtı (1953 Berlin, 1956 Macaristan, 1956-1970-1976-1980/1981 Polonya, 1968 Çekoslovakya). Bu bürokratik merkezi komuta ekonomisinde, bireylerin üreticiler ve tüketiciler olarak taleplerini ve ihtiyaçlarını dile getirebilecekleri, ekonomik gelişmeleri yönlendirebilecekleri ve belirleyebilecekleri işleyen bir mekanizma varolmadı. Ne doğrudan üreticiler ne de tüketiciler, herhangi bir politik mekanizma veya kurum aracılığıyla ekonomik gelişmelere doğrudan müdahale edebilmenin ve bu müdahaleyi politik alana tercüme edebilmenin olanaklarına ve araçlarına sahip olmadılar. Yani bir başka deyişle doğrudan üreticiler toplumda yönetici değil, yönetilen ve görüşleri alınmayan kategorisi içinde oldular.

Burada işleyişin mantığını irdelemek açısından bir noktaya değinmekte yarar var. Resmi devlet ideolojisine göre bilim, toplumun nasıl olması gerektiğinin cevabını içinde barındırırdı. Böylelikle sadece bu bilimi kendine mal etmiş olanlar, bu bilgi tekelini elinde tutanlar toplumsal yapının ve ilişkilerin nasıl şekilleneceğine karar verebilirlerdi. İşçiler ya da halk bu yapıyı ya da şekillenmeyi onaylamazsa, bunun nedeni, bilincin ve sınıf mücadelesi deneylerinin yeterince gelişmemiş olması idi. O nedenle seçkin bir kesim, işçilerin ve halkın çıkarlarını temsil ettiğinden, kendi önerdiği modeli de gerçekleştirebilirdi. Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerine baktığımızda, iktidardaki bürokrasilerin yakın döneme kadar yaptıklarının meşruiyetini, esas olarak bilim diye tanımladıkları resmi devlet ideolojisinden almaya çalıştıkları görülür.

Bu modelin ve anlayışın merkezi noktalarından bir tanesini, ki toplumsal pratikte de böyle olmuştur, bireylerin gerçek ve yanlış ihtiyaçlarının neler olduğunun bilimsel bir zemin üzerinde tanımlanabileceği anlayışı oluşturur. Buna bağlı olarak, gerek SSCB'de gerekse Doğu Avrupa ülkelerinde, iktidardaki bürokrasiler toplumsal ihtiyaç-

ların neler olduğunu merkezi olarak saptamışlar ve üretimi de bu saptamalar doğrultusunda yönlendirmişlerdir. Bu saptamalar sadece maddi ve gündelik temel ihtiyaçlar açısından yapılmaz. Politik alanda da özgürlük ihtiyacı, kendini ifade etme ve örgütlenme ihtiyacı gibi politik ihtiyaçlar da egemen olan bürokrasiler tarafından, ana göre kimi zaman karşı devrimci, kimi zaman da gayri bilimsel ilan edilir. Böylelikle gerek gündelik yaşamda gerekse politik alanda, toplumdaki bireylerin ihtiyaçları üzerinde bir diktatörlük kurulmuş olur.

Toplumun ihtiyaçları doğrudan denetlenemeyen ve yönetilemeyen merkezi merciler tarafından belirlenir. Üretim ve dağıtım merkezde alınan kararlar doğrultusunda gerçekleşir. Taleplerin dikkate alınmamasının ötesinde, bunların dile getirilmeleri de çeşitli mekanizmalar aracılığıyla engellenir.

İletişim ve haberleşme alanlarında da bu anlayışın sonuçlarını görmek mümkündür. Merkezi yönetim haber alma ihtiyacının sınırlarını belirlemekte, resmi haberlerin dışında bir habere ulaşmak mümkün olmamaktadır. Tek tek ülkelerde bu durumu aşabilmek için geliştirilmiş olan ve Samizdat adını alan yeraltı yayınları son derece kısıtlı bir çevre içinde dağıtılabilmekte, uçan üniversiteler gibi girişimler ise esas olarak aydın çevreleri arasında kalmaktaydı. Kitlesel açıdan bu ihtiyaçları tatmin edebilecek araçların yokluğu, geniş kalabalıkların Batı'lı devletlerin ve ABD'nin manipule ettiği haber kaynaklarına yönelmelerine yol açtı.

Sosyalizm kavramı değerlerden uzak ya da yoksun değildir. Gerek biçim gerekse içerik açısından özgürlük, tüm biçimleri ile eşitlik ve tüm bireylerin toplumsal zenginliklerden paylarını almaları bu temel değerlerden bazılarını oluştururlar. Gerek Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanmış olan sistemleri savunanlarının gerekse eleştirenlerin ortaklaştıkları görüş, bu toplumlarda bu tür ilkelerin işlemediğidir.

Öte yandan sosyalizmin bir cenneti vadettiği düşünülmese bile, kapitalist toplumun ve üretim tarzının yarattığı sorunlar karşısında çözümler üretmesi gerektiği bilinir. Çözülmesi gereken bu sorunların bazılarını ard arda sıraladığımızda oluşan katalogda şunları görebiliriz: sınıflar, tabakalar, ya da egemen olan gruplar tarafından gerçekleştirilen toplumsal baskı ve sömürü; ulusların veya ulusal azınlıkların ezilmesi; yoksulluk; kazanılmış olan bireysel veya kolektif yurttaş haklarının kaybedilmesi veya içeriksizleştirilene kadar şekilselleştirilmesi; sanayileşmenin doğa üzerinde yarattığı yıkıcı sonuçlar; modern toplumsal gelişmelerin akıldışı niteliği; savaşlar ve savaş tehditleri; silahlanmanın sonuçları ve dünya çapındaki nükleer savaş tehlikesi vs. Yine resmi devlet propagandasını bir kenara bırakırsak, bu tür sorunların hiçbirisinin çözümünün Doğu Avrupa ve SSCB benzeri toplumsal şekillenmeler içinde üretilmemiş olduğu görülür.

İnsani ihtiyaçların zor yoluyla homojenleştirilmesi eğilimi Babeuf'e kadar uzanmaktadır. Babeuf'e göre fiili eşitlik, insani ihtiyaçların tüm olarak ve gerekirse şiddet yoluyla eşitlenmesi, suni ihtiyaçların elenmesi ile niceliksel bir azalmanın sağlanması yoluyla gerçekleşebilirdi. Babeufçü bir komünist, özgür bireyselliğin tahrip edilmesinin bedelini ödemekten kaçınmaz. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Babeuf, toplumsal sorunların çözümü için, son derece temel bir düzlemi oluşturan ihtiyaçların düzenlenmesini ele almak gerektiğini ilk ileri sürenlerden biridir.

Özellikle Stalin döneminde uygulananlar açısından değerlendirdiğimizde, eşitlikçi-

likten çok ihtiyaçlar üzerinde bir diktatörlük kurulması ön plana çıktı. Her yukarda bulunanın aşağıya doğru haklarının olduğu, ama aşağıda bulunan hiç kimsenin yukarıya doğru haklarının olmadığı, eşitsiz olma konusunda eşitliğin olduğu bir toplumsal yapı şekillendi. Tabi olanların, devletleri ve bunun yönetici organları karşısında değerleri sıfıra yakın oldu. Böyle bir yapı insanları, diğer sınıflı toplumlarda olduğundan çok daha fazla çeşitli alanlarda fetişleştirmelere yakınlaştırmaktadır. Çünkü gündelik yaşamda birlik, ortak irade, toplumsal homojenlik vs. gibi kategoriler resmi ideolojide fikri olarak ön plana çıkarken, yaşam pratiği heterojen, parçalanmış ve ortak iradenin gerçekten oluşturulamadığı bir biçimde sürdü. Resmi devlet açıklamalarına göre 'kurtulmuş' olan işçi ve emekçi kesimlerin uyumlu mutluluğunu birlik ve homojenlik oluştururken, bu ifadeler iktidar mekanizmasının dışında olan insanlar için 'hepimiz devletin ücretli çalışanlarıyız' biçiminde algılandı.

Bürokrasi tarafından tarif edilen birlik ve homojenliğin arka planında, çok daha gerçek ve net olarak tarif edilebilecek heterojen ve kısmi çıkarlar vardı, ancak bunların ifade edilmeleri ve örgütlenmeleri mümkün değildi. O nedenle de bu çıkarlar potansiyel sahiplerinin bile bilincine uzunca süre yeterince çıkamadı. Öte yandan aynı zamanda bir iktidar aracı da olan bilgiyi tekelleştirmiş olan bürokrasi içinde bu çıkar farklılıklarının bilincinde olanlar, bu yöndeki bilgilerini ortaya çıkan kısmi çelişkilerde kullanarak bunları manipule edebildiler ve bu çelişkilerin tarafları kaybederken, iktidar aygıtı, yani bürokrasi kendi çıkarlarının ve ayrıcalıklarının varoluş temelini oluşturan egemenliğinin korunması doğrultusunda kazançlar elde etti.

İhtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğün politik alandaki yansıması ise, politik devletin tüm toplumsal yaşam üzerindeki ağırlığı ile gerçekleşti. Toplum, kadir-i mutlak politik devlete bağımlı olarak ele alındı. Bu anlayış bireyin ihtiyaçlarının dinamiğine, onun bağımsızlığına büyük bir güvensizlikle yaklaşır. Bu güvensizlik devletin seçkin yapısından, onun toplumun çıkarları üzerinde bir yargıç rolü üstlenmesinden kaynaklanır. Bu tür bir seçkincilik bireyi ve onun çeşitli alanlardaki ihtiyaçlarının dışavurumu olan gönüllü birliklerini, yani örgütlenmelerini, topluluklarını ve iletişimini hep reddetti. Çünkü bunların hepsi, resmi ideoloji tarafından son derece rasyonel olarak değerlendirilen sistemin mükemmelliği ile karşılaştırıldığında yersizdiler, anlamsızdılar.

Sonuç olarak farklı toplumsal sınıfların ve grupların çıkarları arasında hangisinin nasıl bir önceliğe sahip olacağı kararı, bu sınıfların veya grupların doğrudan içinde bulunmadıkları, doğrudan denetlemedikleri ve yönetmedikleri, onların üstünde duran bir güç tarafından saptandı. Ve bu güç bürokrasinin ekonomik, politik, askeri ve idari tüm katmanlarını içerirken, toplum üzerindeki denetimini ve iktidarını genişletir ve sağlamlaştırırken, fiili olarak da toplumun iradesinin üstünde mistik, genel bir irade olarak varlığını sürdürdü. Maddi ve kültürel ihtiyaçlar, ki bunun içine politik kültürü de dahil etmek gerekir, hakim olan bürokrasi tarafından keyfi olarak saptandılar. Bu saptama sırasında ise bürokrasi, bireylerin özerk birliklerinden, yani doğrudan örgütlenmelerinden bağımsız ve yalıtılmış biçimde davrandı. İşte ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlük böyle bir mekanizma sayesinde şekillendi.

Şekillenen toplumsal yapıdaki en ciddi çelişkilerden birini ise, toplumu homojenleştirmeye çabalayan iktidar aygıtının ve bunun bileşimini oluşturan bürokrasinin toplum-

dan kopukluğunun sürdürülmesi oluşturdu. Çünkü aynı zamanda toplumsal zeminin atomize bir biçimde varolması hedefinden de vazgeçilmedi. Bu ise başlı başına başarısızlıkla sonuçlanacak bir girişimdi, nitekim öyle de oldu. Çünkü bu girişim, üzerinde hakimiyet kurulmuş olan insanların burjuva egoizminden kurtarılmalarını ve ihtiyaçlarının aynılaştırılmasını ve bunların iktidar merkezinin iradesine tabi kılınmasını öngörürken, girişimi idare edenlerin de tüm alanlardaki ayrıcalıklarını sürdürmelerini ve pekiştirmelerini sağlıyordu.

İKTİDAR AYGITLARI

Doğu Avrupa ülkelerinde ve SSCB'de şekillenmiş olan toplumlarda tüm kurumlar tek bir yönetim hiyerarşisinde bütünleştirildi. Bu hiyerarşi, özerk örgütlenmelerin karşıt toplumsal çıkarları temsil etmelerine ve karşıt toplumsal işlevleri yerine getirmelerine izin vermez. Çeşitli faaliyet alanlarındaki tüm merkezler altları üzerinde mutlak bir kontrole sahipken, üstlerine de mutlak olarak tabidirler. Ancak bu tür sistemlerin eksiksiz ve istenildiği gibi işlemesi ancak ideolojik mitlerde olabilir. Sık sık önceden görülemeyen ve anında müdahale edilmesi gereken durumlarla karşılaşılır ve böylelikle en mükemmel olduğu düşünülen merkezileşmede bile karar mekanizmalarında bir tür ademi merkezileşme yaşanır.

Merkezileşmiş bir sistem de kendi içinde komut ile pazarlık-uzlaşma barındırmak durumundadır. Hatta tüm biçimsel örgütlenmelerin bir tek yönetim hiyerarşisine tabi olması, komutanın pazarlık ve uzlaşma aleyhine güç kazanması anlamına da gelmez. Burada üzerinde durulması gereken, üst örgütlenmelerin altlara komut vermelerinden doğan bağımlılık değildir. Bağımlılık ilişkileri de esas olarak bu tür özelliklerden doğmaz. Bağımlılık, kurumsal yapıların işleyişi esnasında cisimleşir. Örneğin kurumlara insan atama hakkının tekelleşmesi, işyeri müdürlerinin işçiler tarafından değil de üst otoriteler tarafından denetlenmesi ve işten uzaklaştırılması, hiyerarşinin kredi ve yatırımların dağıtımında tüm organizasyonları denetlemesi ve yönetmesi, partinin idari mekanizma üzerinde kendi merkezi organları aracılığıyla denetim kurması, yani parti ile devletin içiçe geçmesi vb. Bu ve benzer özellikler gözönünde bulundurulduğunda, aşırı merkezi yapının ademi merkeziyetçi bir yöne doğru gelişmesi, bir tür liberalleşmenin sağlanması halinde bile bağımlılık ilişkileri zedelenmez, kurumsal yapıların işleyişinde önemli değişiklikler olmaz.

Bu toplumlarda ademi merkeziyetçilik yönündeki eğilimler ve girişimler çeşitli dönemlerde iktidardaki bürokrasi içinde de ortaya çıktı. Komuta zincirinin aleyhine olan bu gelişmeler, yönetimin işlerine partinin doğrudan müdahalesinin sınırlanması çabaları, toplumsal hareketlerin gelişiminde ortaya çıkan tek tük ve yetersiz örgütlenmelerin rollerinin artması, doğrudan baskıcı devlet örgütlenmelerinin büyümelerine ve etkilerini artırmalarına karşı yükselen eleştiriler zaman zaman önemli sonuçlara yol açtılar. Bu tür liberalleşmeler, ki bunlar tüm Doğu Avrupa'da dönemsel olarak ekonomik krizlerin yükselmesi ile birlikte defalarca görüldü, bağımlılık ilişkilerini yaratan kurumsal işleyişin ortadan kalkmasını sağlamayacağı için geçici olmak durumundan kurtulamadılar. Bu toplumlardaki kurumsal yapı, merkezin taban tarafından denetlenmesi ve yönlendi-

rilmesine karşı mutlak bir sınır çizmekteydi ve ancak bu yapının kırılması ile birlikte bu eğilim gerçekleşebilirdi.

Parti

Tüm toplumsal örgütlenmelerin işlemelerinin asgari koşulu, bunların denetlemeleri gereken örgütlenmelerden bağımsız olmalarıdır. Bu açıdan ele aldığımızda, bu toplumlarda toplumsal örgütlenmelerin varlığından söz edilemez. Ancak bu toplumlarda, tarihsel gelişimi içinde toplumsal örgütlenme olarak gelişmiş ve işçi hareketinin yapıları olan parti ve sendika (hatta sovyet) gibi kurumlar süreklilikleri korudular. Toplumsal hareketlilikler üzerinde gelişmiş olan örgütlenme biçimleri, demokratik işleyişlerini yitirdiklerinden, geriye kalan biçimleri ile işlevi olmayan birer kalıntı gibi dururlar. Ancak gerçekte bu kurumlar ne işlevi olmayan birer kalıntı ne de olası bir demokratik işleyişin mekanizmaları oldular. Bunların işlevleri, kurumsal sistemin kendine yabancılaşmış olan işçi sınıfını ve entelijansiyanın bazı kesimlerini yönlendirebilmesi olanaklarına, devletin açık şiddet araçlarına sürekli başvurmak zorunda kalmadan sahip olması noktasında başlamaktadır. Yani bu örgütlenmeler bu toplumların kurumsal yapısının korunmasının mekanizmaları olmuşlardır.

Emeğin toplumsal bölünmesi, yani işbölümü ile ortaya çıkan ve tanımlanan farklı çıkarlar, aynı zamanda iktidar aygıtının farklı sektörlerine ve basamaklarına göre de dağılırlar. İktidar aygıtı o nedenle, kendi içinde kısmi çıkarların oluşmasına ve ortaya çıkmasına karşı duyarlıdır. İşte partinin bir işlevi de iktidar hiyerarşisi içindeki kısmi çıkarları kısıtlaması, sınırlamasıdır. Partinin politik hiyerarşisi herhangi bir hiyerarşiden farklı değildir, yani o merkez ile faal olan organlar arasındaki teknik bir dolayımdır ve her yerde aynı görevi üstlenir: politik denetimi sağlamak ve merkezkaç eğilimleri engellemek.

Ancak bu toplumlarda parti sadece bir politik hiyerarşi değildir. O aynı zamanda bir idari hiyerarşidir. Parti yönetim hiyerarşisinin tüm sektörlerinde çalışanlar üzerinde çifte bir denetim uygular. Onları içinde bulundukları kurumsal rollerinin taşıyıcıları olarak, parti ve yönetim hiyerarşisi, yani devlet arasındaki bağımlılık sistemi aracılığıyla denetler; aynı zamanda kendi örgütlenmesi aracılığıyla, parti üyeleri olarak denetler.

Doğu Avrupa ülkelerinde planlama mekanizmasını yönlendiren, devlet, ekonomi ve toplum arasındaki ilişkiyi kuran partiydi. Parti, yöneten, bilgi veren ve bilgi alan devlet aygıtı olarak işliyordu. Bu çifte denetim ise örneğin parti genel sekreteri, devlet başkanı gibi tek tek figürlerde kişiselleşiyordu. Stalin dönemi ertesini ele aldığımızda, bu kişiselleşmenin sadece bir kişi kültü yaratmakla ilgili olmadığı görülür. Ekonominin ve toplumun yukardan, rasyonel bir biçimde idare edilmesi fikri kaçınılmaz olarak küçük parçaları dışlar. Çünkü küçük parçaların sürece müdahalelerinin, etkileme ve belirleme olanaklarının artması, bunların merkez için azalması demektir.

Devlet-parti bütünleşmesi son derece küçük gözenekleri olan, tüm demokratikleşme ve toplumsallaşma girişimlerinin takıldığı bir ağ işlevini gördü. Bu işleyiş yönetime katılımı, yönetmeyi ve denetlemeyi ya göstermelik hale getirdi, ya da dışladı. Yurttaşların özlük haklarını engelleyen çifte denetim mekanizması aynı zamanda sistemin zayıflığının da bir göstergesi oldu.

Özel Kişi - Devlet Yurttaşı

Rosa Luksemburg, Rus Devrimi'nin hemen ertesinde kaleme aldığı broşürde son derece önemli bir saptama yapıyordu

> " Genel seçimler, sınırsız basın ve toplantı özgürlüğü, görüşlerin özgürce mücadelesi olmaksızın, yaşam tüm kamu kurumlarında ölür ve bürokrasinin tek faal unsur olarak kaldığı görüntüsel bir yaşama dönüşür. Kamu yaşamı yavaş yavaş uykuya dalar, tükenmez enerjileriyle ve sınırsız idealizmleriyle birkaç düzine parti önderi yönetir ve iktidar olur, onların arasında ise gerçekte bir düzine mükemmel kafa önderlik yapar ve bir seçkin işçiler grubu zaman zaman önderlerinin konuşmalarını alkışlamak ve önlerine konan kararlara oybirliğiyle katılmak için toplantılara çağrılır. Bu bir diktatörlüktür, ancak proletaryanın diktatörlüğü değil, aksine bir avuç politikacının diktatörlüğüdür, yani burjuva anlamda, Jakobenlerin hakimiyeti anlamında diktatörlüktür."

Rosa'nın Rus Devrimi'nin ilk yıllarında dikkat çektiği olası gelişmeler, daha sonra Sovyetler Birliği'nde bütün çıplaklığı ile yaşandı. II. Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa'da kurulan devletlerde de üreten-yöneten toplumsal işbölümünün cisimleşmesi olan bu model benimsendi.

Marx 'Yahudi Sorunu'nda, Rousseau'nun bireysel rekabete yönelmiş olan özneyi, diğer öznelerle ortaklaşmayı doğal bir ihtiyaç olarak gören insanla değiştirmek' fikrini aktararak, bireysel özne ile ortaklaşan yurttaş arasındaki farklılaşmaya değinir. Daha sonra da bireysel özgürlük ile kişisel ihtiyaçların diğerleriyle ortaklaşmaya tabi kılınması çelişkisi üzerinde sık sık durur.

Marx 'Yahudi Sorunu'nda burjuva toplumlarındaki insanın durumunu tartışır. Marx, bu toplumlarda bireyin tüm egoizmi ile asıl insani öz olarak değerlendirilmesine ve devlet yurttaşının (Staatsbürger) tüm ahlaki yetenekleri ile sadece soyut bir kişilik olarak ele alınmasına karşı çıkar.

> "Politik özgürleşme, bir yandan burjuva toplumu üyeliğinin, yani egoist bağımsız bireyin, diğer yandan ise ahlaki kişinin, yani devlet yurttaşının insandan eksiltilmesidir. Ancak gerçek bireysel insanın soyut devlet yurttaşını tekrardan kendi içine alması ve bireysel insan olarak ampirik yaşamında, bireysel işinde, bireysel ilişkilerinde türünün özü (Gattungswesen) olması, ancak insanın kendi güçlerini toplumsal güçler olarak fark etmesi ve örgütlemesi ve böylelikle toplumsal gücü bir politik güç biçiminde kendinden ayırmaması ile, ancak böylelikle insani özgürleşme tamamlanabilir."

diyerek Marx, özgürleşme hakkındaki temel fikirlerini ifade ediyordu.

Marx, kapitalist toplumun bu özgürleşmeyi insanı, özel kişi (Privatperson) ve devlet yurttaşı olarak parçalamasından ve onun özel ve politik çıkarlarını birbirinden ayırmasından dolayı engellediğini savunur. Bu ayrım insanı diğerlerinden yalıtır ve bu yalı-

tılmışlık tekrardan egoizmi teşvik eder.

Kapitalist toplumda, yalıtılmış özel kişi kendi çıkarları için mücadele eden, toplumu kendi faaliyeti ile değiştirme hedefi olmayan, yabancılaşmış bir varoluş sürdürür. Öte yandan devlet yurttaşının da varoluşu yabancılaşmıştır. Onun politik alandaki faaliyeti gündelik yaşamın çeşitli alanlarından ve özellikle de diğer insanların gündelik yaşamlarından kopuktur. İşte özel kişi ile devlet yurttaşı arasındaki bu ayrım, kapitalist toplumun temel özelliklerinden birisini oluşturan üreten-yöneten toplumsal işbölümünün bir başka biçimde ifade edilmesidir.

Bir toplumdaki insanların çoğunluğunun yaşam biçiminin gerek üretim sürecinde gerekse yeniden üretim sürecinde, karar mekanizmalarını oluşturmak ve üretimin ötesinde yönetmek doğrultusunda yapısal bir değişikliğe uğramaması üreten-yöneten çelişkisinin de varolmaya devam etmesi anlamına gelir. Bir başka ifadeyle gerek ekonomik gerekse politik alanlardaki yabancılaşma varlığını sürdürür. İnsanların çoğunluğu yalıtılmış özel kişiler olarak yaşamlarını sürdürürken, bir azınlık devlet yurttaşının yabancılaşmış varoluşunu yaşamaya başlar.

SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerindeki politik bürokrasinin bazı özelliklerini 'profesyonel olarak politika ile ilgilenmek, demokratik denetimi başarılı bir biçimde etkisiz kılmak ve bazı maddi ayrıcalıklara sahip olmak' şeklinde sıralamak mümkündür. İnsanlar hem kendi yarattıkları politik örgütlenmeler hem de kendi adlarına politika yapanlar üzerindeki her türlü denetimi kaybederler. Politik faaliyet tamamen anlamsızlaşır, itici olur, daha önemlisi yaratıcı bir faaliyet olmaktan çıkar. Aksine bürokratik bir aygıt dolayımı ile politikaya katılan bir kişi yabancılaşmış bir faaliyeti sürdürür. Marx'ın burjuva toplumlarında tanımladığı gibi özel kişi, devlet yurttaşı (ya da politik insan) ayrımı yaşanır.

Doğu Avrupa ülkelerinde parti içi ve dışı bürokratlardan oluşan politik insanlar ya da devlet yurttaşlarının tüm ruh halleri, kendilerini insanlığın kurtuluşuna adamış olan misyoner ya da kurtarıcı olma fikri etrafında şekillendi. Esas sorun ise, kitlelerin bu kurtarıcılardan kurtulmak üzere ayaklandıkları anda ortaya çıktı. Şekillenmiş olan manevi gövde ve ayrıcalıklar düzeni bu durumda ciddi bir sarsıntı ve yıkımla karşı karşıya kaldı. Ancak bir kez daha belirtmek gerekir ki kitlelerin ayaklanmaları, özel kişi devlet yurttaşı ayrımını ortadan kaldıracak ve insanın özgürleşmesini sağlayacak özellikler taşımamakta, hatta aksine bu ayrımı sürdürecek uygun biçimler yaratmaktadır.

Sendikalar

Öte yandan iktidar hiyerarşisinin dışında bulunanların çıkarlarının yönlendirilmesi işlevini parti tek başına yerine getiremez. Sendikalar da işçi sınıfının, yani bu toplumlardaki çoğunluğun çıkarlarının yönlendirilmesi işlevini üstlenirler. İktidar hiyerarşisine tabi olan sendikalar, tüzüklerinde belirtildiği gibi, öncü rolü kabul edilen parti dolayımıyla ekonomik yönetime bağlıdırlar. Bu durumun yarattığı en önemli sonuç ise, sendikaların ekonomik yönetimin çıkarlarına karşıt olan işçi çıkarlarını temsil etme yerine, ekonomik yönetimin kararlarını (üretim normlarını yükseltmek, ücretleri belirlemek. vs. gibi) işçilere benimsetmeye çalışmalarıdır.

Bu toplumlarda işçilerin kendi çıkarlarını doğrudan ifade edecek, örgütlenmelerini sağlayacak ve taleplerini dayatacak yapıların, öz örgütlenmelerin olmaması ve sendikaların ekonomik yönetimin kararlarını işçiler için kabul edilebilir hale getiren örgütler olarak işlemeleri, değişik dönemlerde politik etkilerle birlikte çeşitli sonuçlara yol açtı. Kimi dönemlerde bürokrasinin dayattıklarına katlanıldı, kimi dönemlerde ise ayaklanmalarla bu duruma isyan edildi (1953 Berlin, 1956 Macaristan, 1956-1970-1976-1980/1981 Polonya).

Ancak bunların ötesinde değişik kolektif eylemler de gerçekleştirildi. Egemen bürokrasinin engellemeye çalıştığı dayanışmacı işçi mücadeleleri, aynı zamanda işçi kolektifinin manevra alanını da genişletiyordu. İşçiler kimi zaman üretimi aksatma taktikleri ile mücadele etmeye çalıştılar. Ancak bu mücadelelerin çok önemli bir kısmında esas olarak eksikliği duyulan daha gelişkin bir koordinasyon oldu. Bu ise işyeri-parti-sendika yönetimleri tarafından sürekli olarak engellenmeye çalışıldı. Çünkü örgütsüz, kısmi mücadelelere sıkışmış ve yerel kalmış olan bir işçi hareketi başarısızlığa mahkumdu ve bu durumun aşılamadığı mücadelelerin sonuçları hep başarısız oldu. Bunun da ötesinde, kısmi de olsa gerçek kazanımlar ve politik deneyler biriktirilemez, yaygınlaştırılamaz ve aktarılamaz oldu. İşçilerin örgütlenme araçlarından mülksüzleştirilmeleri ya da yoksun bırakılmaları çeşitli eylemleri engellemese de, bu kısmi eylemlerin sonuçlarının örgütsel açıdan istikrara kavuşturulmasını engelledi. İşçi hareketinin atomizasyonu ve örgütsüzlüğü, bürokratik iktidarların ve hiyerarşik denetimin sonuçları olarak biçimlendi:

İktidar hiyerarşisini parçalamak ve bunun karşısındaki bir gücün kurumsal gelişimini sağlamak için girişilen her tür çaba aynı zamanda toplumdaki muhafazakar eğilimleri de güçlendirdi. Öyle ki bu eğilimler resmi uygulamalara ve görüşlere muhalif olan Marksist akımlara karşı da son derece düşmanca gözlerle bakarak, onları da tarih sahnesinden diğerleri ile birlikte silmeyi hedefledi. Böylelikle iktidardaki bürokrasinin, resmi Marksist ideolojiyi kurumsal yapının istikrarını ve kendi hegemonyasını güçlendirmede bir araç olarak kullanması, Marksist sosyalizm önermesini de dumura uğrattı.

Doğu Avrupa toplumlarında uzunca bir zamandır yaşanan süreç mantıki sınırlarına ulaşarak sonuçlandı. Tüm ekonomik ve toplumsal kaynakların bir hedefe tabi kılınması politikasına son verilmesi ile birlikte, sistemin tüm taktik kararları sınıfsız toplum hedefi ile bağlantılandıracak ideolojik bir meşruiyete de ihtiyacı kalmadı.

BATI HAYRANLIĞI VE NEDENLERİ

Doğu Avrupa ülkelerinde yaşananlar bu açılardan değerlendirildiğinde, coğrafi konumlanışı bakımından Doğu Almanya'daki ayaklanma günlerinde olanlar son derece tipikti. Yaz aylarında gittikçe artan Batı'ya göç hareketi ve 7-9 Ekim '89 günlerinde özellikle de Leipzig ve Berlin'de yaşanan olaylar bir halk hareketi sürecini başlattı. Büyük bir hızla cereyan eden gelişmeler, onlarca yıllık ve son derece sağlam olduğu, iyi işlediği sanılan bir iktidar aygıtını önce işlemez hale getirdi, sonra yıktı ve 4 Kasım'da Berlin'de gerçekleşen ve yüzbinlerce insanın katılmış olduğu gösteri ile doruk noktasına ulaştı. 9 Kasım'da ise duvarın yıkılması ile birlikte son derece önemli bir gelişme gösteren bu süreç ilginç bir çözülme dönemine girdi. Bu kez ayaklanmış ve bir iktidar meka-

nizmasını işlemez hale getirmiş olan insanlar akın akın Batı Berlin'e gidıp çılgın tüketiciler rolünü oynuyorlardı. Batıya geçen her kişiye Federal Alman Devleti tarafından verilen 100 Marklık 'hediye'yi birkaç kez almak için çeşitli numaralar denenirken, öte yandan cebine parayı koyanlar süpermarketlerde doldurulan torbalarla geri dönüyorlardı. Burjuva toplumlarının gündelik yaşamının son derece sıradan bir faaliyeti olan tüketim çılgınlığı, bir dönem için bile olsa Doğu'da ayaklanmış olanların önemli bir kısmını kaplıyordu. Bu yaşananlar, yıllardır ihtiyaçları kendi iradeleri dışında, merkezi olarak belirlenen insanların basit tepkilerinden başka bir şey değildi.

Batılı bir burjuva toplumunun gündelik yaşamına gıpta ile bakmak kısa bir süre sonra hareketin genel eğilimi haline gelmeye başladı. Hatta "sosyalist deneyler istemiyoruz" biçimindeki ve iktidarda olan bürokrasinin uygulamalarına yönelik olan bir eleştiri kısa zamanda kategorik olarak "sosyalizm istemiyoruz"a dönüştü. Batıyı görenler ilk olarak yaşanan toplumsal sorunlardan değil de gördüklerinden şiddetle etkilendiler. İlk anlatılanlar hızlı trenler, kitapçılardaki bolluk, kamuya ait binalardaki hizmetin gelişmişliği, kültürel ve sanatsal değerlerin korunmuşluğu, meyvaların bolluğu ve satıcıların güleryüzlülüğü, sokakların temizliği ve ucuz seyahat olanakları vb. gibi özelliklerdi. Yaşanan kültür şokunun ilk sonuçları Doğu Alman halkı açısından böyle özetlenebilir.

50'li yılların ortalarından itibaren bu toplumlarda kitle tüketimi gelişmeye başladı. Kolektif tüketim yoluyla çok daha az ekonomik ve toplumsal maliyetle tatmin edilebilecek olan ihtiyaçlar, bireysel veya ailevi tüketim yoluyla tatmin edilmeye başlandı. Özel tüketimin niteliği, tüketicinin toplumsal statüsünü sembolize eden özelliklere göre belirlendi.

50'li, 60'lı ve 70'li yıllarda Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan köklü toplumsal bunalımlara ve patlamalara, 'yatırım malları sektörüne mi yoksa tüketim malları sektörüne mi ağırlık verilsin' tartışmalarıyla çözüm arandı. Kurulmuş olan ekonomik ve toplumsal sistem, kaynakları kısmi hedefler doğrultusunda seferber edebilen, belirli öncelikli alanlarda ekstansif büyümeyi mümkün kılan, ancak kendi başarısı olan üretici güçlerin gelişimi ile birlikte çöküşü hazırlanan bir sistem oldu. Üretici güçlerin gelişimi, vasıflı bir işçi sınıfının oluşumu ve yeni teknik entelijansiyanın şekillenişi, genel bir kültürel düzey yükselişine, bunun yanısıra da tüketim mallarının dağılımına ve kalitesine ilişkin taleplerin artışına yol açtı.

70'li yıllarda denenmiş olan ekstansif üretimden entansif üretime geçiş başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak 80'li yıllardaki gelişmeler, böyle bir geçişin nesnel ve öznel koşullarını olgunlaştırdı. Ekonomik durgunluk, teknolojik gerilik gibi faktörlerle derinleşen üretkenlik krizi değişimin nesnel temellerini oluştururken, SSCB'deki gelişmeler bu değişimin öznel koşullarını olgunlaştırdı.

SSCB'de tartışılan yaygın üretimd[illegible], yoğun üretime geçişin gerekliliği, aslında bir kez daha yaşanmakta olan krizin özelliklerini de tanımlıyor. Artık daha fazla üretim biriminde, daha fazla işçi çalıştırarak ve mutlak artı değer üreterek yapılan bir üretim gerek dünya gerekse tek tek bu ülkelerin ihtiyaçlarına cevap vermiyor. Teknolojik gelişmeler ile birlikte emeğin üretkenliğinin artırılması hedefleniyor.

Bunun yolu ise işgücü tüketiminin yoğunlaştırılması, yani daha az zamanda daha verimli ve disiplinli çalışmak, daha çok üretmektir. Ancak bu durumda üretim araçlarının

denetimine ve yönetimine sahip olmayan işçiler, gelişmeler karşısında çeşitli tepkilerde bulunacaklardır. Kalite kontrolünün ve üretim hızının artması, üretim sürecindeki karar mekanizmalarının işçilere uzaklığı ve derin yabancılaşma son derece ciddi sorunlar yaratacaktır.

ALTERNATİF PROJE

Burjuva ideolojisinin önde gelen temsilcilerinin, Doğu Avrupa'da olanlardan sonra ileri sürdükleri en önemli tezlerden biri de, kapitalizmin insanlığın gelişiminin son evresi olduğu değerlendirmesidir. Bu iddiaya göre kapitalizmden daha ileri ve farklı bir toplumsal düzen hedefi tarihsel olarak sona ermiştir. Bu gerçekten böyle mi?

Herşeyden önce şunu söylemekde fayda var: Özgürleştirici bir sosyalizm ve sınıfsız toplum hedefinin başlangıcında bir yerde durulmaktadır. Ancak insanın insan üzerinde hakimiyet ve sömürü kurmasına karşı mücadele eden ve özgürleştirici toplumsal ilişkileri hedefleyen ütopyalara sahip olanlar, tarihsel olarak son derece güç koşullarla ve sonuçlarla karşı karşıya kaldılar.

Yıkılmış olan Stalinizmin küllerinin içinden sosyalist ütopyanın yeniden canlanarak yükselebilmesi için devrimci Marksistlerin kendi tarihlerine tamamen değişik bir biçimde yönelmeleri gereklidir. Stalinist tahribatın etkilerinden kurtarılması gereken sosyalist ütopyanın gücü insanların özgürleşme hareketlerini geliştirmeye yöneltilmelidir. Tarihte yanlış bir gerçekliğin kendi kendini tahrip etmesi sonucunda, bir düşüncenin veya önermenin yenilenmesinin potansiyel olarak önünün açılması durumu ile ilk kez karşılaşılmamaktadır.

Sosyalizmin, üretim araçlarının devletleştirilmesi ve plan ekonomisinin uygulanması olarak kavranmış olması, bu süreci bimr sanayileşme modeline indirgedi. Halbuki bu süreç sınıfsız toplumun özelliklerinin gelişmesi açısından değerlendirilmelidir; bu dönemde ekonomik üretimin, dolaşımın ve bölüşümün işçi sınıfının doğrudan denetimine ve yönetimine geçmesinin araçları tüm kapasiteleri ile çalışan işçi konseyleri, yani taban örgütlenmeleridir.

Sosyalizmin en önemli hedeflerinden biri olan doğrudan demokrasi, politikayı uzman azınlıkların eline bırakmanın aşılmasını öngörür ve işçi hareketinin gereği olarak yönetimin tekelleşmesini değil toplumsallaşmasını hedefler. Bu özellik geliştiği ve yönetim bilgisi toplumsallaştığı ölçüde, doğrudan üreticilerden başlayarak toplumun tüm kesimleri yönetim ve denetim ağının karar mekanizmalarını oluştururlar.

İşçilerin özgürleşmeleri sadece özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasını, yabancılaşmanın kaynağı olan piyasa ilişkilerinin sönmesini değil, aynı zamanda toplumsal işbölümünün, üretim ve yönetim işlevlerinin ayrışmasının da bir daha geri gelmemecesine ortadan kalkmasını gerektirir. Bu açıdan ele alındığında taban örgütlenmeleri mücadele edenlerin en kapsamlı biçimde iktidara katılmalarını, kitlelerin denetimini, uygulamaların şeffaflaşmasını, seçilenlerin geri çağrılmalarını olanaklı kılar.

Büyük çoğunluğun büyük çoğunluk yararına hareketini sağlamak hedefi, işçi konseylerinin sadece iktidar organları olmakla kalmayıp, toplumun tüm kesimlerinde kitlelerin kendi örgütlülüklerini teşvik etmelerini, iktidarın topluma yayılmasını öngörür.

Eğitimden sağlığa, iletişimden mahallelere kadar gerçekleşmesi gereken bu örgütlenmeler, sadece iktidarın toplumsallaşmasını değil, aynı zamanda emekçilerin ve tüm ezilenlerin de iktidarın parçası olmalarını sağlayacaktır.

İşçi sınıfının iktidarını bir sınıf olarak oluşturması sosyalizmin ve işçi devletinin olmazsa olmaz koşuludur. Kendi faaliyetini sınıfın bütününün faaliyetinin yerine koyan bir partinin devlet iktidarını ele geçirmesi ve sürdürmesi, işçi sınıfının iktidarının veya işçi devletinin kurulmasının yolu olarak kabul edildiğinde, sınıf iktidarı yerine parti iktidarının ikame edilmesi savunulmuş olur. İşçi sınıfının kendini devlet olarak örgütlemesi olan sosyalizmde iktidar, demokratik olarak seçilmiş olan konseyler tarafından gerçekleştirilir. Parti ve devletin birbirlerinden ayrı kalmaları ve partinin iktidar organı olmaması sosyalizmin bir gereğidir.

Tarihsel deneyim göstermiştir ki, işçi meclisleri iktidarından yani devletten, aynı zamanda partiden de bağımsız, işçi konseylerinin kararlarına ve yönetimin keyfiliğine karşı bir denetleme organı olarak sendikaların varlığı gereklidir. Sendikalar konsey demokrasisi sistemi içinde sadece ekonomik alanı ve emek sürecini ilgilendiren konularda değil, siyasal alanda ve emek gücünün yeniden üretilmesi konularında da faaliyet sürdürmek durumundadırlar.

Farklı açılardan da olsa gerek özyönetim organları ağı, gerekse sendikal organlar ağı bölünemeyecek bir bütünün parçaları olarak tüm çalışanları kapsarlar. Hedefleri tüm diğer işçi ve çalışan örgütlerinde olduğu gibi taban ve kitle inisiyatifinin geliştirilmesidir.

Sosyalizmde düşünce ve ifade özgürlüğü toplumsal kaynakların dağılımını düzenleyen toplumsal mekanizmanın bir parçası haline gelir. Kapitalist piyasa ekonomisine ve Doğu Avrupa ve SSCB gibi ülkelerde yaşanmış olan merkezi bürokratik planlamaya alternatif olabilecek demokratik bir planlamanın mümkün olabilmesi için, işçilerin, emekçilerin ve bütün ezilenlerin taleplerini iletebilecekleri ve böylece merkezileştirebilecekleri bir mekanizma gereklidir. O nedenle işçi devletinde düşünce ve ifade özgürlüğü örgütlenme özgürlüğüne dolaysız olarak bağlıdır. Bunun da ötesinde sosyalizmde ya da işçi devletlerinde işçi sınıfının en temel tek kazanımı sınırsız örgütlenme özgürlüğüdür. Bu temel kazanımın olmadığı yerlerde işçi sınıfının herhangi bir kalıcı kazanımından söz edilemez.

Sosyalizmde grev hakkı ve toplantı, gösteri ve yürüyüş yapma özgürlüğü, işçilerin, emekçilerin ve bütün ezilenlerin toplumun yönetimine katılımlarını güvence altına alan yaptırımlardır. Sınırlanmaları halinde tabanın merkez üzerindeki denetimi kaldırılmış ve demokratik planlamanın bürokratik planlamaya dönüşmesinin önündeki kurumsal engellerin önemli bir kısmı yıkılmış olur.

İşçi devleti politik yabancılaşmayı, yani ekonomi ile politikanın birbirinden ayrışmasını yeniden üreten bir devlet biçimi değildir. Yani seçme ve seçilme hakları, kitlelerin politikaya dolaylı bir biçimde, kendilerine yabancılaşmış bir siyasal temsil temelinde katılmalarının araçları olmaktan çıkarlar. Seçme hakkının geriye çağırma hakkıyla birleştirilmesi ile, işçilerin, emekçilerin ve bütün ezilenlerin seçilenler üzerindeki denetiminin koşulları oluşturulur. Temsili demokrasinin yerini doğrudan demokrasiye bırakması sürecinde, biçimsel seçme hakkı gerçek denetim hakkı biçiminde genişler. Seçme

ve seçilme hakkının kullanıldığı alan profesyonel parlamento olmaktan çıkıp sovyet/konsey türü örgütlere dönüştüğünde, seçilenler giderek meslekten politikacılar olma niteliklerini yitirmeye başlarlar. Politikanın kitlelere yabancılaşmış, ayrıcalıklı bir alan olmaktan çıkması seçme/seçilme hakkının sınıfsal özünü değiştirir ve yerleşik toplumsal işbölümünde önemli bir gediğin açılmasını sağlar.

Doğrudan üreticiler tarafından, merkezileşmiş işçi iktidarı aracılığıyla işletilen demokratik plan mekanizmaları, bilinçli ve özgür faaliyet zemini üzerinde örgütlenmiş özyönetimi öngörür. Ancak bu mekanizmalar aracılığıyla üretim ve tüketim süreçleri toplumsal denetim altına alınabilir ve gerek toplumsal gerekse bireysel ihtiyaçların doğrudan üreticilerin ve tüketicilerin katılımı ile oluşturulması ve tatmin edilebilmesinin gerekli koşulları yaratılabilir. Toplumsal ve bireysel ihtiyaçlar üzerinde bir diktatörlük kurulmasının gerekli ama yeterli olmayan engellerinden birisi budur.

Ekonominin demokratik bir planlama ile yönetilmesinin yollarından biri ulusal düzeydeki bir delegeler meclisinin, çeşitli grupların ve/veya partilerin öneri paketlerini gözönünde bulundurarak genel bir ekonomik planın çerçevesini oluşturması ve ulusal kaynakların anahtar sektörlere dağılımını saptamasıdır. Alınan kararlar ışığında her üretim kolunun işçi delegeleri meclisinde, demokratik olarak seçilmiş tüketici örgütlenmelerinin de katılacakları toplantılarda geçmiş üretim verilerinin ve eldeki kaynakların değerlendirilmesi ile bir plan oluşturulur. Daha detaya inen ve doğrudan uygulamaları içeren kararlar ise bölgesel, yerel veya tek tek üretim birimlerindeki işçi konseyleri tarafından alınır ve planlanır.

Böyle bir işleyişin gerçekleştirilmeye başlanması ile birlikte milyonlarca insanın karar mekanizmalarını oluşturmaya başlamaları da sağlanmış olacaktır. Bu ise üretenyöneten toplumsal işbölümünün aşılmaya başlamasının ilk adımıdır. Yönetim artık sadece merkezi bir düzeyde tekelleşmeyecek ve özyönetim ise işyeri düzeyi ile sınırlanmayacak, toplumsallaşacaktır. Üretim ve yönetim gerek yerel gerekse merkezi düzeylerde birbirlerinin içine girmeye başlayacak, yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya denetim ve yönetim mekanizmaları, karşılıklı bir gerilim içinde de olsa işlemeye başlayacaktır.

Bu sistemin süreç içinde gelişmesinin ve kökleşmesinin olmazsa olmaz koşulu bilginin toplumsallaşmasının hedeflenmesidir. Bu yöndeki bir eğilimin belirleyici olmaması halinde, uzmanların hazırladıkları öneri paketlerine el kaldırmaktan başka bir çare kalmayacaktır. Bu ise toplumsal özyönetimin maddi zemininin tahrip olması demektir. Bu noktada Rosa'nın Rus Devrimi'ni değerlendirirken söylediklerini bir kez daha hatırlamakta yarar var.

Demokratik biçimde seçilmiş olan ve taban demokrasisini geliştiren işçi meclisleri iktidarı emeğin özgürleşmesinin tek yoludur. Tüm çalışanlar için geçerli olan çoğulculuğun, demokratik hak ve özgürlüklerin, özgürleşmiş ve birleşmiş üretenler birliğinin demokratik olarak örgütledikleri ve merkezileşmiş bir plan ekonomisi üzerinde yükselecek olan bir işçi iktidarı, bürokratik her türlü eğilime karşı sınıfsız toplum hedefine ulaşmadaki tek alternatiftir.

Onlarca yıldır iktidarın tamamen uzağında kalmış olan, bürokrasinin tahakkümü altında yaşamış olan kitleler, onlarca yıl sonra politikleştiler, ve politik tercihlerini ifade

etmeye çalışıyorlar. Bunu yaparken de yıllardır yaşadıkları tek parti iktidarları yerine çok partililiği ikame ediyorlar. Bürokrasinin yıllardır sürdürmüş olduğu hakimiyet bu ülkelerde yaşayan işçileri ve çalışan yığınları burjuva politik anlayışın zeminine hapsetti. Ancak bu ülkelerde yaşananlar değişik yönetim formlarının da yeniden gelişmesinin koşullarının yaşanacağına dair çeşitli işaretler vermektedirler. Doğu Avrupa ülkelerinde yaşananlar özyönetimci ve özgürleştirici bir sosyalizm projesinin dünya tarihsel sürecin ilerki döneminde çok daha güncel, somut ve gerçekçi bir önerme haline gelmesinin zeminini de yaratmaktadırlar.

NASIL BİR GELECEK?

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerindeki sistemin çöküşünün nedenleri arasında en önde gelenlerinden biri, bu ülkelerin ekonomik açıdan verimli bir biçimde Batı kapitalizmi ile rekabet edememeleri oldu. Tek tek bu ülkelerin geçmişleri ele alındığında bürokratik merkezi plan ekonomilerinin kimi dönemlerde ekonomik büyümenin sağlanması açısından göreli başarılar sağladığı görülür. Ağır sanayide ve bazı ülkelerde de sanayileşmiş tarımda büyümelerin kaydedildiği bir gerçektir. Sosyal hakların bazı alanlarda geliştiği doğrudur. Ancak kimi dönemlerde sağlanan yüksek büyüme hızı istikrarlı bir gelişme gösterememiş, tek tek ülkelerde farklı dönemlerde de olsa derin ekonomik bunalımların eşliğindeki işçi ayaklanmaları gerçekleşmiştir. Ancak sistemler ufak tefek revizyonlarla da olsa varlığını sürdürmüştür.

Bu ülkelerin tümü son yıllardaki teknolojik gelişmelere ayak uyduramamış, bunun da ötesinde bu alanda ve bunun yansımalarının yaşandığı alanlarda dünya düzleminde hızlı kayıplara uğramışlardır. Toplumsal patlamaların ekonomik zeminini bu gelişmeler oluşturmaktadır.

Özellikle son değinilen noktayı ele aldığımızda dünyanın birçok diğer bölgesinde de, Afrika'da, Asya'da ve Latin Amerika'da, bu alandaki eşitsiz koşullarda gerçekleşen rekabetin yarattığı bunalımların yaşandığı görülmektedir. Azgelişmiş kapitalist ülkeler olarak nitelendirilen birçoklarında, yaşanılan bunalım ve düşen yaşam standartlarının yarattığı ve yaratacağı sorunlar ve sonuçlar ortadadır. Bu ülkeler, sık sık farklı yaygınlıkta ve derinlikte de olsa, çeşitli toplumsal hareketler ve ayaklanmalar ile sarsılmaktadırlar. Dolayısıyla bugün kapitalist dünya pazarının aktif birer parçası olan bu ülkeler de ciddi ekonomik, toplumsal ve politik sorunlarla karşı karşıyadırlar. Doğu Avrupa ekonomilerinin daha geniş piyasa özgürlüğüne ve dünya pazarının rekabet sistemine dönüşleri ise kendi uyguladıkları ekonomik sistemin başarısızlığı ve çöküşü üzerine gerçekleşmiştir. O nedenle de bu ülkeler ekonomik olarak ciddi zaaflara sahiptirler. Ve bu zaaflar ve zayıflıklar gün be gün artacaktır. Bu ise gerek işçi sınıflarında gerekse halkın diğer kesimlerinde hayallerin yıkılması süreci ile karşı karşıya kalınması sonucunu doğuracaktır.

Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki ekonomik sorunlar ve bunalım kısa vadede bile derinleşmenin bütün işaretlerini vermektedir. Gerek bu kriz gerekse buna cevap olarak bulunan piyasa ekonomisi alternatifinin yaratacağı sonuçlar ise mal yetersizliğinin artması, işsizliğin artması, enflasyonun süratle yükselmesi ve varolan bazı sosyal hakların hızla geri alınmaları ya da delik deşik olmalarıdır.

Piyasa ekonomisi ve özelleştirmeler yönündeki hareketlenme bu ülkelerde varolan bir ekonomik, politik ve toplumsal/sınıfsal karşıtlığı bir diğeri ile değiş tokuş etmiş olacaktır. Tek parti iktidarının üzerinde yükselen ve varlığını sürdürmüş olan çürümüşlük ve ayrıcalıklar sistemi tamamen ortadan kaldırılamayacağı gibi, piyasa ekonomisinin ve özelleştirmelerin yaratacağı toplumsal/sınıfsal karşıtlık bu özelliklerin daha yaygın ve başka biçimlerde yaşanmasını ve gelişmesini sağlayacaktır. Böylelikle cinslerin, sınıfların, etnik grupların ve halkların arasındaki çelişkiler ve gerginlikler artacak ve derinleşecektir.

Bu çelişkiler etnik, ulusal ve uluslararası alanda yükselmenin bütün potansiyellerini taşımaktadırlar. Bazı bölgeler ve halklar eşitsiz gelişmiş olmanın da yarattığı sonuçlarla kendi durumlarını daha da iyileştireceklerdir. Hatta batı camiası ile oluşturulacak daha sıkı ekonomik ve politik ilişkiler sonucunda ve belki de bir entegrasyonun tamamlanması ile birlikte bu bölgeler gelişmelerini hızlandıracaklardır. Daha az gelişmiş olan azınlıklar ise gerek bölgesel gerekse ulusal alanda büyük çoğunlukları oluşturacaklardır. Doğu Avrupa ülkelerinin gelecekleri açısından sorunu ele aldığımızda, eğer bazı benzetmeler yaparak devam edersek, bunların bir kısmının bugünkü Avrupa içinde kıtanın daha çok güneyinde kalanların durumuna gelecekleri, bir kısmının ise bir tür Latin Amerikalılaşma ile karşı karşıya kalacakları tahmin edilebilir. Hatta Sovyet Cumhuriyetleri'den bazılarını ele alırsak; bunların Afrika ülkeleri ya da Orta Doğu ülkeleri ile, gerek ekonomik gerekse politik olarak önemli benzerlikler taşıyacak duruma gelmeleri ihtimali yüksektir. İç piyasada yüksek enflasyon, dış piyasada ise paranın değer yitirmesi durumu ile karşı karşıya kalınacaktır. Bu gelişmelerin yaratacağı toplumsal sonuçlar ise malumdur. Bu durumun yaratacağı dinamikler ve olasılıklar ise devrimci Marksizm açısından asıl olarak değerlendirilmesi gerekendir.

KAYNAKÇA

-Blohm, F. (1990), Zur Zukunft der beiden deutschen Republiken, Frankfurt
-Die Radikale Linke, Reader zum Kongress vom 1-3 Juni 1990 in Köln
-Das Argument 178 (1989), Hamburg
-Das Argument 179 (1990), Hamburg
-Das Argument 180 (1990), Hamburg
-Frankel, S. Die Budapester Schule, Berlin
-Geras, N. (1979), Rosa Luxemburg, Berlin
-Heller, A. (1978), The theory of need in Marx, London
-Heller, A. Feher, F. (1983), Der Sowjetische Weg, Hamburg
-Israel, J. (1985), Der Begriff Entfremdung, Hamburg
-Kommune 4/1990, Der enttaeuschte Citoyen, Frankfurt
-Kursbuch 81 (1985), Die andere Haelfte Europas, Berlin
-Marx, Engels Gesammelte Ausgabe I.1, S. 599, Berlin
-Prokla 78, Auf der Suche nach dem verlorenen Sozialismus, Berlin
-taz DDR Journal zur Novemberrevolution (1990), Berlin

Doğu Avrupa'da "Devrim" (1946-1949)[1]

Necip ÇAKIR

Bu yazı, 1945 yılından sonra Avrupa'nın doğusunda kurulan halk cumhuriyetlerinin kuruluş aşamalarında ortaya çıkan, ancak herbir ülkeye ilişkin olarak aynı vurguya sahip olmayan ortak özelliklere dikkati çekmeyi hedefliyor.[2] Bu yazı çerçevesinde yapılmak istenen de, bu ortak özellikler doğrultusunda Doğu Avrupa ülkelerinin toplumsal gelişim hızlarından bağımsız olan ve eşzamanlı olarak yaşamak zorunda kaldıkları "kader birliğini" eleştirel bir bakış açısıyla ortaya koymak.

Bu yazı temel olarak üç bölümden oluşuyor. İlk bölümde bugün halk cumhuriyetleri olarak nitelenen Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet etki alanına nasıl girdikleri kısaca açıklanırken, bunu yazının temel ağırlığını oluşturan ve ortak özelliklerin sıralandığı

1. Bu yazı 1988 yıllarında yazıldı ve 11. Tez'in 9. sayısında yayımlanan "Macaristan 1956: Devrim mi, Karşı Devrim mi?" adlı yazımın ilk bölümünü oluşturmaktaydı. Bu sayıda ayrı bir yazı haline getirilmiş olmasına karşın, adı geçen yazı ile birlikte değerlendirilmesinin anlamlı olduğu kanısındayım. Diğerlerine kıyasla daha özel bir konumu olan Doğu Almanya, bu yazıda en sınırlı ele alınan ülke oldu ve başlangıçtaki hedefim de en çok ilgi toplayan ülkenin Macaristan olmasını kaçınılmaz kılıyor.
2. Bu not çerçevesinde bir şeye daha dikkati çekmek istiyorum. İki yıl önce yazdığım ve 1989 yılında yayınlanacağını bildiğim bu yazıya o zaman şöyle başlamıştım. "1989 yılı önemli bir siyasal ve iktisadi yeniden yapılanmayı doğuran Doğu Avrupa "devriminin" de 40. yılına karşılık geliyor. Ama 1989 yılı, aynı zamanda, Doğu Avrupa'da varolan siyasal-toplumsal yapının bu biçimiyle varlığını artık sürdüremeyeceğinin anlaşıldığı ve değişimin ya da yeniden yapılanmanın kaçınılmaz olduğunun kanıtlandığı bir döneme de karşılık geliyor. Bu yazı da bir anlamda değişimi zorunlu kılan bu iflasın nedenleri üzerinde durmayı hedefliyor". Geçen iki yıllık süre içinde bu iflas tescillendi ve bu anlamda benim öngörüm doğrulandı. Ancak bu iflası izleyen seyir, Doğu Avrupa'daki değişimi isterik zafer çığlıkları ile karşılayan ve bu amaca yönelik olarak sürekli kışkırtmalarda bulunup, olayları abartan (örneğin Romanya'daki ölü sayısını) Batı hakim sınıfları ve basınının beklediği yönde bir dönüşüme yönelmiyor henüz. Bu yüzden de dünya politikası, paktlar savaşı dönemine kıyasla daha istikrarsız. Dahası, Doğu Avrupa'ya satacakları ya da yatırım yapıp oralarda üretecekleri tüketim mallarının sağladığı kâr oranının silahlanmaya yönelik üretken olmayan yatırımlardan sağlanan kârlardan daha yüksek olmasını garanti edecek hiçbir şey yok. Bu yüzden de istikrarlı gibi görünen yumuşama politikasının, düşük büyüme oranları ile bıçak sırtında yürüyen bir dizi Batı ülkesi ekonomisi için iktisadi bunalımla sonuçlanması hiç de gözardı edilecek bir olasılık değil. Dolayısıyla kapitalizmin dinamikleri bir siyasal / askeri kutuplaşmayı yeniden gündeme getirebilir ya da bir yenisini yaratabilir.

ikinci bölüm izliyor. Yazının son bölümü ise sergilenen ortak özellikler temelinde genel bir değerlendirmeden oluşuyor.

Halk Cumhuriyetlerinin Kuruluşu

1945 yılına gelindiğinde Doğu Avrupa'da fiili bir durum vardır ve Sovyet ordusu bölgenin tek hakimidir. Bu hakimiyet de hiçbir şekilde bir oldu-bittinin sonucu olmayıp, Avrupa'nın kaderini çizen ve 1943 yılında yapılan Tahran konferansının bir ürünüdür. Bu konferansta alınan kararlar doğrultusunda müttefikler kendi aralarında bir işbölümü yapmışlar ve İngiliz ve Amerikalılarla, Sovyetlerin kurtaracağı bölgeler birbirlerinden ayrılırken, kıtanın iki ucundan başlanacak ilerleme ile bu kuvvetlerin buluşturulması amaçlanmıştır.[3]

Başlangıçta yalnızca askeri nitelikte göraünen bu işbölümünün iktisadi ve siyasal uzantıları, askeri hareket sonucunda etki alanlarının yaratılması ile ortaya çıkmıştır. Bu etki alanlarının paylaşımı da 1944'de Churchill ile Stalin'in Balkanlar üzerine yaptıkları görüşmeler sırasında ilginç bir biçimde onaylanmıştır. Bu görüşmelerin bir aşamasında Churchill bir kağıda şunları yazarak Stalin'in önüne iter: "Romanya: Rusya % 90, diğerleri % 10, Yunanistan: (ABD ile birlikte) İngiltere % 90, Rusya % 10, Yugoslavya: % 50-50, Macaristan: % 50-50, Bulgaristan: Rusya % 75, diğerleri % 25. Bu öneriye Stalin'in yanıtı kısa bir sessizlikten sonra gelir ve eline kalemi alıp, kağıdın üzerine kalın bir onay işareti atar."[4]

1945'teki Yalta konferansına gelindiğinde ABD'nin Orta ve Doğu Avrupa'ya ilgi göstermeye başlaması da[5] varolan fiili durumu değiştirmemiştir. Bu konferansta Çekoslovakya ve özellikle de Polonya'ya ilişkin bazı uzlaşmalara varılmasına karşın, Sovyet ordusu bölgenin tek hakimi olarak kalmaya devam etmiştir.[6] Üstelik Stalin Yunan iç savaşına ilgi göstermediğini, dolayısıyla Moskova andlaşmasına sadık kaldığını kanıtlayarak, Churchill'in "şükran duygularına" da mahzar olunca (bknz. Harman, s. 16) yaratılan etki alanları içinde istenilen düzenlemelerin yapılabilmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştır.[7] Böylece, bu somut durumu yaratanlardan biri olduğu halde zeytinyağı gibi su yüzüne çıkmaya çalışan Churchill'in deyimiyle, ardında neler olup-bittiğini bilmenin olanaksız olduğu bir demirperde çekilirken[8] Sovyetler komünist partiler aracılığıyla iç politikaya müdahale edip, etki alanları içinde kalan ülkelerde tek tip bir toplumsal yapılanmayı gerçekleştirmeye girişebilmişlerdir.

---

3. Bu konuda bknz. Ionesçu, s. 11-16, da Madariaga s. 50-55.'de Madariaga Churchill ile Roosevelt arasındaki kişilik ve ulusal çıkar çatışmasından kaynaklanan fikir ayrılıklarını ve güvensizliği Stalin'in çok iyi kullandığını belirtiyor. s. 50-51
4. Aktaran Ionescu, 1965 s. 15-16; Harman, 1983 s. 15.
5. ABD için etki alanları yaratılması sorununun iki yönü vardır. Önce ABD kamuoyu baskısıyla askerlerini Avrupa'dan çekmek ve silahlanma harcamalarını önemli ölçüde kısmak zorunda kalmıştır. İkinci olarak da Avrupa'nın etki alanlarına ayrıştırılmasına ABD, üstün ekonomik gücü ve ile tüm kıtayı etkileyebileceği için, karşı çıkmıştır. Ama İngilizlerin, özellikle de Sovyetlerin dayatması sonucunda böyle bir bölünmeyi kabul etmiş olmasına karşın, tüm kıtayı denetim altına almaktan vazgeçmemiş ve bu amaçla 1946'de Marshall planını yürürlüğe koymuştur. Bu, daha sonra değinileceği gibi, Doğu Blokunda radikal bir değişikliğe ve sertleşmeye neden olmuştur.
6. Bu konuda bknz. Ionescu, 1965 s. 15, Pelikan 1972 s. 8.
7. Bu konularda bknz. Harman 1983, s. 16 ve Ionescu 1965 s. 19.
8. Ionescu, 1965 s. 19

Kuruluş Aşamasında Halk Cumhuriyetlerinin Ortak Özellikleri

İktisadi ve toplumsal yapıları ile komünist partilerinin yapısı ve gücü, savaş öncesi ve sonrası siyasal durumları ve çelişkileri benzeşen Sovyet etki alanı içindeki ülkeler yeni toplumsal yapılanma sürecinde de bir dizi ortak özelliğe sahip olmuşlardır. Doğu Avrupa'nın yakın tarihinin önemli kesitlerini ortaya koyan bazı özellikleri, tekil ülkelerin özgüllüklerini gözardı etmeden bir sıralamasını vermeyi uygun buluyorum.

1. Çekoslovakya'nın dışında bu ülkelerin tümü modern sanayie hiç sahip olmayan ya da sanayii savaş sırasında tahrip olmuş tarım ülkeleridir. Örneğin I. Dünya savaşı sonunda toprakları ile birlikte sanayinin % 80'ini yitiren Macaristan'ın "imalat sanayinin % 40'ı, tekstil sanayinin % 13 ve demir çelik sanayinin % 12 ya da "ulusal gelirinin % 40'ına karşılık gelen bir miktar"[9] II. Dünya savaşının sonunda tahrip olmuşken, "Polonya'da sanayinin maddi zararı 5.700 milyon dolar, ülke ekonomisinin toplam zararı 18.200 milyon dolar, Çekoslovak sanayinin zararı 1.000 milyon dolardan fazladır."[10] Bulgaristan ve Romanya savaşı göreli olarak az zararla kapatırlarken, Yugoslavya'nın canlı hayvan stokları, ulaşım sektörü ve konut kayıpları özellikle yüksektir. Bu ülkelerin savaştaki nüfus kayıpları ise Polonya'da 6 milyon, Yugoslavya'da 2 milyon, Romanya'da 500.000, Macaristan'da 320.000, Çekoslovakya'da 238.000 ve Bulgaristan'da 30.000'dir.

Bu ülkelerin sanayi konusunda iki temel özelliği vardır ve bunlarda özel sermayenin güçsüzlüğü yüzünden sanayide devletin rolü ve yabancı sermayenin ağırlığıdır. Bu ülkelerden özellikle Polonya, Yugoslavya ve Çekoslovakya'da ekonomiye devlet müdahalesi çok yaygındır ve devlet sanayinin bir dizi alanında yatırımlara öncülük ederken, önemli bir dizi sektörü de elinde tutmaktadır. Bu ülkelerde yabancı sermayenin payı şöyledir; Polonya: %40.1, Yugoslavya : % 49.5, Bulgaristan : % 42.6, Romanya : % 80-85.[11]

Bu arada Almanya'nın müttefiki olarak savaşa giren ülkelerde çok yoğun bir Alman sermayesi girişi olurken, Almanlar işgal ettikleri ülkelerde sanayiye ya el koymuşlar, ya da büyük Alman şirketlerine devretmişlerdir. Örneğin 1945'te Çekoslovakya'da sanayinin % 60 ile finans sektörünün tümü Almanların elindedir.[12] Bu iki özellik, yani sanayide devletin rolü ve yabancı sermayenin ağırlığı, sanayilerin toplumsallaşırılması için çok büyük bir kolaylık sağlarken, bu kollektifleştirme 1947-48 yıllarına kadar gerçekleştirilmemiştir.

2. Bu geri kalmış, sanayileri tahrip olmuş ve tarım alanları savaşta yakılıp, yıkılmış, ülkelerin II. Dünya savaşından sonraki dönemde büyük yoksulluklarının temel nedenlerinden biri de, Almanların ve onların savaştaki müttefiklerinin Sovyetlere savaştaki kayıplarını gidermeyi sağlayacak düzeyde tazminat ödemek zorunda bırakılmalarıdır. Bunun Doğu Almanya'ya maliyeti hem neredeyse tüm fabrikaların sokulup, SSCB'ye

9. Nemes vd. 1972, p. 83.
10. Seton Watson, 1962, s. 233.
11. Bknz Harman 1983, s. 18.
12. Bknz. Harman 1983 s. 19.

taşınması, hem de Almanya'da kalan sanayinin 1/3'üne karşılık gelen sanayinin Rus şirketleri (SAG'lar) olarak işletilmesi biçiminde olmuş ve yarısı Mayıs 1950'de silinen bu tazminatlar 1954'e kadar sürmüştür.[13]

Almanların savaştaki müttefikleri de bu gelişmelerden paylarına düşeni almışlardır. Barış görüşmeleri sonucunda Romanya ve Macaristan'ın savaş tazminatı olarak ödemesi gerekli miktar ülke başına 300 milyon dolar olarak belirlenmiştir. Bu miktar her iki ülkenin de savaş sırasında SSCB'de neden oldukları zarardan düşüktür ama savaş tazminatının ödeneceği malların fiyatları 1938 fiyatlarıdır ve bu da gerçek maliyeti 2.5 katına çıkarmaktadır.

Bunun sonucunda Romanya'da 23 Ağustos - 12 Eylül 1944 tarihleri arasında el konulan malzemenin toplam değeri 2 milyar dolardır ve tüm savaş filosunu, ticari filonun önemli bir bölümünü, demiryolu stoğunun yarısını, ülkedeki tüm motorlu taşıtları ve petrol endüstrisinin çoğunu içerir. Romanya'dan 1944-48 yılları arasında alınanların toplam değeri 1.050 milyon ile 1.785 milyon arasındadır ve bu ikinci miktar aynı dönemde ülkenin ulusal gelirinin % 84'üne karşılık gelir. Bunlara bir de 1946-47 deki korkunç kuraklık ve kıtlık eklenince, Moldavia'nın bazı bölgelerinde insanlar açlıktan ölürken, diğer eyaletlerde de büyük bir kıtlık vardır ve ortaya çıkan durum, Uluslararası Kızıl Haç komitesinin raporunda şöyle ifade edilir: "1947 yılında Romanya halkının sefaletini ifade etmek zordur. Ülkenin heryerinde açlık vardır ve bazı bölgelerde insanlar ot, ağaç kabukları ve kil yemektedirler. Çocuk ölümleri % 80 oranına varmıştır."[14]

Sanayinin önemli bölümü tahrip olmuş, Macaristan'dan alınan tazminatlar 1945 yılında maden işleme ve imalat sanayilerinin çalışan kapasitesinin % 90'ına ulaşırken, 1948'de bütçenin % 24.4'üne, 1949'da ise % 9.8'ine karşılık gelir.[15] Bunların sonucunda

---

13. Bknz. Harman 1983 s. 42-43. Nove Jena kentindeki Zeiss gibi fabrikaların yanısıra, bu fabrikaların işçilerinin de Sovyet işçilerini eğitmek üzere SSCB'ye götürüldüğünü belirtirken, rayların SSCB'de demiryolu kurmak için taşındığını ifade ediyor. Sovyetler bu tazminatların Almanya'nın tümünden alınması gerektiğine inanırlarken, Ruhr sanayi bölgesinin yanısıra Amerikan ve İngiliz işgal bölgelerinden de fabrikaları söküp taşımışlar ama 1945'ten sonra soğuk savaş ortamında bu taşıma işi Doğu Almanya ile sınırlı kalmıştır. Devrimden sonra Mancurya'ya giren Çinliler de buradaki fabrikaların Sovyetler tarafından sökülüp, taşındığını görmüşlerdir. Bknz. Nove 1982, s. 291. Ionescu da Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Yugoslavya'da olabildiğince çok Sovyet şirketi kurulduğunu belirterek, bunların güttükleri amacın Sovyetlerin yeniden inşası için, bu ülkelerin kaynaklarını Sovyetlere aktarmak olduğunu vurguluyor. Bknz. Ionescu 1965, s. 19.

14. Tazminatlarla ilgili olarak bknz. Harman 1983 s. 43-44. Tazminatlar bununla da kalmaz. Romanya ile yapılan ateşkesin 23. maddesi uyarınca Romenlerin SSCB'de el koydukları taşınır malların tazminatlara ek olarak karşılanması da öngörülür. Ayrıca Romanya ve Macaristan ülkelerinde kalan ya da transit geçen Sovyet birliklerinin büyük miktarda tüketim malı içeren gereksinimlerini de karşılarlar. Bunların yanısıra Sovyetler her iki ülkedeki Alman malları üzerinde de hak iddia edip, bu ülkelerin Almanya'ya olan borçlarının tümünü SSCB'ye ödenmesini isterler. Bu konuyla ilgili olarak bknz. Seton Watson 1962 s. 234-235 Kızılhaç raporuyla ilgili olarak bknz. Harman 1983 s. 44

15. Bu konuda bknz. Harman 1983, s. 44. Savaşın sonunda tarımdan hayvancılığa, ulaşımdan sanayiye kadar pek çok sektörde ortaya çıkan çok ağır kayıpları izleyen bu tazminatkar sonucunda beliren iktisadi bunalım da bu sefaleti pekiştirmiştir. Bu ülkeler savaş öncesinde yalnızca Alman sermayesine değil, Alman hammaddeleri ve piyasasına da önemli ölçüde bağımlı olan ülkelerdir ve Alman piyasasının savaş sonrasında çöküşüde de bu ülkelerin yaşadıkları iktisadi bunalımda temel etkenlerden biri olmuştur. İktisadi bunalım sonucunda mamul malların üretimindeki büyük düşüş köylüleri

yoksulluk öyle artar ki, karne ile adam başına günde 850 kalorilik yiyecek verilir. Ortak işletmelerdeki Sovyet payının Macarlara devri ise, 1954 yılının sonunu bulur.[16]

Alman işgalini yaşayan ülkelerin kaderi de farklı olmaz. Çekoslovakya'nın Almanların yaşadığı Sudeten bölgesindeki 60 büyük sanayi isleşmesi sokulup, SSCB'ye taşınırken, Polonya'nın savaş sonunda Almanya'dan aldığı topraklardaki sanayinin % 25-30 ile Lodz ve Biaslystok'taki tekstil işletmeleri de SSCB'ye gönderilir.[17]

Bu tazminatların alınması sırasında SSCB'nin direktifi altındaki yerel komünist partilerde bir çeşit işbirliği yaparak, kollektifleştirmelere gitmezler. Toplumsallaştırılmış servetlerin tazminat adı altında alıp, götürmenin meşrulaştırılmasının ideolojik olarak zorluğu, tazminatlar devam ettikçe özel mülkiyetin varlığını korumasına neden olur ve örneğin Doğu Almanya'da özel sektör varlığını 1950'li yıllara kadar sürdürür.[18]

3. Bir kısmı ancak 1919'dan sonra bağımsız devletler olarak ortaya çıkabilen (Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya) ve etnik farklılıkların tehdidini sürekli hissedcn bu ülkelerin halkları, savaş öncesi dönemde anayasaların, parlementoların, çok sayıda siyasal partinin ve seçimlerin varlığına karşın, ortuk ya da açık diktatörlükler altında yaşamışlardır. 1930'larda iktisadi bunalım ve yükselen faşizmle birlikte bireysel özgürlüklerin bastırılması, parlementer kurumların tahribi ya da etkisizleştirilmesi ve muhalefet partilerinin yasaklanması ile de karşı karşıya kalmışlardır. Bunun tek istisnası 1918-1938 yılları arasında varolan sanayi ve güçlü işçi sınıfı ile bir siyasal demokrasi yaşayan Çekoslovakya'dır. Nazi işgali de aynı sonuçları doğurduğu için bu ülkelerde kitleler sindirilip, susturulurken, toplumsal inisiyatif bastırılmışur.

Bu ülkelerde II. Dünya savaşı sonunda eski rejimlerin tüm kurumları ile birlikte bir daha geri gelmemek üzere yitip gitmeleri üzerine doğan otorite boşluğunda toplumsal inisiyatifin geliştirilmesi ve toplumsal karar alma süreçlerine kitlelerin katılmasını sağlayacak bir ortam doğmuştur. Bunun sonucunda da kitleler işçi, asker, öğrenci konseyleri ile toprak dağıtım komitelerinde doğrudan demokrasinin öğelerini barındıran örgütlenmelere girmişlerdir. Toplumsal katılımı ve inisiyatifi güçlendiren ve aralarında

---

köylüleri ürün teslim etmekte isteksiz kılarken, fabrikalar köylerde yiyecek avına çıkabilen kişileri ise almışlardır. 1945 Haziran'ı ile 1946 Ocak'ı arasında emisyon hacmi 16 kat artmış ve Sterlin-Pengo kuru milyarlarla ölçülür hale gelmiş, hatta 1946 Temmuz'unda 27 sıfırlı bir büyüklüğe erişmiştir. Bütün bunların sonucunda şehirli nüfus büyük bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalırken, işçilere yiyecek kalorisi cinsinden ödeme yapılması hazırlıklarına girişilmiştir. Bu konuda bknz. Seton Watson 1962, s. 233-235.

16. Bu konuda bknz. Berlay 1966, s. 233. Macaristan ve Romanya'nın tazminatlarının yarısı 9 Haziran 1948'de silinirken, Sovyet - Romen karma şirketlerindeki SSCB payı Mart ve Eylül 1954'te Romenlere devredilmiş ve satılmıştır. Bu kararın alınmasında da 1953 yılında Polonya ve Macaristan'da patlak veren olayların etkisi olmuştur. Bknz. Nove 1982, s. 316 ve 351.

17. Harman 1983, s. 4418.

18. Harman, 1983 s. 42-44 Kollektifleştirme konusunda ilk adımlar Çekoslovakya ve Polonya'da atılmış ve ilk kollektifleştirmelere Çekoslovakya'da 1945'te Polonya'da ise 1946'da başlanmıştır. Her iki ülkede de önce Alman mülkiyetinde olan mallarla başlanırken, Romanya ve Macaristan'da bunlar Sovyet mülkiyetine geçtiği için özel mülkiyete SSCB'ye ödenecek tazminatın karşılıksız ödetilmesi sonucu iflas ettirilmeleri ile gerçekleştirilmiştir bu. Yugoslavya'da ise tüm özel mülk sahiplerinin düşmanla işbirliği yaptığı iddia edilip, mallarına karşılıksız el konmuştur. Bu konuda bknz. Seton Watson 1962 236-241.

yaratılan yeni ve demokratik ilişkilerle toplumsal yeniden yapılanmayı üstlenip, yürütmeyi olanaklı kılan bu süreç, Sovyetler ve onların güdümündeki yerel komünist partiler tarafından engellenmiştir. Sonuçta "tüm iktidar Sovyetlere" sloganı tersine çevrilirken, tüm siyasal inisiyatifin önce koalisyon hükümetlerine, sonra da giderek palazlanan bürokrasiye devri, bir yandan doğrudan demokrasi yerine kitlelerin tam tercihlerini yansıtmayan temsili demokrasi ile yetinilmesine, öte yandan da kitlelerin depolitizasyonuna, yani toplumsal karar alma süreçlerine yabancılaşmalarına neden olmuştur.[19] Bu yüzden de eski kurumların "yalnızca ortak yükümlülüklerin başarıyla halledilmesine değil, demokrasi okulları olarak da hizmet veren yeni kurumlarla ne düzeyde yer değiştirdiği ile ölçülebilen demokratik dönüşümün gerçek boyutları"[20] yılındaki oy oranlarına yansımamıştır.

4. Toplumsal inisiyatin tabandan geldiği ve kendiliğinden olduğu, bu yüzden de, ne denli ilerici olursa olsun, Sovyetlerin planlarıyla uyuşmadığı için gerici olarak nitelenip, bastırıldığının bir dizi örneği vardır. Bunlardan ilki ve en vahimi, 1944 yılında Varşova'da yaşanmıştır. Almanların çekilmeye başladığı ve Sovyetlerin kentin yalnızca 25 km. dışında olduğu bir sırada Varşova halkı hafif silahlar ve el yapımı bombalarla ayaklanıp, kentin denetimini iki gün içinde ellerine geçirmişlerdir. Bu ayaklanmaya Polonya Sosyalist Partisi ile Köylü partisi öncülük ederken, çok küçük olan ve ayrı örgütlenmiş bulunan aşırı sağı dışlarlar. Moskova'nın "gerici" ve "prematür" olarak nitelediği ayaklanma bunun başkanlarından da bağımsız olarak Varşova halkının en geniş kitlelerinin desteğini kazanmıştır ve gücü de buradan gelir."[21] Ulusal Birlik Konseyi etrafında toplanan halkın oluşturduğu program, 50 hektarın üzerindeki topraklarda reform, temel endüstrilerin toplumsallaştırılması, işletmelerin yönetimine işçilerin katılması ve sinai üretimin işçilerce denetlenmesi gibi "gerici" ve "prematür" maddeler içerirken, Sovyetler halkın yardımına koşmak yerine Almanların uçaklarıyla halkı öldürüp, tüm şehri ev ev tahrip ederek, cephanelerini bitirmelerini beklerler. Sonuçta "gerici Varşova halkından" 63 günlük mücadele sonucunda 240.000 kişi ölürken, 630.000 kişi de göç eder.[22]

Benzer bir durum Sovyetlerin isteği doğrultusunda, ülkesinin halk ayaklanması ile değil de Sovyet ordusu tarafından kurtarılmasını amaçlayan komünist parti lideri Gottwald'ın Çekoslovakya'sında da çıkar ortaya. Savaşın son yıllarında komünist partinin ülke içindeki kanadının örgütlediği yerel toplulukları kapsayan Ulusal Komiteler ile fabrika komitelerinin öncülük ettiği 5 Mayıs 1945 Prag ayaklanması ile 1944'deki Slovak ayaklanmasının kaderi de aynı olur. Prag ayaklanması sırasında Amerikan ordusu kentin iki saat uzağında, Pilsen'dedir ve General Antonov, Eisenhover'e bir telgraf çekerek, Amerikalıların 1945 Yalta konferansında kararlaştırılan sınırı geçmemesi gerektiğini bildirir. Bunun üzerine Eisenhower de General Patton'u durdurarak, Prag halkının kendi

19. Bu konuda Donath, 1981, s. 225 1945
20. Donath, 1981, s. 225 1945
21. Aktaran, Harman, 1983 s. 26
22. Bu konuda bknz. Harman 1983, s. 26-27, Seton Watson 110-118, Ainsztein 1979, s. 175-79. Ainsztein 1944 yılında Varşova'nın nüfusunun 900.000 Polonyalı ile 7000 Museviden oluştuğunu belirtiyor. 1940'da 400.000 olan bu Yahudi nüfusu, 1943'te 56.000 inmiş ve bu yıldaki Getto ayaklanmasından sonra bunların 9000'i ölürken, 40.000'i de kamplara gönderilmiştir. s. 177

kaderiyle başbaşa kalmasını sağlar.[23]

Benzer devrimci yükselişler Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'da da çıkar ortaya ve buralarda da komünist yöneticiler, muhtemelen Almanlardan yararlanamadıkları için, eski düzenin "ilerici temsilcileriyle" birlikte tabandan gelen bu halk hareketlerini bastırırlar. Bulgaristan'da Batı Trakya ve Makedonya'da askeri konseylerin kurulup, subayların rütbelerinin sökülmesi, kızıl bayrakların dikilip, askeri selamlamanın kaldırılması üzerine, akli selim sahibi Molotov şunları söyler; "Eğer bazı komünistler bu tavırlarını sürdürürlerse, onları makul davranmaya yönelteceğiz. Bulgaristan'da varolan düzen ve hükümet kalacaktır. Hükümet darbesinden önceki dönemin tüm değerli subayları görevlerinde kalmalıdır. Değişik nedenlerle görevlerinden uzaklaştırılan tüm subaylar görevlerine iade edilmelidirler."[24] Aynı dönemde koalisyon hükümetinin komünist içişleri bakanı Yukov "bu hükümetin Bulgaristan'da komünist bir rejim kurmaya hiçbir şekilde niyeti yoktur" derken, Dimitrov "önümüzdeki görev ne sosyalizmin gerçekleşmesi ne de sovyet sisteminin devreye sokulmasıdır. Görevimiz demokratik ve parlamenter bir sistemin korunmasıdır"[25] der.

1944-45 yıllarında Macaristan'da eski rejimin tüm kurumlarıyla birlikte yitip, gitmesinin ardından yalnızca işçi sınıfı ile topraksız köylüleri değil, küçük emlak sahiplerini, özellikle de küçük toprak sahiplerini kapsayan bir dizi konsey ve sovyet ortaya çıkmış ve bunlar doğrudan demokrasiye yönelik bir dizi dönüşümü üstlenecek güçte gözükmüşlerdir. Bu konseyler de tabandan geldiği ve kendiliğinden olduğu gerekçesiyle bastırılırken, bu gelişmeleri yansıtıp, yaşatması olanaksız olan temsili parlamenter demokrasilerle yetinilmiştir.[26]

5. Bu ülkelerin komünist partileri savaş öncesi ve/veya savaş sırasında büyük baskılarla karşı karşıya kalmış ve üyelerinin büyük bölümü ya SSCB'ye sürgüne gitmiş, ya da savaş öncesi ve/veya savaş yıllarını hapiste geçirmiştir. Dolayısıyla, Çekoslovakya Komünist Partisi hariç, bu partiler önemli bir kitle tabanına sahip olmazken, üyelerinden ya sürgündeki tasfiyelerden,[27] ya da hapis ve toplama kamplarından sağ kurtulanlar da toplumsal pratikten koparak, toplumsal sorunlara yabancılaşmışlardır.

Önderlikleri Stalin'in çizgisini benimsemeye göre belirlenen bu partilerden 1941 yılında yeniden kurulan Polonya Komünist Partisinin üye sayısı 1942'de 4000 iken, Romanya Komünist Partisinin 1944'de üye sayısı 1000 kadardır. Macaristan'da savaş sırasında partinin sözü bile edilmezken,[28] partinin 1945'de neredeyse tümü orta sınıf

23. Bknz. Pelikan 1972, s. 8. Çekoslovakya'da olduğu kadar vahim olmasa da, benzer bir durum Romanya'da yaşanmış ve partinin Moskova kanadı ve bu kanadın başını çeken Anna Pauker, yerel komünistlerin 1944 yılında Almanlara karşı bir hükümet darbesi yapmak yolundaki fikirlerine karşı çıkarak, ülkenin Sovyetler tarafından işgalinin komünizmin inşası yolunda daha gerçekçi olduğunu düşünmüştür. Bknz. Ionescu, 1965 s. 22

24. Aktaran Harman, 1983 s. 23

25. Aktaran Harman, 1983 s. 24.

26. Bknz Donath 1981 s. 223-226.

27. Örneğin Macaristan Komünist Partisi lideri Bela Kun Moskova'da 1939 yılında katledilmiş ve itibarı 1956'da iade edilmiştir. Polonya Komünist Partisinin de akibeti aynı olmuş ve parti 1938'de Kominform tarafından kapatılırken, merkez komitesinin 12 üyesi katledilmiştir. Bu konuda bknz. Harman, s. 21, Seton Watson 1962 s. 38.

28. Partinin savaş öncesi ve sırasındaki zayıf etkinlikleri ile ilgili olarak bknz. Nemes vd. 1972, s. 50-52.

kökenli profesyonel devrimcilerden oluşan 2.500 üyesi vardır ve 1945 seçimlerinde aldığı oy oranı % 17 dir.[29] Buna karşılık üye sayısı 1945'te 27.000 olan ve bölgenin en güçlü kitle partisi olan Çekoslovak Komünist Partisinin aldığı oy 1945 yılında % 38 oranındadır. Görece güçlü bir parti de Bulgaristan Komünist Partisidir ve illegaliteye dayalı bir kadro partisi olmasına karşın önemli bir kitle desteğine sahiptir.[30]

6. Bu partilerin diğer bir ortak özelliği de Sovyetlere göç etmiş ve savaşı orada geçirmiş Moskova yanlısı üyelerle,[31] ülkede kalabilmiş ve ülkenin çıkarlarına ve özgüllüklerine uygun bir sosyalizmden yana olan üyeler arasındaki görüş ayrılığıdır. İlk grupta yer alanlar ülkelerinin Sovyetler tarafından kurtarılmasını amaçlayıp, Sovyet tipi sosyalizme gözü kapalı destek verip, SBKP'nin diğer partilerden üstün olması gerektiğini düşünürlerken, ikinci grupta kalanlar ülkelerinin kurtuluşunda ve sosyalizmin kuruluşunda ulusal varlığın önkoşul olduğuna inanmış ve partiler arasında eşitlikçi

29. Üye sayısı ile ilgili olarak bknz. Gati 1988, s. 12. Harman 1945 yılında partinin 12.000 üyesi olduğunu iddia ettiğini belirtiyor. Bknz. Harman 1983, s. 20-23. Burada Macaristan Komünist Partisi ile ilgili bir paragraf açmak istiyorum. 1919'da, I. Dünya savaşında esir düşen Avusturya-Macaristan imparatorluğu askerlerinden oluşan ve Bela Kun tarafından kurulan bu parti, sovyet cumhuriyeti yenildikten sonra gelen 25 yıllık baskı döneminde pek bir varlık gösterememiştir. İllegal bir örgüt olarak kalan parti, 1924'de rejimdeki gevşemeyle birlikte Istvan Vaj yönetiminde sosyal demokrat görünümlü Sosyalist İşçi Partisi olarak örgütlenmiş ve düzenlediği bir dizi gösteri ve grevin ardından kapatılmıştır. Bu dönemden sonra parti küçük hücreler halinde örgütlenirken, 1925'te örgütü toparlamak üzere SSCB'den gelen Rakosi'de dahil komünistler tutuklanınca, iyice zayıflamıştır.
1930'larda faşizme karşı tek güç olarak Sovyetleri gören öğrenciler Budapeşte ve Debrecen Üniversitelerinde örgütlenmişlerdir. Bu öğrencilerin arasında, daha sonra İspanya iç savaşına katılan ve partinin savaş sırasında önderliğini üstlenen Laszlo Rajk'da vardır. 1942'de partinin liderleri Rosza ve Schohherz tutuklanıp, idam edilince Rajk partinin önderliğinin üstlenirken, Kadar'da Rosza'nın yerini almıştır. 1944 yılına kadar Rajk ve Kadar, biri hapse girdiğinde diğeri görevi üstlenerek, partiyi yönetmişlerdir. Sovyetlerin savaşa girmesiyle birlikte Kadar yönetimindeki parti antikapitalist ve devrimci politikayı keserek, demokratik muhalefet partileri ile Nazilere karşı bir program gerçekleştirebilmek için 1943'de kendini feshedip, Barış Partisine dönüşmüştür. 1944'de Debrecen'de kurulan demokratik koalisyonun nüvesini oluşturan muhalefet içinde komünistlerin, arkalarındaki Sovyet desteğinden ötürü önemli bir yeri vardır ve halk arasındaki saygınlıkları artar. 1944 yılında Moskova'dan gelen kanat parti içinde yönetimi ele alır ve iktidarı yerel komünistlerle paylaşmaya niyeti olmadığını koyar ortaya. Partinin bu yerel ve Moskova kanatları arasındaki çelişki, daha sonra köylü kökenli olup, halkla yakın ilişkiler kuran ve bu yüzden de popüler olan yerel kanadın, kentsoylu kökenden gelen ve halkla ilişkisiz olan Moskova kanadı tarafından tasfiyesiyle sonuçlanacak ve Sovyetlerin Almanlarla saldırmazlık paktı imzalamasından sonra Rusların 1849'da aldıkları Macar bayraklarıyla 1940 da değiştirilen Rakosi partinin başına geçecektir. Bknz. Shawcross, 1974 s. 28-35 ve Seton Watson 1962, s. 39, s. 100-102

30. Bu konuda bknz. Ionescu, 1965 s. 19-22, Jones 1976 s. 73, Harman, 1983 s. 20-23 Savaşın sonucunda ülkelerin sınırları değişince, ulusal ve etnik gruplar da göç etmiş ve bunun sonucunda da göç eden tüm Macar komünistleri Romanya Komünist Partisine girerken, Alman Komünist Partisine mensup gruplarda Polonya ve Çekoslovakya Komünist Partilerine katılmışlardır. Bknz. Ionescu 1965, s. 21.

31. Örneğin Macaristan Komünist Partisi üyeleri savaşı Moskova'da, Gorki sokağındaki Hotel Lüks'de geçirip, Macaristan kurulduktan sonra ülkeye dönüp, iktidarı alırlarken, partinin savaş sırasında önderliğini üstlenen Laszlo Rajk ve eşi Münih'te Alman toplama kamplarındaki "tatillerini" bitirip, dönmemişlerdir henüz. Bu konuda bknz. Shawcross, 1974 s. 51-52.

ilişkilerden yana olmuşlardır. Bu çelişki Yugoslavya'nın kopuşuna neden olurken, diğer partiler içinde de yerel özgüllükleri ve ulusal bağımsızlığı hedef alan kanatların 1949'dan sonra tasfiyelerine, yani öldürülmelerine veya hapsedilmelerine yol açmıştır.

Bu tasfiyelerde PKP genel sekreteri Gomulka, başbakan yardımcısı Kliszko, Spychalski ve dört bakan, Bulgaristan'da 30 yıllık parti üyesi Kustov ile 16 komünist bakandan onu, Macaristan'da partinin savaş sırasındaki önderi, eski içişleri ve dönemin dışişleri bakanı Laszlo Rajk ile savaş döneminin diğer önderi Janos Kadar, Çekoslavakya'da Parti genel sekreteri Slansky ile 10 bakan "temizlenmiş", PKP'den 30.000, BKP'den 92.500 ve ÇKP'den 100.000 üye atılırken, ÇKP'nin 1.000.000 üyesi aday üyeliğe indirilmiştir. Böylece Nazilere karşı direnişin önderleri, Alman toplama kamplarının esirleri "faşist casuslar", "emperyalizmin ajanları" ve "karşı devrimin adamları" oldukları gerekçesiyle 'ayıklanırken' ve örneğin ÇKP'de savaş öncesi kadrolardan yalnızca % 1.5'u partide kalırken, Moskova yanlıları tam anlamıyla hakim olmuşlardır.[32]

7. Bu partilerin üçüncü ortak özelliği ise bu partilerin savaş sonrası dönemde üyelerinin sayısını, tüm toplumsal yaşamı kitle desteği ile denetim altında tutmak için, her ne pahasına olursa olsun, arttırmalarıdır. Bu partilerden PKP üye sayısını 1945 Ocağından Nisanına kadar 30.000'den 300.000'e, ÇKP Mayıs 1945'ten 1946 başına kadar 27.000'den 1.160.000'e, RKP ise 1944 ortasından, Ekim 1945'e kadar 1.000'den 800.000'e çıkarmıştır. Bu artışı yaratmada parti üyelerine verilen öncelikler ve terfilerden ötürü kariyerizm ve oportünizm önemli etkenler haline gelirken, üyelerden beklenen tek şey yukarıdan gelen emirlere itaat etmek olmuştur. Bu koşulu sağlayarak üye olanlar arasında savaş öncesi faşist partilere destek veren aydınlar, Romanya'da faşist Demir Muhafızların tümü ve Macaristan'da siyasal geçmişlerini "gözden geçiren" faşist gizli polisler de vardır.[33]

8. Bu ülkelerin tümünde sosyalizm ile hiçbir şekilde bağdaşmayacak sovenist hareketler olmuştur. Bunun en çarpıcı örneği, Çekoslovakya'nın Sudeten adı verilen bölgesinde yedi asırdır yaşayan üç milyona yakın Alman'a (ve Macara) yapılan baskılardır. 1930'da % 61'i proleter olan ve Sosyal Demokrat ve Komünist Partileri destekleyip, komünist sendikalarda oranı Çek ve Slovaklardan çok daha fazla olan bu Alman (ve Macarlar) 1930 bunalımı sonucunda Çekoslovakya'nın geri kalanına kıyasla iki kat işsizlikle karşı

---

32. Bknz Harman 1983 s. 50-55. Seton Watson Macaristan'da bir kısmı adaylığa indirilmek kaydıyla parti üyelerinin % 17 sinin atıldığını belirtirken, ÇKP'den atılan üye sayısını 107.133 ve adaylığa indirilen üye sayısını 522.685 olarak veriyor. Bknz. Seton Watson 1962, s. 311-312.

33. Üye sayıları ile ilgili olarak bknz. Harman 1983, s. 33. Romanya ve Macaristan ile ilgili olarak bknz.Harman 1983 s. 25 ve Shawcross 1974 s. 55. CKP'nin 1946'da 1.160.000 olan üye sayısı Mayıs 1949'da 2.130.000 a ulaşmıştır. Bknz. Seton Watson 1962, s. 312 Seton Watson'a göre pekçok sanayi işçisi komünist partiyi kendi partileri olarak görürken, komünist partilere katılması şaşırtıcı olan üç kategoriden söz ediyor. Bunların ilki Almanlar ya da faşistlerle bir şekilde işbirliğine girmiş olduğu komünistler tarafından bilinen görevliler ve profesyonellerden oluşurken, ikincisi "faşist demogoji ile yanlış yönlendirilmiş" sıradan faşistlerden oluşur. Seton Watson Macar Ok Hacı ile Romen Demir muhafızlardan pek çok kişinin komünist partilere katıldığını belirtirken, üçüncü kategoriye girenlere komünistlerle geçici ve edimsel olarak birbirlerine yararlı olan önemli görevlerdeki bürokratları katıyor. Bknz. Seton Watson 1962 s. 308-309

karşıya kalmış ve işsizlikle faşizm arasındaki tercihlerini, yükselen Alman milliyetçiliği temelinde ikincisi lehinde kullanarak, Sudeten bölgesinde faşist partiye % 63 oranında oy vermişlerdir. Aynı seçimde Sosyal Demokratlara 300.000, komünistlere 120.000 oy veren ve 40.000'i Alman toplama kamplarında kalıp, yarısı olan ve Almanların faşizme verdikleri desteği Komintern'in resmi organı şöyle yorumlamıştır; "bu zaferin sorumlusu, Alman bölgelerinde Çek bujuvazisinin korkunç bir açlık ve sefaletle, ulusal baskıya yol açan politikalarıdır."[34]

Savaştan sonra günah keçisi olarak görülen Almanlara (ve Macarlara) karşı,aşırı şoven kampanyalar başlatılmış ve Almanlara Musevilere Alman işgali sırasında verilene eşit miktarda yiyecek verilirken, kollarına beyaz kolluklar takmak zorunda bırakılmışlar ve kamu ulaşım araçlarından yararlanma hakkından mahrum edilmişlerdir. Alman okulları kapatılırken, zorunlu çalışma kampı uygulamaları başlatılmış ve Almanların tüm taşınır/taşınmaz mallarına el konmuştur. Almanların zorunlu nüfus transferine tabii tutulmaları ile proleteryanın yarısı gidince, Çek ve çoğunluğu Nazi yanlısı Tisa rejimiyle işbirliği yapmış Slovaklara terfi imkanı yaratılmış, fabrikalarda bunlar vasıflı işçiler haline gelirken, Almanların evleri, eşyaları ve diğer mülkleri de bunların kullanımına geçmiştir. Almanlara karşı benzer bir uygulama Polonya'nın savaştan sonra Almanya'dan aldığı topraklarda gerçekleşmiş ve parti Polonyalı göçmenlere iş, toprak ve mülk dağıtarak destek kazanmaya çalışmıştır.[35]

Almanların dışında Macarlar da Çekoslovakya ve Romanya'da baskılarla karşılaşırken, yükselen şövenizm dalgalarından Yahudiler de "nasiplerini" almışlardır. Yahudi aleyhtarı hareketler SSCB'den başlayarak, diğer ülkelere yayılmış ve öncülüğünü de Ağustos 1946'da yaptığı konuşmasıyla Yahudileri "köksüz kozmopolitler" olarak niteleyen Zhadanov yapmıştır. Bu kampanyanın ardından Yahudiler parti ve devlet kurumlarından atılırken, diplomatik ve güvenlikle ilgili hizmetlere, savunma sanayilerine ve önemli bilim dallarına adam yetiştiren kuruluşlarla, askeri akademilere ve parti okullarına kabul edilmezlerken, pek çok Yahudi aydın da tutuklanmıştır.[36]

Sovyetlerde siyasal ve askeri önderleri yanlış teşhis koyarak ölmelerine neden oldukları gerekçesiyle Musevi doktorların tutuklanması ve ABD emperyalizmi hesabına çalıştıklarını itiraf etmeleri üzerine zirveye çıkan bu anti-semitist hareketler, diğer ülkelerde de görülmüş ve siyasal rakipleri devre dışı bırakmak için bir araç haline gelmiştir. Romanya'da Yahudi parti önderleri Anna Pauker ve Vasili Lunaya tasfiye edilir ve bundan yararlanan Giorgiev Dej hem parti başkanı, hem de başbakan olurken, Polonya'da politbüronun Yahudi üyeleri Berna ve Zambrozski kendilerinden daha düşük düzeydeki devlet adamları ve bürokratları tasfiye ederek kendilerini korumuşlardır. Doğu

---

34. Aktaran, 1983 s. 34.

35. 32. Harman 1983 s. 37. Polonya sınırı içinde kalan bölgelerden 8 milyon, Çekoslovakya sınırı içinde kalan bölgelerden ise 3 milyon Alman sürülmüştür. Bu konuda bknz. Seton Watson 1962 s. 360-362.

36. Bu konuda bknz, Aunsztein 1972, s. 264 Ebon 1983 s. 58-59 ve Medvedev 1984 s. 131-133 SSCB'de Yahudi aleyhtarı kampanyalar Malenkov liderliği altında güç kazanmıştır. Bu konuda Malenkov öyle ileri gitmiştir ki, Stalin'in kızı Svetlene Alliluyeva'nın Yahudi eşinden boşandığını duyunca, kendi kızına Yahudi eşini boşaması için ısrar etmiştir. Bu dönemde tutuklananlar arasında Stalin'in ölümünden sonra şerefli bir komünist olarak Beria tarafından Molotov'a doğum günü hediyesi olarak serbest bırakılan Molotov'un eşi Polina da vardır. Bknz. Medvedev, 1983, s. 102-103 ve 148-149

Almanya'da ise Ulbricht SSCB'de Stalin'in ölümünden sonraki dönemde Beria, Molotov, Kruşev ve Malenkov'dan oluşan dörtlü yönetimin iç çatışmalarından etkilenerek, rakipleri Paul Merkcz ile Franz Dchlen'i mahkemeye vererek, kurtulmayı denemiştir.[37]

Macaristan'da kendisi Yahudi olan Rakosi'nin ve onunla birlikte partiyi yöneten Gero, Revai ve Farkas'ın başı derttedir ve Beria Rakosi için şunları söyleyebilir; "biz Macaristan'da kendi yöneticilerinden ayrı olarak, Türk sultanların, Avusturyalı imparatorların, Tatar hanlarının ve Polonyalı prenslerin olduğunu biliyoruz. Ama bildiğimiz kadarıyla Macaristan'ın Yahudi bir kralı olmamıştır. şimdi açık olan bu duruma geldiğimizdir. Bundan emin olabilirsiniz ki, biz buna izin vermeyeceğiz."[38] Ama en vahimi Çekoslovakya'dadır ve parti genel sekreteri Slansky ile birlikte mahkemeye çıkan 14 kişiden 11'i Yahudidir. Davayı örgütleyenler de bunun bir tesadüf olmadığını ve Yahudilerin doğuştan karakter ve eğitim itibariyle Amerikan istihbaratının adamı haline geldiğini göstermeye çalışırlar.[39]

9. 1945 yılında Sovyet ordusunun Doğu Avrupa'nın tek hakimi olmasıyla birlikte eski hakim sınıfların tüm güç ve otoritelerini yitirdikleri bölgede tabandan gelen istekler doğrultusunda sosyalist bir siyasal, iktisadi ve idari dönüşümü gerçekleştirmek yolunda önemli adımlar atmak, ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan geniş çaplı kollektifleştirmelere gitmek mümkünken, "halk demokrasileri" adı verilen yeni bir yönetim biçimi empoze edilmiştir. Anti-faşist ve demokrasi yanlısı partileri koalisyon hükümetleri çerçevesinde biraraya getiren bu halk demokrasileri, her ülkede - bu ülkelerin siyasal, iktisadi ve kültürel özgüllüklerini olduğu kadar komünist partilerin gücünü de hiç gözetmeden - tamamen aynı biçimde uygulanmıştır. Harman'ın ifadesiyle, Marx ve Lenin'in sözünü ettikleri devrimi yapmak yerine, "tabandan gelen bağımsız hareketleri bastırıp, burjuva müttefiklerine hizmet için onlarla işbirliği"[40] esasına dayanmıştır bu halk demokrasileri.

10. Bu halk demokrasilerinin iki temel özelliği olmuştur. Önce komünist partiler güçleri ne olursa olsun, hükümetlere az sayıda ama kendilerine ezici siyasal denetim sağlayacak içişleri ve savunma gibi bakanlıkları üstlenmişler ve bu bakanlıkların kadrolarını parti üyeleriyle doldurmuşlardır. Bu politika Rakosi tarafından çok açık bir biçimde ifade edilmiştir; "ilk dakikadan itibaren denetimi üzerinde partimiz tarafından hak iddia edilen bir görev vardı. Bu görev partinin, koalisyondaki partilerin güçlerine göre görev dağılımını düşünmediği bir görevdi. Bu devlet güvenlik otoritesiydi ve biz bu örgütü ilk kuruluş gününden itibaren elimizde tuttuk."[41]

İkinci ortak özellik de dış dünya ve savaş sonrasında bölge ülkelerinde uyanan

37. Fejto 1974, s. 19-24.
38. Aktaran, Kecskemeti, 1961 s. 43.
39. Bknz Fejto 1974 s. 18 ve Seton Watson 1962 373-375 Pelikan'a göre bu tutuklama ve onu izleyen idam SSCB'nin ortadoğu politikasının değişmesinin sonucudur. İsrail'in kuruluşunu destekleyen ama İngiliz ve Amerikalılara kaptırınca, Araplara dönen SSCB, Araplara içtenliğini kanıtlayabilmek için İsrail'e silah satan ve subaylarını eğiten Çekoslovakya'nın sorumlu adamlarını cezalandırma yoluna gitmiştir. Bknz Pelikan 1972 s. 13
40. Harman 1983, s. 270.
41. Aktaran Harman, 1983 s. 27-28.

bağımsızlık tutkularının giderilmesine yönelik olarak, ulusal egemenlik üzerindeki vurguyla ilgiliydi. Bu iki özelliği bir araya getiren bir halk demokrasisini Bulgaristan için Dimitrov şöyle tanımlıyor; "Bulgaristan bir Sovyet cumhuriyeti olmayacaktır. Bulgaristan önderlik görevinin halkın ezici çoğunluğu tarafından üstlenildiği bir halk cumhuriyeti olacaktır. Bulgaristan emekle sağlanan özel mülkiyetin devlet otoritesiyle korunacağı ama emeğiyle geçinen insanları açlık ve sefalete itecek kar sağlayacak büyük kapitalist özel mülkiyete izin verilmeyecek bir halk cumhuriyeti olacaktır. Bulgaristan ulusal ve devlet egemenliğine sahip hür ve bağımsız bir devlet olacaktır."[42]

11. Sosyalist devrimlerin teşvik edilmesi yerine halk cumhuriyetleri ile yetinilmesinin bir dizi stratejik nedeni vardır. Öncelikle savaş sonunda batıda kamuoyu baskısıyla asker sayısının azaltılması ve silahsızlanmaya gidilmesi kaçınılmazdı. Ayrıca savaş bittiği için müttefiklerin aralarında savaş sırasındaki kadar sıkı bir işbirliği yapmaları için gerek de yoktu. Öte yandan Sovyetlerin de yitirdikleri asker ve silahlarla, Amerikalılara göre güçsüz olan ordularını uzun bir süre daha korumalarına ve aynı ölçüde silahlanma harcaması yapmalarına da olanak yoktu. Amerikan ve İngiliz askerlerinin Avrupa'dan çekilmekte olduğu bir sırada halk devrimlerinin yapılması, Stalin'in batılı müttefikleriyle arasını bozabilir ve göze alamayacağı çatışmalara sürükleyebilirdi. Bu yüzden de antifaşist partiler arasında yapılan seçim sonucunda kurulan koalisyon hükümetleri ile tekil ülkelerin "gözetilen ulusal egemenliği", hem batılı müttefiklerle komünistlerin arasını bozmaz, hem de komünistler hükümetlerde kilit noktaları tuttukları için, Rakosi'nin salam taktikleri adını verdikleri taktiklerle[43] koalisyon ortaklarının zararına kendi durumlarını zaman içinde güçlendirmelerini sağlayabilirdi. Stalin bu amacı İtalya ve Fransa için de güdüyordu ve bu ülkelerde de koalisyon hükümetleri içinde yer alan komünist partiler ülkelerindeki radikal değişiklikleri engellemek için önemli bir rol oynuyorlardı.[44]

Halk cumhuriyetlerinin kurulmasındaki ikinci neden bu dönemde Stalin'in çıkarlarının ideolojik olmasından çok stratejik ve ekonomik olmasından kaynaklanıyordu. Deutscher'in dediği gibi Stalin "Rus etki alanının sorunlarına Rusya'nın milliyetçi istek

---

42. Aktaran Ionescu, 1965 s. 26. Aynı Dimitrov 1948'de "Sovyet rejimi popüler demokratik rejim aynı hükümet sisteminin kır ve kent işçilerine dayanan iki farklı biçimidir. Her ikisi de proleterya diktatörlüğüne dayanır. Sovyet deneyimi diğer halk demokrasisi ülkelerinde olduğu gibi, ülkemizde de sosyalizmi inşa etmenin tek ve en iyi yoludur"derken, halk demokrasisini Sovyet biçimi olmayan proletarya diktatörlüğü olarak niteleyen Rakosi, Sovyetlerin iç savaştan kaynaklanan bir hükümet biçimi olduğunu ama Doğu Avrupa'da yalnızca Alman ordusunu yenmekle kalmayıp eski siyasal yapıyı parçalayan ve eski hakim sınıfların gücünü kırarak ilerleyen Sovyet ordusunun Doğu Avrupa ülkelerini iç savaştan kurtardığını belirtiyor. Bknz Seton Watson 1962, s. 167-168.

43. Rakosi pahalı bir yiyecek olan salamın bir kerede yenmeyip, kullanılacağı zaman dilim dilim kesildiğini belirterek, salam taktiklerini "düşmanların üzerinde durduğu zemini onlar düşene kadar parça parça oymak" olarak ifade ediyor. Bknz. Shawcross, s. 54, Ebon 1983 s. 65.

44. Bu konuda bknz. Harman, s. 17, Kecskemeti, s. 9-10, Ionescu s. 16-19. İtalya 1943 ortasından itibaren hiç halk desteğine sahip olmayan ve faşist konseyin Mussolini'nin yerine atadığı Bodiglio tarafından yönetilirken, 1944'te Moskova'dan İtalya'ya giden ve daha sonra sovyet tipi kalkınmaya karşı çıkıp, çok merkezlilik kuramını geliştiren Togliatti şunları söylüyordu: "Neo-faşist rejim ve Cuhrchill yeni müttefikler buldu: Sovyetler Birliği ve İtalyan Komünist Partisi" (aktaran, Harman, s. 17.)

ve taleplerini tatmin etmeyi amaçlayan ve bu ülkelere komünist bir devrim şansını ortadan kaldıran bir tarzda yaklaşıyordu."[45] Bu bölgede sosyalist devrimlerin yapılması yukarıda sözü edilen tazminatları, bu mallar devrimi izleyen kollektifleştirme ile halkın malı olacağı için, almayı olanaksız kılacaktı. Sovyetlerin bu ülkelerle "eşitlik içinde ticaret yapıp," ortak şirketler kurmaları ve Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da olduğu gibi, Almanların yerel halktan çalıp, sahiplendiği sermayenin tümüne el koymaları da böyle bir durumda mümkün olmayacaktı.

Dolayısıyla Sovyetler kendi yöneticileri ve uzmanlarının yanısıra, ordularıyla SSCB'nin yeniden inşasını sağlamak üzere bu ülkelerdeki iktisadi gelişme çabalarını denetler ve yönlendirirken, komünist partilerin ulusal ya da ideolojik istemlerini dikkate almıyorlardı. Bu yüzden de, Ionescu'nun ifadesiyle, "olağan koşullar altında komünistlerin büyük bir ısrarla ilk talep edecekleri hareket olan sanayilerin kollektifleştirilmesine bile, Sovyet hükümetinin SSCB'ye malların teslimini geciktireceği kaygısıyla, karşı çıkılmıştır. Bunun yanısıra, bu ülkelerin ekonomilerini Rusya tarafından kurulan (Sovyet - Macar, Sovyet - Bulgar vb.) karma şirketlere açmaları için baskı yapılmıştır."[46] Böylece SSCB her ülkedeki temel üretim dallarının üretiminin yarısından pay sahibi olarak yararlanmıştır.[47]

12. Sovyetlerin bölge ülkeleriyle yaptıkları ticaret ve kurdukları karma şirketler sosyalist ticari ahlakın (eğer böyle bir şey varsa ya da olması gerekiyorsa) iyi örneklerini oluşturur. Örneğin 1948 öncesinde Yugoslavya'da kurulan bu karma şirketlerden taşıma alanında hizmet veren Juspad ve Justa'da Ruslar sermayenin yarısın koyacaklarını taahhüt ettikleri halde, Yugoslavlar % 76, Ruslar ise % 10 katmışlardır. Muhtemelen taşıma sektöründeki emeğin üretken olmadığını düşünen Ruslar hizmetin % 60'ından yararlanıp, km./ton başına 0.19 Dinar öderlerken, Yugoslavlar % 40'ından yararlanıp, km./ton başına 0.40 Dinar ödemişlerdir.[48]

Bu ülkeler arasında ticarette ibret vericidir. Halk cumhuriyetlerinin kendi aralarında değil ama yalnızca SSCB ile yaptıkları ile sınırlı kalan bu ticaretle, Sovyetler Polonya'dan aldıkları 65 milyon ton kömüre yalnızca taşıma masrafının biraz üzerinde bir fiyat ödemişlerdir. Yugoslovya'dan aldıkları molibdenin tonuna Ruslar 45.000 dinar öderlerken, Yugoslavların bin ton mobildeni üretmek için harcadıkları para 500.000 Dinardır.[49]

---

45. Aktaran Ionescu, 1965 s. 19.
46. Ionescu, 1965 s. 26-27.
47. Bknz. Harman, s. 44. Benzer şirketler Romanya ve Macaristan'da da kurulmuş ve bunlara Sovyetlerin katkısı sözkonusu olan üretim sektöründe eski Alman servetleri ile sınırlı kalırken, Macaristan ve Romanya'nın katkısı aynı sektörlere yeni kaynaklar aktarmak biçiminde olmuştur. Bu gruba giren şirketler hava ve nehir ulaşımında tekeller oluştururken, Macaristan'ın boksiti ile Romanya petrollerinin ve kerestesinin büyük bir bölümünü denetim altına almışlardır. Benzer bir yöntem Almanya'nın müttefiki olmayan ülkelerde de izlenmiş ve örneğin Çekoslavakya'da Jachymov uranyum madenlerinde olduğu gibi, önemli kaynaklar denetim altında tutulmuşlardır. Bu konuda bknz. Seton Watson 1962 s. 262
48. Bknz. Harman 1983, s. 47.
49. Bknz. Harman, s. 45. Ticaret ile ayrıntılı bilgi için bknz Seton Watson 1962 s. 256-264. Temel mallar için 'özel fiyatlı' büyük ticari andlaşmalar yapıldığını belirten Ionescu, Polonya kömürü için andlaşmanın baskı altında imzalandığını ifade ediyor. Bknz Ionescu 1965, s. 19. Bu baskı

13. Bu halk demokrasileriyle ilgili olarak dikkati çeken bir nokta da yönetimde yer alan "anti-faşistler" ile ilgilidir.

Bulgaristan'da 1944-46 yılları arasında koalisyon hükümetinin başı, binlerce işçi ve köylünün öldürüldüğü 1923 yarı-faşist darbesiyle, komünist ve sosyalistlerin korkunç şekilde katledilmeleri ve sendikaların kapanmasına yol açan 1934 askeri darbesinin önderi General Kimon Giorgiev'dir. Romanya'da ise devlet başkanı yardımcısı, 1927'de Yahudilere karşı programlar düzenleyen, Hitler'in yükselmesinden sonra İngiliz komünist dergisi World News'un Ulusal Liberal Partinin sağcı, Hitler yanlısı kanadına bağlı olduğunu belirttiği Tatarescu'dur. Kültür Bakanı açık bir Hitler hayranı iken, bir başka bakan, Papaz Burducea, faşist Demir Muhafızlar örgütünün üyesidir. Genelkurmay Başkan yardımcısı Romen kuvvetlerini Stalingrad savaşında Ruslara karşı yöneten Cambrea olurken, gizli polis şefi de eski aktif faşist yüzbaşı Popescue-Argetoia'dır.[50]

Çekoslavakya'da devlet başkanı burjuva demokrati Benes'tir ve komünist parti genel sekreteri ise, Sovyetler Nazilerle saldırmazlık paktı imzaladıklarında Çekoslovayya'yı işgal eden Alman askerlerinin aslında uniformaları içindeki proleterler olduklarını, dolayısıyla hiçbir şekilde sınıf düşmanı olmadıklarını, asıl düşmanın Benes'in başını çektiği Çek burjuvazisi ve Amerikan ve İngiliz plutokratları olduğunu söyleyen Gottwald'dir.[51]

14. Bölgede kurulan halk cumhuriyetlerinin izledikleri gelişme çizgisi de aynı olmuştur. 1945-48 yılları arasında geçiş dönemi yaşanırken, 1948'e kadar diğer partiler tasfiye edilmiş ve bundan sonra yapılan seçimlere komünist partiler tek liste ile girmişlerdir.

Bu gelişme kabaca üç aşamalı bir çizgiyi izlemiştir. İlk aşamada ideolojileri, toplumsal tabanları, uzun dönemli programları farklı, kendi parti örgütlerine sahip partileri, kısa dönemli ortak bir program çerçevesinde biraraya gelerek, gerçek bir koalisyon kurmuşlardır. İkinci aşamada komünist olmayan partiler koalisyonda kendi seçtikleri değil, komünistlerin seçtikleri temsilcilerle yer alırlarken, köylü ve burjuva partileri yapılması giderek zorlaşan muhalefete itilmişlerdir. Üçüncü aşamada ise komünistlerle sosyal demokratlar bir cephe kurarlarken, diğer partiler kapatılmış ve bu partilerin önde gelen isimleriyle komünist parti içindeki kliklerin temsilcileri emperyalizm ajanı suçlamasıyla cezalandırılmışlardır.

1949'dan sonra iktisadi, siyasal, idari ve kültürel alanlarda bu ülkeler tam anlamıyla Sovyeteleri taklit eder hale gelmişler ve 1949'dan sonra başlayan merkezi planlama ile sosyalizmin kuruluşu için tek doğru yol olarak kabul edilen, daha da önemlisi dayatılan sovyet tipi kalkınmaya geçilmiştir. Kaynakları ve işbölümüne dayalı kalkınma yerine sanayileşme fetişizminin etkisiyle kendi kendine yeterli ulusal ekonomiler kurma çabasına girişilmiştir. Böylece bu kalkınma süreci içinde bu ülkelerin ölçeklerinin

---

SSCB ile çok sıkı pazarlık yapan Bulgar ve Çekoslavak ticaret bakanlarının başını yerken, Sovyetlerin Polonya'ya dünya fiyatlarının altında malzeme sağladıkları gerçeği göz ardı ettirmez. Eylül 1956'da 1946-53 yılları arasında Polonya'nın SSCB'ye sağladığı kömürün tam değerinin karşılığı olarak, Polonya'nın eskiden aldığı kerdilerden doğan borçlarının silinmesi de, kömüre değerinin altında ödeme yapıldığının yönetim tarafından kabul edildiğinin ifadesidir. Bu konuda bknz. Nove 1982, s. 316 ve 351

50. Bknz. Harman, s. 28-29.

51. Pelikan 1972 s. 4.

kaldıramayacağı büyüklükte sanayi projelerine ağırlık verilirken, ayrılacak kaynak kalmadığından tüketim malları sektörü ihmal edilmiştir. Bu süreç içinde üretim artışlarının gerçekleşmesiyle birlikte bir miktar fetişizmi tüm yönetici kadroları etkisi altına alırken, işçilere konan üretim normları giderek arttırılmış, buna karşılık hem reel ücretler düşmüş, hem de önemli ölçüde tüketim malları kıtlığı olmuştur.[52]

Bu ülkelerde ulusal gelirin yüzdesi olarak yatırım oranları Polonya için % 20, Çekoslovakya için % 16, Macaristan için % 9 ve Bulgaristan için % 7 iken, bu yatırımların sektörlere göre dağılımı 1947 yılında başlanan iki ya da üç yıllık kısa dönemli planlara göre % olarak aşağıdaki tablodaki gibidir:

	Sanayi ve Madencilik	Ulaşım	İnşaat ve Kamu Hizmetleri	Tarım	Hafif Sanayi
Çekoslavakya	36	22	35	7	—
Polonya	39	24	18	13	—
Macaristan	32	27	22	9	—
Bulgaristan	45	15	28	6	—
Romanya	36.8	—	—	9.4	10.4

Çekoslavakya ve Bulgaristan'da 1949, Macaristan ve Polonya'da 1950 ve Romanya'da 1951 yılında başlanan orta vadeli planlarda yatırımların % olarak sektörlere göre öngörülen dağılımı aşağıdaki tablodaki gibidir:

	Sanayi ve Madencilik	Ulaşım	İnşaat ve Kamu Hizmetleri	Tarım
Çekoslavakya	41	16	33	8
Macaristan	52	12	16	13
Bulgaristan	40	24	11.5	17.5
Romanya	51	16	13	10

Kısa ve orta vadeli planlarda konulan hedefler aşılmış ve bu yüzden de planlarda revizyon gerekmiştir.[53]

---

52. Bknz. Harkan, s. 53-60. Seton Watson'a göre tüketim mallarının üretimi sermaye yapılanmasına feda edilmişti ve üretimdeki artış paralel bir yaşam standardı yükselişini beraberinde getirmiyordu. Tüm ülkelerde tüketici malları savaş öncesine kıyasla çok daha kıtken, işçiler ve yöneticiler maliyeti düşük standartlar olan sayılar üzerinde yoğunlaşan planlamacılar tarafından sürekli olarak zorlanıyorlardı. Seton Watson 1962 s. 245

53. Yatırımların Polonya ve Bulgaristan için % 6 sınını, Macaristan için % 10'unun nereye harcandığı hakkında kullandığım kaynaklarda bilgi bulunamazken, Romanya'da yatırımların % 43.2'sinin dağılımı belirsizdir. Bu sayılar için Bknz. Seton Watson 1962 s. 241-246. İlk tabloyu bu veriler doğrultusunda ben düzenledim. İkinci tablodaki veriler ve daha ayrıntılı bilgi için bknz. Seton Watson 1962 s. 247-255. Burada planlarla ilgili olarak yapılan revizyonlara bir örnek verebilmek için Macaristan ile ilgili verilere başvurmak istiyorum. 1950'de başlayan 5 yıllık planda toplam yatırım miktarı 51 milyar Forint olarak belirlenmişken, ki bu 1947-49 arasında uygulanan plandaki miktarın 5 katından fazladır, 1951 yazında yapılan revizyonla bu miktar 85 milyar Forinte çıkarılmıştır. Yapılan revizyonla üretim hedefleri kimyasal maddeler ve elektrik üretiminde üç katı-

Bu ülkelerde iddia edilen büyüme oranları ile reel gelir endeksleri şöyledir:

İddia Edilen Sanayi Büyüme (1937 = 100)

	1948	1950	1953	1955
Çekoslovakya	107	143	210	243
Doğu Almanya	—	111	117	210
Polonya	148	231	—	478

Bu ülkelerde 1949-53 arasında iddia edilen sınai üretim artışı Macaristan'da % 210, Polonya'da % 158, Çekoslavakya'da % 98, Doğu Almanya'da % 98 ve Bulgaristan'da % 120'dir.

Reel Gelirler Endeksi

	Savaş Öncesi	1950	1953	1955
Çekoslovakya	100	96	84	108
Doğu Almanya	100	46	89	109
Polonya	100	85	72	80

Aynı dönemle ilgili olarak Macaristan üzerine yapılan iki araştırmadan biri reel ücretlerin 1949-53 arasında % 10, diğeri ise % 20 düştüğünü belirtmektedir.

Bu ülkelerde 1953-54 yıllarında ekilebilir toprakların dağılımı da şöyledir ;

	Kollektifler	Devlet Çiftlikleri	Özel Çiftlikler
Çekoslovakya	33	10	57
Macaristan	18	12.5	69.5
Bulgaristan	60.5	2.2	37.3
Polonya	7.4	12.8	79.8
Romanya	12	8	80

Tarımda kollektifleştirmeler konusunda en hızlı hareket eden ülke olarak görülen Bulgaristan diğerleri tarafından örnek olarak alınırken, Macaristan'da 1954-55 yıllarında tarımda kollektifleştirmeye ağırlık verilmesi kararlaştırılmıştır.[54]

Bu dönemde tüketim malları kıtlığı yüzünden, tüketim mallarının fiyatlarının artması, buna karşın reel ücretlerin düşmesi halkın yoksulluğunu arttırırken, üretim normlarının da sürekli yükselmesi işçilerin duydukları hoşnutsuzluğu çoğaltmıştır. İşçiler işten kaytarmaya başlarken, bu işçi devletlerinde yönetimlerin aldıkları önlemler de il-

na, makine ve techizat üretiminde üç katına çıkartılırken, sınai emek gücünün 180.000'lik bir artışla 470.000 den 650.000'e çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bunların sonucunda emek üretkenliğinin ilk hedef olan % 50 artış yerine, % 100 artış göstereceği ve yaşam standardı artışının ilk hedef olan % 35 yerine % 50 olacağı öne sürülmüştür. Bknz Seton Watson 1962 s. 250.

54. Büyüme oranları ve reel gelirle ilgili olarak bknz. Harman, 1983 s. 55. Tarımsal toprakların dağıtımı ile ilgili olarak bknz. Seton Watson 1962, s. 379.

ginçtir; Çekoslavakya'da işten kaytarılan günler, yıllık izinlerden düşürülürken, Polonya'da % 10-15 oranında ücret indirimlerine gidilmiş ve Stalin'in en iyi öğrencisi Rakosi'nin Macaristan'ında işçiler zorunlu çalışma kamplarıyla tehdit edilmişlerdir.[55]

15. Tüketim mallarının arzında büyük kıtlık, reel ücretlerdeki önemli düşüş, üretim normlarının köylüler ve işçiler üzerinde oluşturduğu baskı ile ulusal ve kültürel yabancılaşma sonucunda halkın hoşnutsuzluğunun artması ile birlikte, bu ülkeler 1953'den itibaren bir dizi halk ayaklanmasıyla karşı karşıya kalmışlardır.

Bu ayaklanmalardan ilki Çekoslovakya'nın Pilsen kentinde para reformuna karşı çıkan işçiler tarafından başlatılmış ve çok kısa bir sürede Doğu Almanya'ya Berlin'e, sıçrayarak genel grev ve halk ayaklanmasına dönüşmüştür. "Kahrolsun normlar", "daha fazla ekmek ve et", "insan gibi yaşamak istiyoruz", "mahkumlara özgürlük", "özgür seçimler" sloganları ile ayaklanan işçiler, 300 Sovyet tankı ve 25.000 askerle bastırılmıştır. Bu ayaklanmayı 1956 Haziranında Poznan'da başlayıp, Varşova'ya sıçrayan halk ayaklanması izlemiş ve b bu kez silahlanan halk "özgürlük istiyoruz," "kahrolsun yanlış komünizm", "kahrolsun Ruslar" sloganlarıyla ayaklanmıştır. Daha önceki ayaklanmalardan, kurulan işçi konseyleri ve hapisten çıkıp, partinin başına geçen Gomulka'nın Kruşçev'i halk ayaklanmasıyla tehdit edip, Sovyetlerin müdahalesini engellemesiyle ayrılan bu ayaklanma, grevlerle 1957 yazına dek sürmüştür. Polonya ayaklanmasının önemli bir diğer yanı da Macaristan'da yenilgiye uğrayan 1956 halk devrimi üzerindeki etkisidir.[56]

SONUÇ

Yukarıda sıralanan 15 ortak özellik, bence, halk cumhuriyetlerinin 40 yıl sonra Doğu Avrupa'dan silinmesi konusunda gerekli açıklayıcılığa sahip. Üstelik bu 15 ortak özellik yalnızca kuruluş aşamasını kapsayan ilk 4 yıl ve halk cumhuriyetlerinin erken dönemlerinde değil, 40 yıllık yaşamlarının her aşamasında geçerli olmuş ve günümüze kadar gelmiş ortak özellikleri ifade ediyor. Yanlış iktisadi yapılanmanın doğurduğu kriz konusunda hiç kimsenin, hele Doğu Avrupa'da yaşayanların hiç bir kuşkusu yok. Yanlış iktisadi yapılanma ile birlikte gelişen ve Comecon içi ilişkilerde hayat bulan ticari ilişkiler ise Comecon'un sonunu getirdi. Irkçılık hâlâ bütün hızıyla devam ediyor ve bir ölçüde Bulgaristan'da Jivkov'un, Romanya'da Çavuşesku'nun başını da bu ırkçılık yedi. Doğu Avrupa'da Kızıl Ordunun hakimiyetinin simgesi olan Varşova Paktı ise can çekişiyor. Binalardan sökülen, bayraklardan kesilen kızıl yıldızlar ise Sovyetler Birliği'nin neden olduğu 45 yıllık ulusal yabancılaşmaya ulusal bir tepki her şeyden önce. Ve benzer tepkiler daha önce 1956'da Macaristan'da ve 1968'de Çekoslovakya'da da gösterilmişti. Şimdi Doğu Avrupa insanının kafasında hakim olan en temel eğilim, daha doğrusu tepki, geçen 40 yıl içinde yapılan herşeyin tersine yönelmek. Merkezi planlamadan piyasaya yönelmek, bağımsız devletler olarak uluslararası siyaset arenasında yer almak, hatta Nato ve AET'na katılıp, taraf değiştirmek, tek parti diktatoryasından demok-

---

55. Bknz. Harman, 1983 s. 56.
56. Halk ayaklanmaları için bknz. Harman, 1983 s. 63-186, Ionescu, 1965, s. 58-86 ve Seton Watson 1962 s. 376-378.

rasiye geçmek, temel sanayi malları yerine bol bol tüketim malı bulmak bu sürecin önemli parçaları.

45 yıllık döneme duyulan tepkilerin ifadesi olan ve batının propaganda araçlarıyla sürekli pompalanan bu özlemler, 40 yıllık süre içinde yanlış uygulanmış olsa da sosyalizmin kazanımlarını şimdilik gözardı ettiriyor. Bu ülkelerin geçen 40 yıllık süre içinde sağladıkları hayat standartları hiç de küçümsenecek düzeyde değil ve bunun değerini bilmek için de galiba Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmek gerekiyor. En çok tepki duyulan kurumlardan biri olan Merkezi Planlamanın üstünlüğünü benim de kişisel olarak tanık olduğum o korkunç israfı gözönünde bulunduran ve piyasa mekazinmasından biraz haberdar olan herkes kolaylıkla kavrayabilir.

Şimdi Doğu Avrupa halkları daha önceden bilmedikleri ya da çok sınırlı olarak yaşadıkları kapitalizm "nimetleri" ile karşı karşıya gelecekler. Bütçelerinde korkunç bir yük yapmasına karşın sürekli olarak artan subvansiyonlarla desteklenen ve fiyatı çok az değişen temel malların fiyatları hızla artacak ve bu insanlar enflasyonun ne anlama geldiğini anlamaya başlayacaklar. Konut sıkıntısından haberdar olmayan Doğu Avrupa, evsizlik sorunu ile karşı karşıya kalacak, sokaklarda yatıp kalkan insanlara bakıp sıranın ne zaman kendilerine geleceğini aklından geçirecek. Ama en önemlisi, büyük gizli işsizliğe karşın emek piyasasının olmadığı ya da ikinci işlerle sınırlı kaldığı bu ülkelerde emekgücünün bir meta haline geldiğine yaşanacak, yoğun işsizlikle beraber tanık olacaklar. Şikayetçi oldukları iktisadi bunalım, merkezi planlamaya göre yapılanmış ekonomilerinde bundan sonra işlemeye başlayacak ve bence hizmet sektörüyle sınırlı kalacak piyasa mekanizması ile sanayi yapısının entegrasyonu sorunu daha derinleşecek. Sonuçta ise Doğu Avrupa'nın geçmişinden hatalarından dersler çıkararak sosyalizm yönünde yeniden yapılanması kesinlikle bir 40 yıl almayacak.

KAYNAKÇA

Aczel, T.	1966	The Mythology of Consciousness Aczel 1966 içinde s. 190-208	
Ainzstein, R.	1972	The Yiddish Literature L. Kohen The Jews in USSR Since 1917 içinde s. 269-288	Oxford UP
Ainzstein, R.	1979	The Warwaw Ghetto Revolt	Waldon
Berlay, S.	1966	Hungary, Chronology of Events Aczel 1966 içinde s. 233-253	
Coates, K.	1976	How to Reappraise the New Left	Socialist Register
Ebon, M.	1983	The Andropov File	Mc Graw Hill
Erdre, M.	1971	The Forbidden Sky	Little Brown
Fejto, F.	1966	Tw0 Sides of the Coin: Destalinisation & Disintegration Aczel 1966 içinde s. 59-76	
Fejto, F.	1974	A History of People's Democracies	Penguin
Gati, C.	1988	Saved by His Proleterianism Book Review, 10 Ocak s. 12-13	New York Times
Gogolok, L.	1967	October-November 1956 Wagner 1967 içinde s. 81-160	
Harman, C.	1983	Class Struggles in Eastern Europe	Pluto
Heller, A.	1957	No More Comrades	H.Refreny
Ignotus, P.	1966	Hungary 1966 Aczel 1966 içinde s. 97-121	
Ionescu, G.	1965	The Break up of the Soviet Empire in Eastern Europe	Penguin
Jones, M.	1976	Days of Trgedy & Farce	Socialist Register
Kecskemeti, P.	1961	Unexpected Revolution	Stanford
Kopitz, G.	1967	Economic Causes of Hungarian Revolt, Wagner 1967 içinde s. 191-214	
Kornai, J.	1987	Halfway to the Market	Challenge
Lenin, V.I.	1977a	What is to be Done?	Progress

		Selected Works I s. 92-242	Publishers
Lenin, V.I.	1977b	One of the Fundemantel Questions of Revolution Selected Works II. 219-225	Progress Publishers
Lenin, V.I.	1977b	Dual Power Selected Works II s. 34-36	
Lenin, V.I.	1977b	Lessons of the Revolution Selected Works II s. 155-167	
Lenin, V.I.	1977c	Left Wing Communism Selected Works III s. 291-370	Progress Publishers
Lomax, B.	1976	Hungary 1956	St. Martin's
Lomax, B.	1976b	Workers Councils of Greater Budapest	Socialist Register
Lomax, B.	1982	25 Years After 1956: The Heritage of Hungarian Revolition	Socialist Register
de Madariaga	1967	The Hungarian Uprising in Perspective Wagner 1967 içinde s. 50-80	
Marx, K.	1976	Louis Bonaparte'nin 18 Breumaire'i	Sol
Medvedev, R.	1984	All Stalin's Men	Anchor
Meray, T.	1958	Thirteen Days that Shook the Kremlin	Thames & Hudson
Meray, T.	1966	The Sources of Power: The Origins and Developments of the Party Aczel 1966 içinde s. 122-136	
Molnar, M.	1966	The Heritage of Imre Nagy Aczel 1966 içinde s. 153-174	
Nemes, D.(ed)	1972	History of the Revlutionary WOrkers Movement in Hungary; 1942-1962 Corvine Press, Budapest	
Nove, A.	1986	An Economic History of USSR	Pelican
Nyers, R.	1980	Small Entreprises in Socialist Hungary	Acta Decanomica
Nyers, R.	1982	The Interection of Political & Economic Development	New Hung. Quarterly
Pelikan, J.	1972	Czeckoslavkia 1938-1972	New Left R.
Saville, J.	1976	The XX th Congress and the British Communist Party	Socialist Register
Seton Watson	1962	The East European Revolution	Praeger
Shawcross, J.	1974	Crime & Comprimise; Janos Kadar and the politics of Hungary Since the Revolution	Butsoul
Time	1986	Shrewd and Popular Ruler	11 Agustos
Time	1986	An Interview with Kadar	11 Ağustos
Urban, G.	1959	The Nineteen Days	Collier
Wagner, P (ed)	1967	The Hungarian Devolution in Perspective	F. Memorial Foundation

Marksist Olmanın Önemi

Boris KAGARLITSKI*

Konferansın Wilde'ı çok andıran başlığı umarım yanıltıcı değildir. Tamamen ciddi olmak istiyorum. Bugünkü konuşmada ironinin bir yeri varsa, bu Isaac Deutscher'in zamanında kâhincesine belirtmiş olduğu "tarihin ironileri"nden biridir. Bu konferansta neler söyleyeceğimi uzun süre düşündüm. Genellikle, ödül kazananlar ödüllerini alırken, ödülün boşuna verilmediğini kendilerine ve herkese kanıtlamak istercesine, çok bilgece ve derin bir konuşma yapmaya çalışırlar. Benim ülkemdeki politik durum bir parça farklı olsa ve bir çok kentimizin sokaklarında gezinen tanklar yaygın bir görüntü olmaktan çıksaydı, herhalde ben de aynısını yapardım. Ne yazık ki, durum aynen öyle gelişmektedir. Batı'da bugün herkes, güncel politik gelişmeler üstünde konuşalım diye, Sovyetler Birliği'nden yeni gelmiş birisini aramaktadır. Benim niyetim de tarihten değil, ülkemizde bugün olup bitenlerden söz etmek.

Gün ciddi akademik araştırmaların günü değil. Yine de bundan, şu fırtınalı günlerde, tamamen kuramsız idare edebileceğimiz sonucu çıkmaz. Halk Temsilcileri Kongresi kürsüsünden ve televizyonda yapılan konuşmalara, Moscow News sayfalarına bakarsak, liberal aydınların geniş bir bölümünün durumu böyle gördükleri anlaşılır. Hem ne olursa olsun, toplumumuzun bu kesiminde, Marksizm olmadan da her koşulda işleri son derece iyi yürütebilecekleri şeklinde derin bir inanç vardır. Muhtemelen oldukça haklılar: Marksizmsiz yapabilirler. Ama toplum da Marksizmsiz yapabilir mi?

İdeolojik düzlemde, perestroykanın ilk iki yılı altmışlar kuşağının öç almasıyla geçti. O kuşağın temsilcileri kendilerini beklenmedik bir biçimde ön planda buluverdiler; bunların çoğu, gerçek iktidara sahip olduklarını gördü. Hruşçev döneminde entelektüellere esin kaynağı olmuş ve Sovyet kuvvetlerinin Çekoslovakya'ya müdahalesinin ardından ezici bir yenilgiye uğramış liberal komünizm, yeniden soluklanmış gibiydi. Halk, yukarıdan tedrici reformlar yapılmasının olanaklılığına; Lenin'in Yeni Ekonomik Politika'sının ikinci baskısı olarak görülen ve tarihsel sorumluluklarının bilincindeki

---

(*) The Thinking Reed adlı yapıtıyla 1988 Deutscher Ödülü kazanan Boris Kagarlitski'nin 18 Eylül'de London School of Economics'de yaptığı konuşmanın metnidir ve New Left Review dergisinin Kasım-Aralık 1989 tarihli 178. sayısından Osman Akınhay tarafından çevrilmiştir.

parti liderlerinin yol göstericiliğinde uygulanan bir liberal piyasa reformunun bizi düzenli biçimde ve pürüz çıkmadan demokrasiye götüreceğine bir kez daha inandı ve ilerici entelektüeller de tavsiyeleri ve yapıcı eleştirileriyle bu sürece yardım edecekti.

Ne yazık ki, böylesi yanılsamaların ömrü uzun sürmedi. Genel "değişim" kavgalarının ardında çelişkili çıkarların yattığı; yetkililerin uyguladıkları piyasa reformundan asıl yararlananların aygıtın en modern kesimi —teknokrasi—, "karma işletmeler" sistemi aracılığıyla geleneksel bürokratik nomenklaturayla bir kaç uluslararası kuruluş arasındaki bir ittifak olduğu kısa sürede netlik kazandı. Kuşkusuz bazı gerçek ve olumlu değişiklikler de vardı. Tam da, daha üç dört yıl önce tehlikeli ve yıkıcı sayılan yazıların şimdi Sovyet halkına ulaşabilmesi küçümsenmemelidir. Bu, yalnızca aydınlar açısından da önemli değildir. Ve birçok bürokratik manipülasyon görülmesine karşın, bu yılın başlarında yapılan seçimlerin ve onu izleyen Kongre ve Yüksek Sovyet çalışmalarının politik yaşamı canlandırdığından ve muhalif seslerin işitilmesine olanak tanıdığından kuşku duyulamaz. Ama söz günlük yaşamımıza, günlük geçim kavgamıza geldiğinde, perestroykanın kitlelerin yararına olmadığını görürsünüz.

Altmışlı yıllar tipindeki liberaller kendilerini savunma konumunda buldular. Onların yerini neo-liberal ideolojinin daha tutarlı savunucuları, Bn. Thatcher'la Ronald Reagan hayranları almaktaydı. Beğensek de beğenmesek de, bu görüşler her durumda liberal komünistlerin görüşlerinden çok daha mantıklıydı. Gerçekten de, sınırsız piyasa özgürlüğünden, "mülkiyet çoğulculuğu"ndan yanaysanız, bunun pratikteki anlamı bir özel sektörün yaratılması ve devlet işletmelerindeki hisselerin satılmasıdır: ülkenin tek umudunu işçi sınıfında değil de dinamik girişimcilerde görüyor, eğitimi ve sağlık hizmetini ticarileştirme gereksinmesini ortaya atıyor, kısacası, Batı'daki sağcıların yaptıklarının ve propaganda ettiklerinin tamamen aynısını yapıyor ya da savunuyorsanız, o zaman sosyalizmden, "asıl Lenin"e ya da 1920'lerin deneyimine geri dönmekten söz etmenin anlamı nedir? Tutarlı neo-liberaller, bütün bu ideolojik özelliklerde, geleneğe ve politik koşullara ödenen bir borçtan, glasnost koşullarında artık gereksinme duyulmayan bir geçici paravandan başka bir şey görmediler. Altmışlı yıllar tipindeki liberaller farklı düşünmeye alışmıştı. Liberal ve komünist ideolojilerin birleştirilmesi olanağına gerçekten inanıyorlardı. Şimdilerde, onlardan bir çoğunun gözünde reform destekçileri çok ileri gitmiştir. Ama ideolojik hegemonya artık onların ellerinde değil. Ve —en kötüsü— stratejik bir alternatif öneremiyorlar. 80'lerin liberalizmi, topluma, 60'ların liberalizminin haklı mirasçısı olarak görünmektedir.

Teknokratik Bir Yönelim

Yönetici grup, çok dar ve ilkel bir anlamda anlaşılan Batı toplumunun değerlerine yönelerek, teknokratik bir yola doğru giderek daha çok meyletmektedir. Liberal seçkinlerin ve bürokrasinin özlemini duydukları Batı üç bin yıllık bir uygarlık değil, teknoloji ve tüketimdir. Bu yeryüzü cennetinin parçası olma arzusu, Batılı yöntemlerin bizim toplumsal, kültürel ve ekonomik düzeylerimize ne derece uygun düştüğü gözetilmeksizin, o yöntemleri kopya etmeyi hedefleyen bir politikayı zorunlu kılar. Bugünlerde, Sovyet yönetici seçkinlerini, gelişmekte olan ülkelerin çoğundaki Batıyanlısı teknokratik ve modernleştirici seçkinlerden ayırt edecek az şey var. Kuşkusuz

kimsenin biçimsel olarak sosyalist ifade tarzını reddetmeye niyeti yok, ama bu ifade tarzına duyulan gereksinme de giderek azalıyor. İlk başta, prestroykanın ideolojik ana çizgileri henüz tanımlanma aşamasındayken, Gorbaçov ve öteki resmi simalar "Daha Fazla Demokrasi Daha Fazla Sosyalizmdir" gibi sloganları çok kolayca ortaya atılar ve özyönetimin ya da işçilerin karar alma süreçlerine katılmasının yararlarına değindiler.

Şimdi bütün bunlar geçmişte kalmıştır. Yeni ideolojik önceliklerin ana çizgileri azar azar netleşiyor. Resmi basının (**Liberaturnaya Gazeta**) sayfalarında, bir kez daha Rus filozofu Berdyaev'e* yönelik bir eleştiriyi, onun anlamadığı ya da kavramadığı bir şeyi okumak ve olanaklı. Bu sefer "kapitalizm hakikatini" kavramamakla ve yaratıcı çalışmalarında Marksist etkilerin tamamen üstesinden gelememekle suçlanıyor. **Ogonyok** ve öteki yayımlar, bize, son Rus çarını öldürmüş olan Bolşeviklerin suçlarını anlatmaktalar. Troçki ve Trotskizm eleştirisi, Stalin'in zamanından beri görülmemiş bir ölçeğe ulaşıyor. Bu, hiç bir şekilde, çoğulculuğun bir dışavurumu ya da sansürün zayıflığının kanıtı değil. Sansürcüler, sistem için -onun bugünkü cisimleşmesi içinde gerçekten tehlikeli bir şeye rastladıklarında işlerini yerine getiriyor ve müdahale ediyorlar. Hatta gazeteciler, 1989'un sonunda, sansürün daha da katılaşmasından yakınmakta. Isaac Deutscher 20 yıl önce eski komünistin vicdanından söz etmişti. O eski komünistler, Stalinizmi reddederken, sadece burjuvazinin değerlerini savunmakla kalmıyor, o değerleri geleneksel Stalinist bir hoşgörüsüzlükle savunuyorlar. Eski komünistlerin vicdanı, SSCB'de resmi iletişim araçlarının en etkili kesimlerini denetleyen insanların bir bölümünün bir tür kolektif kimliği haline geldi.

1989 yılında, tanınmış felsefeci Aleksandr Tsipko'nun "Stalinizmin kaynakları" konulu çalışması, popüler dergi **Bilim ve Yaşam**'ın (**Nauka i Zhizn**) bir kaç sayısında ardı ardına yayımlandı. Bekleneceği gibi, yazar Stalinizmin kaynaklarını, dosdoğru Gulag'a götüren Marksizmde ve sosyalist gelenekte görür. Batılı bir okur için bu yeni bir şey değil; Tsipko temel olarak kendisinden çok önce yazmış olan Hayek'in, Soljenitsin'in, Fransız "yeni filozofları"n ve pek çok diğer yazarın savlarını yineliyor. (Tek fark şu: edebi yetenek bakımından Tsipko öncellerine göre gözle görülür derecede çok geridir.) Makale, altmışlı yılların liberallerinin kızgın bir tepki göstermelerine neden oldu. Otto Latsis, protesto olarak, en popüler Moskova dergilerinden birinde, **Znamya**''da, bir yanıt yayımladı. Latsis, karşıtının makalesinde çokça görülen tutarsızlıklara, olgusal yanlış-

---

* Nikolai Alexandrovich Berdyaev (1874-1948): İdealist Rus düşünürlerinden bir din felsefecisi. Üniversite öğrencisi olduğu günlerde yasal Marksizmi desteklediği için bu yüzyılın başlangıcında üç yıl Vologda'ya sürülmüş, 1905 yılında Anayasacı-Demokratlara, yani Kadet Partisi'ne katılmıştır. 1917 Ekim Devriminden sonra, (1920 yılında) Moskova Üniversitesi'ne felsefe profesörü olarak atandı. 1922'de Üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldı. Berlin'de sürgündeki arkadaşlarının ve Genç Erkekler Hıristiyan Birliği'nin (Youg Men's Christian Association'ın) temsilcilerinin yardımıyla Felsefe ve Din Akademisi'ni kurdu. Bu Akademi'yi 1924'te Paris'e taşıdı. Burada Rusça Put (Yol) adlı bir dergi çıkardı. Hayatının sonuna kadar Paris'te yaşadı.
Düşüncesinin ana eksenini oluşturan dinsel metafizik kuramını "monopluralizm" ya da "tanrı-varlık birliği" olarak adlandırdı.
Yayımladığı yirmiden fazla kitabın en önemlileri arasında şunlar var (İngilizce çevirileri): **The Meaning of History** (Londra, 1923), **The Destiny of Man** (Londra, 1937), **Solitude and Society** (New York, 1939), **Dream and Reality** (Londra, 1950 - Otobiyografisi), **The Beginnig and the End** (Londra, 1952), **The Sources and Meaning of the Russian Communism**. (Editörün notu)

lara ve Tsipko'nun yayım sırasında düzelttiği "yanlış basılmış" bir anekdota değiniyordu: "'Thermidor' diye yazılmış olan şey 'Brumaire' diye okunmalıydı." Tüm bunlar oldukça inandırıcı görünüyordu, ama Latsis'in makalesi Tsipko'nunkiyle aynı yankıyı uyandırmadı ve uyandıramazdı. Sorun, yazarlardan birinin ya da ötekinin tartışma düzeyi sorunu değildi. Burada çok daha önemli olan, Tsipko'nun nerede çalıştığıydı: **Komünist Partisi Merkez Komitesi ideoloji şubesi.** Bu bağlantı, Tsipko'nun Stalinizmden Bolşevik "Eski Muhafızlar"ı ve bütün Marksist geleneği sorumlu tutmayı becerip, Lenin'i eleştirmeyi dikkatle atlamasının nedenini kuşkusuz açıklar.

Bununla birlikte, milyonlarca gazete ve dergi, TV ve radyo programlarıyla yayılan bu yeni liberal ideoloji, herhangi bir anlamıyla, kitlelerin ideolojisi durumuna gelemez. Sosyolojik araştırmalar, nüfusun çoğunluğunun, eskiden olduğu gibi, toplumsal adalet fikrine inandığının ve daha fazla eşitlik istediğinin kanıtlarıdır. Piyasa reformlarını uygulamaya sokmaya yönelik pratik önlemler, herkesin böyle reformların zorunlu olduğunu söylemekte birleştikleri yerlerde bile, direnişle karşılaşmıştır. Temmuz ve Ağustos aylarındaki büyük madenciler grevi, işçilerin çıkarlarının liberal uzmanlarca izlenen biçimiyle piyasa reformları karşısında devasa bir engel olacak biçimde anlaşıldığı konusunda giderek artan bir uyanıklığın olduğunu gösterdi. Bütün bunlar liberal ideologları çok üzücü düşüncelere garkeder. Bir tehlike hisseden yeni liberaller kendi ideolojik konumlarını köklü biçimde yeniden gözden geçiriyorlar. Tsipko'nun makalelerinin çıkışından kısa bir süre sonra, İgor Klyamkin ve Andranik Migranyan boy gösterdi basında. Bu yazarlar, artık Marksizmi değil, bir piyasa ekonomisi getirme uğruna, demokrasiyi reddediyorlardı. Bu iki yazar, pratikte, liberal bir ekonomik reformu getirmenin biricik yolunun, kitlelerin direnişini etkili biçimde bastırabilecek ve kuvvetli, otoriter bir rejimin yaratılması olduğunu düşünüyor.

Bu düşünce Rusya için yeni bir şey değil. Liberal Batılılaşmacıların antidemokratik konumlara geçişi kesinlikle geleneksel bir tutum ve artık adet olmuş. 1905 Devrimi'nden sonra sol-liberal eğilimler taşıyan bir dizi önde gelen düşünür (Bulgakov, Berdyaev, Struve ve diğerleri) Vekhi (Kilometre Taşları)* adlı derlemede Çarlıkla uzlaşmanın ve öğrenim görmüş seçkinleri kitlelerin gazabından koruyabilecek katı ve otoriter bir rejimin muhafaza edilmesinin zorunluluğundan dem vurdular. Tarihsel deneyimin gerçekliği, o korumaya güvenilemeyeceğini göstermiştir. Devrim yine gerçekleşti ve 1905'te öngörülebilecek olandan daha kanlı olduğu görüldü. Rus liberallerinin liderleri —Kadetler— Vekhi derlemesinin çıktığı sırada onun yazarlarından uzak durdularsa da, Devrim'den sonra, barikatın aynı yanında olduklarını gördüler.

---

* **Vekhi:** Moskova'da 1909 baharında, N. Berdyaev, S. Bulgakov, P. Struve, M. Herschensohn, Kistyakovsky vb. gibi o dönemin oldukça etkili anayasacı-demokrat (Kadet) eğilimli liberal burjuva temsilcilerinin, Kilometre Taşları anlamına gelen bir başlıkla yayımladıkları derleme. Alt başlığı "Rus Aydınları Üzerine Bir Makaleler Koleksiyonu" olan bu derlemede felsefe, din, siyaset, edebiyat, tüm kurtuluş hareketiyle ve Rus demokrasisinin tüm tarihiyle ilgili değerlendirmeler konusunda yazılar yer alıyordu. Bu yazılarda devrimci-demokrat gelenek eleştiriliyordu. 1905 devrimci hareketini çok olumsuz bulan Vekhi grubu, Çar hükümetine "topları ve tutukevleriyle" burjuvaziyi "halkın gazabından" kurtardığı için teşekkür ediyordu.
Lenin'in bu grupla ilgili bir değerlendirmesi için, bakınız: Collected Works c. 16. (Londra: Lawrence and Wishart; ve Moskova: Progress Publishers, 1963, ss. 123-131) (Editörün notu.)

Tarih kendini yineler -ilkinde trajedi, ikincide fars biçiminde. Bugün bizimle beraber olan fars biçimi. Liberal kamuoyu Klyamkin'in ve Migranyan'ın ihanetine kızgın. Yazık ki Migranyan ve Klyamkin, Berdyaev gibi ünlü bir düşünürün adını bile anmazsak, Bulgakov'un ve Struve'un düzeyinden hayli uzaktalar. Nitekim eleştirmenleri de, zamanın Rus burjuva aydınlarının en parlak temsilcilerini birleştirmiş 1905 Kadet Partisi liderlerinden çok farklı.

Demek ki Batıcı ideoloji o zaman da şimdi de kendini çözümsüz bir çelişki içerisinde buluyor. "Batı" türünde toplumsal yapılar ve sınıflar olmayınca toplumda Batılı tarzda bir değişim sağlayabilecek —yani, özünde, toplumsal evrimin doğal seyrini zorlayabilecek— tek güç, Batılı geleneklerle hiçbir ortak yanı bulunmayan otoriter ve despotik rejimdir. Rejim bu rolü üstlenmeye ne kadar hazırdır? Ülkeyi kapitalist olmayan bir yoldan refaha götürme vaadleriyle egemenliğini meşrulaştırmış resmi bürokrasinin şimdilerde kapitalist yöntemlere dönmekte oluşu, sistemin tarihsel ve ideolojik açıdan tam bir iflasının, geleneksel Stalinizmin açıkça yıkılışının kanıtıdır. Ama bu rejimin kapitalist bir rejime dönüşmesi olasılığı çok düşüktür.

Thermidor-sonrası bir rejimin mantıksal çelişkisiyle yüz yüzeyiz. Stalin'in Thermidor'u, Fransız Thermidor'u gibi, özünde, **devrimin kendisinin ürünü olan bir karşıdevrimdi ve önemli bir ölçüde devrimin sürdürülmesi ve tamamlanmasıydı.** Bu yüzden, Bolşevizmin portresini Stalinizme bakarak çizme çabalarıyla, Bolşevizmi Stalinizmin bir habercisine indirgeme çabaları aynı ölçüde inandırıcılıktan uzaktır.

İdeolojik olarak kendini haklı çıkarma açısından devrimin mirasını mükemmelce kullanmış olan rejim, bu sefer, o mirastan vazgeçmekten mutlu olacaksa da, bunu yapamaz. "Kapitalist olmayan" bir yol vaadi, bu slogan pratikle çelişki içinde olsa bile, sistemin politik istikrarının korunması açısından hâlâ temeldir. Öte yandan, bugün tanık olduğumuz şey terimin Batılı anlamıyla bir burjuvazinin ve kapitalist ilişkilerin şekillenmesi değil; çok çirkin bir ucubenin, iki sistemin —hem Batının hem Doğunun—en kötü özelliklerini birleştiren bir tür **olumsuz yakınsamanın** ortaya çıkışıdır. Buna **piyasa Stalinizmi** diyoruz. Bu ucubenin ne kadar yaşayabileceği iyi bir sorudur. Büyük olasılıkla, çok uzun süre yaşamaz.

Bu gelişme stratejisinin yüreğindeki düşünüş tarzı tamamıyla gelenekseldir. Bir azınlığa, çoğunluk üzerinde o çoğunluk adına kuvvet kullanma hakkı tanınmıştır; zenginlik, ekonominin gelişmesi ve modern işletmelerin kurulması, biricik ilerleme ölçütleri olarak görülür. Bolşevikler ekonomiyi tek bir büyük bir fabrika olarak değerlendirdilerse, yeni liberallere göre, toplum ve ekonomi **devasa bir süpermarket** olarak işletilmelidir. Gözlenen simetrik yanılsamalar ve gerçekliğe aşırı basit bir şekilde yaklaşma, günümüzün piyasa Stalinizmiyle, 1920'lerin Bolşevik Parti içinde oluşmuş erken Stalinizmini birbirine bağlar. Her ikisinin de özünde çarpıtılmış radikalizm ve ilerleme kavramları var: İkisinde de, öylesi bir mantığın benimsenmesi, aydın kesimin sadece bir parçası benimsese bile, içinde bulunduğu derin krizin kanıtı. Mayakovski'nin şiirlerinde otoriterliğe ve sınai topluma düzülen övgüler, bu dizelerde onun yeteneğinin yozlaşmasını gören eleştiricilerini öfkelendirmiştir. Ama ticaret sanatıyla coşturulmuş ve en yüksek erdem olarak tüketiciliği vaaz eden, kuvvetlinin hakkını göklere çıkaran

bugünün yorumcularının nice sözleri daha az garip ve çirkin görünmüyor. Ne var ki fars farstır ve aralarında henüz yeni bir Mayakovski de yok.

Aydın kesimin krizi şimdi ilerliyor. Parti üyesi olsun olmasın eski aydınlar için yaşamsal önem taşıyan ve altmışlı yıllarda varlığını hâlâ koruyan demokratik ideallerin ve "ortak iyi" fikirlerinin reddedilmesi, pratikte, aydın kesimin ve ahlaki ve politik değerlerin kolektif haznesi olarak toplumdaki özel yerinin reddedilmesi; Rus **intelligent**'inin (aydının) yerini Batılı **intellectual** (entelektüel)'in alması anlamlarına gelir. Üstelik o entelektüel, Batı eğitimi ve yeterliliğinden de yoksundur. Sözcüğün Rusça anlamıyla bir "entelijansiya" olmaktan çıkmış ve hakiki Batı tipi entelektüeller haline de gelememiş bizler, kendi yerimizi bir hiçin almasıyla, tükenme riskiyle yüz yüzeyiz.

Bir Sol Alternatifin Şekillenmesi

Bereket versin, durum umutsuz değil. Liberallerle yetkililerin "sol radikalizm"in atılganca yükselmesinden yakınmaları bütünüyle temelsiz değil. Aydın kesimin yeni bir kuşağı, otuz ya da yüz yıl önceki öncelleri gibi, şimdi oluşturulmakta olan sistemde kendilerine bir yer bulamayabilir. Yeni kuşağın başkaldırısı, şimdilerde edebiyattan çok rock müzik aracılığı ile daha iyi biçimde dile getirilmektedir. Yine de rock müzik liriklerinin edebi kalitesi paradoksal biçimde birdenbire hızla düzelmeye yüz tuttu. Açıkcası, yeni edebi isimlerle henüz tanışacak olsak da, yeni politik sloganlara şimdiden sahibiz. Hızla güç kazanmakta olan sosyalist hareketin belkemiğini oluşturanlar, kesinlikle genç aydınlardır. Sansürden geçen basının sayfalarında liberal mitlerin eleştirisine ender rastlanırsa da, o tür eleştiriler yeni samizdat'ın içeriğini oluşturur hale geldi. Bir sol alternatif şekillenmektedir.

Şimdi hazırlanmakta olduğumuz kesin savaş, altı ay kadar sonra yapılacak olan belediye ve Cumhuriyetler seçimleridir. Aygıtın Rusya'daki birçok büyük kentin ve birçok cumhuriyetin denetimini Halk Cephesi hareketleri lehine kaybetmesi olasılığı var. Rusya'da Halk Cephesi güçlerinden oluşan bir koalisyonun Moskova ve Leningrad sovyetlerinde çoğunluğu kazanabileceğine bile inanıyoruz. O zaman Halk Cephesi'nin, ekonomik yapıyı ve toplumun yönetilmesini yerelleştirip demokratikleştirerek, günlük yaşamın problemleri karşısında kendi çözümlerini üretmeleri gerektiğine inanıyoruz.

Toplumda sosyalist fikirlere yönelik bir talep vardır. Kesinlikle bunun içindir ki, sosyalist fikirler iktidardakilere korku salar. Troski'yi yayımlama, Soljenitsin'i yayımlamaktan daha ürkütücüdür; **Gulag Takımadaları** şimdiden binlerce tiraja ulaşmıştır, ama Troski'nin temel yazıları hâlâ gizlice elden ele dolaşmak zorundadır. Ne var ki, kitlelerin toplumsal adalet istemlerinin, aynı anda kültürel, ekonomik ve politik nitelik taşıyacak gerçek bir alternatifin yerini alamayacağının açıkca ayrımında olmamız gerekmektedir.

Toplumsal adalet sloganı, sözcüğün tam anlamıyla henüz ne sosyalist, ne de Marksist bir slogandır. Karl Marx'ın materyalizmi hiç de insanlığın basitçe ekonomiye bağımlı olduğunu varsaymıyor —bu, ondan uzun süre önce bilinmekteydi—, daha çok, toplum yapısı ile onun içinde şekillenen üretim tarzı arasında derin bir bağ olduğunu varsayıyordu. Sosyalistlerin görevi, mülkiyeti zenginlerle yoksullar arasında mekanik bir şekilde yeniden bölüştürmek değil, kesin olarak, üretim sürecindeki insanlar arası

ilişkileri değiştirmektir. Yeniden bölüştürücü sosyalizmleriyle sosyal-demokratlar da, evrensel eşitlik gibi güzel bir ütopyadan esinlenmiş her türden radikaller de, bu ilkeli konumu sık sık unutmuşlardır.

Pekçok soruya yanıt bulmak zorundayız. Bunlar arasında, en başta ekonomik verimlilikle, kitlelerin daha büyük toplumsal adalet umutlarının gerçekleşmesinin nasıl birleştirileceği sorusu var. Bu noktada, "piyasanın aşırılıkları"nı düzeltmeye yönelik kısmi önlemler bir işe yaramaz. Görebildiğimiz tek yol, genel kapsamlı bir demokratik planlama ve özyönetim yapısı içine piyasa ilişkilerini de katmak, böylelikle, onları toplumun çıkarlarına hizmet etmek üzere kullanmaktır. Piyasa bireysel çıkarların bir garantörü ve savunucusu işlevi görebilir, ama otomatik biçimde ortak çıkarlara hizmet edebilmesi asla sözkonusu değildir. Piyasa, tam da bu nedenle, demokratik ve insancıl olma çabasındaki bir toplumun değerler sisteminde merkezi bir yer tutamaz ve tutmamalıdır. Her birey, yeteneklerine, kazancına ve şansına bakılmaksızın, onurlu bir yaşam hakkına sahip olmalıdır. Bu ilkeyi kendi günlük pratiğine uygulayan bir toplum, sosyalist bir toplum olacaktır. Bu ilkeyi kendi yaşamlarının merkezi haline getirmiş insanlar kaçınılmaz olarak sosyalist olmak zorundadır.

Bugün, daha önce hiç olmadığı kadar, radikal bir değerler sistemine gereksinme duyuyoruz. Ama bu yetersizdir. Gelişmenin diyalektiğini anlamalı, geçmişin dogmalarından kurtulmalı, maddi değerlerin birikimi şeklindeki basitleştirilmiş ilerleme görüşünü yenmeliyiz. Bugün, bizim ülkemizin ve dünyanın, diyalektik düşünebilecek insanlara; kitlelerin çıkarlarıyla yönetilen ve kitlelere güvenen insanlara; kuramsal bilgiyi eylemle birleştirebilecek insanlara gereksinmesi var. Belki de başka bir yol görülebilir, yine de ben, kişisel olarak böyle bir dünya görüşünün Marksist gelenek dışında gelişebileceğini hayal edemiyorum.

"Klasik yazarlar"ın ve her türden revizyonistin mirasını, Marcuse ve Fromm'un yeni-Freudcu araştırmalarını, Sartre'ın materyalist varoluşçuluğunu, Gramsci'nin **Hapishane Defterleri**'nin özenle işlenmiş çözümlemesini, Troski'nin yapıtlarındaki çelişkili ama değişmez biçimde teşvik edici devrimci düşünceyi içine alan Marksizm, tüm bu zenginliğiyle, özellikle kesin ve uydurma metinlerin bir toplamı olarak değerlendirilmemelidir. Metinlere bir tek amaçla gereksiniriz: Eleştirel bir yöntemle, onların içinde barındırdıkları dersleri özümsemek, kendi düşünce kültürümüzü biçimlendirmek ve bugün karşılaştığımız soruları yanıtlamamıza olanak verecek yeni bir kuramsal çözümlemeye bir itki sağlamak amacıyla.

Dünyaya Bir Yol

Marksizm, Avrupa uygarlığının yolu; süpermarket rafları olarak değil, bütün çelişkileriyle birlikte politik, kültürel ve toplumsal deneyimin gerçek zenginliği olarak görülen bir Batı geleneğinin yoludur. Bir yandan kendimiz olarak kalırken, taşralılığı da aşmalıyız. Kendimize sadece Batıdan ibaret olmayan bir dünya yolunu da açmalıyız. Son olarak, "Avrupacılık" ve "Batıcılık"tan evrenselliğe doğru tarihsel ve, Rus kültürü adına, çok güç bir geçişi de gerçekleştirmeliyiz. Ve Marksist enternasyonalizm bu konuda bize yardım edebilir.

Gorbaçov rejiminin popülerleştirdiği bir "ortak Avrupa evi" sloganı, bugün,

sırtlarımızı, iyi bilindiği gibi Avrupa'nın sınırlarının ötesinde yaşayan insanlığın çoğunluğuna kesin olarak dönmemizin haklı çıkarılması çabasından başka bir şeye hizmet etmemektedir. Görev yalnızca ulusaşırı şirketler ve bürokratlar Avrupa'sının yerini alması gereken bir işçiler Avrupa'sı uğruna dövüşmek değil; aynı zamanda, böylesi bir Avrupa'yı daha adil ve insancıl bir dünyanın parçası haline getirmektir.

Evrensel insan değerleri hakkındaki moda sözler, kendi başına sorunların çözümüne yardım etmez. İnsan haklarını pratikte gerçekleştirmek için, politik ve toplumsal yapıları değiştirmek, sonuçta, ezenlere karşı ezilenlerin, sömürücülere karşı sömürülenlerin savaşımına katılmak gerekir. Bu, Marksist etiğin anahtar ilkesidir. Onsuz yapılan ortak iyi niyet çağrıları ya havada kalır, ya da, dünya yönetici sınıfıyla bütünleşmenin ve böylece global pastadan paylarını almanın düşünü gören Rusya'daki ve pek çok Üçüncü Dünya ülkesindeki yönetici toplumsal katmanların her yanıyla çıkarcı politikalarının bir gerekçesini oluşturur.

Şimdi, liberal sözcüklerin uyuşturucu etkisini kabul etmeme ve bir seçim yapma zamadır. Ya halka karşı yönetici seçkinlerin yanında; ya da, insan olarak yaşamalarını önleyen her şeye karşı insanlığın çoğunluğunun yanında. Bu sorun yeryüzünün çeşitli kısımlarında yaşayan hepimizin önündedir bugün. Ama Rusya'da özellikle keskin bir biçimde ortaya konmuştur. **Rusya yeniden tek bir dünyanın parçası olacaktır; sorun bunun nasıl bir dünya olacağıdır. Bu sorunun yanıtı, önemli bir derecede bize bağlıdır.**

'Öz'lerin Reddinden Sınıf Politikasının Reddine

Gülnur SAVRAN

"Bilgi bürokratının... doğal ortamı rastlantılar ormanıdır. O bir uzman olarak bu ormanın gizli patikalarının... planını çıkarmış ve başkalarının ancak belli bir bedel karşılığında başvurabilecekleri bir harita çizmiştir. Ormandaki varlıkların gerçek karmaşıklığını iyi bilir ve her tür çocuksu bütünlük arayışının ardındaki güdüyü anlamakla birlikte, kendisi böyle bir şeyin olmadığına ilişkin yüksek hakikate vakıftır."

(S. Meikle, **Essentialism in the Thought of Karl Marx**, Duckworth, 1985, s. 12. Vurgu sonradan.)

1. GİRİŞ: İŞÇİ SINIFININ BİRLİĞİ / BÖLÜNMÜŞLÜĞÜ

İşçi sınıfına "elveda" demenin, işçi sınıfının devrimci potansiyelini reddetmenin çeşitli düzeyleri ve anlamları var. Bu, sınıfın tarihsel olarak geçirdiği dönüşümü, yeniden bileşmesini tam bir parçalanma ve yok olma olarak görmek anlamına da gelebiliyor, çıkar birliğinin ortadan kalktığını ve dolayısıyla işçi sınıfının devrimci özne olma niteliğini yitirdiğini ileri sürmek anlamına da. Bir başka düzeyde ise, bu tarihsel gelişmenin daha temel bir varsayımı, üretim ilişkileri düzeyinde belirlenen sınıf konumlarının politikaya tercüme edilebileceği görüşünü yanlışladığı savunuluyor. Zaten bir yanılsamadan ibaret olan 'sınıf birliği' tezinin bu tarihsel bağlamda hiçbir geçerliliği kalmadığı ileri sürülüyor. Başka bir deyişle, işçi sınıfının durumu ne olursa olsun, ona herhangi bir öncelik atfetmemin zaten ekonomist, sınıf-indirgemeci bir tahlili varsaydığı, dolayısıyla da savunulamaz bir yaklaşım olduğu iddia ediliyor.

İster "yeni bir gerçek sosyalizm"[1] olarak nitelensin, ister "yeni revizyonizm",[2] sınıf politikasını terk etmenin dolaysız bir uzantısı sınıflar-ötesi bir gruplaşmayı politikanın temeli haline getirmek. Bu yaklaşımda, politik özneler nesnel toplumsal ilişkilere ya da çıkarlara dayanmayan, sadece ideolojik-politik düzeyde oluşan birlikler. Bu özneleri maddi-ekonomik çıkarlar değil, 'demokratik', evrensel, ekonomi-dışı hedefler belirliyor. Kimilerine göre, üretim düzeyindeki değişimler bu düzeydeki (artık alanı iyice daralmış) bir çıkar birliğini temel almanın gerçekçi olmadığını gösterirken, kimileri de çıkarların ancak ideolojik-politik olarak oluşturulabilecek şeyler olduğundan hareket ediyorlar.

1. E.M. Wood, The Retreat From Class: A New True Socialism, Verso, 1986.
2. R. Miliband, "The New Revisionism in Britain" (Britanya'da Yeni Revizyonizm), New Left Rview, 150. Makalenin bir bölümü "Sınıf Siyaseti" başlığı ile Birikim (sayı 5, Eylül 1989) dergisinde yayınlandı.

Ama her durumda sonuç nesnel toplumsal kimliklerden uzaklaşma, ideolojik olarak oluşturulmuş daha evrensel kimliklere doğru yönelme.

Bu gelişmenin arka planında, işçi sınıfının beklenen 'devrimci misyonu'nu bir türlü gerçekleştirmemiş olmasının yanısıra, son onyıllarda Batı'da gelişen 'yeni toplumsal hareketler' yatıyor. 'Yeni toplumsal hareketler'i tek bir kategori olarak ele almanın sorunlarını biraz sonra tartışmak üzere, bu noktada vurgulanması gereken şey, hedeflenen politik kimliğin tam da bu hareketlerin **bir bölümünün**[3] öznelerine denk düştüğü. Başka türlü ifade etmek gerekirse, 'sınıf'ın ampirik düzeyde olsun, teorik düzeyde olsun sorgulanmasına koşut olarak gelişen tarihsel süreç alternatif olarak alınabilecek özneler yaratmış durumda.

Kısacası tartışma üç düzeyde sürüyor: İlk düzey işçi sınıfının yeniden-bileşmesi bağlamında işçi sınıfının **tanımlanması** sorunun tartışıldığı düzey. Buna bağlı olarak süren ikinci tartışma, şu ya da bu nedenle sınıf birliğinin olmadığı durumda **devrimci özne** olma potansiyelinin sorgulanması. İlk düzeyi nesnel faktörün tartışılması olarak tanımlarsak, ikinci düzey ideolojik-politik ya da öznel faktörün tartışılması. Üçüncü düzeyde ise işçi sınıfının **merkezi ontolojik**[4] **konumunun** tartışılmasından söz edilebilir: Burada, toplumun üretiminde ve yeniden-üretiminde ve buna bağlı olarak da dönüştürülmesinde işçi sınıfının nesnel konumunun taşıdığı anlam gündeme geliyor.

İşçi sınıfının yeniden-bileşmesi süreci, sınıfın tanımlanması ile iç bölümlenmesi sorunlarını birbirinden ayırmayı gerektiriyor. Çünkü işçi sınıfının daraldığı, ya da parçalanarak yok olduğu tezinin gerisinde yatan tarihsel olgu, sanayi kesimindeki kol emekçilerinin sayısının giderek azalması ve kol emekçisi olmayan çalışan sayısının giderek artması. Bunun işçi sınıfının varlığını özsel olarak etkileyen bir olgu mu, yoksa var oluş biçimindeki bir değişiklik mi olduğu sorusuna verilecek cevap önemli. İşçi sınıfı varlığını koruduğu halde nitel bile sayılabilecek dönüşümler geçirebilir; bazı kesimleri daralabilir, hatta ortadan kalkabilir: "... şu ya da bu biçimde, bu süreç kapitalizmin tarihi boyunca, en çarpıcı biçimde de 20. yüzyılda işçi sınıfının çok büyük bir kesimi olan toprak üzerinde çalışan işçilerin gerçekten dramatik bir şekilde ortadan kalkmasıyla, yaşanmıştır."[5] Ancak bu, işçi sınıfının mutlak olarak daraldığı değil, iç bölümlenmesinin değiştiği, yeniden-bileştiği anlamına gelir.

O zaman gündeme, işçi sınıfını tanımlarken başvurulması gereken ölçütün ne olduğu geliyor. Örneğin, Poulantzas'ın yaptığı gibi kafa/kol emeği (ve bunun yanısıra üretken emek / üretken olmayan emek) ayrımı işçi sınıfını tanımlamada bir ölçüt olarak kullanıldığında çalışanların büyük bir kesimi ne işçi sınıfı kategorisine girer, ne de sermaye.[6] Poulantzas'ın kafa emekçilerini "yeni küçük burjuvazi" olarak nitelendirmesine

---

3. Bk. aşağıda s. 6-7
4. 'Ontolojik' terimini, burada işçi sınıfının politik kimliğinin üretim ilişkilerinde temellendiğini ifade etmek için kullanıyorum.
5. R.Miliband, a.g.m., s.28-29. Çeviriyi düzeltmek zorunda kaldım: Orijinal metinde ortadan kalkan "çok büyük kesim" "toprak üzerinde çalışan işçiler" iken, Türkçe çeviride ortadan kalkan, "işçi sınıfının oldukça geniş bir kesimi". Kast edilenin tersine, çeviriden çıkan anlam 'işçi sınıfının gerçekten daraldığı'!
6. N. Poulantzas, Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui, Ed.du Seuil, Paris, 1974. Aynı yöntemle olmasa da E.O.Wright da "çelişik sınıf konumları" sonucuna varıyor. Bk.Class, Crisis and The State, New Left Books, 1978.

yol açan bu tahlilde 'ekonominin belirleyiciliği'nin son derece zayıflatılmış olması çok önemli bir yer tutuyor: Kafa/kol emeği ayrımı ile üretken emek/üretken olmayan emek ayrımı örtüşmediğinde belirleyici ölçüt olarak ideolojiye başvurma yolu Poulantzas için her zaman açık.[7]

Ayrıca, bu ayrımı sınıf konumunu belirleyen bir ayrım olarak kabul etmeyip, sınıf belirlenimini kafa emeği içindeki farklılıklarda arayan kuramlar da var.[8] Burada ölçütlerden biri, bu kesimlerin kapitalist ilişkilerin yeniden-üretiminde oynadıkları rol: Emek süreci içinde olsun, başka kurumlarda olsun, işçi sınıfı üzerinde denetim kurma işlevini yüklenmiş kafa emekçileri işçi sınıfının parçası sayılamazlar bu teze göre. Yine kafa emekçileri arasında yapılan bir başka ayrım da nitelikli kafa emeği/niteliksiz kafa emeği: Bu ayrıma göre ise, niteliksiz kafa emekçileri düşük ücret, yeknesak işler ve tâbiyet ilişkileri dolayısıyla işçi sınıfının parçasıdırlar.

Bu örneklerden görüleceği gibi, söz konusu kuramlar ya sosyolojik farklılıkları (örneğin yaşam düzeyi) ya da teknik bölünmeleri (emek sürecindeki denetim işlevi, nitelikli/niteliksiz emek) ölçüt olarak alıyorlar. İlk durumda sınıf **belirtilerinin** sınıf belirlenimiyle karıştırılması söz konusu: Sınıf ayrımını varsayan ve aslında, örtük de olsa, bu varsayımın üzerine inşa edilen ayrımlar bunlar. İkinci durumda ise, 'ekonomi'nin sınıf ayrımındaki belirleyiciliği öncülünün **teknolojist** bir yorumu söz konusu: Üretim düzeyinde, üretim ilişkilerinden soyutlanmış bir emek süreci anlayışından hareketle 'teknik' bölünmeler sınıf bölünmesi düzeyine, 'teknik' temelli bir tâbiyet toplumsal tâbiyet düzeyine yerleştiriliyor.

Bütün bu tahlillerin zaafı, sınıf belirlenimini, sınıf ayrımını çıkar çatışmasına, **çelişkiye değil, farklılığa** dayandırmaktan kaynaklanıyor. Bir kez üretim araçları üzerindeki mülkiyetten kaynaklanan çelişki ölçüt olarak benimsenip, emekgücünden başka satacak birşeyi olmayanlar ve "gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan"lar[9] işçi sınıfı olarak belirlendikten sonra, bu ayrımların yapılmasının kuşkusuz çok büyük önemi var. Ama sınıfı **tanımlamak** açısından değil, betimlemek, kesimler arasındaki **stratejik ağırlıklar**'ın değişimini saptamak açısından. Üretim ilişkileri ile sınıf çelişkisinin yaşanış biçimi birebir bir yansıma ilişkisi sunmaz. Ne var ki bu, bizatihi sınıfın politikayla nesnel ilişkisi sorunundan çok sınıfın çeşitli kesimlerinin politikayla ilişkilerini nasıl yaşadıkları sorunudur. Bunun çok önemli politik uzantıları olduğu, doğrudan doğruya örgütlenme biçimlerini de etkileyeceği yadsınamaz. Ne var ki, emekgücünü satan herkes "kapitalist üretim ilişkilerinde içkin olan çatışmaları - bir gider kalemi olarak görülmek, niteliksizleştirme eğilimlerine maruz kalmak, işsizlik vb.- yaşar. Ayrıcalık ve otorite düzeyleri, çatışmanın yaşanış biçimini yumuşatsa da kendisini ortadan kaldırmaz... Statüleri için mücadele eden belirli işçi grupları, son tahlilde altlarındakilerden değil, işverenlerinden birşeyler almaya çalışıyorlardır... Statü bilinci çok

---

7. Poulantzas eleştirisi için bk.E.M.Wood, a.g.y., s. 39.
8. Sınıfların 'sınır'larının belirlenmesi konusunda bk. P.Meiksins, "Beyond the Boundary Question", New Left Review, 157. Bu bölümde bu yazıdan büyük ölçüde yararlandım.
9. E.Mandel, "Karl Marx'ın Düşüncesinde İşçi Sınıfının Devrimci Potansiyelinin Merkezi Konumu", Tartışma Defterleri, 5, s. 14

gerçek bir anlamda sınıf sömürüsünün yaşanmasına bir tepkidir."[10]

Bunlardan işçi sınıfının kendi içinde çok çeşitli bölünmeler olmadığı, türdeş bir sınıf olduğu sonucuna varmadığım umarım açıktır. İşçi sınıfı ne geçmişte böyle oldu, ne de gelecekte "bütünüyle bağdaşık, bütünüyle yekpare, bütünüyle bileşik bir güç"[11] olacak. Sorun tam da burada yatıyor. Sorun "**sanki** işçi sınıfı geçip giden günlerde türdeş, bileşik, sınıf bilinçliymiş de şimdi tam bir gerilemeye uğramış gibi konuşmaları. Bu bir efsanedir, hem de katıksız cinsinden!"[12] Bu 'efsane' bizi sınıf bilinci sorununun yani sınıfın ideolojik-politik düzeydeki birliğinin tartışılmasına getiriyor. Bu tartışma, başlangıçta da belirttiğim gibi, sınıfın nesnel bölünmüşlüğü ile sıkı sıkıya bağlantılı ve nesnel bölünmüşlük temelinde birlik oluşturmanın sorunları ile ilgili.

Sorunu şöyle ifade etmek olanaklı: "Şayet sosyalizmin hedefi gerçekten sınıfların ortadan kaldırılması ise, bunun soyut bir erdem değil de gerçek bir hedef olması kimin açısından daha olasıdır?"[13] İşçi sınıfının, nesnel bölünmüşlüğüne karşın sınıfların ortadan kalkacağı bir tarihsel sürecin ardındaki temel toplumsal güç olmasını mümkün ve gerekli kılan nedir? Bunun yanıtını işçi sınıfının nesnel konumunun barındırdığı **olumsuzlukla olumluluğun birliğinde** aramak gerek. Sömürülen sınıf olarak, sermayeyle çelişkisi içinde ele alındığında, işçi sınıfının **sınıf olarak** çıkarı bu çelişkinin ortadan kalkmasında yatıyor. Bu, işçi sınıfının tâbi olduğu baskının yani konumunun taşıdığı olumsuzluğun yol açtığı bir tarihsel gereklilik. Ancak bu tarihsel gereklilik işçi sınıfının devrimci özne olarak sahip olduğu ayrıcalıklı rolü kendi başına açıklamak için yeterli değil. Bu açıklamanın işçi sınıfının konumunun olumlu özellikleriyle tamamlanması gerekiyor: Üretimdeki konumu dolayısıyla işçi sınıfının kapitalizme müdahale etme, kapitalist üretimi engelleme kapasitesi var. Bu, mevcut sistemin yıkılması açısından işçilerin sahip olduğu ayrıcalıklı konumu açıklıyor. Bunların ötesinde, kolektif üretici olma niteliğiyle işçi sınıfının örgütlenme ve yeni bir toplumu kurma, düzenleme potansiyeli, sınıf olarak herkesten çok. Kısacası nesnel çıkarını radikal bir biçimde gerçekleştirmesini olanaklı kılan bir konumu var işçi sınıfının. Bunun bir potansiyel olduğu, işçi sınıfının sınıf mücadelesi içinde her zaman 'devrimci' olmadığı çok açık. Ama "dönemsel olarak"[14] bu noktaya gelmesi bile bu potansiyelin varlığının bir göstergesi.

Bu potansiyelin gerçekleşmesi sınıf bilincinin oluşması sorunuyla doğrudan bağlantılı. İşçi sınıfının devrimci özne olma özelliğini yitirdiği, ya da zaten böyle bir özelliğe sahip olamayacağı yolundaki tezler, genellikle, önceden verilmiş, sınıfın tek tek üyelerinin bilincinde mevcut olan bir 'bilinç' varsayımından hareket ediyor. Oysa işçi sınıfı ikili bir nitelik taşır: "Herhangi bir verili anda, sadece tekil üyelerinin 'toplamı' olarak proletarya sosyolojik bir olumsallıktan[15a] ibarettir... Ancak, aynı proletarya, bur-

---

10. P.Meiksins, a.g.m., s. 114. Bütün bu etkenlerin dışında, otomasyon, robotlaşma vb. gelişmelerle üretken emeğin ortadan kalkma yolunda olduğu tezine karşı, bk.E.Mandel,a.g.m., s. 17; ayrıca bk. "Ralph Miliband İle Görüşme", 11. Tez, 6, s. 35-36.
11. R. Miliband, aynı yerde, s. 36.
12. Aynı yerde.
13. E.M.Wood, a.g.y., s. 91.
14. E.Mandel, a.g.m., s. 11.
15a. Bu yazıda çok sık geçeceği için 'olumsallık' kavramıyla ilgili kısa bir açıklama yararlı olabilir: 'Olumsal olan' gerçeklilik taşımayan, zorunlu olmayandır. Günlük dilde genellikle, "olabilir de olmayabilir de" diye ifade ettiğimiz duruma tekabül eder.

juvazi karşısındaki zorunlu tâbiyeti dolayısıyla kapitalist toplumun uzlaşmaz yapısal antagonizmasının bir parçasıdır da."[15] 'Sınıf bilinci', ancak işçi sınıfının bu ikili niteliği göz önüne alındığında anlamlı bir kategori olur: Olumsal durumuyla ilgili ve parçalanmış çıkarlara dayalı mevcut psikolojik bilinciyle, nesnel çıkarının tarihsel gerekliliğine ilişkin bilinci arasında bağlantı kurulması 'sınıf bilinci'nin bir tarihsel gerçeklik olması sürecini ifade eder. Dolayısıyla sınıf bilinci oluşturulacak bir şeydir, ama nesnel bir çıkara dayalı olduğu ölçüde tarihsel bir gereklilik taşır.

Bu bilincin oluşturulması ancak politik bir süreç olabilir. Bir ideolojinin tek tek her bir işçiye maledilmesi ve her bir işçinin mevcut psikolojik bilincinin böylelikle dönüştürülmesi anlamında değil, politik örgütler aracılığıyla taşınan bir ortak bilinç olabilir bu: "Zorunlu sınıf bilincinin geliştirilmesi, bu bilincin 'türdeş bir **psikolojik** **bağ**' olarak oluşturulması biçiminde değil... stratejik olarak anlamlı olan **eylem programlarının** üretilmesiyle mümkün olur."[16] Dolayısıyla, işçi sınıfının tarihsel çıkarına dayalı birliği, içinde yaşadığı parçalanmışlıkla bir arada düşünülmediği sürece bu birlik 'efsane' olmaya devam edecek. Sınıf bilincinden ya da sınıfın birliğinden bu tür bir özdeşlik anlaşıldığı sürece başka, 'daha' devrimci özneler arayışının sonu gelmeyecek.

Ancak, bunlar bir 'özne' sorunu olanlar için geçerli olan şeyler. Bu düzeyi de aşıp öznelerden vazgeçmek de olanaklı. İşçi sınıfının yeniden-bileşmesi sürecine yanıt olarak, işçi sınıfının yanısıra bizatihi sınıflara ve politik uzantıları olan bir toplumsal kimliği kavramlaştıracak her türden birlik anlayışına da "elveda" diyenler var. Bu çerçevede 'postmodernizm'den Hindess-Hirst'ün gelişme çizgilerine,[17] Lyotard'dan[18] Anthony Giddens'a[19] ve tabii André Gorz'a[20] kadar çeşitli akımlar ve adlar anmak olanaklı. Ben burada bunları sadece anmakla yetineceğim. Bunların içinden Ernesto Laclau ile Chantal Mouffe'un **Hegemony and Socialist Strategy** (Hegemonya ve Sosyalist Strateji) adlı kitabına ise bunu izleyen bölümün bütününü ayıracağım. Bunun nedeni, bu kitabın, "özcülüğü" ve "sınıf indirgemeciliği"ni reddetme adına her tür tarihsel süreklilik ve toplumsal bütünlük kavrayışını reddeden anlayışların "güzel bir paradigması"nı[21] oluşturması. 'Üretim ilişkileri' kavramının sınıf mücadelesini dışlayan bir 'ekonomi' anlayışıyla ikame edilmesiyle birlikte 'ekonomizm'e açılan kapıdan[22] geçmek istemeyip, 'ekonomi' ile politika arasındaki bağlantıyı iyice zayıflatanlar, sonunda sadece politika düzlemine hapsolduklarında, doğal olarak, dünyaları 'konjonktürler'den ve bunların taşıdığı olumsallıktan ibaret bir dünya haline geldi. Bu dünyayı açıklamanın yöntemi ise kaçınılmaz olarak 'bilinemezcilik' olacaktı! Bu öykü artık gerçekten tipik bir nitelik kazanmış durumda; Laclau ile Mouffe'un söz konusu kitabı da bu yüzden gerçekten 'paradigmatik.'

---

15. I. Mészáros, "Contingent and Necessary Class Consciousness", **Philosophy, Ideology and Social Sciences** içinde, s. 74-75.
16. Aynı yerde, s. 97.
17. P. Hirst'ün gelişim çizgisi için bk. G. Elliott, "The Odyssey of Paul Hirst", **New Left Review**, 159.
18. Lyotard eleştirisi için bk. S. Sim, "Lyotard and the Politics of Antifoundationalism", **Radical Philosophy**, 44.
19. Örneğin bk. A.Giddens, **A Contemporary Critique of Historical Materialism**, MacMillan, 1981.
20. A. Gorz, **Elveda Proletarya**, AFA, 1986; **Cennetin Yolları**, AFA, 1985.
21. E. M. Wood, a.g.y., s. 47.
22. Bk. G. Savran, "Althusser, Yapısal Nedensellik ve Teorisizm", **11. Tez**, 5, s. 164-181.

Bu düzeyde artık tarihsel-sosyolojik-ampirik argümanların ötesinde felsefi bir tartışma sözkonusu.

Ancak **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**'ye geçmeden önce kısaca 'yeni toplumsal hareketler' kategorisine değinmek istiyorum. İşçi sınıfına dayanan bir sosyalizm projesinin karşısına 'yeni toplumsal hareketler'i (çevre, barış hareketleri, ırkçılık karşıtı ve antinükleer hareketler, ulusal hareketler, feminizm) yerleştiren anlayışlara tepkisellik içinde bu hareketlerin gündeme getirdikleri sorunlar karşısında kör kalmanın savunulacak hiçbir yanı olamaz. Raymond Williams'ın **2000'e Doğru** (Ayrıntı Yayınları, 1989) adlı kitabı da bu yönde haklı bir uyarıda bulunuyor. Ancak, sınıf politikasını savunurken bu hareketleri yerleştirdiği konum Williams'ın 'ortayolcu' bir pozisyonu benimsemesine yol açıyor. Bunun, büyük ölçüde, 'yeni toplumsal hareketler' kategorisinin ayrıştırılmadan, bu hareketler arasındaki özsel farklılıklar göz önüne alınmadan kullanılmasına bağlı olduğunu düşünüyorum.

Williams'a göre, sınıf politikasının artık yeni bir 'genel çıkar' kavramına dayandırılması gerekiyor. Mücadelelerin böylesine çeşitlendiği bir ortamda, bu farklı mücadelelerin temelinde yatan gereksinim ve çıkarların tümünü birleştirecek bir 'genel çıkar' anlayışı olmalı bu. Bu genel çıkarı besleyen kaynaklardan biri ve çok önemli olanı işçi sınıfı; ve sorun bütün bu "olumlu kaynaklar"ı bir araya getiren bir politika anlayışına ulaşabilmek. Ancak, Willams bu anlayışa ilişkin stratejik bir öneride bulunmuyor; kaynakları saymakla ve dolayısıyla 'genel çıkar'ı soyut olarak ileri sürmekle yetiniyor.[23]

Bunun ötesinde bir şey yapması da bence zaten beklenemez. Daha önce de belirttiğim gibi, 'yeni toplumsal hareketler'le işçi sınıfı hareketi arasındaki ilişkiyi politik bir düzeyde belirleyebilmenin önkoşulu bu hareketleri ayrıştırmak.[24] Üzerinde yükseldikleri çıkarlar ve gereksinimlerin niteliği açısından türdeş değil bu hareketler; bu yüzden de bunların tümünü birden eşanlı olarak kucaklamaya çalışan bir sosyalizm projesinin, soyut bir evrensel ya da genel çıkarın ahlaki olarak ileri sürülmesinden öteye geçememesi şaşırtıcı değil. Bu açıdan Williams'ın projesi, maddi-nesnel çıkarlar etrafında birleşmiş özneler yerine salt ideolojik düzeyde oluşacak evrensel öznelere dayanan başka projelere yaklaşıyor.

'Yeni toplumsal hareketler'i herşeyden önce temsil ettikleri farklı gereksinim ve çıkarlardan hareketle özneleri açısından ayrıştırmak gerekiyor. Örneğin, barış ya da çevre hareketi bu açıdan evrensel bir nitelik taşıyor: Bütün insanlığın paylaştığı bir gereksinime dayanan bu hareketler belirli bir toplumsal kimliğe sahip değiller.

Bunların karşısındaki uçta ise ezilen ulus hareketlerini ya da kadın kurtuluş hareketini saymak olanaklı. Burada belirli bir toplumsal grubun bir başkasına tâbiyeti ve bu tâbiyete karşı mücadelesi söz konusu. Dolayısıyla da bu hareketler belirli toplumsal grupları karşı karşıya getiren hareketler.

Bu nitelik farklılığının bir uzantısı şu: Herhangi bir toplumsal kategorinin özgül çıkarlarını ifade etmedikleri ölçüde, barış ve çevre hareketlerinin sosyalist hareket ta-

---

23. Williams'ınkine yakın bir pozisyon için bk.R.Aronson, "Historical Materailism: Answer to Marxism's Crisis", New Left Review, 152.

24. Benzer yaklaşımlar için bk. F.Muhlem, "Towards 2000: News From You Know Where" New Left Review, 148 ve E.M.Wood, "Capitalism and Human Emancipation", New Left Review, 167.

rafından tümüyle özümsenmesi olanaklı ve bunda bir sakınca yok. Oysa örneğin kadınlar söz konusu olduğunda, işçi hareketiyle kadın kurtuluş hareketinin temsil ettikleri farklı çıkarların ve gereksinimlerin kısa dönemde, dolaysız olarak birbirlerine özümsenmeleri olanaklı değil. Bu ancak, uzun ve mücadeleli bir sürecin sonucunda ve radikal bir toplumsal dönüşümün ardından olanaklı olabilir. Bu farklılık göz önüne alınmadığında, 'çağdaş', 'duyarlı' ve 'çoğulcu' olmak adına kadınların özgül tâbiyetlerinin üzerinin örtülmesine ve taleplerinin massedilmesine hizmet edilmiş olunabilir.[25]

İkinci bir nokta daha eski bir tartışmayla ilgili: Ütopyacılıkla tarihsel müddecilik arasındaki tartışma. Marksizm'in bütün insanlığın kurtuluşunun teorisi olduğu teziyle insanlığın bütün sorunlarından aynı anda kurtulacağı tezi birbirinden çok farklı. Marksizm sosyalizmin kuruluşunda asıl öznenin işçi sınıfı olduğunu ile sürerken, kapitalist sömürünün ortadan kaldırılmasının insanlığın kurtuluşu için stratejik olarak belirleyici olduğu tahliline dayanır. Bu stratejik konumun temelinde ise işçi sınıfının, yukarıda da sözünü ettiğim olumsuz ve olumlu belirlenimlerinin birliği yatar.

II. LACLAU/MOUFFE : ÖZCÜLÜĞÜN REDDİ VE 'OLUMSUZ ÖZLER'

Hegemonya ve Sosyalist Strateji henüz Türkçe'de yayınlanmadı. Ama Laclau'nun, bu kitabın teorik öncüllerini sergilediği "Toplumun İmkânsızlığı"[26] adlı ve yine aynı kitabın bu kez politik sonuçlarını da sunduğu "Sınıf Savaşı ve Sonrası"[27] adlı yazılarını Türkçe olarak okumak olanaklı. Ayrıca, Halil Nalçaoğlu "Ernesto Laclau: Alternatif Bir Epistemoloji ve Politika"[28] başlıklı yazısında Türkiyeli okurlara Laclau'nun son dönemdeki gelişim çizgisini çok özet olarak da olsa aktarıyor. Bu yazıların varlığını göz önüne alarak, Türkçe olarak yayınlanmamış bir kitabı eleştirmenin bu durumda sakıncalı olmayacağını düşünüyorum.

Laclau ile Mouffe'un bu kitaptaki başlıca tezlerini aktarmadan önce bir noktaya açıklık getirmekte yarar var: Bu yazarların sunduğu çerçeveyi Marksizm'e uygunluğu açısından değerlendirmeyeceğim. Bunun saçma bir çaba olacağını yazarların şu sözleri ortaya koyuyor: "Bu noktada şunu açıkça belirtmeliyiz ki, artık post-Marksist bir alanda yer alıyoruz."[29] Kendilerini Marksizm-sonrası bir alana yerleştirmelerinin gerekçesini ise şöyle açıklıyorlar: Marksizm yeni bir politika anlayışını oluşturmada yararlanılabilecek geleneklerden biridir. "Bizim için **bu** hareket noktasının geçerli olmasının temelinde bu (geleneğin) kendi geçmişimiz olması yatmaktadır."[30]

Ne var ki bu, yazarların Marksizm'i **sunuş biçimleriyle** ilgili bir tartışmanın da saçma bir çaba olacağı anlamına gelmiyor. Kendi geçmişlerine ilişkin her tür yargıya varmakta yazarlar kuşkusuz özgürler. Ancak o geçmiş hâlâ kimimizin 'şimdi'si ise, kendi 'şimdi'miz çarpıtıldığında bizim müdahale etmemiz de çok doğal.

Dolayısıyla, Laclau ile Mouffe'un belli başlı tezlerini özetleyerek aktardıktan sonra

---

26. Akıntıya Karşı Tartışma Dizisi, 1, 1985, s. 28-32. (Orijinal versiyon: 1983)
27. Birikim, 5, Eylül 1989, s. 24-27. (Orijinal versiyon: 1987)
28. Birikim, 7, Kasım 1989, s. 41-46.
29. E. Laclau/C.Mouffe, **Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics**, Verso, 1985, s. 4.
30. Aynı yerde. (Vurgu sonradan.)

yazarları iki düzeyde eleştirmeye çalışacağım: İlkin Marksizm yorumlarının son derece kaba, indirgemeci bir Marksizm görünümü verdiğini göstereceğim; bundan sonra ise, kitabı Nalçaoğlu'nun yaptığı ayrıma benzer bir biçimde epistemolojik ve politik açılardan değerlendirmeye çalışacağım. Bu düzeyde amacım şu soruları cevaplandırmak: Bu çerçeve ne kadar açıklayıcı; dünyayı anlamamıza ne derece katkıda bulunuyor? Önerdiği politika ne kadar dönüştürücü; anti-kapitalist bir politika öneriyor mu?

Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru

Laclau "Sınıf Savaşı Ve Sonrası" adlı yazısında, Mouffe ile birlikte geliştirdiği teorik-politik çerçeveyi tarihsel bağlamı içine yerleştiriyor. Bu bağlam, bir yandan işçi sınıfının daraldığı ve kendi içinde bölündüğü, diğer yandan yeni muhalefet biçimlerinin ortaya çıktığı sanayileşmiş Batı toplumları. Bu bağlamda işçi sınıfının merkezi rolünü hâlâ savunanlara karşı Laclau ile Mouffe'un geliştirdikleri çerçevenin temel tezi ise, "işçi sınıfının —diğer bütün kesimler gibi— kendi hedef ve imkânları ile sınırlı olan bir toplumsal özne olduğu..."[31] Aslında bu, Laclau ile Mouffe'un tezlerinin 'zayıf' bir ifadesi. Nitekim yazının bir başka bölümünde daha 'güçlü' bir ifade ön plana çıkıyor: "Bizim toplumlarımızda toplumsal ve politik kimlikler —özdeşlikler— esas olarak istikrarsız bir yapıdadırlar."[32] Kapitalizmin gelişme süreci içinde toplumsal hayata katılım ve mücadele alanları giderek çoğalmış ve toplumsal kimliklerin oluşmasındaki etkenler artmıştır. Kısacası, "Marksist teorinin toplum ve devrim konusunda özünü oluşturan toplumsal kimlikler ortadan (kalkmıştır.)"[33] Bu yazının yazılışından dört yıl önce de aynı olguyu şöyle ifade ediyor Laclau: "... gelişmiş kapitalist toplumlardaki farklılıklar seli, toplumsal faillerin kimliğinin ve homojenliğinin bir yanılsama olduğunu... (her toplumsal öznenin) kimliğinin... yalnızca değişen konumsallıkların istikrarsız bir eklemlenmesinden ibaret olduğunu gösterdiğinde, bu toplumsal faillerin bizzat kendi kimlikleri de giderek daha fazla sorgulandı."[34]

Laclau ile Mouffe'un kitabında Marksizm'in tarihi, kapitalizmdeki bu istikrarsızlığın giderek derinleşmesine tekabül eden bir bunalımın tarihi biçiminde sunuluyor. Kitabın ilk yarısı, oluşmuş, önceden inşa edilmiş bir politik özneyi varsayan Marksizm'in, bu öznenin kendisinden beklenen merkezi rolü oynamaması karşısında, bir boşluğu doldurma çabalarından oluşan tarihini anlatıyor. Kısacası Marksizm'in tarihinin 'semptomatik' bir okunuşuyla karşı karşıyayız: Marx'tan Bernstein'a, Kautsky'den Otto Bauer'e, Rosa Luxemburg'dan Lenin'e, Trotski'den Gramsci'ye bütün Marksistlerin çabalamalarında bir boşluğun anlamı yansıyor. Bu boşluk Marksizm'de hegemonya kavramı için ister istemez açılan yerde ifadesini buluyor: İşçi sınıfının, onu devrimin öznesi kılacak bir birliğe sahip olmaması hegemonya anlayışının gündeme gelmesine, bu yönde çeşitli kavramların oluşturulmasına yol açmıştır. Ne var ki, Marksizm'de içkin olan "ekonomizm" ve "özcülük" gerçek bir hegemonya anlayışının gelişmesine izin vermez.

---

31. "Sınıf Savaşı ve Sonrası", s. 25.
32. Aynı yerde. (Değiştirilmiş çeviri.)
33. Aynı yerde, s. 26.
34. "Toplumun İmkânsızlığı", s. 31.

Laclau ile Mouffe Marksizm'in tarihini aktarırken bir yandan da kendi alternatif teorilerinin yapı taşları için açılan yerlere işaret ettiklerinden, bu tarihçeyi bütünüyle olmasa da kısmen özetlemekte yarar var. Başlangıçta Marx'ta kendinde sınıf/kendisi için sınıf ikiliğinde ifadesini bulan söz konusu boşluk, Rosa Luxemburg'un kendiliğindencilik savunusunda doldurulmaya çalışılmıştır. Rosa işçi sınıfının bölünmüşlüğünden hareket eder ve bu bölünmüşlüğün devrimci dönemlerdeki kendiliğindencilikle aşılacağını, siyasal bir birliğin oluşacağını ileri sürer. Ancak, bu siyasal birliğin altında hiçbir gereklilik yatmamaktadır. Dolayısıyla, "siyasal öznelerin sınıf doğası(nın) gerekli niteliğini yitir(mesinin)" kapısı aralanmıştır. Gerekliliğe dayalı sınıf öznelerinin yerini" farklı özne konumlarının belirlenmemiş eklemlenmesi"[35] alabilir.

Avusturya Marksizm'i ise gereklilik/olumsallık (birlik(bölünmüşlük) ikiliğini aşmanın yolunu "özerk politik müdahale alanının pratik etkililiğini genişletmekte"[36] aramıştır. Ancak gereklilikten tümüyle vazgeçmediği için, onu 'deizm'de tanrının yerleştirildiği yere benzer bir konuma yerleştirmiştir: Gerekliliğin politik düzlemdeki etkileri belli belirsizdir, ama kendisi varlığını korumaktadır.

Bernstein işçi sınıfının birliğinin salt politik düzlemde kurulacağını görmüş ve sınıf birliğinin gereklilik taşıdığı ekonomik düzeyi terk etmiştir. Ancak bu kez de bu birliğin sınıfsal olmasının hiçbir temeli kalmamıştır. Bernstein'in öznesi ahlaki olarak kurulmuş bir öznedir. İşte bu öznenin sınıfsal olmayışı önemli bir olanaklılığı çağrıştırmaktadır: "Şayet işçi artık sadece proleter değil aynı zamanda da yurttaş ise" ve çeşitli konumlarda bulunabiliyorsa, o zaman bu konumlar arasında açık uçlu bir eklemlenme olasılığı var demektir. Bunların arasında birbiriyle çelişen özne konumları da olabilir. Ne var ki, "bu öğeler ve antagonistik konumlar arasında hiçbir **a priori** şemaya uymayan bir birleşme"yi[37] düşünmek Bernstein'ı da aşmıştır.

Lenin'de ve Gramsci'de bu boşluğun doldurulması için hegemonya kavramının kendisi kullanılmaktadır. Ancak Lenin'in hegemonya anlayışı sınıflararası ittifak sorununa bir çözümdür: Hegemonya kitleler üzerinde sınıf hegemonyasıdır. Böyle olduğu için de, kitle mücadelesindeki, sınıf çerçevelerini aşan zenginliğin bastırılarak "işçi sınıfının ontolojik merkezliliği"nin ileri sürülmesine dayanır. İşçi sınıfının üretimdeki nesnel konumuna dayalı —bu anlamda ontolojik— bir merkeziliğin politikaya tercüme edilmesinin sorunlarını taşımaktadır bu tahlil: Toplumsal-politik faillerin kimlikleri, içine girdikleri politik süreçten ya da hegemonya faaliyetinden ayrı olarak kurulmaz.[38]

Nihayet Gramsci 'tarihsel blok' kavramıyla, sınıfa dayalı hegemonya yerine 'kolektif irade'ye dayalı hegemonya kavramını getirerek çok önemli bir adım atmıştır. Bunu, hegemonyanın kurulmasını düşünsel ve ahlaki düzleme kaydırarak ve "belli özne konumlarının çeşitli sınıfsal kesimleri kesmesi"[39] gereğini vurgulayarak sağlar. Ne var ki, Gramsci'ye göre her hegemonya sürecinde birleştirici bir ilke olmalıdır; bu ilke de ancak temel sınıflardan birinden kaynaklanabilir.[40] Böylece klasik Marksizm'i Gramsci de aşamaz.

---

35. **Hegemony and Socialist Strategy, s. 13.**
36. Aynı yerde, s. 29.
37. Aynı yerde, s. 36.
38. Aynı yerde, s. 57-58.
39. Aynı yerde, s. 67.
40. Aynı yerde, s. 69.

Bu eşiğin aşılması için, ekonominin içsel yasaları olduğu ve ekonomik düzeyde işçi sınıfının birliği ve nesnel çıkarları olduğu tezlerine dayanan 'ekonominin belirleyiciliği' anlayışının terkedilmesi gerekmektedir. Bu yapıldığında, ekonomik düzeyde belirlenmiş sınıfsal öznelerin temeli ortadan kalkacak, hegemonyanın anlamı değişecektir. Artık hegemonya "bir eklemlenme ve olumsallık mantığı olarak hegemonik öznelerin bizzat kimliklerini belirlemektedir."[41]

Laclau ile Mouffe'un, Marksizm'in boşluklarının belirdiği noktalarda önerdikleri kavramların geçici bir dökümünü yapabiliriz artık: Nesnel çıkarlar temelinde oluşmuş özneler yerine, politik düzlemde **istikrarsız** bir biçimde işgal edilen **özne konumsallıkları**.... Olumsallık/gereklilik ikiliğinin dolayımlanması yerine, bu ikiliğin kendisinin yadsınmasına dayalı bir istikrarsızlık ve **sabit-olmayış** ilkesi... Toplumsal faillerin üretim ilişkilerindeki konumlarıyla sosyalizm arasındaki gerekli ilişki yerine, hiçbir öncelik taşımayan çeşitli benzeşmez özne konumlarından inşa edilen bir anti-kapitalist mücadele... "Kendi kısmi süreçlerini temellendiren bütün" anlamında bir 'toplum' kavramı yerine, "toplumsal olanın **açık ucluluğu(nun) varolanın olumsuz** özü"[42] olarak düşünülmesi...

Bundan sonra yapılması gereken, artık, hegemonya mantığını yeni çerçeveye uygun biçimde kavramlaştırmaktır. Laclau ile Mouffe'a göre Marksizm'de hegemonya, özler düzeyinde oluşmuş bir sınıfın, onu "kendi doğasına yabancı görevler üstlenmeye zorlayan tarihsel olumsallıkla karşılaştığı"[43] durumlara çözüm olarak önerilmiş bir kavramdır. Bu "özcü söylem"in çözüldüğü bir durumda, bunun bütün uzantıları göz önüne alınarak kavramın yeniden formüle edilmesi gerekir.

Hegemonik eklemlenme mantığını kavramak için herşeyden önce Laclau ile Mouffe'un "istikrarsızlık" ya da "sabit olmayış" konusundaki tavırlarının gerçekten 'radikal' olduğunu görmek gerekiyor. Yazarlara göre, "özcülük"ten kurtulmak için üretim ilişkileri ile politik faillerin kimlikleri arasındaki bağlantının koparılması yeterli değildir. Bizzat politik faillerin kimliklerini sorgulamak gerekir. Sorgulamanın anlamı şu olacaktır: Önceden varsayılan bir bütün içindeki, önceden varsayılan öğelerin kendileri bir sabit oluşu ima eder. Öğeleri birbirinden ayırmak yetmez, parçalamak gerekir.

Öyleyse eklemlenmenin tanımına bakalım: "Eklemleyici pratik sonucunda kimliği değişen öğeler arasında bir ilişkinin kurulmasına yol açan her pratiğe eklemlenme diyeceğiz."[44] Eklemlenme öncesinin "öğe"si, eklemlenmeyle birlikte, yani bütünün parçası olduğunda "an"(moment) olur. Eklemlenmeyle oluşan bütün ise "söylem"dir. Söylemsel bütünün özelliği, sınırları önceden belirlenmemiş, açık uçlu ve tamamlanmamış oluşudur.[45] Ayrıca, bütün kimliklerin 'ilişkisel' olduğu, farklılıklarda ortaya çıktığı söylemsel bütünde, gerekliliğin tek anlamı olabilir, o da "bir yapısal konumlar sisteminin düzenliliğidir."[46] Öte yandan, söylemsel olmayan pratikler ya da bütünlerle söylemsel bütünler arasında bir ayrım yapmanın geçerli bir temeli yoktur. Bütünler an-

41. Aynı yerde, s. 85.
42. Aynı yerde, s. 95-96. (Vurgu sonradan.)
43. Aynı yerde, s. 87.
44. Aynı yerde, s. 105.
45. Aynı yerde, s. 110-111.
46. Aynı yerde, s. 106. (Vurgu sonradan.)

cak söylemsel olarak kurulabilir: Bütün nesneler "öğeler arasındaki farklılık konumlarının az ya da çok karmaşık biçimleri"dir[47] ve bu konumları kendi dışlarında hiçbir gerekliliğe dayanmaz.

Bütün kimliklerin istikrarsız olduğu, sürekli bir farklılıklar seli biçiminde ortaya çıktığı bir çerçevede, **farklılıkların** kendilerinin de sabit olmayabileceği olasılığı kaçınılmaz olarak akla gelmektedir. Bu, gerçek bir olasılıktır ve **nesnelliğin imkânsızlığına** işaret eder. Bu imkânsızlık alanında antagonizmalar yer almaktadır: Antagonizma, "'öteki'nin benim tümüyle kendim olmamı engellemesi"dir[48] ve Marksizm'in antagonizmalara atfettiği nesnelliğin tam tersine, antagonizma nesnelliğin sınırlarını ortaya koyar. Antagonizma, hegemonya kavramının tamamlayıcı öğesidir: Eklemlenmenin hegemonik olması için "antagonistik eklemlenme pratikleriyle yüzleşme"[49] içinde gerçekleşmesi gerekir.

Laclau ile Mouffe'un hegemonik eklemlenme anlayışlarının bu çok özet anlatımı, toplumun bir bütün olarak anlaşılabilir bir nesne olmadığı; "farklılıkların sonsuz oyununa"[50] tekabül eden "toplumsal"ın eklemlenmeden ibaret olduğu; tarihin ise "pragmatik ve sınırlı kurgular süreci"[51] olduğu tezlerinin ardında yatan kavramları bir ölçüde açığa çıkarıyor. "Kuralları ve oyuncuları hiçbir zaman tümüyle belirtik olmayan bir oyun"[52] olarak tanımlanan hegemonya ve onun gerisindeki kavramlar, bize, tarihi ve toplumu bir 'kaos' biçiminde sunuyor. Nalçaoğlu, Laclau/Mouffe'un bu 'kaos' sergilemesinin başarısını, gerçek durumla uyumluluk içinde olmasında buluyor. "Gerçek" gerçekliğin "emprovize" haliyle sunduğu görünüm bu kavramsal çerçevenin yakalayabileceği bir durumdur. Nalçaoğlu'na göre, "(s)ınıfsal özelliklerin değil olumsal durumların belirlediği, geçici ve ortak temelden uzaklaşan öznel kimliklerin başat olduğu ve böylece 'doğru'nun kaybolduğu bir ortam"dır[53] bu. Böyle olunca, toplumun ve tarihin bütünsel, birleştirici bir ilkeyle açıklanmasından söz etmenin abes sayılmasında şaşılacak birşey kalmaz.

Karikatürleştirilmiş Bir Marksizm

Şimdi biraz da yazarların geçmişlerinde bıraktıkları Marksizm'i nasıl gördüklerine bakalım. Marksizm'e "özcülük" ve "sınıf indirgemeciliği" suçlamaları yöneltildiğinde, genellikle, Marksizm-dışı bir 'ekonomi' anlayışından yola çıkılıyordur, ya da dolayısıyla, Marksizm'e böyle bir anlayış atfediliyordur. Althusser ve Poulantzas ilk adımı gerçekleştirmişlerdi;[54] Laclau **İdeoloji ve Politika** döneminde, aşağıda göstermeye çalışacağım gibi kısmen bunun dışında kaldı; **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**'de bir sıçramayla ikinci adımı atıyor. Kuşkusuz Marksizm'e kaba bir 'ekonomi' anlayışı atfetmekte Laclau/Mouffe yalnız değiller. Ama burada da "paradigma"yı en yetkin biçimiyle kurma onuru onlara ait: Bir kez, Marksizm'e göre 'ekonomi'nin, "toplumun, insan eyle-

47. Aynı yerde, s. 107.
48. Aynı yerde, s. 125.
49. Aynı yerde, s. 135.
50. "Toplumun İmkânsızlığı", s. 30.
51. "Sınıf Savaşı ve Sonrası", s. 26.
52. E. Laclau/C. Mouffe, a.g.y., s. 293.
53. H. Nalçaoğlu, a.g.m. s. 44.
54. Bk. not 22'de sözü edilen kaynak.

minden bağımsız olarak nesnel olgular üzerinde etkide bulunan bir mekanizması"[55] olduğunu ileri sürdükten sonra, Marx'ın gelmiş geçmiş en büyük teknolojik determinist olarak, "üretici güçlerin gelişmesini doğal ve kendiliğinden ilerleyen" bir süreç biçiminde tasarladığını söylemek çok güç olmasa gerek. Ayrıca, emekgücünün bir meta olduğunu söyleyerek, emek sürecinde işçinin hiçbir hakimiyet ilişkisi altına girmediğini de ima ettiğine göre, Marx iki kez ekonomisttir!

Kapitalizmin 'üretim için üretim' olduğunu söylerken neyi kast ediyordu Marx? Bir toplumsal ilişki biçimi olan sermaye ilişkisinin, üretici güçlerin "doğal" gelişmesinin peşinden koşabilecek kadar 'esnek' olduğunu mu? Yoksa, sermayenin, kâr hırsı dolayısıyla, üretici güçleri daha önce hiç görülmemiş bir hızda ve düzeyde geliştirme potansiyelini taşıdığını mı?

Peki ya emeğin 'sermayenin gerçek boyunduruğu' altına girdiğini söylerken neyi kast ediyordu Marx? Emek sürecinin, sermaye ilişkisine rağmen, herkesin istediği tempoda çalıştığı, emek aletleriyle son derece uyumlu bir bütünlük içinde olduğu ve kendisini gerçekleştirdiği bir süreç olduğunu mu? Yoksa, sermayenin bizzat emek süreci içinde de bir hakimiyet kurduğunu, tüm bir teknolojinin bu hakimiyeti kurmaya yönelik olarak biçimlendiğini, artık-değer üretimini arttırmasının 'özgül olarak kapitalist' biçimin bu olduğunu mu?

Öte yandan, sınıf sömürüsü kavramını bir kez bile kullanmadan Marksizm'in 'ekonomi' anlayışını özetleme ustalığını gösterdikleri için yazarları gerçekten kutlamak gerekiyor. Bu ustalık sayesindedir ki, ondan sonra da, proletaryanın "**tarihsel misyonu** (nun) ileri bir düzeyde toplumsallaşmış ve gelişmiş üretici güçleri ele geçirip kolektif olarak yönetmek"[56] olduğunu ileri sürebiliyorlar. 'Tarihsel misyon' göreli bir kavram olabilir: Bir başkası da 1916'da bize Rus işçi sınıfının 'tarihsel misyonu'nun kışlık sarayı ele geçirmek olduğun söyleyebilirdi! Ne var ki, Marx'ın aklındaki 'misyon'un hangi anlamda 'tarihsel' olduğu yazdıklarından çok açık —yeter ki metinleri 'semptomatik' değil dürüst bir okumaya tâbi tutulsun. Bu yapıldığında, o metinlerde işçi sınıfının maruz kaldığı sömürünün özgüllüğünün sık sık vurgulandığı; kapitalist sömürünün bu özgül niteliğinin, işçi sınıfı açısından kendini bir **sınıf olarak ortadan kaldırmanın** dışında bir kurtuluşa imkân vermeyeceği görülür. İşçi sınıfının bu anlamda gereklilik taşıyan tarihsel misyonu, sınıfsız topluma götürecek bir toplumu kurmak ve böylelikle insanlığın tarih-öncesinin ötesine geçilmesinde belirleyici rolü oynamaktır.

Laclau/Mouffe'un, Marksizm'in, 'ekonomi' anlayışı konusundaki çarpıtmalarına daha bir dizi örnek verilebilir.[57] Ama ben bu kadarıyla yetinip, 'tarihsel misyon' tartışmasının bizi getirdiği bir başka noktadan devam edeceğim. İşçi sınıfının, sözünü ettiğim anlamıyla tarihsel misyonu, Marx'a göre, onu 'evrensel sınıf' haline getirir: Yeni bir sınıf hakimiyetinin kurulmasına yol açmayacak bir sınıf olduğu ölçüde, gerçek kurtuluşu kendi geçici hakimiyetinin ortadan kalkmasıyla mümkün olabileceği **için** 'evrensel sınıf'tır proletarya. Dolayısıyla: Birincisi, 'evrensel' sınıf olması işçi sınıfının kendi içinde "çelişkisiz"[58] olmasını gerektirmez. İkincisi, işçi sınıfının insanlığın kurtu-

55. E. Laclau/C.Mouffe, a.g.y., s. 78. (Vurgu sonradan.)
56. Aynı yerde, s. 77. (Vurgu sonradan.)
57. Aynı yerde, s.75-80. Ayrıntılı eleştiri için bk. E. M. Wood, The Retreat From Class, s.54-59.
58. "Toplumun İmkânsızlığı", s .31.

luşundaki bu uzun dönemli rolü ile işçi demokrasisine dayalı bir devletin kuruluş sürecindeki 'önceliği' apayrı türden şeyler değildir. İkinci durumda, kendi içinde çelişkili bir sınıfın kendi hakimiyetini kurma süreci söz konusudur; ilk düzeyde ise, kendi hakimiyetini ve onunla birlikte sınıf olarak kendisini ortadan kaldıran, bu anlamda 'evrensel' bir sınıftan söz edilmektedir. Dolayısıyla, işçi sınıfının bugünkü stratejik merkeziliğini tartışırken gündeme getirilen "sınırlılığı" 'evrensel özne' tezine karşı kullanmak en hafif deyimiyle kolaycılıktır.[59]

Laclau/Mouffe'un karikatürleştirerek başa çıkma yolunu seçtikleri bir başka sorun da 'sınıf bilinci' sorunu. Bizi karşı karşıya bıraktukları sayısız ikilemden biri şu: "Burada almaşıklar açıktır: ya, bu çelişik çokluğun ortadan kalkacağına ve mutlak olarak birleşmiş bir işçi sınıfının şanlı proleter iktidarı anında kendisine saydam hale geleceğine ilişkin bir tarih kuramı benimsenir... ya da bu kuramın kendisi ve onunla birlikte, bir bütün olarak (toplumsal) failin 'nesnel' çıkarlarının belirlenmesinde belli özne konumlarını diğerlerinden daha ayrıcalıklı saymanın temelleri terk edilir."[60] Temeli nesnel çıkarlarda yatan bir sınıf bilincinin (ya da sınıf birliğinin) nesnel bölünmeleri mutlak olarak ortadan kaldıracağını, ya da buna yakın şeyleri düşünenlerin (daha doğrusu vaaz edenlerin) Marksizm'e ne kadar zarar verdiklerini gördük. Ne var ki, Marksizm'in bütün versiyonlarında işçi sınıfının **dolayımsız** bir **birlik** olarak düşünülmediğini, ideoloji-politika dolayımlarının Marksizm'e hiç de yabancı sorunlar olmadığını, sınıf kavramının kendiliğinden herşeyi açıklayacağına ve bütün politik sorunları çözeceğine ilişkin bir görüş birliği olmadığını, yazarlar kitaplarının ilk bölümünde, 71 sayfa boyunca, kendileri anlatıyorlar: Bu bölümde sundukları Marksizm tarihi tam da böyle bir **politik kaygının** göstergesi değil mi? Ama hayır! Onlar 'ekonomi'yi gördükleri yerde politikanın, birliği gördükleri yerde çokluğun (bölünmenin) olamayacağını baştan kabul ettikleri için, bu kaygının kendisini bir "düalizm"in ifadesi olarak ellerinin tersiyle itiyorlar. Bu "ya o ya o" mantığını Geras çarpıcı bir biçimde eleştiriyor ve şöyle diyor: "Politika ve ideoloji alanlarının herşeyi (kendilerine) tâbi kılar hale geldiği... bir perspektiften bakıldığında... her tür Marksizm indirgemeci görünecektir. Tarihsel maddecilikten kopuş bu şekilde tamamlandığında, tarihin nesnel temellerine... ağırlık tanımak ekonomizm gibi görü-nüyor olsa gerek... 'söylem'in karanlığındayız."[61]

Nasıl Bir Alternatif Epistemoloji?

Artık, yukarıda sorduğumuz ilk soruyu yanıtlamaya çalışalım: "Özcülüğe", "sınıf-indirgemeciliği"ne ve "ekonomizm"e karşı geliştirilen "söylemsel hegemonik eklemlenme" teorisi bize neyi, ne kadar açıklıyor? Aynı soruyu Nalçaoğlu da soruyor: "İyi de, 'farklılıkların sonsuz oyunu' ne işe yarar? Yani bu kavram 'masum' sosyal bilincinin toplumu anlamasına ve açıklamasına... yardımcı olur mu?"[62] Onun bu soruya yanıtı olumlu. Çünkü, Nalçaoğlu'na göre, toplumsal yaşamın açık uçluluğunu ve çeşitliliğini yapay bir şekilde bastırmayan, tek yanlı indirgemelere ve yoksullaştırmalara rağbet et-

59. "Sınıf Savaşı ve Sonrası", s. 25.
60. E. Laclau/C. Mouffe, a.g.y., s. 84.
61. N. Geras, "Post-Marxism?", New Left Review, 163, s. 65.
62. H. Nalçaoğlu, a.g.m., s. 44.

meyen bir anlayıştır bu. Ancak, Nalçaoğlu da bunun bir "psikotiğin söylemi" ya da "sonsuz(bir) beyin jimnastiği"nden öteye gitmeyeceğini teslim ediyor. Peki, bizi "psikotiğin söylemi"nden kurtaracak olan nedir? "Nihai olarak imkânsız olanı gerçekleştirmeye çalışmak"! Belli sınırlar çizerek, toplumsal olanın sürekli istikrarsızlığını bir düzen halinde, bir yapı biçiminde oluşturarak kavramak. 'Bu biçimde kavradığımız yapı nedir?' diye soracak olursak, cevap "anılan çabanın ta kendisi."[63] Bu mantıktaki döngüselliği görmek çok güç değil: Sınırlandırmanın, bir yapı oluşturmanın kendisi toplumsal yaşama ilişkin belli kavramları varsayar. Oysa burada, bu kavramları oluşturmayı mümkün kılan tek şey, o yapıyı oluşturma çabasının kendisi. Kısacası, kavramı tanımlayan kavramın kendisi. Söylemin olanaklı olmasını sağlayan koşullardan bunun dışında hiç söz edilmiyor. Söylemsel eklemlenmenin bu 'kendinden menkul' niteliği, kavramların oluşturulmasında sürekli bir yalpalama ya da yöntem kaymasına yol açıyor. Sınırları belirlenmiş, sabit "özler"e dayalı kavramlara, yani sınıfsal kimliklere karşı çıkarlarken, yazarlar eklemlenmenin istikrarsızlığını öne çıkarıyorlar. Ama eklemlenmenin kendisinin ucu kapalı bir yapıya dönüşmesini engellemek, açık uçluluğu, güvence altına alabilmek için de söyleme dışsal bir 'sabit'e başvuruyorlar.[64] "Toplumun İmkânsızlığı" adlı yazısında, toplumsal olanın açık uçluluğunu şöyle açıklıyor Laclau: "... herhangi bir yapısal sistem... her zaman, denetim altına alamadığı bir anlam fazlasıyla çevrele(nir)..."[65] Ancak, bir "fazla"dan söz edebilmemiz için iki şeyden birini varsaymamız gerekir: Ya söylemin kendisinin sınırları belli bir bütünlüğü olduğunu, ya da "fazla"nın önceden belirlenmiş bir veri olduğunu. "Fazla" ya birşeye göre fazla olmalı, ya da kendisi bir sabit olmalı. Her iki durum da Laclau/Mouffe'un öncülleriyle çelişir.

Yazarları böyle bir ikilemle karşı karşıya bırakmak istemiyorsak, o zaman da, Geras'ın dediği gibi, kimliklerin kısmen hegemonik eklemlenmeden bağımsız, kısmen de bu eklemlenme içinde oluştuğunu kabul etmek gerekir.[66] Nitekim, yazarlar bir "üstbelirlenim" alanı olarak tanımladıkları bir geçişlilik alanını tahlillerine sokarak tam da bunu yapıyorlar.[67] Ancak bir kez bu ara çözüm benimsendiğinde teorinin temelini oluşturan köklü "istikrarsızlık" zayıflamış oluyor. Marksizm, hegemonya-öncesi kimlikleri, sınıfsal yani "özcü", sabit kimlikler olarak ele aldığı için eleştiriliyordu. Şayet kısmen hegemonik eklemlenmeden bağımsız kimlikler söz konusuysa, o zaman Marksizm'e yöneltilen eleştiri bir derece sorunudur: "Marksizm başlangıçtan itibaren kısmen politik olarak oluşmuş kimliklerle yaşamıştır."[68] Ne var ki, yazarlar baştan sona "öğeler" ile "anlar"ı, işlerine geldiği gibi birbirlerine karşı oynuyor, "ekonomizm"i ve "özcülüğü" bu temelden eleştirmeye devam ediyorlar. Örneğin, gereklilik/olumsallık ikilemini reddettikleri halde, "olumsallık" kategorisini bütün kitap boyunca olumlu bir anlamda kullanmakta bir sakınca görmüyorlar. Gerekçeleri, kendi kullandıkları olum-

---

63. Aynı yerde.
64. N. Geras, "Ex-Marxism Without Substance: Being A Real Reply to Laclau and Mouffe", New Left Review, 166,s.50.
65. "Toplumu İmkânsızlığı", s. 29.
66. N. Geras, "Post-Markxism?", s. 72.
67. E. Laclau/C. Mouffe, a.g.y., s 110-111.
68. N. Geras, "Ex-Markxism...", s. 60.
69. E. Laclau/C. Mouffe, a.g.y., s. 86.
70. N. Geras, "Post-Marxism?", s. 74.

sallık kavramının "arı olumsallığı"[69] ifade etmediği. Bu tutarsızlık aslında bir "teorik boşluğun" ifadesi: Bu kavramlar selinde, yöntemsel kayıtları ve doğrultuları dile getiren kavramların dışında içeriğe ilişkin ne varsa Marksizm'in "özcü" çerçevesinden devralınmış: "ileri kapitalizm," "toplumsal formasyon," "emperyalist sömürücü," "birikim rejimi"[70] gibi kavramlar bir üretim tarzı tahlilini varsaymıyor mu?

Tarihi ve toplumu böyle bir belirlenmemişliğe terk etmenin, herhangi bir tarihsel açıklamayı, toplumu anlaşılır kılan herhangi bir ilkeyi geçersiz kılması mümkün. Olumsallık ve istikrarsızlık, başka teoriler eleştirilirken yapıldığı gibi mutlaklaştırıldığında, birer ilke olarak kendi temellerini de ortadan kaldırırlar. Böyle bir perspektifle "söylem"in açıklanmamış bir 'öz' olduğu ileri sürülebilir; her tür kavramsal birliğin istikrarsızlığa tâbi olduğu savunulabilir. Her nedensellik ya da belirlenim ilişkisi "özcülük" maddesinden yargılandığında, yapılabilecek tek şey, neyin kuramlaştırılmaması gerektiğini belirlemek olur. Laclau/Mouffe'un yaptıkları da, son derece karmaşık bir kavramlar dizisiyle bu yasak alanı belirlemek. Bu alanın dışında, söylenen çok söz var, ama söylenmiş çok şey yok.

Sonuç olarak, **tutarsızlıkla bilinemezcilik** arasında gidip gelen bir teoriyle karşı karşıyayız. Laclau/Mouffe'un başkaları için kullandıkları ölçütleri onlara uyguladığımızda bilinemezciliğin yolu açılıyor; onların kavramlarını zayıflatarak kullandığımızda da tutarsızlığın. Yazarların sundukları "epistemolojik alternatif" bundan ibaret.

Nasıl Bir Alternatif Politika?

Bu durumda başlangıçta sorduğum ikinci sorunun cevabından da çok umutlu olmamak gerektiği açık. Ama biz yine de yazarların önerdikleri "politik alternatif"e kısaca bakalım. Sınıf mücadelesine dayalı bir politika anlayışının ontolojik temellerini reddettikten sonra, özne konumsallıkları değişken ve istikrarsız öznelerin hegemonik eklemlenmesinden oluşan politik alanı "demokratik devrim" alanı olarak tanımlıyor yazarlar. Bu, giderek genişleyen bir eşitlik talepleri alanıdır: Sanayileşmiş Batı toplumlarında ortaya çıkan yeni antagonizmaların ve yeni toplumsal hareketlerin oluşturduğu bu alanda, eşitliğin anlamı Fransız Devrimi'nin belirlediği kamusal alanın çok ötesine taşmaktadır. Hak ve eşitlik söylemlerinin eklemlediği bu alanda, insanların, üretim alanı ile sınırları belirlenmiş bir kamusal alanın dışındaki konumları da politikanın gündemine girmektedir.

Bu alanda hegemonya mücadelesinin anlamı, "tâbiyet" ilişkilerini söylem aracılığıyla "baskı" ilişkilerine dönüştürmektir: Her tâbiyet ilişkisi kendiliğinden bir antagonizmaya tekabül etmez; tâbiyet sadece toplumsal failler arasındaki konumsallık farklılığını ifade eder. Tâbiyet söylemine dışarıdan, farklı bir söylemle müdahale edildiğinde bu ilişki bir baskı ilişkisi olarak oluşturulabilir ve antagonizma alanına dahil edilebilir.[71] Böylelikle, "yurttaşlık" kavramının anlamı değişecek ve giderek liberal-demokratik söylemin kendisi genişleyecektir.[72]

71. E. Laclau/C. Mouffe, a.g.y., s. 152-154.
72. Aynı yerde, s. 163.

Beklenebileceği gibi, hegemonya bir kopuş mantığına değil, "demokratik devrim"in giderek daha çok ilişkiye yaygınlaşıp, genişlemesi perspektifine dayanır. Kopuş mantığına dayalı devrim anlayışının öncülü, toplumun, iktidarın yoğunlaştığı bir odaktan ussal biçimde yeniden-örgütlenmesidir. Oysa, toplumsal olana ilişkin bu yeni mantık açısından bu bir yanılsamadır. "Özcü" kopuş anlayışı reddedildiğinde, "radikal demokrasi" ufkunun ne olmayacağı çok bellidir: "bu ufuk bir toplum tipinin dogmatik bir biçimde ileri sürülmesi olarak düşünülemez."[73]

Yazarların ileri sürdükleri tezlerden, anti-kapitalist perspektifin ne olmaması gerektiği gerçekten çok açık: Sosyalist toplum olamaz bu. Ne var ki, bunun yerine önerilen 'sosyalizm'le ilgili çok fazla veri yok elimizde. Sosyalizmin "radikal demokrasinin bileşenlerinden biri" olduğunu ve "kapitalist üretim ilişkilerinin sona erdirilmesi"[74] ile bağlantılı olduğunu biliyoruz. Bu son hedefin "özcü" uzantıları (!) bir yana, ne bu ilişkilerin nasıl sona ereceğine ilişkin bir görüş belirtiyor yazarlar, ne de onların yerine neyin yerleştirileceğine. Buna çok şaşmamak gerek: Nesnel çıkar ya da nesnel olarak antagonistik sömürü ilişkileri kavramlarına yer tanımayan bir teoride sosyalizmle ilgili somut bir tasarımın temeli ortadan kalkmış demektir. O zaman bu tasarım ancak ahlaki bir hak anlayışı etrafında kurulabilir. Ama yazarların bu tür bir anlayışı geliştirecek ölçüleri de reddettiklerini biliyoruz: Rasyonalist bir 'ussallık' ölçütü ya da safdil bir 'insan doğası' anlayışına yer veremez bu radikal "özcülük" eleştirisi. Bu durumda Laclau/Mouffe'un bize önerdikleri tek şey: "istikrarsız ve kararsız bir çaba."[75] Dogmatik olarak ileri sürülen sosyalist topluma alternatif politika da bundan ibaret.

Nalçaoğlu, yazarların sunduğu bu alternatifin 'sol' bir proje olmadığı yolundaki muhtemel itirazlara şöyle cevap veriyor: "Laclau ve Mouffe'un projesini 'sol' kılan ve dolayısıyla liberalist söylemden ayıran... hedeflenen radikal demokrasinin gerçekleşme düzleminin... farklı alanlara ayrışmış toplumsalın kendisinde olmasıdır."[76] Bundan, yazarların, üretimin örgütlenmesine ilişkin kararlara katılımı savunduklarını çıkarmak gerekiyor her halde. Ne var ki, bütün sorun da, toplum tiplerinden söz etmeye bu kadar karşı olan bir anlayışın, 'demokrasi'nin olanakları ve sınırları ile ilgili olarak soyut bir 'ileri sürme'nin (postülasyon) ötesine geçemeyeceği. Kapitalist toplum tipine karşı sosyalist toplum tipini teorik-ideolojik ve politik olarak savunmadan, kapitalist toplumda üretim alanının dışına itilmiş olan 'demokrasi'yi nasıl olup da üretime ilişkin kararlara katılıma dönüştürebiliriz? Bu konuda ne yazarların, ne de Nalçaoğlu'nun çok birşey söylemeleri mümkün: Kapitalist üretim tarzının ve ona dayalı toplum tipinin bir bütün olarak kavranıp dönüştürülmesi imkânına yer tanımayan bir teorik çerçeve bu. Öyle olduğu için de, kapitalizmin bütünü içinde 'demokrasi'nin konumu ve anlamına ilişkin bir tezi olamaz. Dolayısıyla, bu teoride, "kapitalist üretim ilişkilerini sona erdirme"nin bir içeriği olmadığı gibi, üretimin örgütlenmesine katılımın bugünden farklı olarak nasıl mümkün olacağı sorusu da cevaplandırılamaz.[77]

---

73. "Sınıf Savaşı ve Sonrası", s. 27. (Değiştirilmiş çeviri.)
74. E. Laclau/C. Mouffe, a.g.y., s. 178.
75. "Toplumun İmkânsızlığı", s. 30.
76. H. Nalçaoğlu, a.g.m., s. 46.
77. Yazarların 'demokrasi' anlayışının ayrıntılı eleştirisi için bk. E.M.Wood, The Retreat From Class, s. 130-139.

III. GERİLERE DOĞRU: "İDEOLOJİ VE POLİTİKA" VE ALTHUSSER

Tarihin salt olumsallık olarak düşünülmesi, politikanın sınıflardan tümüyle bağımsız bir ideoloji ve 'söylem' düzeyine hapsedilmesi, sınıf temeline dayalı bir politikanın yerine 'radikal demokrasi' mücadelesinin yerleştirilmesi sürecini Laclau'nun düşünsel gelişim çizgisinde izlemek ne kadar olanaklı? 1971 - 1977 yılları arasında yazdığı yazılardan oluşan *İdeoloji ve Politika* (Belge Yay., 1985) adlı kitapta, Laclau'nun sorunsalını sınıflarla ideoloji arasındaki bağlantı oluşturuyor. Bu yazıların, ideolojinin "sınıf-indirgemeci" yorumlarına karşı açık bir savaş olduğu kitabın her satırından belli. Ancak Laclau kendi çerçevesinin sınıf mücadelesi ağırlıklı bir çerçeve olduğunu da özel olarak vurguluyor: "Bizim ileri sürdüğümüz perspektifte ... sınıf belirlenimi alanı daraltılmış olmasına karşın, sınıf mücadelesi alanı büyük ölçüde genişletilmiştir; çünkü şimdiye kadar burjuva ideolojik söylemin kurucu öğesi olarak görülmüş birçok öğe ve adlandırmayı devrimci ve sosyalist bir ideolojik söylem içinde bütünleştirme imkânını açmaktadır."[78]

Sınıfsal ve sınıfsal olmayan ideolojiler ayrımını benimsediği bu yazılarda Laclau'nun hareket noktasını 'söylem' kavramına dayalı bir ideoloji anlayışı oluşturuyor. Yazara göre, temel işlevi bireyleri özneler olarak adlandırmak olan ideolojiler 'sayesinde' bireyler "gerçek varoluşlarıyla ilişkilerini, sanki bu ilişkinin belirleniminin özerk ilkesi kendileriymiş gibi yaşarlar."[79] Her ideolojinin belli bir bütünsellik (ya da birleştirici) ilkesi vardır ve bu ilke onun özgül "adlandırma"sını oluşturur.

Bu genel tanımdan hareketle sınıfsal-olmayan ideolojilerin varlığına ulaşırken, Laclau'nun düşüncesinde önemli bir halka oluşturan bir ayrım var: Üretim tarzı düzeyindeki, kutupları sınıflar olan antagonistik ilişki ile toplumsal formasyon düzeyindeki, kutupları sınıflar olarak kurulmayan ilişki arasındaki ayrım. "Birinci çelişki sınıf mücadelesi alanıdır; ikincisi ise popüler-demokratik mücadele alanı."[80] İkinci mücadele alanının temelinde halk/iktidar bloku çelişkisi yatar ve bu çelişki sınıf mücadelesi tarafından "üstbelirlenir." Ekonomik düzeyde, "egemen üretim ilişkilerinden kopukluğu" ile belirlenen küçük burjuvazi bu mücadele alanında belirgindir: Mücadele sürecinde ya iktidar blokuna özümsenir, ya da bu bloktan kopar. İşçi sınıfının kendi söylemine popüler-demokratik adlandırmaları eklemlemesi bu kopuşun önkoşuludur.

Bu çerçeveyi oluşturan iki öncülü vurgulamakta yarar var: İlkin, burada henüz üretim ilişkileri düzeyinde belirlenen sınıflar söz konusu; ikinci olarak da, işçi sınıfının küçük burjuvazi üzerinde ideolojik hegemonya kurması henüz geçerliliğini koruyan bir politik hedef. Bu konuda kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık Laclau: "Bu tür popüler-demokratik adlandırmaların küçük-burjuva olduğunu söylemek yanlış olacaktır... Küçük-burjuva olan şey ... egemen bloka karşı mücadelenin, sınıflardan bağımsız, salt demokratik mücadele olarak yürütülebileceği inancıdır."[81]

Laclau'nun *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*'de tam da bu pozisyonu savunuyor olması tarihin ilginç bir cilvesi. Bir başka ilginç nokta da, *İdeoloji ve Politika*'nın Alman-

---

78. *İdeloji ve Politika*, s. 119.
79. Aynı yerde, s. 108.
80. Aynı yerde, s. 115.
81. Aynı yerde, s. 127.

ca baskısına 1981'de yazdığı "Önsöz"de, aradan geçen dört yıl içinde o dönemde yaptığı bazı tahlilleri artık yetersiz bulduğunu söylemesi. Yazara göre yetersizlik şurada: "... geleneksel marksist sınıf kavramını harfiyen benimsedim ve hegemonyal güç olarak yalnızca sınıfların kurulabileceğini varsaydım."[82]

Laclau'nun bugün varmış olduğu anlayışın tohumlarının **İdeoloji ve Politika** döneminde atılmış olduğunu görmek kanımca çok güç değil. "Özerk adlandırmalar," sınıfların gerçeklilik taşıyan ideolojik ve politik varoluş biçimleri olmadığı görüşü ve yazarın ideoloji düzlemine ilişkin başka bir çok tezi bu tür ön işaretler olarak sayılabilir. Ancak bence, bunlardan daha köklü bir yöntem sorunu var ki, Althussercilik-sonrası Marksizm'de politika ile sınıflar arasındaki bağlantının koparılmasında esas temeli bu oluşturuyor. Söz konusu yöntem sorunu 'üretim tarzı' kavramının tanımlanması ve bu tanımı belirleyen epistemoloji ile ilgili.

Üretim Tarzı, Gerçek Somut, Düşünülmüş Somut

Bu bölümde, Laclau'nun benimsediği 'üretim tarzı' kavramı ve onun Althusserci epistemolojiyle ilişkisinden hareket ederek bu anlayışı eleştirmeye çalışacağım. Bu, 1987 yılında 11. Tez'de yayınlanan "Althusser, Yapısal Nedensellik ve Teorisizm" (**11. Tez**, S.5, 1987) başlıklı yazıma aradan geçen süre içinde yöneltilmiş olan iki eleştiriye[83] cevap vermem için de bir vesile olacak. Sözünü ettiğim yazının girişinde, o tarihte Althusser üzerine bir tartışmayı (gecikmiş olarak) sürdürüyor olmamı, kısmen, yapısalcılık-sonrası akımla tartışma gereğiyle açıklamıştım. Bu gerekçenin haklılığı giderek daha çok kanıtlanıyor ve bugün gecikmiş bir eleştiriye[84] gecikmiş bir cevabın gerekçesini oluşturuyor. Althusser okulundan geçmiş Marksistlerin bir çoğunun[85] gerek Marksizm gerekse yapısalcılık 'sonrası'na geçişlerinde Althusser'in geliştirdiği epistemolojinin, kendine rağmen, çok önemli bir etken olduğunu düşünüyorum.

Öyleyse, Laclau'nun **İdeoloji ve Politika** döneminde 'üretim tarzı'ndan ne anladığına kısaca bakalım. Herşeyden önce, Laclau'nun, bu kavramın Althusserci akımca kullanılışını eleştirdiğini belirtmek gerekir: "Bütün üretim tarzlarında varolan ve eklemlenmeleri bir üretim tarzının özgüllüğünü oluşturan ekonomik, politik ve ideolojik düzlemler. Niye sadece üç? Bunların elde edilme yöntemine ne olmuş? Bunlar arasında mantıki herhangi bir bağ var mı? İlk iki soruya verilen karşılık suskunluk ve üçüncüye ise olumsuzdur..."[86] Laclau'ya göre, Althusserci anlayışta değişik üretim tarzlarında öğelerin eklemlenme biçimini açıklamaya elveren bir kuramlaştırma gerçekleştirilememiştir. Bunun yapılabilmesi için, herşeyden önce, "ekonomik düzey" ile "üretim" kavramlarını birbirinden ayırt edip, ilkini "meta üretiminin soyut koşulları," ikincisini ise "emek sürecinin soyut koşulları" anlamında kullanmak gerekir. Bundan sonra

---

82. "Önsöz", s.7
83. D. Şahiner, "Bir Althusser Eleştirisi Üzerine", **11. Tez**, 7. A. Özkan, "Bir Eleştiri Dolayısıyla Althusser", **Birikim**, 4, Ağustos 1989.
84. A. Özkan kendi yazısına, "geciktiğini" ifade ederek başlıyordu.
85. P. Hirst ve B. Hindess en tipik örnekler. Laclau ile Mouffe bu yazarlarla kendi aralarındaki yakınlığı bir dipnotta ifade ediyorlar; kuşkusuz farklılıklarını da vurgulayarak. Bk. a.g.y., s. 145, n. 6.
86. **İdeoloji ve Politika**, s. 79.

yapılması gereken, kapitalist-olmayan üretim tarzlarının özgüllüğünü "emek süreci soyut analizine teorik olarak bağlayarak"[87] düşünmektir.

Laclau burada kapitalizme özgü bir "ekonomi" kavramının evrenselleştirilmesini eleştirdiği ölçüde bu eleştiriye katıldığımı belirtmeliyim. Ancak aynı eleştiride içkin olan bir başka anlayış —ki bu, Laclau'nun Althusser ve Poulantzas ile paylaştığı anlayış— kanımca bizi 'maddecilik-sonrası'na götürme potansiyelini taşıyor. Burada tasarlandığı biçimiyle üretim tarzı, toplumsal formasyon ile karşıtlığı içinde ve soyut/somut ikiliği çerçevesinde belirlenen bir kavram: Toplumsal formasyon çeşitli üretim tarzlarının eklemlenmesinden oluşan somutluğa tekabül ederken, üretim tarzı bu karmaşıklığın berisinde bir soyutlama düzeyinde yer alıyor. Sorun, üretim tarzı ile toplumsal formasyon ayrımının dayandırıldığı somut/soyut ikiliğinin kavramlaştırılışıyla ilgili. Laclau şöyle diyor: "Eğer **üretim tarzı soyut düzeyinde** sınıf çelişkisi egemen çelişkiyse, **toplumsal formasyon düzeyinde** halk/iktidar bloku çelişkisi egemen çelişkidir."[88] Kanımca bu ifade sınıf çelişkisinin **somutta kavranamamasının** bir göstergesi. Daha önce sınıf çelişkisinin halk/iktidar bloku çelişkisini "üstbelirlediği"ni söyleyen Laclau, bu belirlenim ilişkisini yeri geldiğinde 'kullanıma' sokamıyor; soyut düzey ile somut düzey arasındaki bağlantı bir terimden ibaret olmaya devam ediyor. "Üstbelirlenim" kavramının kendisiyle ilgili olduğunu düşündüğüm ve Althusser üzerine adı geçen yazıda ele aldığım bu sorunun kaynağında belirli bir 'soyut' anlayışı yatıyor. 'Üretim tarzı'nın Laclau'nun düşüncesinde ne anlamda bir soyutlama olduğu bu bağlamda belirleyici.

Bunun cevabını verebilmek için Laclau'nun teoriyi ve teori oluşturma sürecini nasıl gördüğüne bakmamız gerekiyor. Ve bu noktada karşımıza Althusser'in epistemolojisi çıkıyor: "Althusser'in belirttiği gibi, düşünce süreci... gerçek nesnelerle değil, bilimsel, ideolojik, teknik vb. gibi farklı pratik biçimlerinin sağladığı kavramlar, bilgi parçaları ve düşüncelerle **başlamaktadır**... Bilginin somuttan başlayıp bir soyutlama/genelleme süreci yoluyla genel önermelere vardığı ampirist analizin tersine, biz bilginin gerçek nesnelerin bilgisi olduğunu ama **bütünüyle** düşünce düzeyinde oluştuğunu ve soyuttan somuta doğru hareket ettiğini kabul ediyoruz."[89] Laclau'nun üretim tarzı/toplumsal formasyon ayrımının ardında Althusser'in ünlü "düşünülmüş somut/gerçek somut" ikiliği yattığı içindir ki, Laclau üretim tarzı düzeyinde bir sınıf olarak belirlediği küçük burjuvaziyi, politika söz konusu olduğunda, "sınıfsal belirleniminden ayrı olarak"[90] halk/iktidar bloku çelişkisi çerçevesinde ele alır. Sınıfsal belirlenim ile politika-mücadele arasındaki bu kopukluk ya da gerilim Laclau'nun 1971-1977 döneminde yazdığı yazılarda baştan sona belirgin. Yazar bu ikiliği ancak **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**'de üretim tarzı kavramından ve bu düzeyde belirlenen sınıflardan tümüyle kurtularak aşıyor.

Bu noktada, Althusser'in epistemolojisindeki kopukluğu ele aldığım yazıya yöneltilen eleştirileri yanıtlamaya başlayarak, ampirizmin tanımı, kavramların düşüncede üretilmesi ile gerçeklikten yapılan soyutlamayla oluşturulması arasındaki fark, vb. sorunlara biraz daha açıklık kazandırmayı umuyorum.

Herşeyden önce, bana yöneltilen eleştirilerin her ikisinin de tonunu göz önüne alarak, birbiriyle bağlantılı iki gözlemde bulunmayı yararlı görüyorum: İlkin, Althusser

87. Aynı yerde, s. 85.
88. Aynı yerde, s. 116. (Vurgular sonradan.)
89. Aynı yerde, s. 65-66. (Vurfular sonradan. Yazarın vurgularını kaldırdım.)
90. Aynı yerde, s. 116.

bazı kavramları bilim-dışı ilan etti diye 'öz', 'soyutlama düzeyi' gibi kavramları kullanırken bir suçluluk duymuyorum ve üretim tarzlarının "düşüncede üretilmiş soyut analitik kategoriler", tarihsel maddecilik ile diyalektik maddeciliğin ise "farklı kuramsal yapılar" olduğu kabullerine, edinilmiş ortak bilimsel dağarcığımızda yer alan doğrular olarak bakmıyorum. Kendimi, Marksizm'i Althusser'den öğrenmiş bir kuşağın mensubu olarak görmüyorum ve 'dışarıdan' konuşma hakkımın geçerli olduğunu düşünüyorum. İkincisi, tam da Althusser-öncesi bir geleneğin dünyayı anlama ve dönüştürmede daha yararlı olduğunu düşündüğüm için, içsel tutarlılığın bir teoriyi yargılamada biricik ölçüt olamayacağı kanısındayım. Bana yöneltilen eleştirilerin her ikisinde de benden bu ölçütü benimsemem bekleniyor. Oysa, gerçekliği açıklamaya (ve dönüştürmeye) elverişli olmak en az o kadar önemli. Ve Althusser'in teorisi, sözünü ettiğim kopukluk yüzünden bu sınavı geçemiyor. Bir üçüncü nokta da cevabımın kapsamıyla ilgili: Şahiner'in ve Özkan'ın eleştirilerini, bu yazıdaki tartışmayı doğrudan ilgilendirdikleri ölçüde ele alacağım. Bütün eleştirilerini tek tek cevaplandırmaya girişmeyeceğim.

Althusser'in bilgi nesnesi ile gerçeklikteki nesneyi birbirinden ayırması, onun ampirizm olarak nitelendirdiği (ve rasyonalist versiyonları da olan) bir yöntem anlayışına karşı geliştirilmiş bir alternatif. Bilgi sürecini, gerçek nesneden ya da somuttan kalkarak, o nesnenin özünü kavramayı sağlayacak kavramları oluşturmak olarak gören yaklaşımların tümü ampirist bir çerçevede yer alıyor yazara göre. Ampirizm bu biçimde tanımlandığında, gerçeklikteki tek tek olguların düşüncede yansıması olarak tanımlanan bir 'doğruluk' anlayışıyla, gerçeklikteki tek tek olgular arasındaki bağlantıları bir bütün çerçevesi içinde kavramaya dayanan 'doğruluk' anlayışı arasındaki indirgenemez farklılık ortadan kalkıyor. Bu farklılığın önemini yok saymak, pozitivizme karşı diyalektik bir yaklaşımın sağladığı üstünlükleri yok saymak olur ki bu keyfi ampirizm tanımıyla Althusser'in yaptığı tam da bu. Bilgi sürecinin, ampirizmin 'yansıma' anlayışında gözden kaçırılan 'aktif' yönünü kuramlaştırma uğruna Althusser bu aktif öğeyi gerçeklikten koparacak derecede mutlaklaştırıyor.

Althusser düşüncenin soyutlamasından önce var olan nesne ile düşünülmüş nesne ya da somut arasında yaptığı bu ayrımla, en azından, düşünce sürecinin 'nesne'ye gerçeklikte olmayan ek bir boyut kattığını söylüyor olmalı. Aksi takdirde, greçek nesnenin düşüncenin faaliyeti olmaksızın "kavranamaz" olduğunu söylemek totolojik olurdu. Bunu ileri sürmenin anlamlı bir temeli olabilir; o da, gerçek nesnede görünmeyen, duyularla algılanmayan, gizli, örtük bir özün, ancak düşüncenin soyutlamasıyla ortaya çıkarılabileceğidir. Marx'ın yöntemi de bundan başka birşey değildir: Birbirinden kopuk ve donmuş olguların oluşma süreçlerini açıklayan bütüne Marx tam da böyle ulaşır.

Marksizm'e bakışı 'Althusser'den önce/Althusser'den sonra' türünden bir 'kopuş' anlayışı ile belirlenmiş olduğu için, Özkan doğal olarak, Marx'ın yönteminin başlangıç noktasının somut gerçeklik değil, düşüncenin kendisi olduğunu düşünüyor. Ve Marx'ın da böyle söylediğini kanıtlamak için Grundrisse'nin çevirmeni Sevan Nişanyan'dan bir alıntı yapıyor!!! Alıntı şu: "Soyut varsayımlardan hareketle bunların somut toplumsal süreçler oldukları gösterilebilir."[91] Şimdi, bu sözü Marx'ın değil de Nişanyan'ın

91. A.Özkan, a.g.m., s. 21. Bu kargaşalığın kaynağı şu: S.Nişanyan Grundrisse'yi Türkçeleştirirken oldukça 'özgün' bir yöntem kullanmış ve çevirdiği bölümlerin başlangıcına özetler ve yorumlar eklemiş. 'Başlık'ların hemen altındaki, 'Giriş' olarak belirtilen metinler Nişanyan'a ait.

söylemiş olması (dolayısıyla Marx'ın yorumlanmasında bir kanıt oluşturamayacağı) bir yana, Nişanyan da tam olarak bunu söylemiyor. Alıntının ikinci bölümü Özkan'da eksik; Nişanyan "...somut toplumsal süreçler içinde **üretilen** şeyler oldukları gösterilebilir."[92] diyor. Bütün bunların da ötesinde, Marx'ı doğru özetlediği için aynı bölümde şunu da söylüyor Nişanyan: "... hareket noktamız olan önvarsayım **zaten** belli bir toplum, belli sınıfsal yapılar ... içinde geçerli olan, o toplumdan doğan, o toplumun özgül yeniden-üretim sürecini varsayan bir önvarsayımdır. Yani gerçek temel, toplumun önvarsayımı üretmesidir, tersi değil."[93]

Marx'ın "1857 Girişi"nin yorumlanması güç bir metin olduğu açık. Ayrıca, Özkan'ın ifadesiyle "somut insanlar tarafından yapılan üretme eyleminin kendisinin hareket noktası olarak alınamayacağı"[94] izlenimini verecek biçimde, açık açık "tüm toplumsal üretim faaliyetinin temeli ve öznesi olan toplum ile başlamak doğru **gibi gözükür**"[95] de diyor Marx. Ancak, bu metni doğru yorumlayabilmek için şunu göz önünde tutmak gerekiyor: Marx bu metinde, 17. yüzyılda ekonomi politiğin kullandığı yöntemle kendi yöntemini mutlak bir biçimde **birbirinin karşısına** yerleştirmiyor. Tersine, tarihsel olarak ekonomi politiğin belli "belirleyici, soyut, genel ilişkileri" bilimsel soyutlamalar olarak yerleştirmiş olmasından **sonra, ancak o zaman,** kendisinin bu soyutlamalardan hareketle kapitalizmin gerçeğini bir bütün olarak kavradığını anlatıyor: "Bu farklı öğeler az çok kesin bir şekilde saptanıp soyutlandıktan sonra ise... basit ilişkilerden hareketle devlet, uluslararası mübadele ve dünya pazarları düzeyine tırmanan ekonomik sistemler gözükmeye başladı."[96]

Öyleyse, kapitalizmin tahlili 17. yüzyıldan başlayarak **sürekliliği içinde** alındığında, Marx'ın, kendisinden önce ekonomi politiğin **gerçeklikten hareketle** oluşturmuş olduğu **soyutlamaları** başlangıç noktası olarak aldığını, düşüncenin **bir noktada** somut gerçeklikten yola çıkması gerektiğini söylemek daha mümkün görünüyor. Bu, yine aynı metin içinde doğrulanıyor: "... somut, gerçek hareket noktası olduğu halde, düşüncede bir hareket noktası olarak değil... bir sonuç olarak ortaya çıkacaktır."[97] Marx'ın 'somut' kavramındaki bu ikilik, iki farklı somutu değil, **somutla kurulan iki farklı ilişkiyi** ifade eder: Başlangıçta bir 'kaos' olarak algıladığımız somutu, düşünce sürecinden sonra bu karmaşıklığı sistemleştirerek kavrarız. Ama somut hep **aynı** somuttur.

Marx "1857 Girişi"nde kapitalizm tahlilinin sürekliliği olarak gördüğü şeyi, **Kapital**'in ikinci baskısının "Sonsöz"ünde tek bir kuramın 'araştırma yöntemi' ile 'sunuş yöntemi' arasındaki süreklilik olarak ifade ediyor. Araştırma yönteminin tarihsel malzemeyi ayrıntılı olarak incelemesi gerekir. "Ancak bu çalışma gerçekleştirildikten sonradır ki gerçek hareket uygun bir biçimde sunulabilir. Bu başarılı bir biçimde yapıldığında... karşımızda **a priori** bir yapı varmış gibi görünebilir."[98] **Grundrisse**'nin "Giriş"inde

---

92. K. Marx, **Grundrisse** (çev. S.Nişanyan), Birikim Yay., 1979 içinde Nişanyan'ın özeti, s. 136.
93. Aynı yerde, s. 137.
94. A. Özkan, a.g.m., s. 20.
95. K. Marx, "Giriş" (1857), **Grundrisse**, a.g.y., s. 167. (Vurgu sonradan.)
96. Aynı yerde, s. 168.
97. Aynı yerde, s. 169.
98. K. Marx, "İkinci Baskıya Sonsöz", **Capital**, c.1, Pelican, 1976, s. 102.

Marx'ın sözünü ettiği soyutlamalar, araştırma yönteminin değil, sunuş yönteminin, diyalektik sergilemenin başlangıç noktalarıdır.

Marx'ın ne dediğinin de ötesinde, teorinin düşünceye hapsolmuş bir süreç olarak görülmesinin çıkmazlarını Althusser'in çıkmazları ortaya koyuyor. Bir yandan, bilgi üretimi sürecinin tümüyle düşüncede yer aldığını, bilgi nesnesinin düşünceye içsel olduğunu savunurken, öte yandan da, ekonomi politik biliminin "son kertede gerçek somut tarihin pratiklerinin sunduğu bir hammadde"[99] üzerinde inceleme yaptığını ileri sürüyor Althusser. Kaçınılmaz olarak, gerçek nesne ile bilgi nesnesi arasında Althusser'e göre de **bir** ilişki var. Ama bunun nasıl bır ilişki olduğu hiçbir zaman tam açıklığa kavuşmuyor. En fazlasından, gerçek nesne, bilgi nesnesi aracılığıyla bilinen nesne. Bunun şu biçimde genişletilmesinin önünde mantıksal olarak hiçbir engel yok: Gerçek nesne "bilgi nesnesinin bilgi nesnesi" ... ve giderek "**son kertede** bilgi nesnesi..."[100] Burada bir **kopukluk** olduğu yeterince açık.

Bu epistemoloji anlayışının ürünü olan 'üretim tarzı' kavramına gelince. Özkan, benim, kuramsal yanlışlığın nerede yattığını göstermeden, Althusser'in gerçek ilişkileri kavramlar alanına kovduğunu iddia ettiğimi söylüyor.[101] Üretim tarzını toplumsal formasyonla karşıtlığı içinde ve soyut/somut ikiliği çerçevesinde tanımlamanın buna yol açtığı kanısındayım. Özkan'ın **Kapital'i Okumak**'taki "yapı" kavramıyla ilgili olarak söylediklerinde bir karışıklık var ve bu karışıklık Althusserci 'üretim tarzı' kavramındaki bir dönüşümden kaynaklanıyor: **Marx İçin** adlı yapıtta **altyapı** karşılığında kullanılan 'üretim tarzı' kavramı, **Katipal'i Okumak**'ta 'kombinatuar' (bireşim) anlayışının geliştirilmesiyle birlikte 'global yapı' anlamında kullanılır ve bu kullanım Althusserci anlayışta egemen hale gelen ve Poulantzas'ın benimsediği kullanımdır. Buna göre, 'toplumsal formasyon' ise 'toplumsal **bütün**'ü ifade eder ve farklı üretim tarzlarının eklemlenmesidir.[102] 'Yapı' kavramı, soyut 'bireşim'i ifade ettiği için, toplumsal formasyona değil üretim tarzı **soyutluğuna** tekabül eder; üretim tarzı soyut düzeyinde ayrıca 'bölgesel' yapılardan da söz etmek tabii ki olanaklıdır bu çerçevede. Dolayısıyla Özkan'ın vardığı sonuç gereksiz: Üretim tarzı ekonomiden "daha geniş birşeylere tekabül" ettiği için, 'yapı'nın toplumsal formasyona tekabül etmesi gerekmiyor! Althusserci düşüncede üretim tarzı ile toplumsal formasyon bir gölge/gerçeklik ilişkisi içindedirler; bu da 'yapı' kavramının ve dolayısıyla üretim tarzının gerçeklikten yapılmış bir soyutlama olmayıp, düşüncede üretilen bir kavram olmasının bir ürünüdür. Özkan'ın Balibar'dan yaptığı şu alıntıda üretim tarzının kavramlar alanına kovulmuş olduğu çok açık: "Belirleyici üretim tarzının diğer üretim tarzları ile ilişkisi incelenmedikçe, (her zaman aynı) ögelerin kombinatuarı olarak her üretim tarzı, yalnızca kavramsal ögeler durumundadır."[103] Bunun 'gerçeklikten koparma', üretim tarzını bir 'gölge kavram' haline getirme olduğu Özkan'ın kendi ifadesinde de ortaya çıkıyor: "... Althusserci anlayışta üretim tarzlarının karakterizasyonu ... ampirik ya da tarihsel varoluşu olmayan teorik bir nesne olarak öncesiz-

---

99. L. Althusser /E.Balibar, **Reading Capital**, New Left Books, 1970, s. 109-110. (Vurgu sonradan.)
100. N.Geras, "Althusser's Marxism: An Account and Assessment", **New Left Review**, 71, s.80.
101. A. Özkan, a.g.m., s. 21.
102. Bk. L. Althusser /E.Balibar, a.g.y., s. 182-183, s.203 s. 206, s. 207 dn. Poulantzas'ın tanımı için bk. **Pouvoir politique et classes sociales**, Maspéro, 1971, c.I, s. 8-10.
103. A. Özkan, a.g.m., s. 20. (Vurgu sonradan.)

sonrasızlık (eternity) arzeder."[104] Bu, kavramlar alanına kovmak değil de nedir?

Üretim tarzının Althusserci kullanımında bu kavram zayıflıyor. Özkan'a göre, bu zayıflık "üretim tarzının soyut bir kategori olması nedeniyle anlaşılır birşeydir." Çelişik olan, benim —"özcü" bir anlayışı benimsediğim halde— bu kavramı zayıflatmamdır. Özkan'ın ifadesine göre, benim yaklaşımım "üretim tarzı kavramını üretim düzeyine dayanmaksızın tanımlayabilmek oluyor."[105] Şahiner'in daha ayrıntılı açıkladığı[106] bu tez aslında meta dolaşımı düzeyinde yapılan tahlillere genellikle yöneltilen bir eleştirinin bir parçası. Bu usyürütmede, meta mübadelesinin kapitalizm-öncesi toplumlarda da mevcut olduğu gerçeğinden hareketle, meta mübadelesine dayalı **her** tahlilin kapitalist üretim ilişkilerini dışlayan bir tahlil olduğu sonucu çıkarılıyor. Oysa, Marx'ın **Kapital**'de tahliline metadan hareketle başlarken de yaptığı gibi, meta mübadelesi, emekgücünün de metalaştığı genelleşmiş meta üretiminin bir düzeyi olarak alındığında, söz konusu tahlil kapitalist üretim ilişkilerini, emek-sermaye çelişkisini varsayıyor demektir. Zaten ancak kapitalist toplumdadır ki, meta üretimi toplumun yeniden-üretiminin zorunlu ve evrensel biçimi haline gelir. Dolaşım sürecini üretim düzeyi ile çelişkili birliği içinde ele alan, bu iki düzey arasındaki **gerekli** ilişkiye dayanan bir tahlilde üretim tarzı belirleyici altyapı olma konumunu korur.

Şahiner de, Özkan da, Althusser'i "özcü" bir konumdan eleştirdiğim için beni eleştiriyor ve Althusser eleştirisini bunun tam tersi bir yöne, Laclau-Mouffe-Hirst doğrultusuna kaydırmaya çalışıyorlar. Aslında bu şaşırtıcı değil. Althusser'in somut gerçeklik/soyut kavramlar ikilemini aşmanın iki yolu var: Ya tarihin, üretim tarzlarının, sınıfların gerçekliğe ait bütünlükler olarak kavranması çabasından vaz geçip, konjonktürlerden ve olumsallıktan ibaret bir gerçeklik anlayışını benimsemek —ki Laclau-Mouffe-Hirst çizgisinin, farklı biçimlerde de olsa, vardığı yer burası. Ya da gerçeklik ile kavramlar arasındaki ilişkiyi olguların ardındaki özler aracılığıyla kurmak; a **priorizm**'e düşmeden özlere dayalı bir tahlil yapmanın da bir yolu olduğunu görmek.

IV. SONUÇ YERİNE: DOLAYIMLAR

Hegemonya ve Sosyalist Strateji'de Laclau ile Mouffe kendi özgün teorilerini sunmaya başladıkları noktada "özcü" anlayışla kendi anlayışları arasındaki ayrıma ilişkin çok önemli bir gözlemde bulunuyorlar: Bu iki farklı anlayış, toplumsal olana ilişkin iki farklı mantığa dayanmaktadır; bunlardan biri 'dolayımlar' mantığıdır, ikincisi ise kendi savundukları 'eklemlenme' mantığı. Yazarlara göre, dolayım kategorisine dayanan yaklaşımda, karşımızda bir "mantıksal geçişler sistemi" vardır ve burada "nesneler arasındaki ilişkiler kavramlar arasındaki ilişkileri izliyor gibi algılanırlar."[107] Hegel'in dolayım anlayışının oldukça isabetli bir anlatımı ve eleştirisiyle karşı karşıyayız burada. Ne var ki, yazarlar bunu özlere ve dolayımlara dayalı **her** tür anlayışa ve en başta da **Marx**'ın anlayışına genelleştiriyorlar. Öyle olunca da geriye bir tek kendi eklemlenme mantıkları kalıyor: "toplumsal ilişkileri **oluşturan ve düzenleyen** bir eklemlenme pratiği."[108]

---

104. Aynı yerde. (Vurgu sonradan.)
105. Aynı yerde.
106. D. Şahiner, a.g.m., s. 206.
107. E. Laclau /C.Mouffe, a.g.y., s. 96.
108. Aynı yerde. (Vurgu sonradan. Yazarların vurgusunu kaldırdım.)

Gerçekten de önümüzde iki almaşık var: Ya Marx'ın dolayım mantığı ya Laclau/ Mouffe'un söylemsel eklemlenme mantığı. Hegel'in dolayımları ile Marx'ın dolayım anlayışı arasındaki köklü farklılığa burada ayrıntılarıyla girmek söz konusu olamaz.[109] Burada yapılabilecek şey, Marx'ın nasıl bir öz anlayışına dayandığını ve bu öz anlayışını tamamlayan dolayım kavramının soyut ve a priori "mantıksal geçişler" anlamına gelmediğini çok kısaca açıklamak.

Yazının üçüncü bölümünde de göstermeye çalıştığım gibi, Marx'ın soyutlamaları ve bunlar aracılığıyla kavradığı öz, tarih-dışı, soyut ilkeler değil, düşüncenin dışındaki tarihsel gerçeklikten yapılmış soyutlamalardır. Böyle tasarlanmış bir sistemdeki geçişler ise gerçeklikteki ilişkilere tekabül eden dolayımlardır. Marx kendi yöntemini Hegel'inkinden ayırırken şöyle diyor: "... bir bilimi, onu diyalektik olarak sunabilecek noktaya kadar geliştirmek başka şeydir, soyut ve önceden kurulmuş bir mantık sistemini uygulamak tümüyle başka birşey..."[110] 'Bilimi geliştirmek'ten Marx'ın kast ettiği ise, somut tarihsel malzemeden soyutlamalar yoluyla basit, genel kavramların oluşturul-ması, özsel ilişkilerin saptanması. Marx'ı hem Hegel'den hem Althusser'den ayıran, mantığının tarihle bu içiçeliğidir.

Bunun bir uzantısı olarak da, Marx'ın sisteminde, özsel ilişkinin üzerinde yükselen. karmaşık, dolayımlanmış ilişkilerin kendi iç dinamikleri vardır. Bu dinamiğin ortaya çıkışı ancak özsel ilişkiye başvurularak anlaşılabilir; ama dinamiğin kendisi özsel ilişkinin bir yansıması değildir, onun kavranması için ek veriler gerekir. Örneğin, Marx'ın, değerin karmaşık, dolayımlanmış bir biçimi olarak sunduğu paranın kendi dinamiği para krizlerine yol açtığında, bu krizin nedenlerini ve sonuçlarını bütünsel olarak anlamak için 'değer'e geri dönmek gerekir; ama bu, para krizinin değer biçimi düzeyinden kaynaklandığı anlamına gelmez.

Marx'ın düşüncesini tarih/felsefe, tarihsel materyalizm/diyalektrik materyalizm gibi ikilikler biçiminde sınıflandırmanın yanlışlığı da sözünü ettiğim öz ve onun tamamlayıcısı olan dolayım anlayışından kaynaklanır. Marx'ın kurduğu tarihsel maddecilik, tarih ile doğanın tümüyle yeni bir anlayışla birbiriyle ilişkilendirildiği bir ontolojidir. Onun biliminde kullandığı bütün soyutlamalar da ontolojik olarak belirlenmiş soyutlamalardır. Başka bir deyişle, toplumsal bütünü tahlil ederken Marx bütün kategorilerini insanın doğa ile ilişkisiyle, yani üretimiyle (dolaylı da olsa) bağlantısı içinde oluşturur. Bu yaklaşımda, toplumsal bütünün çeşitli alanlarında ortaya çıkan karmaşık ilişkiler hep insan üretimini varsayan ilişki biçimleridir. Örneğin, tarihsel olarak üretimi düzenleyici bir dolayım olarak ortaya çıkan hukuk zaman içinde, kendi iç dinamiğiyle gelişen bir alt bütün haline gelmiştir. Öte yandan, çelişik çıkarları türdeşleştirme aracıdır hukuk. Bu bağlamda hukuk ile 'ekonomi' arasındaki dolayım ilişkisine baktığımızda, bir yandan kapitalist üretimin gerçekleşmesi için gereklidir hukuk, ama aynı zamanda da, üretim ilişkilerinin tersine, türdeşliğe ve eşitliğe dayalı bir sistemdir; bu anlamda da 'ekonomi' ile bir uyumsuzluk, ayrılık içindedir. Hukuksal ilişkiler 'ekonomik' ilişkilerden nitel olarak farklıdırlar; ama aralarında bir süreklilik vardır.

Ontolojik bir bütün olarak ele alındığında, toplumsal bütün içindeki dolayımlar alanı giderek daha çok karmaşıklaşır ve insan-doğa ilişkisinden daha çok uzaklaşır; ancak

---

109. Bu konuda bk. G. Savran, Sivil Toplum ve Ötesi, Alan Yay., 1987.
110. K. Marx, "Engels'e Mektup: 1 Şubat 1858", aktaran S. Meikle, a.g.y., s. 116.

yine de bu ilişkiyi öngerektiren bir alan olma niteliğini korur. Toplumsal dolayımlar giderek daha çok çeşitlendiği ve karmaşıklaştığı için, insanların içine girdikleri çeşitli ilişkiler maddi üretim ilişkisinden kopukmuş gibi görünür. Lukács'ın deyişiyle: "Emeğin sürekli bir biçimde yeniden-üretilmesi... bu dolayımlar alanını giderek daha karmaşık ve yoğun hale getirir. Öyle ki, birçok tekil durumda, insan faaliyetinde ortaya çıkan belirli değişikliklerin... ontolojik kökeninin, toplum ile doğa arasındaki... etkileşimde yattığı kendiliğinden açık değildir."[111] İnsanın toplumdaki her tür faaliyetinin, içine girdiği her ilişkinin aşılamaz öngerekliliği bu etkileşim olduğu halde, dolayımların karmaşıklığı birçok faaliyet ve ilişkinin salt **tarihsel** olduğu yanılsamasına yol açar. İnsanın üretim faaliyeti toplumda çeşitli üretim-dışı faaliyetlerin oluşmasına meydan verir; bunlar 'ekonomi'nin çok ötesinde alanlardır; ancak toplumsal varlığın tabanını oluşturan üretimden hiçbir zaman tümüyle özerkleşemezler.[112]

Toplumda rastlantısal, olumsal gibi görünen tekil olgular ya da ilişki biçimlerini bir bütün içinde kavramanın yolu, toplumsal bütünü bir dolayımlar sistemi olarak düşünmekten geçiyor. Bu bütünün, dolayımların ortaya çıkmasını açıklayan iç-yasalılığı hangi yeni ilişki biçimlerinin ortaya çıkacağını kuşkusuz önceden vermez; ama bu biçimler oluştuğunda bunların gerekliliğini kavramamızı sağlar. Dolayısıyla, bu dolayımlar alanını **a priori** bir biçimde, mantıksal geçişlerle türetmek olanaksızdır; ancak, tarihsel olarak ortaya çıkmış olan dolayımları bütünün iç yasalılığına bağlamak olanaklıdır.

İşte Laclau/Mouffe'un, toplumsal yaşamın bir bütün olarak kavranamaz olduğunu ileri sürerken reddettikleri şey, bu 'yasalılığa dayalı dolayımlar' anlayışı. Hareket noktalarını oluşturan tarihsel gözlem ise bu reddin ürünü olan bir yanılsama. Daha önce de gördüğümüz gibi, yazarlar teorilerini tarihsel bir saptamaya dayandırıyorlar: "... hegemonyaya dayalı politika biçimi, ancak çağdaş dünyada, farklı toplumsal alanların yeniden-üretiminin sürekli olarak yeni farklılık sistemlerinin kurulmasını gerekli kıldığı, sürekli değişim içindeki koşullarda egemen hale gelir."[113] Ya da: "Varlığın sadece tarihsel olduğu, ancak çağdaş dünyada, teknolojik değişim ve kapitalist dönüşümün sarsıcı temposu sürekli olarak nesnelerin gerçekliğini inşa eden söylemsel sıraları değiştirdiğinde, tümüyle saydam hale gelir."[114] Hiçbir gereklilik ilişkisine yer vermezmiş, olumsallıktan ibaretmiş gibi görünen bu dünya, dolayımların karmaşıklığını kavrayacak araçlardan yoksun bir bakışın yanılsaması. "Varlığın **mutlak** (radikal) tarihselliği" de, "hakikatin salt insansal"[115] olması da, çağdaş toplumsal gelişmeleri doğa-tarih ilişkisinden koparan bu yanılsamanın çeşitli boyutları.

Bu teorinin bilinemezciliğe varan cüretkârlığının kaynaklarında neler yatıyor? "Özcülük"ten kurtulma kaygısıyla "gerçek somut" ile "düşünülmüş somut" arasında aşılmaz bir uçuruma yol açan Althusser'in, kendine rağmen de olsa, onu izleyenlerin bu gelişimlerinde bir payı yok mu? Öz kavramının bir günah keçisi haline gelmesi, Althusser'in 'soyut'u gerçeklikten, tarihten koparmasının bir sonucu değil mi? Marx'ın soyut

---

111. G. Lukács, **Ontologia dell'essere sociale.Riproduzione**, Ed. Riuniti, 1981, s. 181.
112. G. Lukács, **The Ontology of Social Being. Labor**, Merlin, 1980, s. 89-90.
113. E. Laclau / C.Mouffe, a.g.y., s. 138.
114. E. Laclau / C.Mouffe, "Post-Marxism Withour Apologies", **New Left Review**, 166, s. 97. (Vurgu sonradan.)
115. Aynı yerde, s. 106. (Vurgular sonradan.)

kategorilerini biçimsel mantığın kategorileriymiş gibi ele alıp, sonra da bunları reddederek konjonktürler düzlemine hapsolmanın yolu biraz da[116] böyle açılmadı mı?

Althusser-sonrası düşünce tarzının bizi çektiği alanda savunmacı davranmaktan artık vazgeçmek gerektiği kanısındayım. Toplumun ve tarihin, belirlenim ilişkilerine dayanan ve kavranabilir olan bütünselliğini savunmak "özcülük"se, özcülüğü yaşatmanın anlamlı bir çaba olduğunu düşünüyorum.

Laclau'nun 20 yıla yakın bir dönemi kapsayan serüveni, bu çabanın soyut ve teorisist bir partizanlığın ötesinde uzantıları olduğunu bize gösteriyor. Aslında bu tipik örneğin tek örnek olmadığına yukarıda da değinmiş ve P. Hirst'ün gelişim çizgisini de bir örnek olarak anmıştım. Hirst ve yakın çalışma arkadaşı B. Hindess bir anlamda 'erken öten horozlar' oldular. Onlar da, ekonominin belirleyiciliğinin "Hegelci", "özcü" tuzaklarından kaçarken "görece özerklik" durağının yeterli bir sığınak oluşturmadığı kanısına varıp "ya belirleyicilik ya özerklik!" demişler ve kendilerini konjonktürlerin mutlak özerkliğine bırakmışlardı. Ama onların ön habercisi oldukları dalga henüz bu kadar yükselmemiş, sınıf mücadelesi tarihe mal edilmemişti. Ne var ki, tarih bilimini sorgulamaya başladıkları ölçüde onlar da sınıf mücadelesini rastlantısallık, somut konjonktürler alanına terk etmişlerdi.

Tarihin kavranabilir bir bütünselliği olmadığında, 'şimdi'nin anlamı, geçmişin yükünden kurtulmuş bir güncelliğe dönüşür. Bu güncel durumun politikası ise, sınıflar gibi tarihsel dönemler ve üretim ilişkileri itibariyle tanımlanan öznelere göre değil, güncel durumun kaosuna tekabül eden 'kalabalıklar'a göre belirlenir. Giderek hedeflerin sınıfsal içerikleri boşaltılır; 'radikallik' kısa dönemli ve pragmatik ölçülere göre saptanmaya başlanır. Bütünsel sistemlere, tarihsel yasalara duyulan kuşku, böylece, bilinemezciliğe dönüşür; tarihte rastlantıların rolüne giderek daha çok yer verilir.

Tarihçi E.H.Carr bunun özellikle yenilgi dönemlerinde ağırlık kazanan bir eğilim olduğunu söylüyor. Tarihte olumsal'ığın ve öngörülemez olayların önemi hep böyle dönemlerde vurgulanır ona göre, ve "tarihçiler rastlantılar üzerine uzun uzadıya tefekküre yatarlar."[117]

İçinde yaşadığımız dönemin işçi sınıfı mücadelesi açısından bir gerilemeyi mi yoksa bir yükselişi mi ifade ettiğini tartışmanın yeri burası değil. Ancak, şu ya da bu nedenle; 'sınıfa karşı sınıf' anlayışının pek de revaçta olmadığı açık. Öte yandan, Türkiye'de son on yılın işçi sınıfı için bir yenilgi dönemi olduğu tartışma götürmez.

Laclau ile Mouffe'un önerdikleri 'demokrasi'yi genişletme, "radikal demokrasi" politikasının Türkiye dışındaki çeşitli versiyonları bir yana, bu teorik ve politik alternatifler bizim kulaklarımızda da hiç yabancı tınlamıyor. "Güncel durum"un, "çağdaş" olmanın gerekleri, sık sık, sınıflar-arası yüzleşmelerden, yani tarihin genel yasalılığından koparılarak karşımıza konuyor. Bizden bütünsel ve sistematik tahliller yapmamamız, somut ve "gerçekçi" olmamız istenirken, gerçeklik verilmiş güncel duruma hapsediliyor. Bütün bunlar, modası geçmiş olan, tarihsel yasalara dayalı bir politika anlayışının reddi adına yapılıyor.

Tarihselcilik ve determinizmi birer yafta haline getirip reddettiğimizde, bunların yanısıra tarihi ve toplumu bir bütün olarak anlamanın ve dönüştürmenin araçlarını yitirmek, "güncelliğin" gizli patikalarında yolumuzu şaşırmak bizi bekleyen bir tuzak.

---

116. Bu gelişmede Della Volpe-Colletti çizgisinin de bir etken olduğunu unutmamak gerekiyor. Colletti'nin, son döneminde, emek-değer teorisinden ve Marksizm'in ileri sürdüğü teori-pratik birliğinden vaz geçmesinin gerisinde neyin yattığı düşünülmeye değer.

117. E. H. Carr, What Is History? Pelican, 1961, s. 99.

Aydınlanma ve Fransız Devrimi

Adnan EKŞİGİL

I

Devrim fikrinin dünyada pek revaçta olmadığı bir dönemden geçtiğimiz muhakkak. Bu fikre karşı oluşan tepkinin derinliği ve yaygınlığı, durgun sularda fırtınalı denizlerde olduğundan daha kolay algılanabilir. Bunun için Sovyet Bloku'ndaki son gelişmelere değil, geçen yıl bu gelişmelerin tam da arifesine rastlayan Fransız Devrimi'nin 200. Yıl kutlamalarındaki genel havaya bakmak daha yararlı olabilir. Bugün Sovyet Bloku'nda fırtınalı bir ortamla karşı karşıyayız: Sosyalist bir devrimin getirdiği veya sonradan bu devrimle özdeşleştirilen kurumlarla, varolan üretim —ve tüketim!— ilişkilerinin çatışmasından kaynaklanan bir ortamdır bu. Böyle bir ortamda devrim fikrine yönelik bu türlü tepki beklenebilir birşeydir. Fakat benzer tepkilerin, âdeta bir deprem habercisi gibi, Fransa'daki kutlamalarda da görülmesi ilginçtir, hatta çoğu gözlemci için şaşırtıcıdır. Nihayet unutmamak gerekir ki Fransa'daki devrim, Sovyetler'dekinden epey farklı bir şekilde, bugünkü burjuva düzenle çelişen değil uyuşan, bu düzene "ait" bir devrimdir: Bu düzenin sınırlarını aşan önemli boyutları olmakla beraber, bu düzeni bizzat yerleştirdiği, hiç değilse bu düzene genel hatlarıyla uygun düştüğü genel kabul gören, üstelik ikiyüz yıl gerilerde kalmış bir "burjuva devrimi." Eğer böyle bir devrim bile Fransa'nın durgun sularında hala şimşekleri üzerinde toplayabiliyorsa, devrim fikrine şu aralar gerçekten de birşeyler oluyor demektir.

Bu fikre karşı oluşan tepkiyi beklendiği değil de şaşırttığı yerde incelemek gerçekten daha anlamlıysa, Fransa'daki şu kutlamalar üzerinde biraz duralım. Yakından izlemeyenleri kutlamaların şatafatı yanıltmamalı. Şatafat, Fransızların devrim mirasına eskiden olduğu şekilde heyecanla sahip çıkmalarından değil, alenen açığa vurdukları turistik ve ticari kaygıların yanısıra, bu mirası gayet hesaplı bir şekilde Fransa'nın dünyadaki belirli ittifak sistemleri içindeki[1] yerini perçinleme yönünde kulanma gayretlerinden kaynaklanıyordu. Doğrusu, bu gayretlerin devrim hakkındaki genel olumsuz havayı gizlediği pek söylenemez. Fransız Devrimi'yle o özgül ilişkisinden ötürü, bu konuda özellikle solun tavrına bakmak aydınlatıcıdır.

Bilindiği gibi gerek sağ, gerek sol tarafından genellikle bir burjuva devrimi olarak kabul edildiği halde, Fransız Devrimi'nin neredeyse ta başından beri burjuvaziden çok, kendini burjuvaziye karşı tanımlayan sol kamuoyunca kutlanılagelmesi, tarihin özellikle

1. Bu önceleri "Atlantik İttifakı"ydı; bir süredir de "Avrupa Evi."

Fransa'da sahneye koyduğu hoşluklardan biridir. Devrimin ikiyüzüncü yıl kutlamalarında da bu kural görünürde pek bozulmadı. Sol devrime sahip çıktı, sağ ya sessiz kaldı ya da açıkça reddetti. Devrim bir kere daha sağ ve solu bölmüştü sanki. Solun Cumhurbaşkanı François Mitterrand devrim kutlamalarının kılavuzluğunu üstlenirken, başta Paris Belediye Başkanı Jacques Chirac olmak üzere, sağın birçok önderi kutlamalara gölge düşüren demeçler vermekten ve kutlama faaliyetlerini çeşitli yollarla frenlemekten geri durmadılar. "Bir başarısızlığı niçin kutlayalım ki!", Chirac'ın danışmanlarından birinin omuz silkerek sorduğu bu soru, sağ kamuoyunda en çok yankı bulan sözdü belki de. Ve sloganlar ülkesi Fransa'da tabii ki başka türlüsü düşünülemezdi: "Egalité, Stupidité, Brutalité" diyerek, devrimin büyük sloganına karşı yeni bir slogan üretmekte hiç de güçlük çekmedi sağ. Hiç kuşkusuz, bazı ufak kralcı grupların dışında, sağ kamuoyunda kimse devrimin insan hakları, soyut özel mülkiyet ve cumhuriyetle ilgili kazanımlarını sorgulamıyordu. Sağ kamuoyunu meşgul eden konu, bu kazanımlara ulaşmak için ödenen fiyat, yani devrimci şiddet ve devrimin terörüydü. Nitekim kutlamalar boyunca, devrim terörünün simgesi olan Vendée soykırımı, sağın etkin kesimlerinin çeşitli filmler çevirerek, paneller düzenleyerek en çok üzerinde durduğu tarihsel kesit oldu.

Ama sağ ve sol arasındaki bu tavır farklılığı, görünürdeydi sadece. Devrimin ikiyüzüncü değil de, yüzellinci, yüzaltmışıncı, yüzyetmişinci yıllarındaki hatta daha da yakın bir dönemdeki kutlaması sırasında olsaydı, sol mutlaka devrimdeki şiddet sürecinin Fransa'nın ve insanlığın bugünkü gelişme düzeyine ulaşmasının kaçınılmaz bir fiyatı olduğunu ısrarla savunurdu. Oysa son kutlamalarda farklıydı durum. Solun bütün kesimleri olmasa da, hiç değilse iktidardaki sosyalist parti, dikkatleri yalnızca 1789 üzerinde — yani İnsan Hakları Beyannamesi ve bu beyannamenin öngördüğü eşitlik, özgürlük ve halk egemenliği idealleri üzerinde toplamaya çalıştı. Devrimin anlamıyla ilgili tartışmaları, terör ve devrimci şiddetin kaçınılmazlığı gibi konuların uzağında tutarken, 1792'nin Eylül soykırımı, 1793 terörü ve Vendée ayaklanması gibi olayları anmamaya özen gösterdi. Hatta olayların da ötesinde, Robespierre, Danton ve Marat gibi bizzat devrim önderlerini dahi selamlamaktan kaçındı. Kutlama komitesi başkasının deyimiyle, "giyotini kutlamamak" ve devrimin sadece "olumlu yönlerini vurgulamak" hükümetin resmi bir stratejisi olarak ortaya çıktı.

Neredeyse yapay ve abartılı bir şekilde Fransa'yı en temel siyasal ve ekonomik programlardan bile daha derinlemesine bölegelmiş olan Fransız devrim mirası gibi duyarlı bir konuda, solun böyle bir ideolojik uyum arayışına girmesi yeni birşeydi ve bu tavra karşı soldan olduğu kadar sağdan da acı yergiler gelmekte gecikmedi. Ve bu bağlamda iktidardaki sol en çok, "devrimi pastorize etmek"le, "89'u 93'süz kutlamak"la, ya da "devrimi kutlarken, devrimcileri unutmak"la —kısacası "ikiyüzlülük"le suçlandı. "Bütün devrimlerin aşırılıkları vardır ve aşırılıkları olmayan bir devrimden şüphe etmek gerekir..." "İnançları uğruna fedakarlıkta bulunma fikri, artık çağımızın ufkunda yok..." Sosyalist hükümetin tavrını yadırgayanların tepkisini belki de en iyi bu ve benzeri buruk sözler yansıtıyordu. Fakat hükümet bu tepkilerden çok, devrimcileri "bir grup cani" olarak niteleyenlerin, Hitler'le Robespierre'i özdeşleştirenlerin, XVI. Louis'nin "aslında iyi biri" olduğunu savunanların sesine karşı hassas olduğunu kutlamalar boyunca belli etti. Kutlamaların belki de en anlamlı olayı, Paris'teki St. Honoré sokağının Robespierre adını alması için yapılan başvuruyu, yalnız sağcı belediyenin değil bizzat hükümet yet-

kililerinin de yokuşa sürmesiydi. Sosyalist iktidar, bir sokağı bile Robespierre'in anısına çok görmüştü.

Fransa'da solun devrimci mirası bütünüyle hazmetmekte güçlük çektiği, hatta tarihçi François Furet'ye kulak verirsek, düpedüz yadsıdığı ortadaydı. Belki, iktidarda oluşuydu bunun nedeni. Belki de, Furet'nin daha yalın bir şekilde ifade ettiği gibi, iktidarda oluşunun bir önkoşulu ve sonucuydu. Nedenler ve sonuçlar ne olursa olsun, yalnız iktidardaki değil muhalefetteki solun da artık Fransız Devrimi'ne daha mesafeli baktığına ve hiç değilse bu mesafelikte sağla buluştuğuna kuşku yoktu.[2] "Sonu kötü biten muhteşem bir olay!" Furet'nin Fransız devrimi hakkındaki bu hükmü, doğrusu bu buluşmanın şartlarını çok güzel özetliyordu: Sağ — hiç değilse sağın "makul" kesimi devrimin ihtişamını teslim edip kötü sonuna işaret ederken, sol bu kötü sonu kabullenip o ihtişamı anımsatmaya çabalar gibiydi. Farklı vurgularla benimsenmekle beraber, sağ ve solun adeta birlikte tekrarladıkları bir yargı olmuştu bu hüküm.

Eğer kutlamaların olumsuz tonunu gerçekten bu kadar iyi yansıtıyorsa, Furet'nin bu hükmü üzerinde durmakta yarar var. Tam olarak, neydi kastedilen bu hükümden? Fransız devrimi niçin "muhteşem"dir ve sonu niçin "kötü" biter? Genellikle anlaşılan, şuydu herhalde: Fransız devrimi muhteşemdir çünkü insanlık tarihinde eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve bunlara bağlı temel insan hakları gibi belirli evrensel değerlerin ortaya konma ve bunlardan bir kısmının kısmen gerçekleşme anını ifade eder. Dahası, Fransız Devrimi aklın üstünlüğüne dayalı bir dünya görüşünün, Aydınlanma'nın bir taşıyıcısı ve yayıcısı olmuştur. İhtişamı da herşeyden önce Aydınlanma'nın öngördüğü ussallığı temsil etmesinden kaynaklanır. Öte yandan, bu muhteşem "olay"ın sonu kötü bitmiştir çünkü getirdiği değerlerle çelişen eylemlerin kurbanı olmuştur. Militarizm, ulusçu fanatizm gibi dünya tarihinin gördüğü en caydırıcı barbarlıklar, Fransız Devrimi'nin ateşlediği fitille tutuşmuşlardır. Bir "ameliyat" kavramı olarak soykırım fikri, terör ve iktidarın tüm çağdaş ve totaliter biçimleri, ilk defa Fransız devrim sürecinde kendini göstermiştir.

Şu halde devrimin biri olumlu, biri olumsuz iki hanesi vardır. Başarı ve başarısızlık haneleridir bunlar. Başarısızlık hanesini terör veya "devrimci şiddet", başarı hanesini ise Aydınlanma'nın simgelediği ussallık doldurmaktadır. Nitekim kutlamalar boyunca devrim hakkındaki tartışmaları Aydınlanma ve şiddet temaları ve bunların oluşturduğu karşıtlıklar yönlendirmiştir. Solun tavrındaki değişikliğin de, en çok bu planda su yüzüne çıktığı söylenebilir: Solun, daha önceleri devrimin "başarıları"nı "başarısızlıkları" karşısında savunma fikrini bile reddederken, şimdi neredeyse bundan başka pek birşey yapmadığını görüyoruz. Bunda herhalde, solun artık şiddet konusunu sınıf bağlamının dışında ve neredeyse bundan bağımsız bir olgu olarak —neredeyse "antropolojik" bir olgu gibi— düşünmek istemesinin de payı vardır.

Ancak devrimin "anlamı" ile ilgili tartışmalara yakından bakıldığında, meselenin başarı ve başarısızlık hanelerinden nicel bir bilanço çıkarmakla sınırlı kalmadığı görülür.

2. Tabii sol içinde devrimci mirasa sırt çevirmeyenler ve kutlamaları gerçekten tutkuyla karşılayanlar eksik değildi. Ama ilginç olan şu ki bu kesim, yakın zamana kadar Fransız Devrimi'nin Sosyalist mücadelenin ufkunu belirlemesine karşı çıkan, Devrim'in kazanımlarının mutlaklaştırılmasını eleştiren, kısacası Devrim'e en mesafeli ve nesnel şekilde yaklaşan kesimin ta kendisiydi. Açık ki bu rol değişiminin üzerinde durulması gereken yönü, devrimci mirasa — saklanması güç bir tepkisellikle — sahip çıkan bu dar kesimin tavrından çok, bu mirasa şimdiye dek sahip çıkıp da bu işten artık vazgeçer görünen o çok geniş kesimin tavrıdır.

Mesele, sık sık yapıldığı halde, devrimin getirdikleriyle götürdüklerinin kıyaslanması değildir: Aydınlanma, onca şiddete değdi mi değmedi mi gibi bir soruya yanıt aramak değildir, örneğin: Mesele daha çok, bizzat Aydınlanma ve şiddet arasında gerekli ve organik bir bağlantı olup olmadığının araştırılmasıyla ilgilidir. Yani bir bakıma mesele, Fransız Devrimi'nin kendisinden çok, doğrudan doğruya Aydınlanma ve Aydınlanma'nın temsil ettiği değerlerin Fransız Devrimi'nin kimliğinde sorgulanmasıdır.

Devrim tartışmalarının bu plana kayması, konunun kazandığı boyutları yeterince gösteriyor: Açıktır ki Aydınlanma'nın şu veya bu şekilde "mahkum" edilmesi, Aydınlanma ile birlikte daha birçok şeyin "güme" gitmesi demektir. Sadece Fransız Devrimi'nin değil, sosyalist devrimin de — ve daha birçok başka şeyin de. Fakat sözkonusu tartışmaların düğümü de buradadır: Neyin ne kadar ve nasıl güme gideceği, Aydınlanma'nın teorik ve tarihsel sınırlarının ne olduğuna, başka bir deyişle, çağdaş dünyanın, Batı uygarlığının ve bu uygarlığın bir parçası olarak sosyalizmin ve daha pekçok şeyin Aydınlanma ile olan özgül bağlarının ne olduğuna ve son tahlilde Aydınlanma'nın temsil ettiği varsayılan ussallığın, Aydınlanma ile sınırlı kalıp kalmadığına bağlıdır. Bu hususlarda ise yeteri kadar belirsizlik mevcuttur. Nitekim bu belirsizliklerden ötürüdür ki, Fransız devrimi konusunda sağ ve solu bölen kalın çizgi, Aydınlanma konusunda incelir, çatallaşır, karışır. Bugün artık Aydınlanma'ya karşı tavır alanlar sadece Aydınlanma-öncesi dünya görüşünü yaşatmaya çalışan dinciler, mürteciler değildir. Bugün gerek sağda gerek solda, yalnız varoluşçu bir romantizm adına değil, düpedüz "yeni" bir ussallık adına Aydınlanma'ya karşı mesafe hatta açıkça cephe alan "Aydınlanma-ötesi" yaklaşımlar vardır.

Fransız Devrimi'ne ilişkin son tartışmalarda bu yaklaşımların varlığını hissetmemek imkansız. Bunları üç kategori altında düşünebiliriz. "Muhafazakâr" diyebileceğimiz birinci yaklaşım, tarihsel bir hareket olarak Aydınlanma'nın seçkinci, reformcu ve ılımlı karakterine dikkat çekerek bu hareketi devrimci gelenekten ayırmaya ve devrimin bu hareket üzerindeki "kanlı" ipoteğini kaldırmaya çalışır. Bu yaklaşıma göre Aydınlanma'nın Fransız Devrimi ve Devrim'in temsil ettiği şiddet ile olan bağlantısı, talihsiz bir konjonktürel çakışmanın ötesine gitmez. Bu yaklaşıma "muhafazakâr" sıfatını yakıştırmamızın nedeni, Aydınlanma'nın, temelde 1789 öncesi eski düzene ait olduğunu saptamakla kalmayıp, bu saptamayı ideal bir durum olarak benimsemesi yahut benimsemediğini gösteren herhangi birşey yapmamasıdır. "Liberal" diyebileceğimiz diğer bir yaklaşıma göre ise, muhafazakâr yaklaşımın rastlantı olarak değerlendirdiği konjonktür, neredeyse mantıksal bir gerekliliğin ürünüdür: Aydınlanma'nın Fransız Devrimi ve devrimci şiddetle organik bir ilişkisi vardır.Ancak Aydınlanma, sınırlı ve bir anlamda sahte, sahte olduğu ölçüde de devrimci bir ussallığı simgeler. Oysa gerçek ussallık, doğası gereği reformcudur. Şu halde Aydınlanma'nın Fransız devrimiyle birlikte mahkum olması, tüm ussallığın mahkum olması anlamına gelmez. Bu yaklaşıma "liberal" dememizin nedeniyse, ussallıkla reformculuğun erdemleri ve bazı liberal değerler arasında mantıksal ya da yarı-mantıksal bir bağlantı kurmaya çalışmasıdır. Nihayet, bu sıfatların ait olduğu terminolojinin mantığıyla ilerlersek, üçüncü yaklaşımı da "radikal" olarak nitelememiz mümkündür. Bu yaklaşıma göre, Aydınlanma ile Devrim ve Devrim'in getirdiği tüm terör ve şiddet arasındaki organik ilişki fevkalade geçerlidir; ancak bunun nedeni Aydınlanma'nın sınırlı veya sahte bir ussallığı değil, düpedüz ussallığın kendisini temsil

ediyor olmasıdır. Radikal yaklaşım, ussallık türleri arasında yapılan ayrımları tanımaz; ussallığı cepheden karşısına alıp, tümünü sorgular.

Bu üç yaklaşımın ardından, belki bir de "Marksist" yaklaşımdan sözetmemiz beklenebilir. Ancak pek o kadar kolay değildir bu. Saydığımız yaklaşımların üçünün de eksenini ussallık / şiddet ikilemi oluşturuyor. Oysa bu ikilemin Marksist düşüncede —hiç değilse Marx'ın düşüncesinde— pek yeri yoktur. Marx, Aydınlanma hakkında doğrudan gözlemlerde bulunmamakla beraber derinlemesine düşünmüş olabilir; nitekim yalnızca idealizmi ve indirgemeci materyalizmi eleştirdiği "felsefi" yazılarında değil, siyasal iktisadi hedef aldığı daha özgül "iktisadi" metinlerinde de Aydınlanma ile ilgili yığınla ipucu ve gönderme vardır. Buna karşılık, Marx'ın Fransız Devrimi'ne özel bir ilgi duyduğunu ve hakkında çok şey yazdığını biliyoruz. Ama Marx'ın ne Aydınlanma'yı, ne Fransız Devrimi'ni, ne de bu ikisi arasındaki bağlantıyı ussallık / şiddet ikilemi içinde tartışmadığı açıktır. Onun gündeminde yoktur böyle bir ikilem. Ancak kabul etmek gerekir ki bu, sözkonusu ikilem karşısında Marx'ın bir tavrı olmadığı anlamına gelmez. Bu tavrın ne olabileceğinin anlaşılması, Marx'ın yaşadığı konjonktürde belki canalıcı bir öneme sahip değildi ama, olayların ve tartışmaların bugün gelip dayandığı noktada, büyük gerçeklilik kazanmış durumda. Bu bakımdan, Aydınlanma ve Fransız Devrimi hakkında Marx'a ve genel olarak Marksizme atfedilebilecek düşünceleri sözkonusu ussallık / şiddet ikilemi çerçevesinde gözden geçirmek ve son zamanlarda bu yönde gösterilen çabalara katılmak anlamlı olabilir. Bu yazıda benim yapmak istediğim de bu.

Bu durumda yukarda saydığım üç yaklaşıma genişçe yer vermem gerekecek. Bu amaçla, yazıyı ikiye böleceğim. Yazının gelecek sayıda çıkmasını umduğum ikinci kısmında Marx'a gelmeden önce, bu kısımda, sırasıyla, Bölüm II'de muhafazakâr, Bölüm III ve IV'de liberal, Bölüm V'de de, radikal tezleri ele alacağım. Böylece, tek tek eleştirilerine de pek girmeyeceğim için, bu tezlerin bir tür dökümü olacak bu kısım. Ama ikinci kısımdaki tartışmalara zemin olabilmeleri amacıyla, her bir tezin — özellikle liberal tezin — hayli sentetik şekilde sunulduğu bir döküm olacak bu.

II

"Muhafazakâr" sözcüğü kolaylıkla "eski," "yaygın", "egemen" olanı çağrıştırabilir, ama Fransız Devrimi'ne ilişkin savlar arasında bir bakıma en yeni ve marjinal olanı, bu sözcükle nitelediğimiz savdır. Muhafazakâr sav yeni ve marjinaldir, çünkü Fransız devrimiyle ilgili en eski, en yaygın ve egemen inançlara karşı polemik bir bağlamda ortaya atılmıştır.

Halen egemen olan inanca göre, Aydınlanma devrimci bir içeriğe sahiptir; dahası, düpedüz devrimci bir akımdır ve bu niteliğiyle de yükselen orta sınıflara, daha analitik anlamda da burjuvaziye ait bir olgudur. İlginç olan, gerek devrimcilerin gerek "karşı-devrimciler"in (Burke'ten Taine'e, Cochin'den Gaxotte'a dek, büyük çoğunluğu) bu inancı eşit derecede paylaşmalarıdır: Devrimciler, Aydınlanma'yı Fransız Devrimi'nin düşünsel kaynağı olarak yüceltirken, karşı-devrimciler ise Devrimin ve Jakobenizmin tüm kötülüklerinin kaynağını Aydınlanma'da ararken, hep bu inançtan hareket ederler. Muhafazakâr savın karşı çıktığı yaygın inançlardan biri de işte budur. Hatta ana hedefi, doğrudan doğruya bir efsane olarak nitelediği bu inancı sorgulamaktır denebilir.

Muhafazakâr savın bu amaçla yaptığı tarihsel saptamaları şöyle ifade edebiliriz: Aydınlanma esas itibariyle aristokratik bir olgudur, aristokratik kültürün ürünüdür. Aydınlanma düşünürlerinin büyük çoğunluğu, ya kendileri aristokrattır, ya da aristokrasi tarafından beslenmiş ve korunmuş kişilerdir. Aydınlanma, Eski Rejim'in ("Ancien Régime"in) dışında değil içinde gelişmiş, bir bakıma onun bağrından çıkmıştır. Dahası, Aydınlanma Ancien Régime'in son dakikasına kadar geleneksel monarşik düzene ne bir tehdit oluşturmuş, ne de kendini öyle sunmuştur. En yüksek kademelerine dek Eski Rejim'in kapıları Aydınlanma'ya ne kadar açık kalmışsa, Aydınlanmacı eleştirinin keskin ucu da geleneksel düzene değmekten o kadar uzak olmuştur.

Eğer bu saptamalar doğruysa, Eski Rejim ideolojik planda derin bir çelişkiyle mahal demektir. Zira Eski Rejim'in dini yetkeye ve feodal imtiyazlara dayanan kendine ait geleneksel bir ideolojisi vardır. Aydınlanma, tam da bu yetke ve imtiyazlara karşı çıkan, özgürlükçü, usçu ve yenilikçi bir akımdır. Çelişki, bu iki akımın aynı yerden çıkmış olması değildir: Tarihte çoğu ideoloji ait olmadığı veya çıkarlarına uygun düşmediği sınıfların bağrından çıkmıştır; hatta böyle olması neredeyse bir kuraldır. Pek kural olmayan, aynı yerden çıkan iki karşıt ideolojinin yine aynı çatı altında yanyana kazasız belasız yaşayabilmesidir. Çelişki buradadır; muhafazakar tezin dikkat çektiği durum da budur: Yalnız Fransa'da değil, Aydınlanma'ya sahne olan tüm Batı Avrupa ülkelerinde Eski Rejim'in ideolojik düzleminde görülen bu ikilik, siyasal düzlemde sarsıntılara ve istikrarsızlıklara yol açmamıştır. Ne İngiltere'de, ne de Almanya'da örneğin, Aydınlanma ve geleneksel ideolojinin monarşik düzenin potasında içiçe varolması, ayaklanmalara ve devrimlere neden olmamıştır. Fransa'daki devrimin de nedeni değildir; bu devrimin nedenlerini başka yerde aramak gerekir. Hoş, Aydınlanma ve geleneksel ideolojinin Fransa'daki birlikteliği diğer ülkelerde görüldüğünden daha sürtüşmeli geçmiştir ama, sonuçta bu ilişkiyi açık çatışmalardan çok gizli gerginlikler, sansürden çok otosansür karakterize etmiştir. Muhafazakâr teze göre bunun nedeni, iki ideolojinin de birbirini sınırlayacak güce sahip bulunması, daha doğrusu birbiri üzerinde tam bir tahakküm kuracak güçten yoksun bulunmasıdır. Gerçekten de, XVIII. Yüzyıl boyunca Fransa'daki mutlakiyetçi devletin çeşitli aygıtlarına gelenekçiler kadar Aydınlanmacılar da hakimdir. Hatta devletin ideolojik" diyebileceğimiz aygıtlarının köşebaşlarını Aydınlanmacıların tuttuğu söylenebilir. Fransa'da Aydınlanmanın simgesi sayılan Ansiklopedi yayımlandığı zaman, devlet yayınlarından ve sansürden sorumlu bulunan kişinin, bizzat kendisi de Aydınlanmacı filozoflardan olan Montesquieu'den başkası olmaması, epey tipik bir durumdur.

Muhafazakâr tez, Aydınlanma ve gelenekçi ideolojinin yanyana —ve içiçe— varolmalarının yarattığı çelişkinin siyasal planda büyük çatışmalara dönüşmesinin nedenlerini, daha derinlerdeki bir başka çelişkide, XVIII. Yüzyıl Avrupasını belirleyen monarşi — aristokrasi çelişmesinde arar. Bilindiği gibi Batı Avrupa ülkeleri 18. Yüzyıl boyunca Eski Rejim'in iki ana unsurunu meydana getiren aristokrasi ile monarşi arasındaki hassas dengenin monarşi lehine bozulduğu ve mutlakiyetçi devletin temellerinin atıldığı bir süreçten geçmiştir. Bu süreçte görülen, monarşinin öndegelen seçkinlerinin devletin merkezileşmesi ve merkezi otoritenin ussallaştırılması için çabalarken, Aydınlanma'nın belirli ilkelerinden esinlenmeleri, hatta düpedüz Aydınlanmacı kesilmeleridir. Sonuç, aristokrasi ile mücadele süreci içinde monarşinin Aydınlanma'ya yaslanması, iki güç arasında adı pek konmamakla beraber gizli ittifaka benzer ilginç bir durumun

oluşmasıdır. XVI. Louis döneminin başlarında Turgot'nun bakan olması bu durumun en çarpıcı örneğidir, ama herhalde tek örneği değildir. Monarji-aristokrasi çelişmesinin, Aydınlanma'nın Eski Rejim içindeki konumuna ışık tuttuğuna şüphe yok, ancak bu konumu sadece sözkonusu çelişmenin bir işlevi olarak algılamak yanlış olur. Eğer Eski Rejim'in seçkinleri aydınlanmacı "kesilmişlerse", bunun, monarşinin amaçlarına hizmet etme ve ideolojik ihtiyaçlarını karşılama gibi bir işlevin çok ötesinde, Aydınlanma'nın kendi düşünsel içeriğinin gücünden kaynaklanan özel ve özerk nedenleri olsa gerekir. Nitekim herhalde bu nedenlerin varlığından ötürüdür ki, Aydınlanmacı olanlar, Aydınlanma'nın ilkelerinden esinlenenler ve bu ilkelere kendi politik gereksinimlerine göre başvuranlar yalnızca monarşinin seçkinleri değildir. Kocaman bir Montesquieu örneği dururken, Aydınlanma'nın yalnız monarşinin "ilerici" kesimlerinde değil aristokrasinin "gerici" seçkinleri arasında da yer etmiş bir akım olduğunu unutmak güçtür.

Nedenleri ne olursa olsun, Eski Rejim içindeki bu özgül konumunun, Aydınlanma üzerinde hiç iz bırakmaması imkansızdır. Nitekim daha sonraları kendisine yüklenen imgenin tersine, Aydınlanma bu konumunu yansıtan özellikler taşır. Muhafazakâr tezin vurguladığı hususlar da, işte bu özelliklerdir.

Bunların başında, Aydınlanma'nın seçkinciliği gelir. Gerçekten de, bu seçkincilik öndegelen Aydınlanmacı filozofların bilhassa eşitlik karşısındaki tavırlarında derinlemesine hissedilir: Çoğu filozofun eşitlikten yalnızca "sivil" veya biçimsel eşitliği, yani kanun önündeki eşitliği anladığı ve bunun ötesinde pek birşey aramadığı, hatta aramamayı ilke olarak benimsediği yeterince bellidir. Diderot, örneğin, bıkmak usanmaksızın meşru ve meşru olmayan ayrıcalıklar arasında bir takım formel tanımlamalara girişir. D'Alembert, rütbe farklılıklarına duyduğu hayranlığı gizlemez, doğuştan üstünlüğün meşruluğunu kabul eder. Voltaire, ünlü Felsefe Sözlüğü'nde, eşitsizliği insanlık durumunun ebedi ve kaçınılmaz bir koşulu olmak, ilan eder, Aydınlanma'yı "ayrıcalıklılar" sınıfına yakıştırır ve "burjuva aileleri"nin banal zihniyetiyle karşılaştırır. Açıktır ki filozoflar özgürlükçü oldukları kadar eşitlikçi değildirler; daha doğrusu, özgürlükçülükleri koşulsuzken, eşitlikçilikleri fevkalade koşullu ve temkinlidir.

Aydınlanma'nın bir diğer özelliği, "ılımlılığı"dır. Aydınlanmacı filozoflar şiddetin, terörün, savaş stratejilerinin, komploların, darbelerin yabancısıdırlar ve genel olarak bunları içeren radikal söylemlerden hazetmezler. Aydınlanma geleneğinin birinci kuşağından olup da devrimi gören pek azdır, ama bu pek az insan da (Naigeon gibi) devrimci teröre ya açıkça cephe almış, ya da düpedüz bu terörün kurbanı olmuştur. Herhalükârda, bunların "devrimci heyecan" dan nasiplerini aldıkları pek söylenemez. Şiddet karşısındaki tavırlarında, "maddeci" diye bilinen düşünürler de (Baron d'Holbach gibi) diğer Aydınlanma filozoflarından pek farklı bir yerde değildirler. Monarşinin çökmesinde rolleri olduğuna ilişkin yaygın inanca rağmen, "bayağı" ("vulgaire") ve kaba şeylerden huylanan, şiddeti ne bilen ne de anlayan kişilerdir bunlar. Maddeci düşüncelerden nefret eden Robespierre'in, devrimin onlarsız ve hatta onlara rağmen yapıldığını ileri sürmesi herhalde boşuna değildir. En maddecileri de dahil olmak üzere Aydınlanmacıların büyük çoğunluğunun, değişimi başkaldırıdan çok ikna ve onay yoluyla arayan, varolan hiyerarşik yapıyı yıkmaktan çok ussallaştırarak korumayı öngören yaklaşımları benimsediği ortadadır. Monarşi karşısındaki tavırları da, bunu gösterir. Hatta Aydınlanma'nın kendisi sözkonusu olduğu zaman, monarşiyi değil yıkmak, herhangi bir şekilde değiştirmek bile

istemedikleri görülür. Bunun deneni, Fransız monarşisinin düşünce adamları ve bilginler için tarihin gördüğü en elverişli ortamı oluşturduğuna inanmalarıdır. İlginç olan, Fransız Aydınlanmacıları kadar yabancı Aydınlanmacıların da —üstelik Hume'dan Gibbon'a dek çoğu İngiliz olan pek çok Aydınlanmacının— bu inancı paylaşmasıdır.

Aydınlanmacıların monarşi karşısındaki tavırlarının Eski Rejim içindeki yukarda değindiğimiz özgül konumlarından kaynaklandığı ve idareimaslahatçılığın yalın bir ifadesi olduğu düşünülebilir — böyle düşünen yok da değildir —; ancak daha genel düzlemde, Aydınlanmacıların, şiddet karşısındaki tavırlarının kaynaklarını sözkonusu konumların ötesinde, doğrudan doğruya Aydınlanma'nın doğuş koşulları arasında aramak daha doğru olur: Sonuçta, tarihsel bir hareket olarak Aydınlanma'nın XVII. Yüzyıl boyunca Avrupa'yı kasıp kavuran kanlı mehzep savaşlarına karşı bir tepki niteliği taşıdığını unutmamak gerekir. Dinî fanatizmin körlüğüne ve gaddarlığına karşı oluşan böyle bir tepkide, şiddete karşı tavır almanın ve hoşgörü arayışının kemikleşmesi ve herşeyden soyutlanırcasına adeta bir refleks haline gelmesi anlaşılır bir durumdur. Aydınlanmacıların ılımlılığı kadar özgürlükçülüğünü de açıklayan bir durumdur bu.

Kuşkusuz, Aydınlanmacılar arasında kişiliği ve düşüncesi bu saydığımız niteliklerle bağdaşmayan istisnalar yok değildir. Bu istisnaların en çarpıcısı elbette Rousseau'dur. Cenevreli filozof, herşeyden önce tüm varlığıyla ılımlılık denen niteliğin tam zıddını ifade eder. Rousseau ateşlidir, tutkuludur, "aşırı"dır; üstelik demokrattır, eşitliği özgürlükten önce savunur; dahası, bazı yalpalamaları ve belirsizliklerine rağmen, hiç değilse kralların kutsal haklarını açıkça yadsıdığı için, uyumlu bir monarşist sayılmaz. Bu özellikleriyle Rousseau'nun Fransız devrimcilerini heyecanlandırması ve **Toplum Sözleşmesi**'nin, sonunda Jakobenlerin bir devrim manifestosu haline gelmesi şaşırtıcı değildir. Ancak bu, Aydınlanma'nın Rouesseau'nun kişiliğinde Fransız Devrimi'yle buluşması anlamına gelmez. Zira Aydınlanma döneminin "philosophe"larından sayılmakla beraber, Rousseau'yu bu akımın temsilci bir üyesi olarak görmek kolay değildir. Aydınlanma'yı Aydınlanma yapan en önemli değerlere Rousseau'nun düşüncesinin ters düştüğü ortadadır: Cenevreli filozof, tüm filozofluğuna rağmen, akla karşı kuşku besler, bilimden ve bilimsellikten hazetmez, çağdaş toplumsallaşma biçimlerine karşı ayak direr. Bu bakımdan bazı düşünce tarihçilerinin yaptığı şekilde Rousseau'yu Aydınlanma geleceğinin dışında tutmak, hatta daha da ileri gidip, 19. Yüzyılda bizzat Aydınlanma'ya karşı bir tepki olarak gelişen Romantik hareketin bir öncüsü gibi kabul etmek belki daha uygun olur. Öte yandan, Rousseau'nun Aydınlanma ile olan ilişkisi kadar, devrimciler ve devrimci gelenekle olan ilişkisi de yeterince karmaşık ve problemlidir: Sonuçta, Rousseau'nun fikirlerinin devrime olduğu kadar —hatta ondan çok— karşı devrime de kaynaklık ettiğini unutmamak gerekir.[3] Açık olan birşey varsa o da, **Toplum** Sözleşmesi'nin Devrim'deki vazgeçilmez mevcudiyetine rağmen, Rousseau'nun düşüncesinin Devrim'i hedeflemek ve "hazırlamak" bir yana, Devrim'in

3. Althusser, Montesquieu adlı denemesinde, düşünceleri devrim öncesinde ve sırasında kitleleri yakıp kavuran Rousseau'nun karşıdevrime doktriner bir kaynak olmaktan kurtulamazken, aristokratik irticanın teorisyeni sayılan Montesquieu'nün Saint-Just, Marat ve 1789'un diğer bazı önderlerince sahiplenişini, dahası, sonunda çağdaş toplumbilimin sayacaklarından biri olmasını kaderin bir tür cilvesi olarak -kendi daha özgül deyimiyle, "paradoxe de la postérité" olarak- niteler. Hoş, tarihin bu tür cilve yaptığı düşünürlerin sadece Rousseau ve Moutesquieu ile sınırlı olduğu söylenemez.

sorunlarını bile ortaya koymaktan uzak kaldığıdır.

Diğer taraftan, bizzat devrimci geleneğin Aydınlanma ile ilişkisi, benzer karmaşıklıkta bir durum arzeder. Eğer Rousseau Aydınlanma'nın öncüsü veya izleyicisi değilse, devrimciler ne kadar öyledir, bu noktada sormak yararlı olabilir. Muhafazakâr teze göre, devrimcilerin ussallıkla, bilim ve bunlara bağlı çağdaş biçimler karşısındaki tavırlarında, Rousseau'nunkini aratmayan ölçüde, eleştirel olduğu kadar düşmanca, karmaşık olduğu kadar bulanık birşeyler vardır. Gerçekten de, bu saptamayı doğrulayan örnekler az değildir. Devrimciler, ussallık ve aydınlık düşünce adına kurulu düzenin dini kurumlarına karşı kıyasıya mücadele verirken, ussallıkla hiç de bağdaşmayan mistisizmlere ve "karanlık" düşüncelere kapılmaktan kendilerini kurtaramamışlardır. Devrim'in arifesinde Mesmerizm'in[4] Brissot, Marat ve Cara gibi radikal yazarları bile etkisi altına alması, bunun en çarpıcı örneklerindendir. Keza, Devrim yıllarında Lavoisier'nin giyotine gönderilmesi; dahası, büyük kimya bilgininin önemi siyasal yetkililere anımsatıldığında, "Devrim'in bilim adamlarına ihtiyacı olmadığı" gerekçesiyle giyotin kararından dönülmemesi de, devrimcilerin bilimler karşısındaki tavırlarının pek müşfikçe ve özendirici olmadığını yeterince gösterir. Bu ve benzeri olaylar hatırlandığında Devrim'in, hakkındaki genel geçer kanının tersine, "aklın ve bilimin tarihteki tecellisi" olmanın epey uzağında bulunduğunu düşünmek zor değildir.

Sonuç olarak, muhafazakâr tezin saptamalarını şu hükümler çerçevesinde toparlayabiliriz: Aydınlanma, Eski Rejim'in tüm çelişkilerini bağrında taşıyan, ancak her yönüyle Eski Rejim'e ait bir olgudur. Devrimci değil reformcu, radikal değil ılımlı, eşitlikçi değil özgürlükçü, cumhuriyetçi değil monarşist, demokrat değil seçkinci bir akımdır. Ve bu nitelikleriyle Aydınlanma, Fransız Devrimi'nin tam karşıtıdır. Bir bakıma farklı dönemlere ve farklı mekanlara ait iki ayrı dünyadır bu olgular. Şu halde Aydınlanma, Fransız Devrimi'nin düşünsel kaynağını ve enerjisini oluşturmadığı gibi, tüm kötülükleri, şiddeti ve terörüyle de Devrim, Aydınlanma'dan çıkarsanamaz, türetilemez, Aydınlanma'ya indirgenemez. Aydınlanma'dan çıkarsanabilecek devrim, ancak bir özdensapma, bir biçim bozulması, bir deformasyon olabilir. Çıkarsanmaya çalışıldığı ölçüde de, öyle olmuştur.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, Aydınlanma ile Fransız Devrimi arasındaki uçuruma işaret eden bu son hükme farklı yollardan, farklı formülasyonlarla varılabilir. William Sewell Jr.'dan Robert Danton'a, Frank Kafker'den Roland Mertier'e, Robert Bary'dan Jacques Solé'ye kadar çoğu tarihçi[5] konuya yukarda özetlemeye çalıştığımıza benzer şekilde yaklaşmakla birlikte, başka tablolarla ortaya çıkan tarihçiler de vardır. F.Furet ile D. Richet, örneğin, 1789'u tartışırken bir değil iki devrimden sözederler.[6] Bu tarihçilere göre 1789'da patlak veren olaylar dizisini bir "Halk Devrimi" kadar, "Aydınlanma Devrimi" de karakterize eder. Aydınlanma, bu yazarlara göre, aristokratik

---

4. Adını, özel "manyetizm tedavileri" ile ünlenen Avusturyalı şarlatan doktor Mesmer'den alan, bir takım doğaötesi gizligüç ve evrensel uyum arayışlarıyla usdışı öğelere dayanmakla birlikte, Eski Rejim'in kurumlarına karşı oluşan tepkilere "tercüman" olabildiği için 1780'lerde epey etkinlik kazanan bir akım.

5. Bunların en tipik ve özet örneği için bkz: Jacques Solé, La Révollution en Questions, Seuil, 1988.

6. François Furet ve Denis Richet, La Révolution Françaiso, Hachette, 1965.66. Denis Richet, "Autour des origines idéologiques lointaines de la Révolution française : élites et despotisme," Annales (Economie Sociétés Civilisations,) 1969.

bir olgu olmaktan çok. XVIII. Yüzyıl boyunca, hatta daha da gerilere giden uzun bir zaman dilimi içinde, ortak zevklerin, ortak ideal ve kaygıların aristokrasi ve burjuvazinin "aydınlanmış" kaynak tabakalarını adeta sınıflar-ötesi bir potada biraraya getirerek yarattığı özerk sentetik bir kültürü yansıtır. Siyasal özgürlüğe duyulan derin özlemle, demokrasiye duyulan aynı derecede derin kuşku ve hatta tiksinmenin ilginç bir kokteylidir bu kültür. Aydınlanma'yı 1789'dan koparmak veya onun karşısına koymak yerine, onun girift gerçekliği içine yerleştirmek, herhalde daha nüanslı açıklamalara imkan sağlayan bir yaklaşımdır. ama bu yaklaşım da sonunda aynı kâpıya çıkar, çünkü Furet ve Richet'nin tahlillerinde sözkonusu devrimler birbirini tamamlayan değil dışlayan ve üstelik birbiriyle ters yönde gelişen süreçlerdir: İlerletici, yapıcı, yaratıcı ve barışçıl atılımların çoğunu "Aydınlanma devrimi" oluştururken, "halk devrimi" bu atılımları baltalayan, yolundan saptıran dinamikler içerir. Terör ve fanatizm, "halk devrimi"nin öbür adından başka birşey değildir.

III

Muhafazakâr tezin bazı gözlemlerinin Fransız devrim mitolojisinin deşifre edilmesinde hatırısayılır bir katkısı bulunmakla beraber,[7] nihai vargısının ikna edici olduğu pek söylenemez. Nitekim sözkonusu gözlemlerin geçerliliğini teslim etmekle birlikte, Aydınlanma ile devrim arasında organik bir bağ bulunduğunu savunmakta ısrar eden savlar vardır. "Liberal tez" adı altında düşünmeye çalıştığım bu savlar gurubuna göre, Aydınlanma Fransız Devrimi'nin pekala düşünsel bir kaynağı olduğu gibi, Fransız Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan tüm çağdaş taassub, savaşma, yönetme, baskı ve terör biçimleri de, farklı dolayımlardan da geçse, Aydınlanma'nın ürünüdür.

Liberal tezin haklı olarak en çok üzerinde durduğu çağdaş fanatizm, ulusculuktur. Muhafazakâr teze göre ulusculuk, tıpkı Terör gibi, Aydınlanma'nın gerçek standartlarından devrimci bir sapmadır. Ve yalnız bir sapma da değil, bizzat Aydınlanmacıların mücadele ettiği güçlere ait bir olgudur: Bu açıdan bakıldığında ulusculuk, XVII. Yüzyıl'ın dini fanatizminin doğrudan bir devamından başka birşey değildir. İster XVII. ister XIX. Yüzyıl'ın fanatizmi olsun, Aydınlanma, fanatizmin tüm biçimlerinin düşmanıdır.

Liberal teze göreyse, durum daha karmaşıktır: Aydınlanma ile ulusçuluk arasında belki pek aşikar olmayan, ancak ikisini birden neredeyse ortak bir kadere sürüklediği tartışma götürmez güçlü bağlar vardır.

İlk bakışta bu iki olgu arasında herhangi bir bağlantı aramak bile aykırı görünebilir. Aydınlanma'nın öncüleri hiç kuşkusuz ulusçu değil uluslar-ötesi bilince sa-

7. Aydınlanmacı fikirlerin Devrim'in arifesinde Fransız toplumundaki yaygınlığı aristokrasinin 1788'deki zaferinin geleneksel imtiyazlarla ilişkisi, 1789'daki ayaklanmanın ekonomik gelişme ve sefaletle bağlantısı, köylü hareketlerinin devrim süreci içindeki özerkliği, Eski Rejim kurumlarının devrim sonrasındaki sürekliliği, devrimin Hıristiyanlığın yaygınlığı ve gücü üzerindeki nihai etkisi gibi, burada giremediğimiz konulara ilişkin "aykırı" gözlemlerdir bunlar. Ancak bu gözlemlerin tamamen muhafazakâr tezin tekelinde bulunduğunu düşünmek yanlış olur. Örneğin, Burjuva devrimi içinde algılanan köylü devriminin aslında antikapitalist bir hareket olduğuna ilişkin saptama, farklı vurgularla da olsa, muhafazakâr tarihçiler kadar Marksist tarihçi G. Lefebvre'in de ısrarla savunduğu bir tezdir.

hip "kozmopolit" düşünürlerdir; evlerini ve mutluluklarını hükümdarlarının sahip oldukları topraklarda değil, yabancı ülkelerin aydın salonlarında bulan insanlardır bunlar. Gerçi konu Fransa'daki Aydınlanma olunca, Aydınlanmacıların bu uluslar-ötesi konumunun yanıltıcı bir yönü yok değildir: Voltaire Berlin'e gittiği zaman, örneğin; ya da Diderot St. Petersburg'a gittiği zaman, yabancı bir dil öğrenmeye veya kendilerini yabancı bir kültüre alıştırmaya bile ihtiyaçları yoktur, çünkü her iki ülkenin de salonlarının dili Fransızcadır. Fransız kültürü Prusya ve Rusya hükümdarları ve maiyetlerince hararetle aranan birşeydir. Bu anlamda Fransız Aydınlanmacılar pek "kozmopolit" sayılamazlar, çünkü seyahat ettikleri hemen her yerde kendi kültürleri içinde kalmışlardır. Böylece bir anlamda, "taçlı barbarlar"ın Fransa'ya ödedikleri ideolojik haracın birer aracıdırlar. Ya da daha kibar deyimiyle devrimci kuşağın "Büyük Ulus" ("La Grande Nation") dediği Fransa'nın elçileridirler. Ancak önemli olan, Aydınlanmacıların evrenselliğe dönük tutumlarının gerçekliğidir. Fransız Aydınlanmacılar en az diğer ülkelerdeki emsalleri kadar hatta belki onlardan da çok, kendi dışındaki —ama komşu, ama yakın— kültürlere açılmaya hazır ve isteklidirler. Bu yöndeki çabaları da küçümsenemez. Başta Voltaire olmak üzere birçok Aydınlanma düşünürü, ister bilimlerde ister siyasal konularda olsun, özellikle İngilizler'den birşeyler kapmak için ve İngiliz fikirlerini yaymak için çok uğraşmışlardır. Şurası açıktır ki Fransız Aydınlanmacılar birer "dünya vatandaşı"dırlar. Dünyanın o aralar "Fransız olması, onları Fransız ulusçuluğuyla zor bir ilişkiye sokabilir, ama Fransız ulusçusu yapmaya yetmez. Nitekim değillerdir, olamazlar da.

Bu yalın gerçeğe rağmen, eğer ulusçuluğun Aydınlanma'nın bir ürünü olduğuna hâlâ inanılıyorsa, böyle bir inancı bir muamma olmaktan çıkarabilecek tek yol, Aydınlanma filozoflarının evrenselci hitabetlerinin ardındaki düşünce yapısını araştırmaktan geçer. Liberal tezin yaptığı veya yapmak istediği de işte budur. Bu teze göre, Aydınlanma düşüncesi en kaba çizgileriyle insan aklının diğer bütün değerlerin üstünde bir yere yerleştirilmesine dayanır. Böyle bir manevranın Tanrı fikrinin yadsınmasını mutlaka öngördüğü söylenemez, ama Avrupa'daki kurulu-düzen dinini —Hıristiyan dinini— inanılmaz hatta gülünç bir inançlar manzumesi haline soktuğu ve Hıristiyanlığın kutsallığına dayanan monarşinin meşruiyetini yitirmesine sebep olduğu ortadadır. Liberal teze göre, bu tersyüz oluşun sonuçları ne kadar abartılsa azdır: Aydınlanma, Hıristiyan dinini ortadan kaldırır, monarşinin kuyusunu kazar, ama bunların yerine koyduğu yeni din ve yeni düzen duygulara hitab etmeyen gözsüz, dilsiz, kulaksız bütünlüklerdir. Böylece Tanrı ve kraldan arda kalan yerde duygusal bir boşluk oluşur. Fransız devriminin sancağını XIX. Yüzyıl'a taşımasıyla ünlü tarihçi Michelet'nin, ruhunun derinliklerinde duyduğunu söylediği o "ölçülemez" boşluktur bu. Bu boşluğu daha XVIII. Yüzyıl bitmeden dolduracak olan ve doldurduğu için de Michelet'nin derin minnet duygularına konu olan —şey de, "ulus" fikrinin ta kendisidir. Liberal teze göre, Aydınlanma ile ulusçuluğun özgül bağlantısı da işte bu noktada su yüzüne çıkar.

Kuşkusuz, bir doktrin veya ideoloji olarak değil de kolektif bir duygu olarak ulusçuluk, Aydınlanma'dan çok daha eskidir. Fransız ulusçuluğunu gayet renkli bir şekilde Jeanne d'Arc'da görmek mümkündür. Fakat bu, henüz din ve monarşiden ayırdedilemez bir ulusçuluktur: Jeanne d'Arc için Fransa'ya karşı açılan bir savaş, herşeyden önce İsa'ya karşı açılmış bir savaş demektir. Aydınlanma ile ortaya çıkan, eski ulusçuluğun dini ve feodal ideolojinin tüm süs ve takılarından arındırılmış yeni bir

biçimidir. Fransız devriminin başlarında Sieyés'nin "herşeyden önce millet" sloganıyla işaret ettiği, ulustan daha üstün bir değere ihtiyaç duymayan, tamamen kendine-yeterli bir ulusçuluktur bu.

Şu halde, liberal teze göre, Aydınlanma düşünürleri yeryüzünü fanatizmden temizlemeyi ummuşlardır ama, aslında yaptıkları iş, fanatizme yeni bir düşünsel kaynak sağlamanın pek ötesine gidememiştir. Bu anlamda Aydınlanma, fanatizmin eski korkunç biçimlerinden daha da korkunç yenilerine geçişte canalıcı bir katalizör vazifesi görmüştür. Burada dikkat edilirse, liberal tezin vargısı esasen, Aydınlanma'nın söyleminin dışsallığı ile, bu söylemin gerisindeki mantığın içselliği arasıdaki çeşitli tezatlara dayanmaktadır: Aydınlanmacılar sözde ve niyette evrenselcidir, ama düşüncelerinin mantıksal sonucu, onları evrenselciliğin tam karşıtı olan tikelciliklere, bu bağlamda koyu bir ulusçuluğa mahkum eder. Benzer tezatlar, diğer konular için de geçerlidir: Muhafazakâr tezin savunduğu gibi, Aydınlanmacıların çoğunun monarşist olduğu pekala doğrudur, ama bunların en monarşist olanlarının dahi düşünceleri eğer mantıksal sonucuna götürülürse, cumhuriyete çıkar. Aynı şekilde, Aydınlanmacıların reformcu oldukları, ılımlı oldukları, şiddeti sevmedikleri de doğrudur, ama düşüncelerinin mantıksal sonucu devrim, şiddet ve terördür.

Liberal teze göre, bu çarpıcı ayrışmanın nedeni son tahlilde Aydınlanmacıların ve genel anlamda Aydınlanma düşüncesinin sınırlı bir ussallık rejimine bağlı olmasıdır. Varlıkla düşünce, akılla yaşam arasındaki dengeyi tutturamayan, tutturamadığı için de öngördüğü sonuçları denetleyemeyen, denetleyemediği için de her türlü sömürü ve manipülasyona maruz kalan mükemmeliyetçi, ütopyacı ve böyle olduğu ölçüde de bir anlamda sahte bir ussallıkur bu. Oysa ütopyacı ve mükemmeliyetçi olmayan, olmadığı ölçüde de daha dar değil, tersine daha geniş ufuklara açılabilen başka bir ussallık vardır ve pekala tanımlanabilir; tanımlanamadığı yerde de hiç değilse betimlenebilir, "anlatılabilir." Aydınlanma'nın sınırlarını düşünsel planda belirlemek, tarihsel olarak saptamaktan çok daha zordur. Liberal teze göre, işte bu zor olanı gerçekleştirmenin tek yolu, Aydınlanma'nın dayandığı sözkonusu ussallığı mümkün olan en pürüzsüz ve en soyut planda sıkı ve ısrarlı bir takibe almaktan geçer.

Şu halde liberal tezin Aydınlanma'ya ilişkin nihai yargısı, "ütopyacı" ve "sahte" ile "ütopyacı olmayan" ve "gerçek" ussallıklar arasında yaptığı ayrıma gelip dayanmaktadır. İlginç olan, bu ayrımın birbirinden hayli farklı yaklaşımları liberalizm kavşağında buluşturmasıdır: Fransız devrimini, Rus devrimini ve diğer tüm çağdaş dönüşümleri şiddet, bilgi ve ussallık gibi konularla bağlantılı olarak düşündüklerinde, Talmon'dan Feyerabend'e, Popper'den (André) Glucksmann'a kadar mayası ve mizacı birbirinden çok farklı düşünürlerin aynı ad ve sıfatlarla olmasa da sözkonusu ayrıma benzer bir ayrıma daima başvurmaları dikkat çekicidir. Bu durumda, yazıyı uzun bir parantezle bölmek pahasına da olsa, bu ayrım üzerinde durmak gerektiği kanısındayım. O halde sahte, ütopyacı ussallıkla, gerçek ve "gerçekçi" ussallık arasında güdülen ayrım nasıl ifade edilebilir? Liberal tezin "sahte" ussallığa yönelttiği eleştirinin ana elemanları biraraya nasıl getirilebilir?

Bunun denemesine girişmeden önce, bu noktada "liberal tez"e ilişkin birkaç hususu aydınlığa kavuşturmak yararlı olabilir. Bir husus, bu tezin muhafazakâr tez karşısındaki konusuyla ilgilidir. Bu konumu yukardaki sahte-gerçek ayrımının ışığında gözden geçirdiğimiz takdirde, iki tezin de aslında aynı öncüllerden hareket ettiğini, aynı ilkeleri

benimsediğini, ancak "strateji"de birbirinden ayrıldığını görürüz. Bunun da nedeni, liberal tezin ussallıklar-arası bir ayrıma giderken, muhafazakâr tezin gitmemesidir. Gerek muhafazakâr gerek liberal tezin ussallıkla şiddet arasındaki ilişkiye yaklaşımları aynıdır; her iki tez de ussallığa sahip çıkar, her ikisi de ussallığı savunmak üzere yola koyulur. Ancak muhafazakâr tez ussallığın tamamını kayıtsız şartsız Aydınlanma ile özdeşleştirdiğinden, ussallıkla beraber Aydınlanma'yı da savunmak durumunda kalır ve böylece Aydınlanma'yı Fransız Devrimi'nin ipoteğinden kurtarmak onun için büyük önem kazanır. Liberal tez ise ussallığı Aydınlanma ile özdeşleştirmediğinden, hatta "gerçek" şekliyle Aydınlanma'nın karşısına koyduğundan, ne Aydınlanma'yı savunmaya, ne de onu Fransız Devrimi'nin ipoteğinden kurtarmaya ihtiyaç duyar. Tersine, Aydınlanma'nın çıkmazlarını ve Devrim'le olan derin bağlarını sergilemek, liberal tezin vargılarını temellendiren bir çaba olur.

Stratejiler farklı olunca, devrimlerle "kuşkulu" ve karmaşık ilişkileri bulunan düşünürleri Aydınlanma'ya dahil edip etmemek meselesi de kritik bir önem kazanır. Muhafazakâr tez, örneğin Rousseau'yu titizlikle Aydınlanma'nın dışında tutmaya çalışırken, liberal tez yalnız Rousseau'yu değil Marx'ı da aynı titizlikle Aydınlanma'ya dahil eder. Aslında liberal tez için Marx ve genel olarak Marksist düşünce, "dahil olma"nın çok ötesinde, Aydınlanma'nın son uç noktası, düpedüz doruğudur. İşaret etmek istediğim bir diğer husus da budur. Liberal tez, XVIII. Yüzyıl Aydınlanması ile Fransız devrimi arasındaki bağlantıyı nasıl görüyorsa, Aydınlanma'nın XIX. Yüzyıl'daki Marksist doruğu ile Rus Devrimi arasındaki bağlantıyı da aynı şekilde görür: Fransız Devrimi Aydınlanma'nın iflas öyküsünün birinci, Rus Devrimi'yse ikinci -belki de son- perdesidir. Ve liberal tezin Aydınlanma eleştirisi için kullandığı dekor, daha çok ikinci sahnenin dekorudur.

Son bir husus da, "liberal" kavramıyla ilgilidir. Bu kavram dar anlamı ve tarihsel bağlamından çıkarılmaksızın ussallık tartışmalarına sokulduğu takdirde, kolaylıkla ütiliter bir amaç-araç aritmetiğini ve belirli bir azamileştirme (maksimizasyon) mantığını çağrıştırabilir. Bunlar kuşkusuz, ister XIX. Yüzyıl'da ister günümüzde olsun, kapitalist rasyonalitenin değişmez unsurlarıdır. Liberal tezin öngördüğü "gerçek" ussallığın da, bu rasyonalitenin bir çok normuyla mükemmel biçimde uyuştuğu kesindir. Ancak liberal tez, tam da maksimizasyon konusunda eleştirel bir tavır alır, amaç-araç aritmetiğinin ötesindeki değerlere yönelir. Ancak bunlar da pekala "liberal" olduğu genel kabul gören değerlerdir. Bu durum ilk bakışta bir muamma gibi görünse de, aslında bir çelişkiye değil, sadece liberal kavramının farklı düzeylerde düşünülmesi gerektiğine işaret eder. Tıpkı "demokrasi" kavramı gibi. Demokrasi kuşkusuz, dar anlamda düşünüldüğü ölçüde kapitalizme göbekten bağlı kalan, geniş anlamda alındığı zaman ise kapitalizmin ötelerine geçen bir kavramdır. Yanında ne kadar kişiliksiz kalırsa kalsın, "Liberal" de biraz öyle.

IV

Şimdi parantezi açabiliriz. Liberal tezin ütopyacı ve sahte ussallığa getirdiği eleştiriyi burada kurmanın en uygun ve belki de en liberal yolu, konuya bizzat maksimizasyon mantığına özgü dille girmektir. Bu dille ifade edersek, ussallık doğrudan doğruya amaçlarla araçların bir işlevidir. Bir eylem ancak, belirli bir amaca eldeki imkanları en iyi şekilde kullanarak ulaştığı ölçüde ussaldır. Tabii her amaç ussal olarak belirlenemeyebilir. Ama bir eylemin ussal olup olmadığı, ancak belirli bir amaca vurulduğu zaman

anlaşılabilir. Açıktır ki, bir insanın ancak bir amacı varsa ve bu amaca göre hareket ediyorsa, davranışının ussallığından söz edilebilir.

Bu tanımı temel aldığımız takdirde, konuyu siyasal planda herhalde şöyle ifade edebiliriz: politika, bir eylemler manzumesidir ve bu eylemler ancak bir amaca dönük oldukları ölçüde ussaldır. Bir insanın siyasal eylemlerinin amacı, koltuğunu perçinlemek de olabilir, toplumun yapısını değiştirmek de. Koltuğunu perçinlemek gibi bencil ve tikel bir amaç kendi içinde yeterince aşikar olabilir, ama toplumu değiştirmek gibi toplumsal ve tümel bir amaç, özel bir tanımlama gerektirebilir. Eğer amaç toplumu değiştirmekse, bu amaca yönelik politikaların ussallığını kavramak, hiç kuşkusuz önce toplumun ne olduğuna ve olması gerektiğine dair fikirlerin ortaya konulmasından geçer. Şu halde nihai siyasal amaçların mümkün mertebe açık biçimde belirlenmesi, herhangi bir ussal politik eylemin önkoşuludur. Böylece, önce en iyi toplumun ne olduğu üzerinde karara varılır, ancak ondan sonra böyle bir toplumu gerçekleştirmenin uygun araçları araştırılır. Ya da, eğer sözkonusu toplum tarihsel bir sürecin son aşaması olarak değerlendiriliyorsa, ona daha kısa ve hızlı yoldan ulaşmanın yolları aranır.

Liberal eleştirinin "ütopyacı" diye nitelediği ussallık işte budur. Bu yaklaşıma göre, bencil olmayan ve ussal herhangi bir siyasal eylem, tamamen nihai siyasal amaçlar tarafından belirlenir; daha kısmî ve kısa vadeli diğer tüm amaçlar, bu nihai amaç doğrultusunda birer küçük adımdır ve bu bakımdan da son tahlilde amaç değil araçtırlar. Kısacası, ussal bir siyasal eylem, ideal bir toplum durumunun ve buna giden tarihsel yolun azçok açık ve ayrıntılı bir betimlemesine dayanır.

Liberal eleştiriye göre bu yaklaşımın başlıca problemi, amaçların bilimsel olarak belirlenmesinin imkansızlığından kaynaklanmaktadır. İki amaç arasında seçim yapmanın bilimsel bir yolu olmadığı ortadadır. Bilim, bir ütopyanın inşasına sonsuz malzeme sağlayabilir, ama kendi başına ütopyayı kuramaz. Bir ütopyayı ütopya yapan tüm amaçlar, bilime daima dışardan verilir: hiçbir miktarda fizik bilgisinin, bir fizikçiye bir uçak veya atom bombası imal etmenin doğru olduğunu anlatamayacağı aşikardır. Bilim, amaçların gerçekleşmesini sağlayacak araçları üretmenin ötesine gidemez.

Siyasal eylemlerin nihai amaçlarının bilimsel veya ussal olarak belirlenmemesi, ideal toplumun ne olduğuna ilişkin düşünce ayrılıklarının bilim ve ussallığa özgü tartışma yöntemiyle giderilemeyeceğine işaret eder. Sadece bilim ve ussallığın oluşturmaya muktedir olduğu ortak bir dil yokluğunda, bu ayrılıkların bir noktada dini düşünce ayrılıklarına benzer bir nitelik kazanması kaçınılmazdır. Dini öğretiler arasında ise hoşgörü olamaz —her halükarda pek görülmez. İşte liberal teze göre esas problem de burada başlar. Ütopyacı amaçlar ussal siyasal eylem ve tartışma için ortaya konur; ancak, böyle ussal bir eylemin mümkün olması için hedef hakkında tam bir fikir birliğine ulaşılmış olması gerekir. Böylece ütopyacı, kendi hedeflerini paylaşmaya rakip ütopyacıları ikna etmek, bunu yapamadığı yerde de ezmek, yok etmek zorundadır. Hoşgörü marjının azlığı veya hepten yokluğu, ütopyacının fikir birliği arayışının ikna yerine şiddetle sonuçlanmasını kaçınılmaz kılar. Ve sürekli bir şiddettir bu. Zira ütopyacının önündeki yol uzundur. Dolayısıyla da siyasal eyleminin ussallığı, çok uzun bir süre hedeften şaşmayan bir kararlılık ve irade gerektirir. Bu ise ütopyacının yalnız diğer ütopyacıları ezmesiyle değil, aynı zamanda bu ütopyacılardan belleklerde kalabilecek tüm izleri silmesiyle mümkündür. Sonuç, propaganda, sansür ve tüm muhalefetin

imhasını da içeren yoğun bir şiddettir. Liberal eleştiriye göre, ütopyacı ussallığı kendiyle çelişen, bir bakıma kendini olumsuzlayan bir ussallık haline getiren de budur. Ortaya koyduğu hedefler ne kadar yüce olursa olsun —daha doğrusu, yüce olduğu ölçüde— bu ussallık ve mutluluk getirmez, yalnızca koyu dikta rejimleri altında yaşama zorunluluğunun o bezgin perişanlığına zemin hazırlar.

Ne var ki, nihai siyasal amaçların bilimsel veya ussal olarak belirlenememesi, ussal tartışmadan bağımsız bir "amaçlar alanı" bulunduğu anlamına gelmez. Daha doğrusu, böyle bir alan mevcut olsa bile, bilimsel —hiç değilse daha geniş bir çerçevede ussal— olarak belirlenebilecek amaçlar da vardır. Şu halde siyasal amaçlar arasında ussal bir ayrım gözetmek mümkündür. Liberal eleştiriye göre, şiddet ve teröre yol açan ve açmayan siyasal amaçlar arasındaki ayrımdır bu.

Bu ayrımı gözetmenin yolu, soyut iyilik ve güzelliklerin gerçekleşmesinden çok, somut kötülüklerin yok edilmesine veya azaltılmasına dönük eylemlerden geçer. Siyasal yoldan mutluluğu getirme çabasına girmek yerine, açlık ve işsizlikle mücadele etmek, eğitim ve sağlık şartlarını iyileştirmek, ırkçılık, cinsiyetçilik, şovenizm, silahlanma, çevre yıkımı ve benzer olumsuzluklara karşı aktif tavır almak gibi, örneğin: Önemli olan, bu tür eylemleri mükemmel fakat uzak bir toplum idealine ulaşma çabası içinde sulandırmamak, doğrudan ve dolaysız yöntemlerden şaşmamaktır. Bütünüyle iyi bir toplum ideali siyasal mücadeleye enerji katabilir, ancak ne böyle bir ideali gerçekleştirmek ne de insanların gözlerini bu idealin güzelliklerine açmak, siyasal eylemin sorumluluğuna dahil olması gereken birşeydir. Güzel bir dünyaya ilişkin düşler, bugünkü acıların gerçekliğini gölgelememeli, hiçbir kuşak gelecek kuşaklar veya gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli olmayan bir mutluluk ideali uğruna feda edilmemelidir. Kısacası, ussal bir politika olumluya değil olumsuza dönüktür; bu politikanın problemi, insanlığın mutluluğu değil sefaletidir; mutluluğa ulaşma problemi, bireylerin özel çaba ve girişimlerine bırakılması gereken bir konudur.

Bir yanda battal ve soyut amaçların, öte yanda özgül ve somut amaçların şiddetle ilişkisini ise kestirmek güç değildir. İdeal bir yaşam biçimi hakkında anlaşmaya varmak, varolan kötülükler hakkında bir fikirbirliğine ulaşmak kadar kolay olmaz. Zira kötülükler bugünün gerçekliğine ait olan, yaşanan, görülen ve gösterilebilen, kısacası deneyime konu olabilen şeylerdir. Kötülükleri somut yapan da budur. Somut oldukları için de, bunları tartışarak ortak bir noktaya varmak çok daha imkan dahilindedir. Tartışma yoluyla ortak bir noktaya varmak ise, şiddetin dışlandığı bir ortamı, bir barış durumunu öngörür.

Şu halde, ussallık amaç ve araçların bir işlevi olarak tanımlanırken, hedeflenen bir amaca ulaşmada tartışma ve aklın nasıl bir yer tuttuğunu daima gözönünde bulundurmak gerekir. Bazı amaçlara ulaşmada, bu öğelerin hiçbir yeri olmayabilir. Çoğu yüce amaç da, bunlardandır. Bir eylemin ussallığının yalnızca ve yalnızca belirli bir amaca veya hedefe göre anlaşılabileceği doğrudur. Ancak bu, siyasal bir eylemin ussallığının yalnızca önceden tasavvur edilmiş tarihsel bir ideal ya da tarihsel gelişmenin varacağı düşünülen nihai durum açısından değerlendirilmesi gerektiği anlamına gelmez. Tersine, eğer benimsenen amaçlar arasında gerçekten insan mutluluğuna ilişkin şeyler varsa, sözkonusu siyasal eylemi yalnızca uzak gelecekteki insan mutluluğuna yapacağı katkı ile değil, daha yakın ve doğrudan etkileri ile de değerlendirmek gerekir. Özellikle de, belirli bir top-

lumsal durumu geçici bir geçiş dönemi veya tarihsel bir aşama olarak görüp, belirli bir amacın aracı olarak algılamamak gerekir. Zira tüm toplumsal durumlar geçicidir. Aynı şekilde, bir kuşağın sefaletini, daha sonraki kuşak veya kuşakların ebedi mutluluğunun bir aracı olarak görüp savunmamak gerekir, zira tüm kuşaklar geçicidir. Kaldı ki, kimsenin sefaleti bir başkasının mutluluğuyla dengelenemez.

Ütopyacı ussallıkta ifadesini bulan geleceğe yönelik bu aşırı düşkünlüğün, ussal bir öngörü gücüyle ilgisi yoktur. Bu açıdan bakıldığında, ütopyacı ussallığın yolaçtığı veya gebe olduğu şiddet, evrimci bir metafiziğin, teleolojik bir tarih felsefesinin ürünü sayılabilir. Bugünü geleceğin ihtişamı için feda etmeye hazır, romantik bir tarih felsefesidir bu: Böyle bir ilkenin her belirli dönemi bir sonrakine feda etmek gibi umutsuz bir kısır döngüyle sonuçlanacağını kestiremeyen bir felsefe. Daha da vahimi, geleceği ne kadar renkli sürprizlerle dolu olursa olsun, dünyanın da tıpkı diğer yıldızlar gibi bir gün gelip "bir ceviz kabuğu gibi" pekala kuruyabileceğini —hem de "zamanından çok önce" kuruyabileceğini— her nasılsa hiç dikkate almayan bir felsefe.

Ütopyacı ussallığın eğer karşı koyulması güç bir cazibesi varsa bu, herşeyden önce, yeryüzünde cennetin kurulmasının mümkün olmadığı gerçeğini kabullenememekten kaynaklanır. Yapılması gereken, yeni bir dünya ideali peşinde koşup oluk oluk kan dökmek yerine, varolan dünyayı biraz daha az korkunç, biraz daha yaşanabilir, biraz daha adaletli kılmaya çalışmaktadır. Geleceğin insanını beklemek yerine, şimdiki insanı tüm günah ve sevaplarıyla kabul ederek onunla beraber çalışmaya hazır olmak ve ne kadar güç görünürse görünsün, ona güvenmektir marifet. Ve böyle bir güvenin gereği olarak da, diğerlerinin eşit haklarıyla bağdaştığı ölçüde, her insanın kendi hayatını istediği gibi düzenleme hakkını savunmaktır.

Şu halde liberal eleştiriye göre küçük adımlar uzun sıçramalardan, reformlar devrimlerden daha ussaldır. Çünkü reformlar amaçlarla araçlar arasında bir denge, bir orantı, bir ölçülebilirlik öngörür. Bu anlamda reformlar denetlenebilir, devrimler denetlenemez. Bu bağlamda bir örnek gerekirse, sözgelimi sosyalizm ve çevrecilik arasındaki özgül bağlantı düşünülebilir. Aslında kıyaslanması bile abes, ancak bu bir şekilde yapıldığı takdirde, hiç kuşkusuz sosyalizm gibi sınırsız ve global bir ideal, çevrecilik gibi sınırlı ve "mahalli" bir duyarlılıktan kendi içinde çok daha tutarlı ve ussal bir düşünce ve beklentiler bütünüdür. Böyle olduğu için de çevrecilik genellikle sosyalizm içinde veya sosyalizme tabi şekilde algılanır ve öyle algılanmasının ussal olduğu düşünülür. Ancak amaç-araç arasındaki uyum ve gerçekleşebilirlik açısından, çevrecilik için verilen mücadele, sosyalizm için verilen mücadeleden daha ussal olabilir. Hele hele dünyanın sosyalizmin gelmesine fırsat kalmadan kuruyuvermesi gerçekten güçlü bir olasılık olarak belirmişse... Bu açıdan bakıldığında, son zamanlarda sık sık görüldüğü gibi, çevreciliğin sosyalizmden bağımsız şekilde gündem belirleme hakkı araması, pitoresk bir saçmalık veya devekuşu körlüğü olmaktan çıkar. Sosyalizmle olan varoluşsal bağlantısı çevreciliğinkinden farklı olmakla beraber, aynı şey, örneğin feminizm doğrultusunda verilen mücadele için de ileri sürülebilir.

Buraya kadar söylediklerimizden, liberal eleştirinin ütopyacı olarak nitelediği ussallık karşısında nasıl bir "gerçek" ussallık öngördüğü ortaya çıkıyor. Yalnız bir noktaya dikkat etmek gerekir. İlk bakışta görülen, gerçek ussallığın bir amacın kendi içindeki tutarlılığından çok amaç-araç arasındaki bağdaşırlığa öncelik tanıdığıdır. Gerçekten de,

mükemmel olmayan bir amaçla mükemmel olmayan bir aracın mükemmel tutarlılığı, aracıyla bağdaşmayan mükemmel bir amaçtan daha anlamlı bir ussallığa işaret ediyor olabilir. Nitekim, "standartlar"ın düşürülerek gerçekleşebilirlik düzeyine indirilmesinin, yani politikaların sınırsız fakat gerçekleştirilmesi imkansız idealler yerine sınırlı fakat gerçekleştirilebilir ideallere göre uyarlanmasının tercih edilme nedenlerinden biri budur. Ancak liberal eleştiri açısından hiçbir zaman esas neden olamaz bu. Zira, sözgelimi, şiddeti yücelten bir amaç ile gene şiddete dayalı bir araç arasındaki tutarlılık, herhalde şiddet yoluyla ulaşılmış barışçıl bir amacın tutarsızlığından daha hoş birşey değildir. Liberal eleştiri içinse, "hoş" olmamanın ötesinde, ussal da değildir bu. Ussal değildir, çünkü şiddet ussallıkla bağdaşmaz; ussallık şiddetin başladığı yerde biter. O halde gerçek ussallığın öncelik verdiği ölçü, amaç-araç bağdaşırlığının ötesinde, tam da şiddetin dışlandığı bir ortamın varlığı ile ilgilidir: Tartışma ortamının varlığıdır bu. Ve bu ortamın çoğulcu gerçekliğidir. Şu halde gerçek ussallık aslında kendini tutarlılık veya bağdaşırlık gibi biçimsel bir ölçüden çok belirli bir ahlaki tavırla tanımlamaktadır: Herhangi bir karara düşünce alışverişiyle varmaya hazırlıklı ve azimli olma, karşısındakinin fikrini baskı, tehdit veya etkili propagandayla değiştirmekte başarılı olmaktansa ikna yoluyla değiştirmekte başarısız kalmayı yeğleyebilme tavrıdır bu. Şiddet, böyle bir tavırla, ancak bu tavrın varlığına yönelik saldırılara karşı savunmada kullanıldığı zaman, yani hoşgörünün korunması için başvurulduğu zaman bağdaşabilir.

Liberal eleştiriye göre, gerçek ve ütopyacı ussallıklar arasındaki fark, bir yerde varoluş hakkındaki varsayımların ve yaşam karşısında alınan tavırların farklılığında düğümlenmektedir. Ütopyacı ussallık, tutarlılığı bilgiyle, bilgiyi de güçle özdeşleştirir, daha üstün bir bilgiye dayanarak iktidar taleb etme hakkını kendinde görür ve bu iktidarla toplum ve doğayı denetlemek, dönüştürmek, dev mekanizmalar ve ütopyacı toplumsal düzenler kurmak ister. Oysa gerçek ussallık daha alçakgönüllüdür; sınırlılığını ve ebedi eksikliğini hiçbir zaman gözden kaçırmadığı bilgisini herhangi bir iktidara zemin yapmaktan kaçınır ve tüm ussal yetilerini bir tartışma ortamına ve bilgi alışverişine borçlu olduğu bilinciyle hareket eder. Bu bakımdan gerçek ussallık insanları eşit ve insan aklını onları birleştiren bir öğe olarak görme eğilimindedir. Bu ussallığa göre us, iktidar ve şiddetin değil, olsa olsa bunları sınırlamanın, evcilleştirmenin bir aracıdır.

Sonuç olarak liberal eleştirinin öngördüğü ussallık, dogmatik bir ussallık değildir; yani kendi kendini kanıtlayamaz ve böyle birşeye kalkışmaz. Çıkış noktası şiddetin dışlanmasıdır; ama şiddeti dışlama fikrinin herhangi bir ussal dayanağı olmadığının farkındadır. Aynı şekilde, insan aklına olan bir inanç üzerinde hareket eder; ama insanın ussallığına dair herhangi bir sınırlayıcı sava bağlı kalmaz. Keza, sevgi, nefret gibi en yoğun tutkular tarafından belirlenmiş ilişkilerde bile aklın bir yeri olması gerektiğine inanırken, duygu ve sezgilerin insan yaşamındaki önem ve değerini gözden kaçırmaz ve hiçbir zaman, aklın insan yaşamının temel amacı olması gerektiğini savunmaya yeltenmez. Kısacası, ütopyacı veya "sahte" ussallıktan farklı olarak, kendi kendiyle yetinmeyen, kendi kendiyle varolamayan, mükemmeliyetçi ve mükemmel olmayan ve bu nitelikleri anlamlı erdemler saymayan bir ussallıktır "gerçek" ussallık.

V

"Radikal tez"in liberal eleştiri karşısındaki konumu, liberal eleştirinin muhafazakâr tez karşısındaki konumuna benzer. Liberal ve muhafazakâr tezler ussallığa sahip çıkma konusunda birbiriyle örtüşürken, ussallığın Aydınlanma ve Aydınlanma'nın Fransız devrimi ile bağlantıları konusundaki teşhislerinde nasıl birbirinden ayrılıyorsa, radikal ve liberal tezler de sözkonusu teşhiste birleşirken, ussallığa yaklaşımlarında karşı karşıya gelirler. Radikal teze göre, Aydınlanma ütopyacı, mükemmeliyetçi ve bu ölçüde de "terörist" bir ussallığı öngürür; ama "sahte" değildir bu ussallık, çünkü ütopyacılık, mükemmeliyetçilik ve terörizm, her türlü ussallıkta yani ussallığın kendisinde mündemiç olan niteliklerdir. Sahte / gerçek ayrımı, radikal teze göre, liberal yaklaşımın ussallığa yöneltmek istediği eleştiriyi sonuna kadar götürmeme aczinin bir sonucudur sadece.

Bu yazının bağlamında "radikal tez" deyince akla ilk gelen, Adorno ve Horkheimer'ın Aydınlanma'nın Diyalektiği adlı ünlü yapıtında cisimlenen eleştiridir. İkinci Dünya Savaşı'nın, faşizmin, soykırımların, pogromların en karanlık anlarında kaleme alınmış olan bu yapıt, çağdaş uygarlık karşısında düşülen dehşetin felsefi nesir içinde olabilecek (nasıl oluyorsa!) en dramatik ifadesidir. Bu yapıtta, usun teröre, terörün demokrasiye, demokrasinin matematiğe, matematiğin sömürüye, sömürünün iletişime, ileşitimin gelişmeye, gelişmenin çürümeye ve daha birçok şeyin başka şeye ve özellikle de kendi karşıtına nasıl dönüştüğü ibretle izlenir. **Aydınlanma'nın Diyalektiği**, Aydınlanma hakkında hiç kuşkusuz bir eleştiri abidesidir. Ancak, belki aynı diyalektik kıvraklıkla olmasa da, benzer özdeşlik ve dönüşümleri içeren başka önemli Aydınlanma eleştirileri de vardır. Huxley, Jaspers, Ortega y Gasset gibi eskilerin yanısıra, Gadamer'den Derrida'ya, Lyotard'dan Foucault'ya dek yakın zamana ait birçok yazarın çalışması bunlardan sayılabilir. Foucault'nun, örneğin, gerek "deliliği" gerek cinsiyeti irdeleyen çalışmalarının herbiri, hatta sınıflandırmacı tıbtan anatomik-klinik metoda geçişin kırk yıllık özgül tarihini ve Fransız Devrimi'nin başlarında akıl hastanelerindeki bazı pratikleri ve reformları anlatan **Kliniğin Doğuşu** adlı monografi-görünümlü başyapıtı bile, kararlı bir Aydınlanma eleştirisidir. Elbette, gerek Foucault'nun kendi yapıtları arasında, gerek bu saydığım yazarlar arasında, gerekse bu yazarlarla Adorno ve Horkheimer arasında yaklaşım ve dönem farklılıkları vardır ve bunların bazıları canalıcı farklılıklardır. Adorno ve Horkheimer —yahut Jaspers— örneğin, ağdalı bir felsefe geleneğinden gelirken, örneğin Foucault, "arkeolojik" dediği yaklaşımıyla, felsefenin uzağında hatta karşısında duran ve ancak yazarın özgün edebi uslübunun örtebildiği doğalcı, anlatımcı ve bir yönüyle de bilimci bir geleneği izler. Ancak bu ve benzeri pek çok önemli farka rağmen, bütün bu yazarların Aydınlanma ve ussallık hakkında vardığı genel hükümler, büyük ölçüde örtüşür. Burada formüle etmek istediğim "radikal tez"in sınırlarını da, bu örtüşme alanının sınırları belirler.

İlk bakışta, radikal tezin ussallık konusundaki vargıları da liberal tezinkinden pek farklı değildir. Tıpkı liberal tez gibi radikal tez de, geçmiş ve bugünün bütünlüğünü gerçekleşecek olan bir gelecek açısından kavramaya çalışan tarih felsefelerine karşı siyasal bir direnişi öngörür. Bu direniş, tarihin hareket yasalarını çözdüğü iddiasındaki bu tür felsefelerin, sözkonusu yasaların kaçınılmazlığına dayanarak otoriter ve baskıcı siyasal pratiklere meyledecekleri inancına dayanır. Radikal teze göre bu felsefeler, bütün kısmi

bakış açılarının belirlenimlerini "aydınlığa kavuşturan" ve böylece onların "doğruluk içerikleri"ne el koyan bütünselleştirici söylemlerin ürünüdür. Aydınlanma, bu söylemlerin temellerinin atıldığı dönemdir, ancak bu söylemlerin dev projeksiyonlara dönüşmesi XIX. Yüzyıl'a rastlar. Bazı nüanslara rağmen[8] radikal tez de, liberal teze benzer şekilde Marksizm'i bu projeksiyonlar arasında sayar ve gene benzer şekilde Fransız Devrimi'ni bu projeksiyonların kanlı bir habercisi olarak değerlendirir.

Böylece, otoriteye, baskıya, zulme karşı çıkmanın bir koşulu da, bu bütün-selleştirici söylemlerden ve bunların kuramsal avant-garde olmalarının getirdiği tüm ayrıcalık ve hiyerarşilerinden uzak durmak, bunun yerine tarihte süreklilikleri değil kopuklukları yakalayan "düzensiz", "mahalli" ve "tikelci" söylemlere yönelmektir. Radikal teze göre genellikle deneyimlerden, eylemlerden ve stratejilerden "toplumun bütününü" gözönünde bulundurmaları beklenir; bu, onların varolmaları için kendilerinden beklenen asgari bir koşuldur. Oysa aslında asgari değil azami bir koşuldur bu: Onlardan beklenebilecek en zor, daha doğrusu beklenmesi imkansız bir koşuldur. İmkansızdır, çünkü "toplumun bütünü"nün işleyişi öyledir ki, gözönünde bulundurulduğu zaman, deneyimler yaşanamaz, eylemler gerçekleşemez, stratejiler çizilemez. "Toplumun bütünü" cani bir volontarizme yol açmadığı zaman, ancak ölümcül bir felçle sonuçlanabilir. Zaten birbirini tamamlayan süreçlerdir bunlar. "Toplumun bütünü", sadece siyaseti olumsuzlamak veya siyaset içinde olumsuzlanmak için hedeflenebilir.

Belki biraz değişik bir dille de olsa, radikal tezin burada liberal temaları tekrarladığı ortadadır. Özellikle de, radikal tezin savunduğu anlık, günlük "mikroskobik" ve mahalli mücadele biçimlerinin liberal tezin idealleştirdiği reformları çağrıştırması dikkat çekicidir. Fakat yakından bakıldığında liberal tezin, reformları ussallıkla bağlantılı olarak değerlendirirken, radikal tezin bundan bilinçli olarak kaçındığı görülür. Liberal tez için gerek reformculuğun varlık nedeni, gerek belirli bir reform için alınacak kararın ölçüsü, reformculuğun veya reformun doğruluğudur. Reformun anlamı, belirli bir bilgiden türer ve bu bilginin nihai ölçüsü, doğruluktur. Radikal tez içinse ölçü, güç ilişkisidir, yani reformun "iktidar" karşısındaki konumudur. Radikal tez siyasal mücadeleyi iki tip gücün çarpışması şeklinde kavramsallaştırır: Bir yanda ezici, hükmedici, diğer yanda ise, Foucault'nun deyimiyle "direnişçi", başkaldırıcı güçler vardır. Lyotard'ın şairane deyişiyle, "doğruluğun beyaz terörü" karşısında "tekilliğin kızıl acımasızlığı"nı simgeleyen güçlerdir bunlar. Tokat atar kaçarlar, mevzi değil gerilla savaşını severler; ve azimle, yılmadan daima muhalefette ve azınlıkta kalırlar. Ezici güçler ise daima iktidardadırlar ve konumlarını daima doğruluk ve evrensellik gerekçesiyle temellendirmek isterler; ezicilikleri, hükmedicilikleri de doğrudan doğruya bu çabalarından kaynaklanır. Başkaldırıcı güçler, tam da bu çabayı göstermedikleri veya düpedüz reddettikleri için, kaçınılmaz olarak "bölük-pörçük"lüğün, tekilliğin, tikelliğin ve marjinalliğin sınırlarında gezen güçlerdir. Bu güçlere hizmet eden mücadele biçimlerinin de anlık, mahalli, çoğu kez içsel ve mik-

8. Bu nüansların bolluğuna diyecek yok. Örneğin yalnız Foucault'da, en az üç değişik Marx imgesine rastlamak mümkündür: Marx bir yerde bütünselci ve totaliter kuramcıların simgesiyken, başka bir yerde basit bir Ricardocu, bir başka yerde ise Nietzsche ve Freud'la birlikte çağdaş "hermeneutic" ekolün öncülerindendir. Bu üç imge Foucault'nun dehşetengiz labirentinde belki bir şekilde birbiriyle bağdaşır; ama aralarındaki farklara "nüans" demek herhalde kolay değildir. Gene de, gerek Foucault'da gerek diğer radikal yazarlarda Marx'ın totaliter kuramcı imgesinin ağır bastığını söylemek sanırım yanlış olmaz.

roskobik olmalarının nedeni budur. Kısacası, okulların, hastanelerin, fabrikaların, türlü işyerlerinin ve diğer benzeri mekanların mikro düzeylerinde yürütülen sınırlı fakat özgül tüm mücadelelerde liberal reformlarla içiçe geçmesine rağmen, radikal tezin "küçük adım"larını, iktidara yürüyen bir refomculuğun değil, iktidarın tüm biçimleri karşısında tetikte bekleyen bir anarşizmin dinamiği karakterize eder.

Şu halde ussallık konusunda iki tez arasındaki fark, bilginin niteliğine, daha doğrusu bilgi-güç ilişkisine dair anlaşmazlıkta su yüzüne çıkmaktadır. Liberal tez için bilgi, kendine özgü özerk bir iç yapısı olmakla beraber, son tahlilde tartışma ortamından süzülüp çıkan ve bu anlamda insanları birleştiren birşeydir. Doğruluk ise, belki kendi başına yeterli olmamakla birlikte, vazgeçilmez bir ölçüsüdür bilginin. Radikal tez için, tersine, bilgi belirli çıkar ve güç dengelerinin üstüne ve dışına çıkan bir tartışma ortamının pürüzsüz ussallığında değil, bizzat bu çıkar ve güç dengelerinin cenderesi içinde varolan ve üretilen birşeydir. Tartışma denen şeyin kendisi de aslında, Adorno-Horkheimer ikilisinin deyimiyle, "geleneksel burjuva zekasının bir vasıtasıdır." Daha genel düzlemde "us, mübadeleye dayanır"; tartışma bizzat bu mübadelenin bir aracıdır. Kısacası, "bilgi ile güç eşanlamlıdır";[9] o kadar ki, örneğin Foucault, bu ikisinin, analitik olarak bile birbirinden ayrılamayacağını düşündüğü için, "bilgi" yerine daima "güç-bilgi" ("pouvoir-savoir") kümelerinden söz etmeyi yeğler. Radikal tez için, yalnızca ve yalnızca "bilen özne"'nin bakışına yakalanmak yani bilginin nesnesi haline gelmek bile, belirli bir esareti temsil eder: Bilme eyleminin bizzat kendisi, bir hükmetme ve bastırma biçiminden başka birşey değildir. Böylece bilgi temelde insanları birleştiren değil, bölen, birbirinden ayıran, uzaklaştıran bir güçtür. Bu durumda doğruluk kavramının bilginin bir ölçüsü olamayacağı aşikârdır. Doğruluk bu durumda olsa olsa, semantik içeriği boşaltılmış bir kavram olabilir. Bir takım önermelerin belirli bir çerçeveye yerleştirilmesini sağlayan, bu çerçevede onların üretimini, dağılımını ve dolaşımını mümkün kılan bir kılavuz, bir prosedür gibi, örneğin.

Bilgi ve doğruluk konularındaki tavrı böyle olunca, radikal tezin bilim olgusuna liberal tezden çok daha mesafeli —ve kuşkucu— şekilde yaklaşması doğaldır. Radikal tez, bilimi tamamen tarihselleştirir, göreceleştirir, araçsal ve işlevsel boyutunu mutlaklaştırır. Bunun sonucu olarak da, epistemoloji belirsizleşir, "ideoloji" kavramı da anlamını yitirir. Radikal teze göre, bilgi tarihi, herhangi bir belirli dönemde bilgi olarak kabul edilen egemen düşünce sistemlerinin tarihinden başka birşey değildir; bu bakımdan kendi faaliyet alanını bilginin geçerliliğini araştırmak olarak tanımlayan epistemolojinin aslında yaptığı şey, bilginin egemenlik koşullarını ve sınırlarını araştırmaktan öteye gitmez. Bilgiye yönelik her iddia, özellikle de her bilimsel olma iddiası, yetke ve iktidar talebinin basit bir gerekçesidir. Epistemolojinin yaptığı, bu gerekçelere çeşit çeşit vizeler vermekten başka birşey değildir. Dahası, nesnesi doğal olarak kurulmuş bir bilgi, ya da söylem tarafından önceden biçimlenmemiş bir deneyim yoktur. Dolayısıyla epistemolojinin —vizeyi verebilmek için— söylem dışında bir gerçekliğe veya ilkeye gönderme yapması nafiledir, çünkü belirli tasarımları kendilerinden başkalarıyla kıyaslamak için deneyimin "dışına çıkmak", "söylemin ötesine atlamak" imkansızdır. Radikal teze göre, işte bu nedenle epistemolojiyle birlikte epistemolojiin vazgeçilmez aracı olan ideoloji

9. Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, Dialectic of Enlightenment, Allen Lane, 1973, s. 210, 209 4.

kavramının da terkedilmesi gerekir, çünkü bu kavram, eleştiren tarafa, doğruluğa götüren ayrıcalıklı yönteme sahip olduğunu dayanaksız şekilde —hakketmeden— iddia etme imkanı verir. Bunlar, kuşkusuz, liberal tezin kabul edemeyeceği vargılardır (Feyerabend'in yaklaşımı gibi, liberal öncüllerden hareket etmekle beraber, bu vargıları benimseyecek noktaya gelen bazı istisnalar hariç.) Liberal tez, pozitivizme karşı en ısrarlı biçimde direndiği noktalarda bile bilimi, epistemolojiyi kollar; bilim-dışı gördüğü alanları da ideoloji olarak nitelemekten kaçınmaz.

Radikal eleştirinin liberal tezden ayrıldığı diğer bir nokta, "ilerleme" ve "saydamlık" konularıyla ilgilidir. Yukarda saydığımız vargıların doğal sonucu olarak radikal eleştiri, ister toplumsal tarihte olsun, ister bilgi ve bilim tarihlerinde olsun, ilerleme fikrini ve buna bağlı bir sürü kategoriyi ("birikim" gibi) parçalanmaya ve kopuklukları, düzensizlikleri öngören paradigmaları ön plana çıkarmaya çalışır. Daha da önemlisi, radikal eleştiri saydamlığı, bütünselleştirici "totaliter" söylemlerin bir sonucu olarak görür: Bu söylemler şiddet ve baskı potansiyeli taşıdığı ölçüde, şiddet ve baskı ile saydamlık arasında bir bağlantı vardır. Saydamlık, yanılsamanın en sinsi ve tehlikeli biçimidir, dolayısıyla baskı ve şiddetin mutlak ve en etkili aracı olabilir. Bu bakımdan radikal tez, işleyiş mekanizmaları üyeleri tarafından açıkça algılanan devrimci toplum idealini, ısrarla mutlak denetim programlarıyla bağlantılı olarak değerlendirir: "Saydam toplum", saydamlığı ölçüsünde, mutlak güç kullanım biçimlerine maruz kalacak olan toplumdur. Mutlak güç kullanımı, en içselleştirilmiş güç kullanımı demektir. Saydamlığın, güç tasarrufundaki araçsallığına belki de en iyi örnek, "Panoptikon"dur. Foucault'nun Aydınlanma düşüncesinden çağdaş olgulara dek pekçok şeyi anlatmak için sık sık kullandığı bir mecaz olan Panoptikon, Bentham'ın XVIII. Yüzyıl sonlarında ortaya attığı ve Fransız Devrimi yıllarında hakkında çok konuşulan ve iyice benimsenen bir hapishane modelidir. Hastane, okul gibi başka kurumlara da uyarlanmaya çalışılan bu model, bir gözetleme kulesinden, onu çevreleyen hücrelerin hepsinin izlenebildiği bir mekan düzenlemesine dayanır. Düzenlemedeki mimari kurnazlık sayesinde,[10] mahpuslar ne birbirlerini ne de gardiyanı görebilirken, tek bir gardiyan tüm mahpusları aynı anda gözetleyebilir. Daha doğrusu, gardiyan bunu fiilen yapmasa veya yapamasa da yaratılan etki, kesintisiz ve mutlak bir denetimdir: Mahpuslar ne zaman gözetlenip gözetlenmediklerini bilemediklerinden, yakalanmamak için sürekli kendi davranışlarını sansürlemek zorunda kalırlar. Böylece Panoptikon, hiçbir fiziksel zora başvurulmaksızın, sadece mimari ve geometrinin yardımıyla, çok daha etkili olan içselleştirilmiş bir güç kullanımına imkan tanır.

Saydamlığa ilişkin bu hükümlerin, liberal tezin varsayımlarına ne kadar ters düştüğü bellidir. Liberal tez saydamlığı, "saydam toplum"u savunur; bunları "tartışma ortamı"nın başlıca önkoşulu ve sonucu olarak kabul eder. Liberal teze göre, bütünselleştirici totaliter söylemlerin sonucu saydamlık değil, olsa olsa bulanıklıktır; "saydam toplum"a ise devrimlerin fırtınalı denizlerinde değil, reformların durgun sularında varılır. Liberal ve radikal tezler arasındaki fark, belki de en karakteristik şekilde iki tezin reformlara yüklediği karşıt anlamlarda gösterir kendini: Hapishane, okul veya hastane koşullarının düzeltilmesine yahut benzeri diğer "toplumsal yaralar"ın iyileştirilmesine yönelik birçok reformda liberal tez toplumu özgürleştirici bir süreç

10. Tabii günümüzün görsel iletişim teknolojisinin gereksiz ve gülünç kıldığı bir kurnazlıktır bu.

görürken, radikal tez, tersine, bu sürecin daha köklü ve yeni bir tabiyete yol açtığını, saydamlığın tam da bu tabiyetin oluşmasında vazgeçilmez bir araç olduğunu savunur. Foucault örneğin, XVIII. Yüzyıl sonundaki tıbbi gelişmelerden bahsederken, Tuke ve Pinel'in reformlarını benzer bir us yürütmeyle yorumlar: Pinel'in Bicêtre'deki akıl hastalarını salıvermesi, Foucault'ya göre, onları fiziki bir zindandan kurtarırken, çok daha beter bir moral zindana hapsetmesi demektir. Çok daha beter, çünkü beden yerine doğrudan doğruya zihin üzerinde kurulan bir tahakküm demektir bu. Foucault'nun cinselliğin gelişimindeki "özgürleştirici adımlar"a yaklaşımı da pek farklı değildir: Cinsiyeti "başkaldırıcı enerji" ya da "özgül ve indirgenemez saik" olarak tanımlayan ve D.H. Lawrance'den Wilhelm Reich'a kadar cinsel özgürlük teorilerinin temelini oluşturan kavramlar, örneğin, cinselliğin çağdaş iktidar sistemine en uyumlu şekilde tabi kılınmasının arı bir ifadesidir Foucault için. Hatta özgürlük fikrinin kendisi bile, çağdaş kölelik düzeninin bir parçasıdır ona göre.

Biraz çekilip de geriden baktığımız zaman, bu ve benzeri vargıların radikal tezi liberal yaklaşımdan iyice uzaklaştırırken, bazı romantik konumlara ne kadar yaklaştırdığını görmemiz zor değildir. Romantik yaklaşımların ortak paydası, kuşkusuz, yalnız Aydınlanma'nın değil genel olarak uygarlığın terörle içsel bir bağlantısı bulunduğuna dair inançtır. Radikal tez, tam da bu noktada romantik yaklaşımlarla bütünleşiyor gibidir. Nitekim Adorno ve Horkheimer, "muhafazakârlar"dan romantikleri kastettikleri belli olan bir biçimde, "muhafazakârların terör ve uygarlığın ayrılmaz şeyler olduğuna dair vargıları pekâla doğrudur," diyerek, bunu bir yerde açıkça onaylamaktan kaçınmazlar.[11] Öte yandan, romantik yaklaşımlarla Aydınlanma düşüncesi arasıda bir takım klasik karşıtlıklar vardır. Romantik düşünürler çoğu kez Modern olanın karşısında Eski — daha doğrusu "Antik" olanı, rasyonalist ütopyalar karşısında mitlerin geçmişini, mekanizm karşısında organizmi, bilinç karşısında bilinçaltının dehasını, eleştirel volontarizm karşısında geleneğin erdemlerini, batıl inançların yadsınması karşısında da "önyargıları" — "tarihin derinliklerinden süzülüp gelen önyargılar"ı — diriltmeye çalışırlar. Radikal tezi temsil ettiğini düşündüğümüz yazarların bu karşıtlıkların neresinde nasıl yer aldıklarını incelemek doğrusu ilginç sonuçlar verebilir. Dahası, radikal tezin nihai sınırlarını anlamanın vazgeçilmez bir önkoşuludur bu.

Herbiri ayrı bir inceleme konusu olan bu temalara burada giremeyeceğimiz açık. Ancak bu yazıyı noktalamadan önce, yukarda değindiğimiz konular çerçevesinde radikal tezin sınırlarına ilişkin çok genel birkaç gözlemde bulunabiliriz.

Dikkat edilirse radikal tezin kuramsal öncülleri, deneyim biçimlerinin, anlam sistemlerinin ve bilgi nesnelerinin tamamen güç ilişkileri tarafından belirlendiği varsayımını pekiştirir, hatta kaçınılmaz kılar. Öte yandan, radikal tezin bizzat bu güç ilişkilerine yönelik çok yoğun bir siyasal eleştiri içerdiği de ortadadır (onu herşeye rağmen muhafazakâr—romantik yaklaşımlardan bir şekilde ayırmamızı mümkün kılan da, kuşkusuz bu eleştirinin varlığıdır.) Ne var ki, bu siyasal eleştirinin eleştiri olabilmesi için, güç ilişkileri tarafından belirlenmemiş bir anlam, deneyim veya bilgi biçimine dayanması gerekir. Radikal tezin muamması işte buradadır. Radikal tez, bir taraftan siyasal eleştirinin ana dayanakları olan epistemoloji ve buna bağlı ideoloji kavramı gibi ayırıcı kategorileri reddeder, diğer taraftan siyasal eleştirinin ayrıcalıklarından vazgeçmez,

---

11. Dialectic of Enlightenment, s. 217.

siyasal eleştiri olarak kalmak ister.

Bu muammalı durumdan çıkış yolları maalesef bellidir. Birinci yol, düpedüz siyasal eleştiri fikrinden vazgeçmek ya da eleştiriyi terketmektir. Özellikle yapılascılık-sonrası radikal yazında, özgül olarak da Foucault'da, çoğu kez bu yola sapıldığı görülür. Foucault'nun renkli edebî uslübunun altından zaman zaman yüzeye vuran bilimci, nesnel ve adeta kayıtsız anlatım tarzı bunun yeterince açık bir belirtisidir. Ama eleştiri tutkusu, Foucault da dahil olmak üzere radikal tezin çerçevesine giren düşünürlerin hiçbirinin tutarlılık adına bu yolda uzun süre kalmasına müsaade etmez. Bu durumda geriye kalan tek yol, doğrudan doğruya güç ile bilgi arasında korunmaya çalışılan içsel bağı koparmak yani tutarlılıktan vazgeçmektir. Ancak tutarlılıktan vazgeçmek radikal yaklaşım için bile hoş bir adım olmadığı için, bu genellikle "resmen" değil, konu başka düzeylere kaydırılarak yapılır. Örneğin "güç" ikiye ayrılır; çoğunlukları ve azınlıkları ya da egemenliği ve marjinalliği temsil eden güç türlerinden bahsedilir; ya da "güç" karşısına bir "direniş" kavramı çıkarılır; sonra bunlar sırasıyla yanılsamacı ve gerçek bilgi türleriyle özdeşleştirilir: Böylece sahte bilgi çoğunluğun veya egemen güçlerin ya da homojen bir kategori olarak "Güç"ün —"iktidar"ın— bilgisi olur, gerçek bilgi ise azınlıkların veya marjinalliğin ya da "Direniş"in saflarında yer alır. Sonuç, kapıdan kovulan doğruluk kavramının ve diğer eleştiri kriterlerinin radikal estetik ve terminoloji bozulmadan pencereden —ya da bacadan!— içeri alınmasıdır. Foucault ve Lyotard'ın güç sorunsalına ilişkin yukarda değindiğimiz analizlerinde (ve daha uç bir noktada, Deleuze ile Guattari'nin de analizlerinde) görülen, tam da budur.

Radikal tezin bilgi ile güç arasında kurduğu bağlantının bu epistemolojik sorununun yanısıra, ontolojik bir problemi de vardır. Sözkonusu bağlantı yukarda işaret ettiğimiz şekilde, çoğulcu bir kuvvetler ontolojisi öngörür. Bu ontoloji, birlik ve evrenselliğin özünde baskı ve denetim bulunduğu gerekçesiyle, tüm bütünselleştirici kuramlara karşı çıkar ve bunları yıkacak, dağıtacak, çözecek her felsefi adımı onaylar. Baskıcı ve totaliter güçler hep doğruluk veya evrensel geçerlilik iddiasıyla beslenen güçler olduğu için, azınlığı, marjinalliği ya da direnişi temsil eden güçler daima kısmî ve "bölük-pörçük" bakış açılarının belirlediği güçlerdir. Lyotard'ın gene o şairane mecazıyla, evrensellik, imparatorluktur; ve "azınlıklar daima imparatorluk adına ezilir" ve güme gider.[12] Buradaki ana varsayım, bellidir: İster etik ister bilgi planında olsun, bir kere evrensellik arayışından vazgeçildi mi geriye kalacak olan şey, dolayımlanmış perspektiflerden oluşan uyumlu ve barışçıl bir çoğulluktur. Bu varsayımın ne kadar akla yakın olduğu doğrusu meçhuldur: Her ne kadar bir ilkenin evrenselliği kendi başına baskı ve denetimin yokluğunu garantilemiyorsa da, evrenselliğin reddinin bunu garantilediği çok şüphelidir, çünkü bir azınlığın başkalarının tepesine çıkma hakkını kendinde görmesini engelleyecek hiçbirşey yoktur görünürde. Bu bakımdan başarılı bir "direniş"in, sonunda iktidar olmaması için bir neden de yoktur. Keza, Lyotard'ın tutkuyla mahkum ettiği imparatorluğun son tahlilde iktidara tırmanmış bir azınlık olduğunu unutmamak gerekir. Şu halde radikal tezin güç veya şiddet türleri arasında güttüğü ve politikasına temel yaptığı ayrımın savunulacak pek bir yanı yoktur, çünkü bu güç türleri aslında birbirinin sadece muzaffer biçimi olmanın ötesine gitmez. Böylece sözkonusu güçler ontolojisinin

---

12. Jean - François Lyotard, Rudiments Païens, Seuil, 1977, s. 116.

öngördüğü şey, barışçıl bir çoğulluk alanı değil, bazı güçlerin diğerlerine ağır bastığı kör bir mücadele alanıdır. Böyle bir alanda ise çoğulluktan pek bahsedilemez: Çoğulluk, farklılığı gerektirir; farklılık ise ancak evrensel ilkeler aracılığıyla ortaya konabilir, muhafaza edilebilir. Belirli ükel çıkarların ifadesi olmayan bir takım kural ve normlara başvurmadan ya da bir şekilde gönderme yapmadan, çoğulculuk tutarlı biçimde savunulamaz. Kısacası, doğruluk kavramının ve buna bağlı evrenselleştirici ve bütünselleştirici kuramların baskıyı, denetimi ve totaliter yaklaşımları öngördüğüne ilişkin inanç ikna edici olmaktan hayli uzaktır; buna karşılık, siyasal gücün keyfi tasarrufunu karakterize eden şeyin doğruluk değil, tam tersine, doğruluğa duyulan kuşku ve nefret olduğunu düşünmek için çok neden vardır: Doğruluğu topluma empoze etmeye çalışan siyasal bir rejim kadar, doğruluğa kayıtsız kalan bir rejim de çok tehlikeli olabilir.

Sonuç olarak, radikal tezin daha ilk bakışta göze çarpan ciddi problemleri vardır. Radikal tezi bir bakıma felsefi kuşkuculuğunkine benzer bir fasit döngüsellik içinde tutan problemlerdir bunlar. Bu problemler gözönünde bulundurulduğunda, radikal tezin liberal tez karşısında adına yaraşır bir seçenek oluşturabildiğini ileri sürmek kolay değildir. Öte yandan, iki tezin birbiriyle örtüşen yanları bulunduğu ölçüde, radikal teze ait bazı sınırlamaların liberal tez için de geçerli olduğu söylenebilir. Marx'ın Aydınlanma ve Fransız Devrimi ile ilgili görüşlerini ele alacağım gelecek yazıda, bu sınırlamaların daha belirginleşeceğini umuyorum.

Burjuva Devrimleri Bağlamında Onyedinci Yüzyıl İngiliz Devrimi

İşaya ÜŞÜR

I.

1789 Fransız Devrimi bugün hala dünya ölçeğinde yaygın ve yoğun bir ilgi ve tepkinin odağı olma özelliğini korumaktadır. Fakat aynı durumun 1640 İngiliz Devrimi için söz konusu olduğunu söylemek herhalde kuşkuludur. En fazlası, meslekten tarihçiler kendi aralarında ayrıntılarda tartışmaktadırlar. Bu durumun, elbette, burada tartışamayacağımız nedenleri var. Ancak burada biz, bu iki Devrimin vurgulanması gerektiğine inandığımız bir kaç niteliğine değinmek istiyoruz. Daha başlangıçta belirlenmesi gereken niteliklerden biri, C.Hill'in[1] deyişiyle " 1640—60 İngiliz Devrimi'nin 1789 Fransız Devrimi gibi büyük bir toplumsal hareket olduğudur. Esas olarak feodal olan eski bir düzeni koruyan devlet iktidarı şiddet yolu ile alaşağı edilmiş, iktidar yeni bir sınıfın eline geçmiş ve böylece kapitalizmin daha özgür gelişmesi mümkün kılınmıştı." Bu iki Devrimin diğer ortak bir niteliğini Fransız Devrimi'nin önemli tarihçilerinden A. Soboul[2] şöyle dile getirmişti: "Onyedinci yüzyıl İngiliz devrimleriyle birlikte Fransız Devrimi, burjuvaziye iktidara getiren **uzun bir iktisadî ve sosyal evrimin** tepe noktasını gösterir." Belirttiğimiz bu iki niteliği kucaklayan, ancak daha kapsamlı ve nüfuz edici bir üçüncü niteliği Marx[3] belirtmişti ki önemi nedeniyle uzunca bir alıntı yapmak hoş karşılanabilir: "1648 ve 1789 devrimleri **İngiliz** ve **Fransız** devrimleri değillerdi; bunlar **Avrupa** tarzı devrimlerdi. (Bu devrimler) özgül bir toplumsal sınıfın **eski siyasi sistem** üzerindeki zaferini temsil etmediler; **yeni Avrupa toplumunun siyasi sistemini ilân ettiler**. Burjuvazi bu devrimlerde muzafferdi; fakat **burjuvazinin zaferi** aynı zamanda **yeni bir toplumsal düzenin zaferi**, burjuva sahipliğinin feodal sahiplik üzerindeki, ulusallığın eyaletçilik, rekabetin lonca üzerindeki, (toprağın) bölünmesinin

1. C.Hill, 1640 İngiliz Devrimi, (Çev. N. Kalaycıoğlu, Kaynak Yay. İstanbul, 1983, s. 13.
2. A. Soboul, The Parisian Sans-Culottes and the French Revolution, 1793-4, (Tr. G.Lewis), Clarendpn Press, Oxford, 1964 S.1. Vurgular bize ait.
3. K.Marx and F. Engels, Articles from the NEUE RHEINISCHE ZEITUNG 1848—1849, Progress Publishers, 1977, s. 183—184. Bütün vurgular orjinalde,

büyük evlat hakkı üzerindeki, toprak sahibi hükümranlığının toprak sahipliği tahakkümü üzerindeki, aydınlanmanın batıl inançlar üzerindeki, ailenin aile ünvanı üzerindeki, sanayinin (çalışmanın) kahramanca tembellik üzerindeki, burjuva hukukunun ortaçağ ayrıcalıkları üzerindeki zaferiydi. 1648 devrimi, onyedinci yüzyılın onaltıncı yüzyıl üzerindeki zaferiydi; 1789 devrimi, onsekizinci yüzyılın onyedinci yüzyıl üzerindeki zaferiydi. Bu devrimler, meydana geldikleri dünya kesimlerinin, yani İngiltere ve Fransa'nın ihtiyaçlarından daha çok o dönemdeki dünyanın ihtiyaçlarını yansıttılar."

Anlaşılmış olacağı üzere, bir diğer önemli husus gerek 1640 İngiliz, gerekse 1789 Fransız Devrimlerinin birer **burjuva devrimi**; dolayısıyla yükselen yeni bir sınıf (burjuvazi) ile düşen ve çöken eski **bir sınıf (feodal aristokrasi)** arasındaki ve şiddete de başvurulan bir mücadele olduğudur. Bununla birlikte, belki de paradoksal görünebilecek başka bir önemli husus, şiddete başvurulan (eski) feodal iktisadi / toplumsal düzeni (yeni) kapitalist iktisadi / toplumsal düzene dönüşme sürecinde yeni ve değişik bir siyasi kavram ve kurumun, "demokrasi"nin ortaya çıkması ve giderek bu toplumlara içselleşmesidir. Başka bir anlatımla bu (klasik) devrimler, sadece "burjuva" devrimleri değil, **burjuva demokratik devrimler** idi. Bu iki hususiyet, bir arada, önemlidir; çünkü B. Moore'nın[4] isabetli gözlemiyle bu (klasik) burjuva demokratik devrimlerinin "liberal ve çoğulcu gelenek açısından çok değerli olan böylesi bir dengenin, çağımızın liberallerinin genellikle kabul etmedikleri bir şiddetin ve zaman zaman başvurulan devrim yöntemlerinin meyvesi olduğu"nun altını çizmektedir. Şurası da var ki, bu "demokrasi mücadelesi"nde burjuvazi asla tek başına kalmadı. Hatta denilebilir ki özellikle "demokrasi mücadelesi"nin sınırlarını ve içeriğini, genel olarak burjuvazi ile feodal aristokrasi arasındaki mücadele değil, daha çok (büyük) burjuvazi ile zanaatkârlar, dükkâncılar ve genel olarak çalışan sınıflar arasındaki mücadele belirledi. Bu açıdan bakıldığında bu iki devrimin diğer bir niteliği ortaya çıkmakta: Gerek 1640 İngiliz, gerekse 1789 Fransız Devrimleri, **aşağıdan** devrimlerdi. Bu olgunun devrim süreci içinde, aktörlerin rolleri açısından görünümüne B. Moore tanık gösterilebilir: "...bu süreçte eski düzen yıkılırken, uzun dönemli ekonomik eğilimler nedeniyle toplumun gerilemekte olan kesimleri ön plana çıkmakta ve ancien **régime**'i yıkmak için şiddet kullanmayı gerektiren 'pis işler'in çoğunu yerine getirerek, bir dizi yeni kurumun geleceği yolu temizleyip açmaktadırlar."[5] İşte bu bağlamda, gerek I. Charles'in, gerekse XVI. Louiss'in kafalarının kesilmesi gibi "pis işler"in burjuvazi ile feodaller arasındaki uzlaşmazlıktan değil, burjuvazi ile çalışan sınıflar arasında devrim süreci içinde beliren görüş ve tutum ayrılıklarının belli bir "uzlaşma" sonucunda gerçekleştiği unutulmamalıdır. O halde, buradan çıkarılabilecek bir yan sonuç, "demokrasi"nin, sadece burjuvazinin değil, burjuvazi ile çalışan sınıflar arasındaki mücadelenin bir ürünü olduğu; derinlik ve yoğunluğunun da bu mücadele içinde belirlenmiş olmasıdır.

Genel olarak burjuva devrimlerinde, özel olarak da "klasik" olarak nitelediğimiz 1640 İngiliz ve 1789 Fransız burjuva demokratik devrimlerinde, devrimin "burjuva" nitelemesine yöneltilen eleştirilerden ve böylece burjuva devrimlerindeki sorunlu alanlardan biri, devrim sonrasında siyasi iktidarın başına geçenlerin "burjuva olmadıkları"na,

4. Barrington Moore, Jr., **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, (Çev. Ş. Tekeli. A. Şenel), V Yayınları, Ankara 1989, s. 324.
5. Ibid, s. 19.

diğer bir deyişle siyasi iktidar kadrosunun sınıf aidiyetlerine ilişkin olanıdır. Gerçekten de, hem 1640 İngiliz, hem de 1789 Fransız Devrimlerinden sonra kurulan Parlamentoları (Meclisleri) oluşturan bireylerin sınıfsal kökenlerinin dökümüne bakıldığında, bu türden eleştirilerde haklılık payının büyük olduğu düşünülür ve böylece "burjuva" nitelemesinin yanlışlandığı haklı gösterilir. Ama istatistik dökümlerine dayalı bu "olgu"lar, yani meclis üyelerinin bireyler olarak sanayi, tarım, ticaret gibi burjuva kesimlerine katı ve sıkı bir biçimde ait olmamaları (durumu dahi) gerçekten neyi gösterir? Devrimlerin "burjuva" nitelikte olmadıklarını mı? "Olgular"ın kendi başlarına "açıklayıcı" olduklarını mı? Değindiğimiz (ancak burada tartışamayacağımız) bu metodolojik soruna 1640 Devriminin önemli akademik tarihçilerinden biri olan P. Zagorin[6] aydınlatıcı bir gözlem sunuyor: "Şu andaki bilgimizin sınırlılıklarına rağmen, toplumsal bir çatışma olarak devrimin karakterini yerli yerine koymakta kuşkuya yer yoktur...... Ne olursa olsun, Parlamento'nun süre giden toplumsal yaşantıyı, 1640'tan önce önündeki güçlüklerden temizleyebilen yeni bir kanala döndürmedeki zaferi kesindi...... Aristokratik düzen varlığını koruyabildi, fakat bunu **yeni bir biçim içinde** yapabildi; (Aristokrasi)nin temeli artık **doğuma değil, paraya dayanmaktaydı.** Parlamento'nun kendisi de hem Whig, hem de Tory, (Partisinden) olan, devletin çıkarlarını artık kesinlikle kollayan topraklı kapitalistlerin ve bunların bağlantı ve ittifak kurdukları kimselerin **temel aygıtı** haline geldi." Kısaca söylemek gerektiğinde sorun, Devrim sonrası oluşturulan Parlamentolarda yer alan bireylerin (çoğunluğunun) sıkı ve kesin sınıf aidiyetleri değil, yükselen ve gelişen yeni iktisadi / toplumsal düzeni ve bu düzenin taşıyıcılarının yolunu düzleyip düzlemedikleridir. Bu önermeye bir çok araştırmacı devrimlerden sonra kapitalist gelişme için daha çevik ve yaygın bir biçimde dal budak salması gözlemleriyle destek vermektedirler ki, sanıyoruz bu, Parlamento üyelerinin bireyler olarak sınıf aidiyetlerini bildiren istatistik dökümlerinden çok daha fazla açıklayıcıdır.

Öte yandan, özellikle onyedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'nde, devrimin retoriği vurgulanarak onu "Puriten Devrimi" şeklinde niteleyenler oldu.[7] Bu açıdan bakıldığında, gerçekten de, İngiliz devrimi bir "din savaşı" biçiminde algılanabilir. Çünkü savaşta karşı karşıya gelen taraflar, ya da saflaşmalar, belli bir genelleme kabulü altında, Puritenlerle Anglikanlar olmuştu. Ayrıca, gerek onyedinci yüzyılda, gerekse daha önceki yüzyıllarda pek çok dinsel kavga ve savaşların varlığı yadsınamaz. Ne var ki, bu kavga ve savaşların salt teolojik gerekçe ve nedenlere dayanılarak yürütüldüğünü düşünmek metodolojik olarak doğru sonuçlara götürmez. Devletin ve toplumun henüz laikleşmediği bir zaman diliminde kavga ve savaşların dinsel terimlerle gerekçelendirilmelerinden daha doğal ne olabilir? Siyasi iktidara karşı yürütülen her mücadelede, özellikle de devlet **"bir"** dine ya da mezhebe sahip olduğunda, muhalifler adeta kaçınılmaz olarak savaşımlarının

---

6. P. Zagorin, "The English Revolution 1640-1660," **Part I, Journal of World History**, vol. II, No:3, 1955, s. 681. Vurgular orjinalde yok.

7. Buna karşılık Fransız Devrimi'nde tersine bir gelişme gözlenir. Burada tartışmamıza gerek olmayan tarihsel/kültürel nedenlerden ötürü Devrim orada, daha başlangıçtan itibaren "laik" bir söylem içinde yürüdü; hatta din karşıtı biçimler aldığı zamanlar oldu. Bu konuda bkz. G. Lefebvre, **The French Revolution, From Its Origins to 1793.** (Tr. E.M. Evanson), Roudledge and Kegan Paul, London. 1962

—N. Hampson, **A Social History of the French Revolution**, Rootledge and Kegan Paul, London, 1963.

dayanaklarını teolojik terimlerde aramaktaydılar. Bu hususiyet, söz konusu zaman dilimleri içinde dinin ve dinsel kurumların işlev ve yapılarıyla sıkı ve yakından bağlantılıydı. İngiliz Devrimi'nin dinsel hususiyeti de farklı olmadı.[8] Keza aynı hususiyeti onaltıncı yüzyılda Aşağı Ülkeler'de meydana gelen (burjuva) devrimlerde de gözleyebilmekteyiz. O halde, genel olarak devrimlerde, bu arada İngiliz Devrimi'nde, **biçim** ile **içerik** farklılaşmasını göz önünde bulundurmak, önemli teorik açılımlar şeklinde değerlendirilmelidir. Böylece bir açılımla yaklaşıldığında İngiliz Devrimi'nin, **biçim** itibariyle, bir "Puriten Devrimi" olduğunu bildirmekte yanıltıcı bir yön bulunmayacaktır. Ne var ki bu Devrim'in **içeriği** kesinlikle burjuva idi. **Biçim/içerik** farklılaşmasını gözetmek, araştırmacıyı (eğer "tarihçi bilen değil, araştıran" ise) toplumsal alt üst oluşları incelerken bir çalışma hipotezine, bir metodolojik ilkeye de götürür. Toplumların evrimlerindeki kırılma noktalarında (onların da), mekanik özdeşleştirme ve açıklamalar basitlik ve kolaylıklar sunsalar da, **oluşumları** bütünsellikleri içinde görmeyi büyük ölçüde engellerler ve bu anlamda yanıltıcı olurlar. C.Hill'in[9] yerinde deyişiyle: "Devrim gibi öylesine karmaşık bir olay bir bütünsellik olarak görülmelidir. Pek çok sayıdaki erkek ve kadın siyasi eyleme hem iktisadi zorunluluklarla, hem de dinsel ve politik fikirlerle girerler." Devrimler tarihinden ortaya çıkan deneyimlerin şöyle bir genellemeye katılmaya izin verdiğini düşünebiliriz: devrimler sadece siyasi/iktisadi **değil**, geniş anlamında "toplumsal" oluşumlardır.

Diğer yandan, yukarıda Marx'tan yapılan uzunca alıntının burjuva devrimleri üzerine telkin ettiği bir diğer özellik ise, bu devrimlerin yerel özgüllükler değil, tarihsel evrimin bir "moment"i olmasıdır. Farklı bir anlatımla, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde **burjuva** devrimleri genel ve ortak bir payda niteliğindedir. Bu süreç önce Avrupa'da başladı. Ancak Avrupa'nın her bölgesinde de aynı anda ve tarzda belirmedi. Önce XVI. yüzyılda Aşağı Ülkeler'de, onyedinci yüzyılda İngiltere'de, ve onsekizinci yüzyılda Fransa'da ortaya çıktı. Fakat onyedinci yüzyıl İngiliz Devrimi bir kez gerçekleşince, Onsekizinci yüzyıl Fransız Devrimi gelip çattığında, artık, İngiliz Devrimi sanki hiç olmamış gibi cereyan edemezdi. Nasıl ki ondokuzuncu yüzyıl Alman devrimlerinin hem 1789'u, hem de 1848 Fransız devrimini var saymadan oluşması ve cereyan ettiği, ve bir yönüyle sonuçlarının da böylece belirlenmesi olması gibi. Herhalde, Marx'ın da bir önceki yüzyılın, bir sonraki üzerindeki egemenliğinden ve özgül bir devrimin o özgül ülkenin ihtiyaçlarından çok genel olarak içinde yer aldığı dünyanın ihtiyaçlarından kaynaklandığını söylerken belirtmek istediği husus, bir bakıma budur.

II

Klasik burjuva devrimleri, hangi toplumsal güçler temelinde, nasıl bir seyirle, ne gibi işlev(ler)e sahip olmuşlardı? Onyedinci yüzyıl İngiliz Devrimini çözümlemeye

8. C. Hill, op.cit, s. 18-23 bu açıdan nüfuz edici bir çözümleme vermektedir. Keza; bu konuda C.Hill, "Recent Interpretations of the civil war", **History**, vol. XLI, Nos 141-142 and 143, 1956, ss. 67-87. çeşitli görüşleri sergilemekte doyurucudur. Aynı olgulara farklı bir bakış açısından ama nesnel olarak yaklaşan bir çalışma: P.Zagorin, "The Social Interpretation of the English Revolution," **Journal of Economic History**, vol. XLI, No 3, Sept. 1959, ss. 376-401.

9. C Hill, art. cit, ss. 86-87.

girişmeden önce, bir genellemenin getireceği bazı gevşeklikleri de peşinen kabullenerek bu soruya eğilmek yararsız sayılmamalıdır. Ancak amacımızın bir "katolog" çıkarmak olmadığını da hemen belirtmeliyiz.

Herşeyden önce, yeni iktisadi/toplumsal koşullar dolayısıyla radikalize olan yükselen sınıfların eski, çürüyen sınıflara karşı yürüttükleri "demokrasi" mücadelesinin soyut bir özgürlükler aşkı ile gündeme getirilmediğinin altı bir kez daha çizilmelidir. Demokrasi mücadelesinin ya da özgürlük savaşının altında acil maddi ve kültürel çıkarlar yatmaktaydı. Getirilmek istenen demokrasi ya da özgürlükler, yükselen sınıfların o güne değin engellenmiş bulunan **"haklar"ın, "güç"lerin** ve **"ayrıcalıklar"ın** tescilini ve böylece daha fazla gelişmesini sağlayacaktı. Bu "tescil"i gerçekleştirmek üzere, genel olarak burjuva muhalefet, başlangıçta, monarşik/dinsel yapıları kendi çıkarı yönünde kullanmayı/değiştirmeyi denedi. Böylece, köktenci bir toplumsal alt üst oluşun getirebileceği tehlikelere karşı tedrici kazanımları elde etme yolunu seçti. Kısacası, başlangıçta reformlar yolu ile isteklerini gerçekleştirmeyi denedi ve tercih etti. Ne var ki her bir "reform" isteği feodal hiyerarşinin katı duvarlarına çarpmakta ve istekler sonuçsuz kalmaktaydı. İşte o andan itibaren burjuvazi eylem yöntemini yeniden gözden geçirmek zorunda kaldı. Eylemdeki yöntem değişikliği demokrasi ve özgürlük talebinin yeni bir formülasyonunu da beraberinde getirdi: Demokrasi ve özgürlükler sadece burjuvazinin özgürlükleri biçiminde değil, genel olarak "halk"ın acil talep ve istekleri biçiminde dile getirildi. Başka bir anlatımla demokrasi ve özgürlükler evrensel terimlerle ifade edildi. Özgürlüklerin evrenselliği retoriği Fransız Devrimi'nde en ihtişamlı biçimini alacaktır. Özgürlüklerin evrenselliği nitelemesiyle sınırlamalarının içerik ve amacına Marx ve Engels anlamlı bir çözümleme getirme çabasında bulunmuşlardı: ".... kendisinden önceki hakim olan sınıfın yerine geçen her yeni sınıf, kendi amaçlarına varmak için de olsa, kendi menfaatlerini, toplumun bütün üyelerinin ortak menfaati gibi göstermek zorundadır. Bu durumu fikir plânında ifade etmek istersek şöyle diyebiliriz: Bu sınıf, kendi düşüncelerine evrensel bir şekil vermek ve onları makul ve evrensel olarak geçerli yegâne düşünceler olarak göstermek zorundadır. İhtilâlci sınıf, bir başka sınıfın karşısına çıkmış olduğu için, başlangıçta kendini sınıf olarak değil, bütün toplumun temsilcisi olarak gösterir ve hakim sınıfın karşısında, sanki toplumun bütünüymüş gibi görünür."[10] Bu şekilde "halk"ı da mobilize edebilen devrimci burjuvazinin demokrasi mücadelesi aklın batıl inançlar üzerindeki, özgürlüğün ve demokrasinin despotizm üzerindeki zaferiyle sonuçlanacaktı.

Buraya kadar yapılan önerme ve gözlemlerden tarih temelli iki önemli sonuç çıkarılabilir: Burjuvazinin faziletleri hanesine yazılan (klâsik) demokrasilerden hiç biri (Amerikan Devrimi bir yana bırakılırsa; ki onun da klâsik bir burjuva devrimi olup olmadığı bizce bir hayli tartışma kaldırır) barışçıl, yasal ve tedrici yollarla gerçekleşmediği gibi, bu "demokrasi"lerin oluşumunda ve kurumlaşmalarında (içselleşmelerinde) genel olarak "halk"ın etki ve katkısı gözardı edilemez. Hatta, yukarıdada belirttiğimiz gibi, belli bir eşikten sonra "demokrasi"lerin genişlik ve derinliği burjuvazi ile burjuva—olmayan tabaka ve katmanların mücadelesi ve etkileri sonucunda belirlenmişti.

Öncelikli olarak kiliseye, monarşiye, soyluluğa ve toprak sahipliğine karşı (böylece burjuva devrimlerinin bazı "işlevleri" belirginlik kazanır) yürütülen genel burjuva

---

10. K. Marx-F.Engels, Alman Ideolojisi, (Çev. S. Hilâv), Sosyal Yay. İstanbul, 1968, s. 86.

muhalefet içinde yer alan farklı sektör ve katmanların mücadele sürecindeki tavır koyuşları/alışları ilginç özellikler sergiler. Yükselmekte olan sınıfın tepelerinde oturan tüccar prensler, bankerler ve madencilerin devrim süreci içinde en ürkek, tereddütlü ve en tutucu tavırlar ortaya koydukları gözlenebilmektedir. Buna karşılık imalatçılar, denizci (uzun mesafe) tüccarlar, gemi işletmecileri ve sanayiciler, zaman zaman maceracılığa da varabilen atılgan ve gözüpek tavırlar sergilemekteydiler. Bu bakımdan sektörlerin niteliği adeta politik tavırların niteliğini de belirler gibidir. Bu katman ve tabakalar tarım kapitalistleri (İngiliz **yeoman** ve **gentry**[11] gibi) ve din adamları sınıfının alt kesimleriyle de ittifaka girmekten kaçınmamışlar, hatta bu noktada faal olmuşlardı. Bu katman ve tabakalar, politik tavır koyuşlarında, öte yandan kent küçük üreticileri ve dükkâncıları ile tarımdaki küçük çiftçiler ve köylüler tarafından da desteklenmişlerdi. Ayrıca, genel olarak ücretli işçiler, büyük kentlerin (Londra gibi) varoşlarında yaşayan, işsizler ve topraksız köylülerin de bu kesimlerle birlikte hareket ettikleri gözlenebilmektedir. Daha açık bir ifade ile belirtmek istersek, bütün (klâsik) burjuva devrimlerinde dürtü ve amaçları oldukça farklılaşabilen geniş bir sınıf ve katmanlar koalisyonu tarafından gerçekleştirilmiş olduklarını ileri sürebiliriz. O halde, bu geniş antifeodal muhalefet cephesi içinde farklı ve değişik sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel taleplerin ortaya atıldığını görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Bu nokta önemlidir. Çünkü burjuva devrimlerine ivme kazandıran kesim ve katmanlar genellikle büyük burjuvazi değil, orta ve küçük burjuvazi olmuştu.[12] Demokrasi ve özgürlükleri, süreç içinde; "aşırı uçlar"a da götürmeyi bunlar istemişlerdi. Böylece antifeodal mücadele sertleşip yoğunlaştıkça, başlangıçta mevcut olduğunu belirttiğimiz geniş koalisyon içindeki ittifaklarda çatlaklar ve yarılmalar meydana geldi. Hatta bazı kesimler koalisyonu bütünüyle terk etme yolunu seçtiler ya da buna zorlandılar. Örneğin İngiliz devriminde **Presbiteryenler** ile **Dissenterler** (Ayrılıkçılar) arasında ve daha sonra Cromwell'cilerle **Düzleyiciler** arasında belirttiğimiz olgu berrak bir biçimde gözlenebilmektedir. Tam da bu noktada burjuva demokratik devrimlerinin **pozitif** ve **negatif** diyalektiğine, ya da çelişkili birliğine dikkat çekilmelidir: Burjuvazi, bir yandan kapitalizm öncesi yapı, kurum ve ideolojileri süpürmek isterken, diğer yandan kapitalizm

---

11. Eldeki çalışmanın amacının sınırlı ve mütevazi tutulması bir yandan, "teknikalite"sinin düşük tutulmak istenmesi diğer yandan bu "tartışmalı" konuya girmemizi engellemiştir. Bu hususta ayrıntılı bilgiler için bkz:
—R.H.Tawney, "The Rise of the Gentry, 1558-1640, and Postscript (1941 and 1954)", içinde: **History and Society, Essays by R.H. Tawney** (Ed. and Introduction by J.M.Winter) Routledge and Kegan Paul, London, 1978, ss. 85—127. "Tartışma"yı, Tawney'nin bu makalesi başlattı.
—L. Stone, **The Crisis of the Aristocracy 1558-1640**, Oxford, 1965.
—J.H. Hexter, "Storm over the Gentry. **Encounter**, x, (1958)
—L.Stone, "The Anatomy of the Elizabethian Aristocracy", **Economic History Review**, vol. XVIII, No.1-2 (1948)
—L. Stone, "The Elizabethian Aristocracy-Restatement", **Economic History Review**, 2nd S. vol. IV, no.3 1952.
—M. Campbell, **The English Yeoman under Elizabeth and the Early Stuarts**, New Haven, 1942.
—H.R. Trevor-Roper, "The Elizabethian Aristocracy: an Anatomy anatomised," **Economic History Review**, 2nd ser. vol. III, No.3, 1951.
—G.E. Mingay, **The Gentry**, Longman, London, 1976.

12. Fransız Devrimi'nde bu husus, oldukça belirgindir.

ötesi yapı, kurum ve ideolojilere set çekmek istiyordu. İşte bu çelişkili birliktelik yönüdür ki burjuva devrimlerinin düz bir çizgi şeklinde değil, inişli çıkışlı, kıvrımları ve zikzakları bol bir yol izlemesine yol açmışu: İngiliz Devrimi'nde kısa süreli Cumhuriyet'ten sonra Cromwell protektorası, monarşinin restorasyonu ve Parlementer monarşi... Fransız Devriminde Cumhuriyet'in ilanı, Robespierre'in "terör dönemi", Konsüller Yönetimi ve I. Napolyon'un İmparatorluğu... Daha sonra ondokuzuncu yüzyıl gelişmeleri... Bütün bunlar burjuva devrimlerinin çelişkili birlikteliğinin ve kapitalizmin gelişme aşamalarının kıvrım noktaları olarak görülebilir... O halde buradan, teorik temelli ve önemli olduğunu düşündüğümüz bir diğer genellemeye gitmek olanaklı görünüyor: Nasıl ki hiç bir toplumsal/iktisadi sistem bir seferde ve birdenbire ne ortaya çıkabiliyor ve ne de ortadan kalkabiliyorsa, bunun gibi, paradoksal görünse de, devrimler de ne bir seferde ve birdenbire ortaya çıkıyor ve ne de silinebiliyor. Devrim de bir oluşumdur. Bir oluşum şeklinde algılanmadıkça ya da kavramlaştırılmadıkça ne uzun dönemli tarihsel gelişmeler, ne de tarihsel süreçlerin bir kırılma, kopma "an"ını gösteren devrimler yeterince açıklıkla çözümlenebiliyor.

Çok bilinen bir şey olmasına rağmen burjuvazinin (kapitalizmin) gelişmesinin/serpilmesinin önündeki engellere ve dolayısıyla bu engellerin temizlenmesi anlamında burjuva devrimlerinin işlevlerine kısaca göz atmakta bir sakınca yoktur.

Kapitalizmin (burjuvazinin) gelişmesi, yaygın fakat yanlış bir ifadelendirmenin aksine piyasanın **değil, piyasa ilkesi'nin*** gelişip kurumlaşmasına bağlıydı. Çünkü piyasalar kapitalist öncesi toplumsal kuruluşlarda da mevcuttu. Piyasa ilkesinin kurumlaşmasının önündeki engeller de genel olarak **serflik ilişkileri; lonca sistemi, sosyal ve siyasal (bazen dinsel) ayrıcalıklardan kaynaklanan iktisadi ayrıcalıklar** (Kraliyet ortaklıkları, işletmeleri, "keyfi" vergilendirmeler... gibi), belli bir dönem kapitalizmin (burjuvazinin) serpilmesini kolaylaştırmakla birlikte, daha sonra bu gelişmeye ayak bağı olan **mutlaki monarşiler** (İngiliz Devrimi sürecinde Tudorlar ve Stuartlar örneği); toplumun ideolojik, kültürel ve giderek iktisadi ortamını neredeyse tamamıyle belirleyebilen ve önemli iktisadi kaynaklara da (başlıcası toprak) sahip olan kilise; ve nihayet **topraklı aristokrasi.** Kapitalizmin gelişmesinin önündeki bu engellerin, dönemden döneme ve ülkeden ülkeye yoğunluk, yaygınlık ve önemlerine göre farklılıklar göstereceği açıktır.

Klasik burjuva devrimleri üzerine bu genel gözlem ve düşüncelerden sonra, sıra şimdi 1640 İngiliz Devrimini **iktisadi ve siyasi** oluşumları içinde ele almaya geldi.

III.

Onaltıncı yüzyıla gelindiğinde, İngiltere'de (serflik ilişkilerinin çözülmesi anlamında) feodal ilişkiler çökmüştü. Serflik ilişkilerinin çözülmesi, aslında, ondördüncü yüzyılda feodalizmin krizi ile birlikte başlar.

Braudel'in o güzel deyimiyle "uzun onaltıncı yüzyıl", buradaki amacımız açısından iki nitelikle ayırdedilebilir. Bunlardan biri Amerikan hazinelerinin Avrupa'ya taşınmasının da etkisiyle ortaya çıkan "fiyat devrimi"; ötekisi ise Akdeniz ekonomileri-

* "Piyasa ilkesi" ile, esas itibariyle, "genelleştirilmiş meta ilişkileri"nin gelişme ve yerleşme sürecini anlatmak istiyoruz.

nin yerini Atlantik ekonomilerine bırakmasıydı. Böylece Avrupa'daki iktisadi merkezler İngiltere, Hollanda, Fransa ve Almanya'ya kaymıştı.

Denizaşırı yağma ve çapul Avrupa'da o güne kadar görülmeyen boyutlarda bir para sermayenin birikmesine yol açtı. Atlantik ekonomileri bir büyüme/genişleme sürecine girdiler. Ne var ki bu büyüme/genişleme trendi onyedinci yüzyılda tersine döndü. Onyedinci yüzyıl bir daralma ve kriz yüzyılı oldu. Onyedinci yüzyıl krizi aslında kapitalizmin yerleşme ve yaygınlaşma dönemi olduğu kadar uluslararası işbölümünde de farklılaşmalara yol açtı. Diğer bir deyişle, onyedinci yüzyıl yeni bir uluslararası işbölümünün ortaya çıkmasıyla da karakterize edilir.

Onyedinci yüzyıla İngiltere, ikinci dereceden güçlü bir ülke olarak girmişken, onsekizinci yüzyıl boyunca birinci dereceden güçlü bir ülke konumuna geldi. Sanayi Devrimi'nden sonra da uzun yıllar "dünyanın atölyesi" konumunu sürdürmeyi başardı. Onyedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'ni bu konjonktür içinde değerlendirmek bizce en anlamlı yoldur. Onyedinci yüzyıl İngiltere'sinin yaşadığı siyasi krizlerin altında İngiliz ekonomisindeki bu ulusal ve uluslararası boyuttaki dönüşümler yatmaktaydı.

Onyedinci yüzyılda, İngiltere'de, kapitalist ilişkiler gelişmesine rağmen henüz bir bütün olarak toplum feodal niteliğini sürdürmekteydi. Deyim yerindeyse oyunun kuralları aristokratik kurallardı. Gerilimi de bu durum yaratıyordu. O nedenle bu gerilimli durumu ortaya çıkaran sürece kısaca bakmakta yarar var.

Feodal ilişki matriksi içinde, bir yandan lordun topraklarının işletilmesi, diğer yandan "emek sağlama" temel toplumsal/iktisadi işlevlerdendi. İşte feodalizmin çözülme süreci boyunca bu ilişki matriksinin her iki tarafı; yani hem **demesne*** topraklarının işletilmesinin niteliğinde, hem de serfin "emek sağlama" mekanizmasında ortaya çıkan değişmelerden etkilenecektir. Bunlardan birincisinde, demesne toprakların işletilmesinin niteliğinde ortaya çıkan değişme, **kiracılık ilişkilerinin gelişmesinde** ifadesini bulurken, diğerinde, yani "emek sağlama" mekanizmasında meydana gelen değişmeler ise kendilerini **rantların aktarılmasının biçim değiştirmesi**[13] (emek-ürün-para-rant) şeklinde ortaya korlar. Bu iki sürecin bir paranın iki yüzü olduğunun da altını çizmemiz gerekir. Bir üçüncü gelişme ise özellikle onaltıncı yüzyıldan itibaren ağırlıklı olarak kendisini hissettiren, ya da söz konusu ilişki matriksi içinde yer alan öğelerin ilişki biçimlerini artık değiştirmeye başlayan; bununla birlikte gelişmesi daha önceki yüzyıllarda da gözlenebilen **çitleme hareketi**'dir.

Öte yandan, "fiyat devrimi" ise, onyedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'ne giden yolda, yukarda değindiğimiz zaten daha önce başlamış olan sosyo-ekonomik dönüşümün ya da feodal ilişkilerin çözülmesinde hızlandırıcı bir rol oynadı.

c.1100-1350 tarihleri İngiltere dahil hemen hemen tüm Avrupa'da bir yükselme

---

* **Demesne** topraklar, esas itibariyle, işletilme yükümlülüğü karşılıksız olarak serfliğe bırakılan lordluğa ait tüm toprakları anlatır. Buna karşılık "domain", demesne toprakların bir parçası anlamındadır. Ancak ilgili literatürde bu "fazla teknik" ayrım yapılmaksızın iki deyim birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir.

13. E.Lipson, The Economic History of England, 3 vols., Adam and Charles Black, London, 1935. vol.1. s.102. E.A. Kosminsky, "Services and Money Rents in the Thirteenth Century", İçinde: E.M. Carus-Wilson (ed.) Essays in Economic History, Vol.2. St. Martin's Press, New York, 1962, s.31.
Vinogradoff, P., English Society in the Eleventh Century, Oxford, 1908, s. 405.

büyüme dönemi olarak görünür. "Büyüme"nin göstergeleri **nüfus, rant ve ücretlerdir.**[14] Dönemin başlıca niteliği, "bütün düzeylerde mal ve hizmet talebi artışı"dır.[15] Hem ticaret, hem de el zanaatları üretiminde artışlar gözlenir. Bu gelişmeler, kendisinden önceki yüzyıllardakilerle kıyaslandığında, kimi yazarlarca "ticari devrim"[16] olarak da nitelenmiştir. Ticaret, hem yerel, hem de uzun mesafe ticareti olarak gelişti. Ticaretin gelişmesi, öte yandan, "para ilişkileri"nin gelişmesini de varsayacaktır. Böylece, para lordun patrimuanına bir "maya gibi" girer ve "kararlılığı"nı etkiler. "Onüçüncü yüzyılda borçluluk, lordun ekonomik koşullarının sürekli bir özelliği haline gelir."[17] Böylece bir çok lord açısından en önemli sorun, para elde etmektir. Para elde etme isteği ise onları, serften emek hizmeti ya da ürün talep etmekten çok nakit istemeye yöneltmiştir. Köylü yükümlülüklerinin paraya dönüştürülmesi basit ve çabuk bir çözüm şeklinde görünmüştür.[18] Yükümlülüklerin paraya dönüştürülmesinde diğer önemli bir etken ise merkezi (kraliyet) vergilerdir.[19]

Ne var ki dönem içinde meydana gelen "büyüme" niteliksel değil, nicelikseldir; derinliğine değil, genişliğinedir.[20] "Büyüme"nin bu nitelikte oluşu iki problem ortaya çıkarır: nüfus ile kaynaklar (başlıca toprak) arasında, ve teknik düzeyde tarımsal emeğin tahıl üretimi ile mera otlakçılığı işlevi arasındaki dağılımında bir dengesizliğe yol açar.[21] Bu "dengesizlikler"in etkileri ekonomik ve teknik düzeyde kalmaz lord ile serflik arasındaki ilişkileri de etkilemeye başlar.

Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere dahil bütün Avrupa'da salgın hastalıklar ortaya çıkar ve nüfus artış trendi tersine döner. 1348-1349 Veba salgını ile nüfustaki azalmalar yüzde elliye ulaşır.[22] Dönem, sadece rant; ücret gibi iktisadi kategorilerin gelişmelerinde bir önceki döneme göre tersine dönüşlerle nitelenmez; görece

---

14. W.Abel, **Agricultural Fluctations in Europe : From the Thirteenth to the Twentieth Centuries,** (Tr. Olive Ordish), St. Martin's Press New York, 1980, Nüfus artışları için ss. 21-23; Rant ve ücretler için, ss. 28-34; Keza,
—J.L. Bolton, **The Medieval English Economy, 1150-1500,** J.M. Dent and Sons Ltd, London, 1980, ss. 150—179.
—B.H. Slicher van Bath, **The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850,** (Tr. O. Ordish), Edward Arnold (Publishers) Ltd. London, 1963, ss.77-194. Diğer taraftan genel olarak "feodalizm'in krizi" için, son zamanların en iyi fakat tezleri itibariyle tartışmalı bir çalışma için: Guy Bois, **The Crisis of Feudalism,** CUP, London, 1984.
15. J.L. Bolton, **op. cit,** s. 150.
16. Robert L. Lopez, **The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350,** Prentice Hall, Inc., M.J. 1971.
17. G.Duby, **Rural Economy and Country Life in the Medieval West** (Tr. C. Postan), University of South Carolina Press, Colombia 1968. s. 233.
18. **İbid,** s. 237.
19. Prothero, R.E., (Lord Emle), **English Farming: Past and Present** New 6th ed. Chicago 1912 (1961), s. 39.
20. J.L. Bolton, **İbidem.**
21. G.Bois, **op. cit,** s. 264-265
22. W.Abel, **op.cit,** 35-48; Lopez, R-S and H.A. Miskimin, "The Economic Depression of the Renaissance," **The Economic History Review,** 2nd series, Vol. XIV, No.3, 1962, s. 408-426; H.A. Miskimin, "Monetary Movements and Market Structure-Forces for Contraction in Fourteenth and Fifteenth Century England," **Journal of Economic History,** vol, XXIV, Dec. 1964, ss. 470-490.

"kararlı" bir yapıdan,[23] "kararsız" bir yapıya; "barış ekonomisinden savaş ekonomisine"[24] geçişle de belirginleşir: Yüzyıl savaşları (1337-1453); Fransız Köylü Ayaklanması (1358); İngiliz Köylü Ayaklanmaları (1381). Bütün bu huzursuzluklar bunalımdaki bir ekonominin dışavurumları gibidirler; "ortaçağ serfliğinin dokusunu çözen gerçek güçlerdir."[25]

Rantların para ranta dönüştürüldüğü yerlerde nüfustaki göreli düşüşle birlikte emek maliyeti yükselme yönünde baskı altına girmiştir. Örneğin İngiltere'de, Winchester'de ücret maliyeti 1300—19 = 100 alındığında, 1320—39'da 140; 1340—59'da 148; 1360—79'da 154; 1380—99'da 235; 1400—19'da 210 ve 1420—39'da 200 olmuştur.[26]

Bu durumda, piyasaya yönelik üretimde ve ücretli istihdamında bulunan köylü işletmeleri krizden zararlı çıkmışlardır. Lordluk ise bir bütün olarak, krizden en zararlı çıkan kesim olmuştu; rantları sabit rant niteliği kazandığı için kolayca değiştirme olanağından yoksun kalmışlardı. Ücretli istihdam ettikleri ölçüde, artan emek maliyetlerine yüklenmişler; piyasaya yönelik üretimi gerçekleştirdikleri ölçüde ticaret hadlerinin aleyhlerine dönmesinin zararlarını çekmişlerdi. Sonuç olarak; rantın emek hizmeti biçiminden, ürün ya da para ranta dönüşmesi **manorial** ekonominin çözülmesinde temel taşlardan biri olmuştu. Çünkü rantın para ranta dönüşümü, **monarial** ekonominin mahiyetinde henüz köklü bir değişme meydana getirmese de doğrudan üreticinin konumunu, lord ile olan ilişkisini değiştirir. Bir kez doğrudan üretici ile lord arasındaki ilişki, statü ilişkisinden çıkıp de facto sözleşme ilişkisine dönüşmüş olur. Böylece zilyedliği eline geçiren doğrudan üreticinin toprağın mülkiyetine de sahip olabilen bağımsız bir köylü üretici olması imkân dahiline girmiş olur.

Feodalizmin çözülme süreci içinde, köşe taşlarından birinin **demesne** işletmeciliğinin terkedilmesi olduğuna yukarıda değinmiştik. Emek hizmetlerinin para-rant ile ikame edilmesinin (commutation) yaygınlaşması;* toprak/emek oranında emeğin kıtlaşması; ücretlerin hem kırda, hem de kentte yükselmesi[27] lordun **demesne** toprakları

---

23. Edward P. Cheyney, **An Introduction to the Industrial and Social History of England**, Rev. ed. Ams Press, N.Y. 1920 (1969), s. 86.
24. G. Bois, op. cit, s. 277.
25. E. Lipson, op.cit.
26. S. Pollard and David W. Crosseleg, **The Wealth of Britain 1805-1966**, Schochen Books, M.Y. 1969, s. 61, W. Abel, op. cit, passim.

* Bu "ikame" ve bunun yaygınlaşmasıyla birlikte lordluk, bir açmazla yüz yüze gelir: Emek-hizmetlerinin para ile ikame edilmesi lord ile serf-işletmeci (serf-tenant) arasında bir "anlaşma"ya dayanır; manor kayıtlarına geçer ve sabitleşir. Kayıtlara geçen bu anlaşmanın "belge"si (Copy) serf-işletmeciye verilir; böylece serf-işletmeci bir "belgeli" (Copyholder) haline gelir. Şimdi, "belgeli" ile lord arasındaki bu yeni ilişki, lord ile serf arasındaki "geleneksel" ilişkiden farklıdır. Çünkü, geleneksel ilişki bir "statü" ilişkisidir; buna karşılık "yeni" ilişki bir anlaşma ilişkisidir. Anlaşma ilişkisi değiştirilebilir bir ilişki olmasına reğmen, statü ilişkisi böyle bir esnekliğe (hiç) sahip değildir. Emek hizmeti, para ile ikame edilmeye ilk başladığı zamanlarda lord bu şekilde edindiği para ile "ücretli işçi" (de) istihdam edebilirdi. Ücretli emek serf emeğinden daha etkin olduğu sürece bu ilişkiden hem lord, hem de serf-işletmeci yararlı çıkar. Ancak ücretler yükseldiğinde ve fakat para rant bu yükselişi izleyemediğinde lordun ekonomik durumu bozulmaya başlar.

27. M. Block, **French Rural History**, (Tr. J. Sondhezmer), Routledge and Kegan Paul, London, 1966, s. 116.

üzerinde **bailiff** (kâhya) aracılığı ile doğrudan üreticilik yapmasını;[28] dolayısıyla buradan gelir elde etmesini zorlaştırmaktaydı.[29] Bu durumda lord açısından en uygun hareket bu tür işletmeciliği terketmek olarak göründü. Ancak bu noktada iki hususa hemen dikkat çekmek gerekir. İlk olarak, lordun **demesne** toprakların doğrudan işletmesinden vazgeçmesi henüz tarım üretiminin feodal karakterini değiştirmez. Ne var ki G.Bois'in deyişiyle "bu tarım sadece yasal çerçevesi ve dışsal görünümleri itibarıyla seigneurial idi."[30] İkinci olarak, "lordun topraklarının yönetimini başka ellere"[31] bırakması onun, üretim sürecinden dışlanması; sektördeki üretim sorumluluğunun, "köylü dünyasının elitünin, ya da daha yüksek toplumsal katmanı"nın eline geçmesi[32] anlamına gelir.

Böylece onaltıncı yüzyıla gelindiğinde, **hukuki** bir ilişki olarak varlığını sürdürse de, **iktisadi** bir ilişki olarak serflik İngiltere'de hemen hemen ortadan kalkmıştı. Onyedinci yüzyıl krizi içinde gerginliği artıran ve artık uzlaşılabilir olmaktan çıkan durum da bu iki düzey arasındaki ilişkilerden başka bir şey değildi, bir bakıma.

Bir yandan tahıl tarımcılığından meracılığa, yani koyun yetiştiriciliğine yönelme, bir yandan büyük topraklara sahip lordlar (topraklı aristokrasi) ile kapitalist tarımcılar (**yeoman, gentry**); diğer yandan küçük tarım işletmeleri ve topraksızlar onaltıncı yüzyıl İngiliz tarım yaşantısına niteleyen temel kategorilerdir ve feodalizmin çözülüş sürecinde büyük etkisinin olduğuna değindiğimiz **çitleme hareketi** bu kategoriler arasında geçmektedir.

Çitleme hareketi'nin mahiyet ve önemini M.Bloch'tan daha güzel ortaya koyamayız. Şöyle diyor Bloch: "Eğer Avrupa tarım tarihinde gerçekten dikkat çeken bir dönüşüm var ise bu, İngiltere'nin büyük kısmında meydana gelen ve aşağı yukarı onbeşinci yüzyılın başından ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarına kadar süren (dönüşümdür) yani, ikili biçiminde (ortak yerlerin çitlenmesi ve ekilebilir toprakların çitlenmesi) esas olarak ortaklaşa yükümlülüklerin ortadan kalkmasına ve **tarımda bireyciliğin gelişmesine** yol açan bir hareket olarak tanımlanabilen büyük çitleme hareketidir."[33] (a.b.ç.)

Çitleme hareketinin, kapitalizme geçiş sürecine ilişkin olarak ikili bir öneme sahip olduğu ileri sürülebilir; a.) çitleme hareketi sonunda "**tarımda bireycilik**", yani özel mülkiyet* ve kapitalist zihniyet gelişmiştir; b.) çitleme hareketi İngiltere'de, "sanayileşme"ye vazgeçilmez katkılarda bulunmuştur. Bu katkı iki yönlüdür: i.) bir taraftan İngiltere'nin o dönemdeki en büyük "sanayi"sine, yünlü dokuma sanayisine hammadde sağlamıştır; öte yandan ii) genel olarak sanayinin ihtiyaç duyduğu /duyacağı ucuz işgücü kay-

28. E. Lipson op.cit, s. 119.
29. M. Bloch, op. cit, s. 117.
30. G. Bois, op. cit, s. 243.
31. G. Duby, op. cit, s. 323.
32. G. Bois, op. cit, s. 243—244.
33. M. Bloch, "A Contribution Towards a comparative History of European Societies", içinde : M. Bloch, **Lord and Work in Medieval Europe** (Tr. J.E. Anderson), Harper Torchbooks, N.Y. 1967. s. 49.

* Bilindiği gibi kapitalizmin temel kurumlarından, vazgeçilemez koşullarından biri özel mülkiyettir; özellikle de üretim araçlarının özel mülkiyetidir. Feodalizmde toprak üzerinde **mutlak** özel mülkiyetten söz etmek, sistemin yapısı (mantığı) gereği mümkün değildir. Çünkü sistem "statü" ve "kişisel" ilişkilere dayanır. Lord, bir "üst-lord"un "adam"ı olabileceği gibi, serf de manor düzeyinde lordun "adamı"dır. Kısacası, "Adamımın adamı, adamım değildir" kuralı geçerlidir. Böyle bir ilişki seti içinde **mutlak** özel mülkiyetten söz etmek mümkün değildir.

nağı olmuştur. Diğer bir ifade ile iki anlamda "özgür" insanlar kategorisi ortağı çıkarmıştır; emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan ve hukuki olarak hiç kimseye tâbi olmayan insanlar.

Onbeşinci yüzyılda genel olarak köylülüğün durumu iyi idi; küçük tarım işletmecileri dahi, o zamana değin tanık olunmayan güçlü bir konumdaydılar.[34] Fakat onbeşinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren köylülüğün durumu tersine bir gelişim göstermeye başlamış ve onaltıncı yüzyıldan sonra da bu gelişme sürmüştür. Gelişimin ilk ivmesine yün ve yünlü dokumanın sağladığı üzerinde genel bir görüş birliğinden sözetmek mümkündür.[35] İşte onaltıncı yüzyıl çitleme hareketinin altında yatan temel nedenlerden biri yün ve yünlü dokumacılığın hem iç, hem de dış piyasalarda gördüğü ilgiydi. Bunun sonucunda ekilebilir topraklar otlaklara dönüştürüldü. Buna göre, c.1450-1550 döneminde yün (ve yünlü dokuma) talebindeki artış, yün fiyatında tahıl fiyatlarına oranla bir artış meydana getirdi. Yün fiyatlarında meydana gelen bu artış ise toprak sahiplerini tahıl tarımcılığından, koyun yetiştiriciliğine geçmeye teşvik etti. Koyun yetiştiriciliği, tahıl tarımcılığına göre çitlenmiş tarlalarda daha elverişli bir durumda yapılırdı. Öte yandan, koyun yetiştiriciliği, tahıl tarımcılığına göre daha az sayıda işgücüne gereklilik göstermekteydi. Onbeşinci yüzyılda ücretlerin genel olarak yüksek olduğu hatırlandığında toprak sahiplerinin bu açıdan da koyun yetiştiriciliğini tercih etmeleri anlaşılabilir. Başka bir açıdan bakdığında aynı olayı farklı bir biçimde ifadelendirmek mümkündür; koyun yetiştiriciliği, tahıl tarımcılığına oranla toprak-yoğun bir tekniği gerektirir; dolayısıyla daha az sayıda işgücüne ihtiyaç duyar. Böylece yün talebindeki artış çitleme hareketine; çitleme hareketi de daha önce tahıl tarımcılığı yapan bir kısım insanların topraklarından ayrılmalarına yol açmıştır.[36] Çitleme hareketi ortaya çıktığında feodal eko-

---

Dikkat edilirse burada, genel olarak mülkiyetten değil; mutlak özel mülkiyetten bahsediyoruz. C.B. Macpherson mülkiyet kavramının değişimine ilişkin olarak şu gözlemde bulunur: "(Kapitalizmin doğuşuyla birlikte mülkiyet kavramında meydana gelen değişmeler şöyle sıralanabilir): a.) Pre-kapitalist toplumda mülkiyetin hem müşterek, hem de özel mülkiyeti kapsayacak biçimde anlaşılmasına karşılık kapitalizmin doğuşuyla birlikte ortak mülkiyet fikri gözden kaybolur ve mülkiyet, özel mülkiyete eşitlenir... b.) Pre-kapitalist toplumda bir kişinin mülkiyeti genellikle bir gelir (revenue) hakkı olarak görülmesine karşılık, kapitalizmle birlikte mülkiyet maddi şeylerdeki, ya da maddi şeylere ilişkin hak olarak, ya da hatta şeylerin kendileri olarak görülmeye başlanır. c.) Özel mülkiyetin rasyonelinde ya da haklı gösterilmesinde bir değişme vardır: kapitalizmden önce, çeşitli etik ve teolojik temeller sunulmuştur; kapitalizmin doğuşuyla birlikte, mülkiyetin rasyonelinin, esas olarak, toplumun ihtiyaç duyduğu emeğe zorunlu bir müşevvik olduğu biçiminde anlaşılmıştır." C.B. Macpherson, "Capitalism and the Changing Concept of Property", İçinde: E. Kamenka and R.S. Neale (eds.) **Feudalism, Capitalism and Beyond**, Edward Arnold (Publishers) Ltd. London, 1975, s. 105-106.

34. R.H. Tawney, **The Agrarian Problem in the Sixteenth Century**, Harper and Row Publishers, N.Y. 1912 (1967), s. 108-110; 136. Tawney bu dönemi 1381-1489 olarak belirtir. Aynı yolda George C. Brodrick, **English Land and English Landlords**, Cassel, London, 1881, s. 16-20.

35. G.C. Brodrick, **Ibid**, s. 24-30; R.H. Tawney, **Ibid**, s. 194-196; Lord Emle, **op. cit**, s. 55-56.

36. Bununla birlikte Tawney, Thorold Rogers'in topladığı rakamların yün fiyatlarındaki artışla koyun yetiştiriciliği arasında "doyurucu bir korelasyon"un bulunmadığına dikkat çeker: **Ibid**, s. 196. **Keza**: E.C.K. Gonner, **Common Land and Inclosure**, Augustos Kelley, N.Y. 1912 (1966) s. 134-136; W.Abel, op.cit, s. 114-116; E. Lipson, op.cit, s. 145-149. Wallerstein, aynı olaya farklı bir açıdan yaklaşarak, onaltıncı yüzyıldaki temel(key) değişmeyi sanayinin coğrafi dağılımı içinde bulur (s.225). İngiltere'deki yün ve yünlü dokuma ticaretindeki gelişmeyi bu bağlam içinde ele

nominin zaten çözülme sürecine girdiği —para-rantın gelişimi ve demesne toprakların kiralanması— hatırlanmalıdır. Çitleme hareketi ancak böyle bir konjonktürde etkili olabilmişti.[37]

Onyedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'ne giden yolda tarım yapılarında meydana gelen değişmelere anahatları ile de olsa değindik. Fakat bu arada "sanayi"de neler oluyordu? Şimdi de kısaca bu sektöre bakalım.

Tarihçilerin pek çoğu kapitalizme giden yolda kentlerin ve kentsel üretimin dönüşümlerinin merkezi bir öneme sahip olduğu üzerinde birleşmişlerdir. Tartışmalı husus bu dönüşümün nedenleri ve mekanizmasıdır.[38] Ortaçağlarda kentlerdeki "sınaî" üretim birimi **zanaat-loncaları** idi. Ancak buradan, kentlerin dışında "sınaî" üretimin olmadığı sonucuna varılmamalıdır.[39] Bu ayrı bir konu. Zanaat-loncaları, onüçüncü yüzyıldan itibaren bütün imalat dallarında ve hemen hemen bütün sinaî merkezlerde ortaya çıkmaya başlamıştı.[40] Zanaat-loncalarının ortaya çıkmasına yol açan etmenler ya da oluşumlar, tabiatiyle, bu çalışmanın amacı dışında kalacaktır.[41]

Özetle; ortaçağ'da lonca örgütlenmesi içinde, doğrudan üreticiler, tarımdaki emeğin aksine, üretim araçlarının yasal sahipliğinden henüz ayrılmamışlardı. Lonca üretimi içinde çalışan insanlar iş sürecinin hem araçlarına, hem de ortaya çıkan nihaî ürüne sahiptiler. Öte yandan iş sürecinin denetlenmeside lonca içinde çalışan insanlara ait idi. Başka bir söyleyişle iş süreci, lonca üyelerinin kendileri tarafından şekillendirilmekte ve belirlenmekteydi. Usta zanaatkâr hem hammaddeler satın alımında, hem de nihaî ürünün satışında doğrudan bir rol onyadığı için toplumsal ilişki ve bağlantılar da dolaysız hale gelmişti.

Zanaat loncaları, herşeyden önce sınaî üretimin örgütlendiği birimler oldukları için birincil işlevleri "bütün sınaî işleri gerek dahilde, gerek hariçte organize etmek"[42] idi. Bu

alır. Bkz. I. Wallerstein, **The Modern World System, I...**, Academic Press, N.Y. and London, 1974, s. 226-232.

37. Farklı bir yaklaşımı olmakla birlikte aynı mantığı Grass'da da görmek mümkün: N.S.B. Grass, **A History of Agriculture in Europe and America**, 2nd ed. F.S. Crafts and Co., Publishers, N.Y. 1946. s. 157.

38. "Kent" ile "ekonomik gelişme" arasındaki ilişkileri ve problemleri özetleyen bir çalışma için bkz: Philip Abrams, "Towns and Economic Growth: Some Theories and Problems", içinden, P.Abrams and E.A. Wrigley (ed.) **Towns in Societies**, CUP, 1978, s. 9-33. Keza; kentlerin ortaya çıkışını ve sanayileşme ile ilişkilerini çeşitli ve değişik teoriler bağlamında ele alan "survey" niteliğinde bir çalışma için bkz: Korkut Tuna, **Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, İ.Ü. Ed. Fak. Yay. No.3232, İstanbul, 1987.

39. Bu noktanın açıkça ortaya konması için, Sylvia L. Thrupp, "Medieval Industry 1000-1500," içinde: C.M. Cipolla (ed) **The Fontana Economic History of Europe**, vol I. Middle Ages, 1972, s. 227-232.

40. W.J. Ashley, **The Economic Organisation of England: An Outline History**, London, 1914, s. 76.

41. Bu oluşumların sergilenmesi için: Sylvia L. Thrupp, "The Gilds", içinde: **Cambridge Economic History of Europe**. vol. III, CUP, 1963, (Postan, M.M., et al, eds). ve, James W. Thompson, **Eco-nomic and social History of the middle Ages, 300—1300**, 2 Vols, N.Y. 1928(1959), s. 788-793. Thompson'a göre, ortaçağ loncalarının kökenleri karmaşık ve tartışmalıdır. Loncaların kökenle-rini açıklamaya çalışan üç teoriden söz ediyor: a.) Roma collegid ve **sodalitates**'e götürenler; b.) İlkel Germen birliklerine götürenler ve c.) Kökenini "Loncanın embriyosunun manarın mikrokozmunda" bulmaya çalışanlar: s. 788.

42. Kesler, **İktisat Tarihi** (Çev. S. Ülgener), Güven Basımevi, İstanbul, 1940. s. 128; E. Lipson, **op. cit**, s. 328-329.

amaca ulaşmak için de hiç olmazsa başlarda bazı düzenlemeler yapılmıştı: a.) ücretleri düzenlemek, b.) hammaddelerin satın alış fiyatı ve zamanlaması ile nihaî ürünün fiyatını belirlemek, c.) çalışma zaman ve ortamının düzenlenmesi, d.) nihaî ürünün kalitesinin kontrolü.[43]

Anlaşılacağı üzere bu haliyle loncalar "tekel"* özelliği gösterirler. Diğer yandan, loncaların kent içinde örgütlü sınaî birimler olarak kendi aralarında "eşitlik"i sağlamaya yönelik olmalarına karşılık, bu arada kırsal kesimde kenter tahılcı örgütlenmelerin olmadığı gözönüne alınınca, kır ile kent arasındaki "mübadele" de ticaret hadlerinin loncalar lehine dönme olasılığının yüksek olmasını beklemek doğaldır.[44]

Bir yandan tekelci düzenlemeler bir yandan üretimin sınırlı olması, yani üretimin "anonim" bir piyasa için yapılmaması üretim maliyetlerinin düşürülmesi yönünde bir baskı meydana getirmeyeceği için,[45] teknolojik iyileşme yönünde bir beklenti de sistemin kendi içinde oluşmaz.[46]

Bir yandan toplumsal/ekonomik yapının belirlediği, sınırlarını çizdiği talep yapısı, öte yandan hem bu talebin uyarmadığı teknoloji, hem de arz kaynakları üzerindeki tekelci etkiler; diğer yandan hukuk ve örf ve adetler ortaçağ kentlerinin sınaî üretim birimi olan loncalar içindeki işbölümünün de sınırlı ve gevşek olmasına yol açmıştı. Daha açık bir ifade ile özgül süreçlerde, diyelim boyama ya da eğirmede bir uzmanlaşmadan söz edilemez.[47] Uzmanlaşma, sadece "meslek"ler arasındaydı.

Bu haliyle loncaların kapitalist gelişme için bir engel oluşturacağı açıktır: Özellikle onaltıncı yüzyıldan itibaren iyice gelişen tüccar kapitalistlerin loncalarla çatışmaya girmesini doğal karşılamak gerekecektir.

Onyedinci yüzyıl krizinin "sanayi" üzerindeki belki de en önemli etkisi zanaatloncalarını iktisadi yaşantıdan eleme yönünde oldu.[48] Ne var ki, bu eleme sürecinin ilke olarak teknolojik değişmelerden değil, daha çok sanayinin örgütlenmesinin ve kuruluş yerinin "dramatik" biçimde değişmesinden ileri geldiği[49] söylenmektedir.

Bu iki yönlü etkinin kısa-dönem dinamiklerini anlamak için fiyat hereketlerine bakılabilir. Tahıl fiyatlarının ve rantların özellikle onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren düştüğünü, buna karşılık kentlerdeki ücretlerin yükseldiğini biliyoruz. 1615 ve

---

43. Kesler, ibid, s. 129; E. Lipson, op. cit, s. 329, 331, 333, 334, 337.; Witold Kula, An Economic Theory of the Feudel System (Tr. L. Garner), NLB, London, 1976, s. 76.

* Tam bu noktada kavramların anakronizmine dikkat çekelim. İktisadî tarih litaratüründe loncalara ilişkin olarak yaygın bir biçimde kullanılan "tekel", "tekelci düzenlemeler" gibi kavramların günümüz iktisadî teori(ler)inde kullanılan "tekel" kavramı ile bir ve aynı şey olmadığı herhalde açık olmalıdır.

44. Kula, bu olayı, "kırın kent tarafından sömürülmesinin tipik mekanizmalarından biri" şeklinde niteliyor: W. Kula, op.cit, s. 75.

45. E.L. Nussbaum, A History of the Economic Institutions of Europe, Augustos M. Kelley Publishers, N.Y. 1935 (1968), s. 44-45.

46. W. Kula, op. cit, s. 78.

47. Max Weber, General Economic History, (Tr. F.H. Knight), Collier Books, 1961, s. 113.

48. E.J. Hobsbawm, "The Crisis of the Seventeenth Century", içinde: Trevor Aston (ed) Crisis in Europe 1560-1660, Basic Books Inc. Publishers, N.Y. 1965, s. 26—27; 31—32.

49. art. cit, s. 38.; Jan De Vries, The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600—1750, CUP, London, 1976. s. 84.; P. Kriedte, Peasants, Landlords, and the Merchant Capitalists, Berg Publishers Ltd. 1983, s. 95.

özellikle 1620'den sonra hem fiyatlarda, hem de kârlarda bir düşme gözlenir. Kârlardaki düşüş daha hızlı ve kesindir.[50]

Sanayide meydana gelen değişmelere nüfuz edebilmek için fiyat karakterlerine ilaveten koloni genişlemesini[51] ve denizaşırı ticaretin kalıbındaki değişmelerle şehirlerin büyümesi[52] olguları da gözönünde tutulmalıdır.

Bu gelişmeler tüccar-kapitalistlerin davranış kalıplarında da değişmelere yol açtı. Değişmeler üç başlık altında toplanabilir:[53]

1. Yüksek ücretler, lonca sistemini sınırlamalarıyla birlikte tüccar kapitalistlerin kıra yönelmelerine ve kırsal işgücüne dayanmalarına yol açtı.

2. Fiyatların düşük olması kitle üretimine yöneltti; böylece yüksek birim fiyatlarının getireceği kâr yerine düşük maliyetlere ve yüksek satış miktarlarına dayalı kâr maksimizasyonuna yöneldiler. Bunun en klasik ve standart örneği "eski yünlüler"den "yeni yünlüler"e geçiştir.

3. Tüccar kapitalistler iç talebi desteklemek üzere koloni ticaretini geliştirmeye çalıştılar.

Onyedinci yüzyıl "sınaî" gelişmesinin yeni teknolojilerin uygulanmasından çok, sanayinin örgütlenmesinin değiştirilmesinde yattığına değinmiştik. Sınaî örgütlenmenin bu yeni biçimi **dışarı iş verme** sistemiydi (putting—out)

Dışarı iş verme sistemi aslında, onyedinci yüzyıla özgü bir "sınaî" üretim birimi değildir. Sisteme çok daha önceleri, onüçüncü yüzyılda da rastlanır.[54] Onalıncı yüzyılda daha önceleri bilinmeyen ya da çok az uygulanan yerlere de yayıldı.[55] Dışarı işverme sistemi "girdiği her yerde loncalara darbe vurdu... girdiği her yerde üretim sürecini finanse eden.... tüccar sınıfı lehine çalıştı.... Sanayinin yoğunlaşmasına ve genişlemesine, daha rasyonel bir iş bölümüne ve artan üretime yol açtı."[56]

Kapitalist gelişmenin onyedinci yüzyıl İngiltere'sinde ortaya çıkardığı sınıf yapısı kabaca şöyleydi: Bir yanda tüccar kapitalistler ve geleneksel olarak aristokrasi içinde ele alınabilecek bir kesim olmasına rağmen, giderek artan ölçüde ticaretle uğraşmaları nedeniyle tüccar kapitalist sınıfına daha fazla yaklaşmakta olan fakat kendi içinde de türdeş olmayan **gentry**. Dönemin ifadesiyle "orta sınıf halk" kırda, yeomanlardan, çiftçilerden, eskiden beri serflik ilişkilerinin dışında kalan tarımcılardan (free-holders); kentsel yörelerde dükkancılardan, zanaatkârlardan; "aşağı sınıflar" ise topraksız köylüler, az topraklı köylülerden, kısacası tarım işçilerinden; ve "ayaktakımın"dan oluşmaktaydı. Öte yanda topraklı aristokrasi, kilise ve monarşi. Devrimin siyaseti bunlar arasında geçecekti.[57]

---

50. Barry Supple, **Commercial Crisis and Change in England, 1600—1642**, CUP, 1962. s. 258.

51. Albert Bergeson and Ronald Schoenbeg "Long Waves of Colonial Expantion and Contraction, 1415-1969", içinde: A. Bergeson (ed.) **Studies of the Modern World-System**, Academic Press Inc. N.Y. 1980, s. 233.

52. J. De Vries, op. cit, s. 151-154.

53. P. Kriedte, op. cit, s 94-95; N.J. G. Pounds, **An Economic History of Medieval Europe**, Longman, 1974, s. 284-285.

54. F. Braudel, **Civilization and Capitalism** 3 vols. 1984. vol. II. s. 367.

55. F. Braudel, **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II**, 2 vols. (Tr. S. Reynolds), Fontana, 1972. Vol. 1. s. 431

56. **Ibidem.**

57. G. Rudé, **Ideology and Popular Protest**, Lawrance and Wishart, London, 1980. s. 83-84.

IV

Yukarıda anlattığımız iktisadî gelişmeler ve İngiliz siyasal sisteminin özellikleri gözönünde bulundurulduğunda 17. yüzyıl Devrim'inin siyasal temeldeki gelişmelerini anlamak fazlaca bir güçlük çıkarmaz.

Her ne kadar onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda İngiltere de diğer bir çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi mutlak monarşiyle idare edilmekte idi ise de, yine de, kendine özgü farklılıkları vardı. Bu açıdan temel iki farklılık ayırdedilebilir: Parlamentonun yapısı ve yargı yetkisinin kullanılması. Her ne kadar parlamento Lordlar ve Avam Kamarası'ndan oluşmaktaydıysa da, Avam Kamarası bir yandan aristokratik kontluk şövalyelerini, diğer yandan kentsel alanların "burjuva" unsurlarını içinde taşıyabiliyordu.[58] Avam Kamarası'na dinamizmini ve gücünü sağlayan da aralarında evlilikler yoluyla geçişler olabilen bu bileşimden kaynaklanmaktaydı.

Yargı yetkisinin kullanılması yine Kıt'a Avrupası'ndaki uygulamalardan farklı olarak bütünüyle merkezi idareye bağlı ve bağımlı kılınmamış, yerel ayrıcalıklı sınıfların gönüllü olarak yürüttükleri sulh yargıçlarına bırakılmıştı.

Tudorlar monarşisi hem Avam Kamarası'nın, hem de sulh yargıçlarının bu özelliğine dayanarak uzunca süre bir denge sağlanmayı başarabilmişti. Esas itibariyle feodal aristokrasinin içinde yer alan Kraliyetin kendisi de onyedinci yüzyılın başlarına kadar kent ve kır burjuvazisi ile açık bir çıkar çatışmasına girmekten kaçınmıştı. Çünkü henüz ortak çıkarlara sahip bulunuyorlardı. Fakat her şey gibi bunun da kaçınılmaz bir sınırı vardı ve Stuartlar ile birlikte bu sınır netleşmeye başladı.[59]

Stuartlar döneminde iktisadî önemleri ve gelirleri azalan; ancak hata yasal ve toplumsal ayrıcalıkları tekeline toplayan ve bu ayrıcalıkları kıskançlıkla korumak isteyen feodal aristokrasi ile gelişen burjuvazi arasında bir denge sağlamak artık mümkün değildi. Kendisi de feodal hiyerarşi içinde "eşitler arasında birinci" olan Kral'ın çevresinde aristokrasinin toplanmasının nedeni bu idi.[60]

Son Tudor hanedanından Kraliçe Elizabeth'in çocuğu olmayınca yerine, İskoç tahtında VI. James adıyla oturan James Stuart 1603 yılında I. James (1603-1625) adıyla İngiltere Kralı ilân edildi. Böylece hukuki anlamda ayrı olan iki ülke tek bir Kral ile yönetilmeye başladı. I. James'tan sonra oğlu I. Charles (1625-1649) tahta geçti. Devrim süreci bu ilk Stuartlar döneminde oluştu ve gerçekleşti.

Stuartlar döneminde Parlamento ile monarşi arasında gerilime ve giderek "İç Savaş"a yol açan görünürdeki temel üç sorunu ayırdetmek mümkün: Bunlardan biri malî sorunlardı. Kır ve kent burjuvazisinin elinde sınırsız servetler birikirken Aristokrasinin ve Kraliyetin serveti eriyordu. Gelir ihtiyacını karşılama zorunluluğu ile karşı karşıya kalan Kraliyet'in önünde fazla seçenek de yoktu: ya yeni servet sahiplerinden vergiler yoluyla kaynak temin edecek, ya ayrıcalık ve yetkilerini kullanarak üretim sürecine fiilen katılmamakla birlikte, tekelci uygulamalara başvurarak üretim sürecinde ortaya çıkan toplam artığa ve/veya ticarî kârlara "haksız" ortak olmaya çalışacak; ya da üçüncü bir yol

---

58. op. cit, 83.

59. Roger Lockyer, Tudor and Stuart Britain 1471—1714, 2nd ed. Longman, 1986, s. 64-76.

60. P. Gregg, Black Death To Industrial Revolution, Harrap,/London, 1976. s. 284-300.

olarak feodal vergileri artırmak/diriltmek suretiyle gelirlerini artırmaya çalışacaktı.[61]

Tudorlar döneminde değindiğimiz dengeden ötürü yeni vergiler fazlaca sorun yaratmadan Parlamento'dan geçirilebiliyordu. Oysa gerek I. James, gerekse I. Charles dönemlerinde, bu konuda üstesinden gelinemeyen gerilimler belirmişti.

Tekeller yolu ile rantiye olma isteği ise kömür, sabun, dokuma sanayi gibi faaliyet alanlarında gerçekleştirilmeye çalışıldıysa da, özellikle "Cockayne Projesi"[62] diye bilinen projeyle bir skandala dönüştü ve burjuvazinin öfkesinin doruk noktasına çıkmasına yol açtı.

Feodal vergilerin artırılması yöntemi ise, aslında, Kraliyet'in kendi toplumsal tabanına yönelik, bir bakıma "radikal" bir yöntemdi. Aristokrasi bu vergilerin her gündeme getirilişinde yeni talepler ileri sürüyor, böylece, aristokrasi ve monarşi ile burjuvazi arasında kutuplaşma artıyordu.

Parlamento ile Stuartlar monarşisi arasında diğer bir sorun ise dış politika alanında ortaya çıkıyordu. Örneğin I. James İspanya ile yakınlaşmak, onun desteğini almak için oğlu Charles'a İspanyol hanedanından bir gelin getirmeyi isteyince Parlamento bu olayı yetkilerine bir tecavüz saydı. (Great Protestation.) Çünkü bu isteğin ardındaki güdüye Parlamento teşhisini doğru koymuştu: James yükselen ve kendisine meydan okuyan burjuvaziye karşı arkasına Avrupa aristokrasisinin gücünü alma planı içindeydi. Nitekim bu olay sonucunda başarısızlığa uğrayan I. James Parlamento'yu feshedecek ve bazı Parlamento üyelerini de hapse atıracaktı. Benzer olaylar I. Charles zamanında da ortaya çıktı. Sömürgecilik mücadelesinde, Fransız asıllı Kraliçesine karşın, Fransa ile burjuvazi lehine olacak bir savaşa giriştiğinde savaşın finansmanı için toplanan vergi ve istikrazlar dolayısıyla Parlamento sesini yine yükseltti (1628 Haklar Belgesi.) Çünkü I. Charles savaşın giderlerini, Parlamento'nun onayını almaksızın zora başvurarak ve keyfi bir biçimde konulan vergi ve istikrazla temin etmek istemişti. Gerilim, I. Charles'in Parlamento'yu feshetmesi (1629) ve bazı üyeleri tutuklatmasıyla sonuçlandı. Bu tarihten 1640 yılına kadar Parlamento'yu toplantıya hiç çağırmadı.

Diğer bir gerilim odağı Kilise ya da din idi. Aslında din sorunu hem mali/iktisadi, hem de dış politika sorunları ile içiçeydi. Tudorlar'dan Kraliçe I. Elizabeth, katolikler ile Puritenler arasında tarafsız kalmamışsa da, daha "hoşgörülü" ve "ılımlı" bir politika izlemişti: Stuartlar'dan I. James ise durumu ve konumunu oldukça kısa ve berrak bir biçimde dile getiriyordu: "Piskopos yoksa, Kral da yoktur. "Diğer bir ifade ile monarşinin ideolojisinin Anglikan Kilisesi tarafından temsil edilmesini istiyor ve Puritenlere karşı cepheden tavır koyuyordu. Din konusunda I. Charles, Başpiskopos William Laud aracılığı ile James'tan de ileri gitti. Laud, sistemli bir biçimde, ılımlı/katı ayrımı yapmaksızın Puriten rahipleri kiliselerden uzaklaştırıyordu. Puriten papazlar da vaızlarında monarşiye yükleniyordu.[63] Böylece dinsel söylem, hem iktisadi/mali ve dış politika alanlarını kapsıyor hem de muhalefet cephesinin yaygınlaşmasını sağlıyor ve onun

61. C. Hill. 1640 İngiliz. op. cit, s. 43-50 de benzer çözümlemeler sözkonusu.
62. Ayrıntılı bir tartışma için: B. Supple, op.cit, s. 33, 46, 60, 138-139; 37-49; 32-51.
63. James I ve Charles I döneminin ayrıntıları için: R. Lockyer, op. cit, s. 198-229; 230-267. ve Devrim'in bir meşruiyet krizi bağlamında ele alındığı bir çalışma için: William Hunt, "Spectral Origins of the English Revolution: Legitimation Crisis in Early Stuart England", içinde: G. Eley And W. Hunt (eds.) Reviving the English Revolution, Verso, London, 1988, s. 305-332.

çimentosu olma işlevini sürdürebiliyordu. Bu nokta üzerinde bir parça daha durmakta yarar var.

Devrimin egemen ideolojisini kır ve kentteki tüccar kapitalist ve gentry'nin sağladığını ileri sürebiliriz. Öte yandan, hem genel olarak, hem de Parlamento'da önderliğin de bu sınıflar tarafından ele geçirildiği söylenebilir. Ancak bu kesim kendi içinde kabaca iki öbeğe ayrılmıştı: Taraflardan biri laik, diğeri dinsel akımları temsil etmekdeydi.[64] Laik taraf, daha çok mülkiyetin korunması ve sağlama alınması ile ticaret serbestisi ile ilgiliydi. Başpiskopos Laud ve Lord Strafford "despotizmi" karşısında Parlamento'nun "özgürlük" ve "bağımsızlık"ını savunuyordu-kısaca Parlamento'nun üstünlüğü fikrini savunuyorlardı. Bu düşüncenin kökleri de Magna Carta'ya dayandırılmakdaydı. Dinsel ideolojiyi temsil eden Puritenler ise teolojik dayanaklarını Luther ve Calvin'in; daha çok da Calvin'in öğretilerinde buluyorlardı. Ne var ki Puritenler de "despotizm"in kendilerine karşı uyguladığı tecavüz ve baskılara karşı çıkmaktaydılar. İşte "despotizm" e karşı yürütülen bu ideolojik mücadelede de önderliği genel olarak burjuvazi ele geçirmişti ve sesini "halk"ın sesi haline getirebilmişti.

Parlamento attığı her ılımlı (reformcu) adımda sorunların çözülemeyeceği sonucuna adım adım yaklaşıyordu: Monarşi, Parlamento'nun reform isteklerine sürekli olarak Parlamento'ya feshetmekle cevap veriyordu. O da siyasal eylem biçimini yavaş yavaş sertleştirmeye başladı; örneğin vergi ödemeyi reddetti.

Bu arada, köy ve kentlerdeki küçük üreticilerin kendilerine özgü sorunları vardı. "Sanayi"de temel çatışma ustalarla çalışanlar arasında değil (bu, ağırlıklı olarak onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkacaktır) zanaatkârlarla tüccar-kapitalistler arasındaydı. Sorunlar, daha çok zanaatkârların ürettikleri ürünlerin fiyat ve kaliteleri üzerindeydi. Hatırlanacağı gibi, o dönemde İngiltere'deki temel sanayi dokumacılıktı. Özellikle dış piyasalara yönelik bu dokumalar denizaşırı ticaretle uğraşan tekelci yapıdaki işletmelerin denetimindeydi. Ticarette uzun süren bunalımlar ortaya çıkınca bu, bir yandan yerel tüccar kapitalistler ile zanaatkârlar, diğer yandan tekelci işletmelerle yerel tüccar kapitalistler arasındaki mücadeleyi kızıştırdı. Bu mücadelede küçük üreticiler genellikle yerel tüccar kapitalistlerin tarafında yer alıyor ve Parlamento'ya kendilerini korumak için baskıda bulunuyorlardı. Devrim başlamadan önce bu konuda Parlamento'ya bir çok dilekçe verilmişti. Bu mücadeleden öyle boyutlara ulaştı ki 1641'de yapılan bir gösteride atılan sloganlarda, "Ekmek!" yerine, "Adalet!" isteniyordu.

I. Charles'in din konusundaki tutumu ilk büyük tepkiyi İskoçya'da gördü ve "İç Savaş"a giden yol da oradan başladı.[65] Anglikan Kilisesi"nin kurallarını ve böylece üstünlüğünü İskoçya'ya zorla kabul ettirmek isteyince 1638'de İskoç Kilisesi'nin Presbiteryenleri birleşti ve gerektiğinde Charles ile çarpışmak üzere silahlı gruplar oluşturmaya başladılar (Solemn Leugue and Covenant.) 1639'da Charles, İskoçların üzerine asker gönderdiyse de mali güçlüklerle karşılaştığı için başarılı olamadı ve İskoç ordusu İngiltere'yi işgal etti. Bunun üzerine Charles İskoçlarla anlaşmayı kabul etti ve mali sorunu halletmek üzere feshettiği Parlamento'yu 1640'da yeniden toplantıya çağırdı. Ancak, biriken temel sorunların çözülemeyeceğini anlayan Parlamento, ordu için gerekli fi-

64. G. Rudé, op.cit, s. 84.

65. N.V. Yeliseyeva ve A.Z. Manfred, Yakın Çağlar Tarihi (Çev. Ö.İnce-E. Tuncalı), Konuk Yayınları, İstanbul, 1978, s. 11.

nansmanı sağlamayı kabul etmeyince, üç hafta sonra Charles, Parlamento'yu yine feshetti (Kısa Parlamento).

İskoçlar karşısında yenilen ve ancak günde 850 sterlin ödeme karşılığında serbest bırakma vaadiyle yüz yüze kalan Charles, bu miktardaki parayı temin edemeyince 1640 yılı Kasım'ında Parlamento'yu yine toplamak zorunda kaldı (Uzun Parlamento.)

"Uzun Parlamento", İskoç ordusunu, Charles'in başının üzerinde Demokles'in kılın gibi kullanarak bir çok isteğini kabul ettirebildi: Mutlak monarşinin sembolü haline gelen Yıldız odası gibi idari mahkemeler kaldırıldı; Kral'a bağlı sürekli bir ordunun kurulmaması; "gemi parası"[66] olarak bilinen tekelci uygulamaların kaldırılması; Kilise'nin, Parlamento tarafından denetlenebilmesi; Parlamento'nun, Kral çağırmasa bile her üç yılda bir toplanması vb.

1641 yılında İrlanda'da başlayan bir isyan, sonun başlangıcı oldu. Parlamento, isyanın bastırılması (çünkü İrlanda, İngiltere'nin sömürgesi olmaya karşı çıkıyordu) ve İrlanda'nın İngiltere'nin elinde kalmasını istemesine rağmen, ordu içinde Kral tarafları bir komplonun ortaya çıkarılmasından ötürü, Charles'a bir ordu verilmesine karşı çıktı. Bu olay üzerine Parlamento içindeki "birlik" sona erecektir. Aristokrasi, Parlamento dışında yürütülen ajitasyonları dikkate alarak (1641 Büyük Protesto) kurulu düzenin yıkılmak istendiği inancına ulaştı; böylece de Kraliyet ile kenetlendi.

1642 yılının başlarında Kral, Avam Kamarasındaki önde gelen muhaliflerden bir kısmını tutuklama kararı çıkarttı. Haklarında tutuklama kararı çıkartılan muhalif üyeler, siyasal ayrıcalığı dolayısıyla Kral'ın onlara ilişemeyeceği bir bölgeye sığındılar. Charles'ın önünde güç kullanmaktan başka bir çıkar yol kalmadı. O da 1642'de Kuzey'e, Nothingham'a giderek orda toplamaya başladı. Merkezi hükümet ise de facto Parlamento'nun üzerinde kaldı.

İngiltere, sosyo—ekonomik ve siyasi yönden coğrafi olarak kabaca iki bölgeye ayrılmıştı. Kraliyet tarafları **gentry** daha çok azgelişmiş ve kırsal yöreler olan Kuzey ve Batı'da; Parlamento tarafları **gentry** ise göreli olarak Güney ve Doğu'da yoğunlaşmıştı. İşte I. Charles'in ordu toplamak üzere Kuzey'e gitmesinin nedeni buydu.

"İç Savaş" 1642 yılında başladı ve 1649 yılına kadar devam etti.[67]

Savaştaki tarafların sınıf bileşimini bir onyedinci yüzyıl papazı anahatları ile ortaya koymuştu: "Kral'a, yasalara ve dine karşı bir yoksul tüccarlar, yıkılmış ve çürümüş vatandaşlar, aldatılmış ve rahiplerin baskısı altındaki kadınlar topluluğu, neden bir araya getirildiklerini bilmeyen kaba ayak takımı, ... terziler, ayakkabıcılar, meşaleciler vb. vardı...: Kral'ın tarafında... ülkenin bütün piskoposları, papaz meclislerinin bütün reislere, katedralden para alan bütün papazlar, her iki üniversite; bütün prens, dük ve markiler; iki-üçü dışında bütün kont ve lordlar...; bir kaç mezhepçi ve dinsiz dışında... bütün şövalyeler ve soylu beyler."[68]

"İç Savaş", ya da Birinci İngiliz Devrimi 30 Ocak 1649'da I. Charles'ın kafasının kesilmesiyle sona erdi. 19 Mayıs 1649'da Cumhuriyet ilân edildi.

1646—1658 Aralığı Cromwell'in yönetiminde geçti. 1658 yılında Cromwell'in ölümü üzerine yerine, kısa bir süre için oğlu Richard geçti. Fakat Richard, Cromwell'in

---

66. B. Supple, op. cit, s. 125—127.
67. R. Lockyer, op. cit, s. 268. vd.
68. D. Lloyd, Memoires, 1688, s. 17 den aktaran C. Hill, 1640... op cit, s. 61.

saygınlığı ve becerisine sahip olmadığı gibi, Cromwell'in **Yeni Model Ordu**'sunda da bölünmeler meydana gelmişti. Ordu'nun bir kanadı Restorasyon istemekteydi. Bunlar, isteklerinde başarıya ulaştılar. 1660 yılında Charles Stuart, II. Charles ünvanıyla tahta getirildi. II. Charles'in Krallığı 1685 yılına kadar sürdü. Yerine II. James getirildi. Ancak, gerek II. Charles'in, gerekse II. James'in uyguladıkları politikalar I. Charles ve I. James'inkilerinden özü itibariyle farklılaşmadı. Sonuç, 1688—1689 İkinci İngiliz Devrimi ("Şanlı Devrim") oldu.[69]

İç Savaş, Cromwell'in "yuvarlak kafalılar"ı ile Kral'ın "şövalyeleri" arasında geçmişti. Cromwell'in **Yeni Model Ordu**'sundaki askerlere verilen adla "yuvarlak kafalılar", sınıf bileşimleri açısından homojen bir yapı göstermezler. Siyasal ideoloji ve hedefleri bakımından da farklılaşmışlardı.

Bir tarafta büyük ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahiplerinin temsilcisi olan **Presbiteryenler;** diğer tarafta küçük köylü, zanaatkâr ve dükkâncıların sözcülüğünü yapan **Bağımsızlar;** ve **Mezhepçiler** vardı.

Presbiteryenler, esas itibariyle bir takım isteklerinin kabul edilmesiyle birlikte (reformlarla birlikte) savaşın sona erdirilmesini istiyorlardı. Nitekim 1646 yılında I. Charles, İskoçlar tarafından İngiliz Parlamentosu'na para karşılığı geri verilince Presbiteryenler Kral ile görüşüp uzlaşma yolları önermişlerdi.

Buna karşılık Yeni Model Ordu'nun diğer kanadı uzlaşmacılığa yatkın değildi. Köylülük ve küçük üreticilerin taleplerini dile getirmek üzere Londra'da, **Düzleyiciler** adını alan siyasal bir birlik oluşturuldu. **Düzleyiciler** iyi örgütlenmişlerdi ve böylece Ordu içinde siyasal bir güç odağı haline gelebildiler. Presbiteryenler ile Düzleyiciler arasında uzlaşma yolları arandı. Fakat fiilen, Parlamento ve ordu karşı karşıya kalabilecek iki güç haline gelmişti. Ordu, özgürlükleri sağlama alıp yerleştirilmesine kadar dağılmama kararındaydı.

Ne var ki Ordu içindeki etkinliği giderek artan **Düzleyiciler**'in talepleri de "aşırı"laşmaktaydı: Cumhuriyet, Düzleyiciler'in uyuşmazlığı ve etkileri sonucunda ilân edildiği gibi, I. Charles'in kafası da bu nedenle kesilmişti. Fakat talepler daha da artınca **Presbiteryen** taraf'ın "Büyük Başlar"ı tarafından provoke edilen bir ayaklanma sonucunda bir çok Düzleyici ve liderleri 1649 yılında idam edildi. O tarihten sonra da Düzleyici hareketi yozlaşmaya başladı.

İngiliz Devriminde son olarak, temelsiz, ancak radikal mülksüz köylü hareketinin ütopyasının temsilciliğini yapan **Kazıcıları** anmakla yetinelim.

V

İngiliz Devrimi'nin özgüllüğü neydi? Kısa süren bir "Cumhuriyet"den sonra monarşi ortadan kalkmadığına göre, bu devrim yeterince köktenci değil miydi?

Klâsik burjuva devrimleri bağlamında İngiliz Devrimi'nin en belirgin özelliğinin tarım yapısının özgüllüğünde yattığını söyleyebiliriz. İlk kez ve nihaî olarak İngiliz tarımı **kapitalistleşmişti**. Tarımdaki kapitalizmin saçayağı; ücretli işçi, tarım kapitalisti

69. R. Lockyer, op.cit, s. 350—376.

ve toprak sahibi ilk kez İngiltere'de ortaya çıkmıştı. Ve devrim sürecinde de sadece ticari sermaye, "sanayi" sermayesi ve küçük üreticiler değil, tarım kapitalistleri de fiilen ve önderlikte yer almışlardı. Gerçi tarım kapitalistleri ile ticari ve sınaî sermaye arasındaki mücadeleler ondokuzuncu yüzyılda da devam etmişti. Ticari, sınaî ve mali sermayenin aristokrasi ile işbirliğine girdiği de doğrudur. Ne var ki aristokrasi sadece bir "statü" olarak varlığını sürdürebilmiş; toplumsal bir güç, hele reaksiyoner toplumsal bir güç haline gelememiştir. Kısacası; İngiliz Devrimi'nin bir "köylü sorunu" olmamıştı. Köylü sorununu, başlangıçta ve kesin olarak çözmesi, bir yandan kapitalist sanayileşmeyi başlatan ilk ülke olmasının (**Sanayi Devrimi** hatırlansın) yolunu açarken, diğer yandan burjuva "demokrasi"sinden sapmaların kural olarak ortaya çıkmadığı bir konuma getirebilmişti. Örneğin Almanya'da olduğu gibi bu ülkede sistematik bir faşizm gelişmemiştir. Keza, Fransa'da olduğu gibi diktatörlükler dönemi de uzun boylu yaşanmadı. Fakat, ilk sanayileşen ve sömürgeci ve emperyalist bir ülke olmanın avantajlarını da kullanarak solda radikalizmin de sistematik bir biçime yeşeremediği bir ülke konumuna gelebilmiştir.

DEĞİNMELER

1989 Sonrası 'Dünya Düzeni' Şekillenirken

Ragıp Zarakolu

Ve nihayet II. Dünya Savaşı bitti. Gerçi savaş sona ereli 45 yıl olmuştu. Ama bu, ancak fiili bir durumdu. Napolyon savaşlarının ve I.Dünya savaşının tersine, II. Dünya Savaşı sonrasında tüm tarafları kapsayan genel bir barış anlaşması imzalanmadı. Kırkbeş yıllık dönem boyunca onlarca sıcak ve iki soğuk savaş yaşandı dünya genelinde. Savaş sona ermedi bir bakıma. Sömürge imparatorlukları dağıldı, iç savaşlar ve ulusal kurtuluş savaşları yaşandı. Stalin 1950'lerin başlarında, emperyalizmin temel doğasının değişmediği, emperyalist ülkeler arasındaki çelişkilerin, pekala emperyalist ülkeler arasında savaşa yolaçabileceği tezini savunuyordu. Tarih bu tezi doğrulamadı. Amerikan emperyalizmi 50'li yıllarda gelişen süreç içinde tüm kapitalist dünyada tartışmasız bir hegemonyaya sahip oldu. Bu hegemonya 70'li yıllarda gerilemeğe başladı. Reagan'ın başlattığı 2. Soğuk Savaş da bu hegemonyayı onarmaya yetmedi. 90'lı yıllar ise, Sweezy'nin de belirttiği gibi, ABD hegamonyasının dünya genelinde dağılmasına ve onun yerine, büyük bir olasılıkla, birbiri ile yarışan ticari-mali bloklardan oluşan bir sistemin almasına tanıklık edecek. ABD-Kanada merkezi yanında, AT ve Japon-Dört Kaplan (Güney Kore, Tayvan, Hong Kong, Singapur) merkezleri kapitalist dünya sistemi içinde 60'lardan sonra konumlarını iyice pekiştirdiler. Sovyetler ve müttefiklerinin dağılmasının yarattığı fırsatlar konusunda bu merkezler şimdi birbirleri ile rekabet halinde. Sovyetler Birliği'nin parçalanması konusunda da belli tavır farkları gözlemlenmekte. 1960'larda, ünlü Ost-politik'i başlatan Batı-Alman kapitalizmi bu konuda da insiyatif koymada diğer ortaklarından daha atak olduğunu son Sovyet-Batı Alman anlaşması ile kanıtladı.

Temmuz ortalarında Moskova'da Helmut Kohl ile Gorbaçov arasında sağlanan anlaşma, Almanların Mark silahının gücü yanında, Sovyetlerin de iyi 'pazarlıkçı' olduğunu sergiledi. Birleşik Almanya'nın NATO üyeliği 5 milyar dolarlık bir kredi karşılığı onaylandı, ama 3-4 yıl boyunca orada kalacak olan Sovyet askerleri çekilene dek, Doğu'da bu üyelik geçerli olmayacak, Batı Almanya askerlerinin sayısını azaltacak, kimyasal silahlar ve nükleer saldırmazlık konusundaki anlaşmaları imzalayacaktı. Böylece Sovyetler Almanların "kendi kaderini tayin hakkını" onaylamış oldu. Almanya'nın kaderini asıl belirleyecek olanın Federal ve Demokratik Almanya ile Berlin halkı olduğu iki tarafca saptanıyordu. Ama asıl karar veren yine de başka bir Platform olacaktı.

Sovyet-Batı Alman zirvesini hemen izleyen 4+2 Toplantısı, (yani Almanya'daki dört işgalci ülke ile iki Almanya temsilcileri arasındaki toplantı) II. Dünya Savaşı-

nın gerçek resmi bitimi anlamına geliyordu. Çünkü Batı Alman yöneticileri ilk kez Polonya sınırını tanıdıklarını resmi bir belge üstünde kabul ediyorlardı.

Böylece Mayıs ayından Temmuz ayına kadar uzanan, olağanüstü doluluktaki üç aylık dönem içinde yeni 'dünya düzeni'nin şekillenişi 89'u aratmayacak bir hızda devam etti. Zirveler, sadece parlamenter biçimi evrenselleştiren seçimler ve etnik çatışmalar, önümüzdeki yeniden yapılanmış dünyanın düğümlenme noktaları konusunda ipuçları vermekteydi.

Dünya halklarının bürokratik ya da askeri kökenli tek parti rejimlerini silip süpüren dalgası, Afrika ve Asya kıtalarında da etkisini göstermeğe başladı. Cezayir ve Burma seçimleri bunun en son örnekleri idi. Ezilen ulusların ve azınlıkların kendi kimliklerine sahip çıkma kavgası bütün kıtaları etkisi altına alırken, Quebec'in Kanada'dan özerkliğini elde etmesi örneğinde olduğu gibi, kronikleşmiş sorunlarda da çözüm yollarına ulaşılmağa başlandı. Kısacası birlik ve dağılma eğilimlerinin karmaşık biçimde birbirine geçtiği dünyanın bu yeniden 'yapılanması' döneminde, eski çatışma noktaları hızla aşılırken, ulaşılan yeni düzlemlerde yeşeren yeni toplumsal çatışmaların ilk-belirlenimlerine de tanık olundu.

1. **Zirveler** : Dünya politikasının belirlendiği platformlar öteden beri, hiyerarşik bir sıra takip eden zirve toplantıları olmuştur. En üstte yeralan ve bir zamanların önce müttefik sonra düşman iki kampının liderlerini bir araya getiren ünlü Kahire ve Yalta Zirveleri, Kruşçev-Eisenhower, Brejnev-Nixon ve Ford ve Carter ve nihayet Gorbaçov-Reagan(ve Bush) Zirveleri dünya politikasının farklı dönemlerinin başlangıcını, yeni dengeleri simgelediler. Doğu Avrupa'daki şimdinin 'eski düzeni'nin çerçevesini hazırlayan aslında Yalta Zirvesi olmuştu. Sovyetler atom silahları ile yeni bir 'süper güç' oluşu, silahlanma yarışı içindeki evreler ise 'Barış İçinde Birarada Yaşama' ve 'Detant' kilit sözcükleri ile ifade olunan politikaların belirlendiği zirveleri gündeme getirmişti. 2. Soğuk Savaş ve dünya kapitalizminin 80'li yıllarda yoğunlaşan genel bunalımı ise, iki süper gücü de bir anlamda tükenme noktasına getirdi. Sovyetlerin 'daha önce havlu atması', bir yandan emperyalist blokun önderlerini 'politikasız' bırakırken, öte yandan da 45 yıllık bir yarışı 'kazanmış' konuma soktu. 80'li yıllarda milyonların katıldığı barış hareketi batılı hükümetleri baskılanma altına alırken, 'Doğu'ya egemen olan durgunluk da bürokratik tek parti rejimlerinin elini kolunu bağladı.

Gorbaçov-Bush zirvesi öncesinde, Sovyet önderinin karşı karşıya bulunduğu sorunlar konusunda Amerikan yöneticilerinin oldukça duyarlı olduğu söylenebilir. Basında yeralan yorumlar da bunu doğruladı. Hegemonyaların sarsıldığı bir dünyada, TIME'ın deyişiyle, "iki dostun birbirine ihtiyacı vardı." Ulusal sorunların iyice kızışmasına, daha liberal bir alternatifin, Yeltsin'in Rusya Federal Sosyalist Cumhuriyetinin başkanlığına gelmesine karşın, ABD yönetimi SSCB'nin şimdilik dağılmasından yana olmadığını ve Gorbaçov'un daha bir süre başta kalmasını yeğlediğini sergiledi. SSCB'nin parçalanması, bir bölümünün radikalleşerek yeniden kapitalist dünya sisteminden uzaklaşması, ya da bir askeri darbenin bu parçalanma sürecini engelleme gerekçesi ile başlatılması gibi ihtimaller karşısında, ABD yönetimi, önderliği altındaki kapitalist dünya sistemine SSCB'nin bir bütün olarak eklemlenmesinden yana tavır koydu. Ama bu elbette Gorbaçov yönetiminin konumunu sonuna kadar güçlendirmesini onaylamak anlamına gelmiyordu. Amerikan dış poli-

tikasının oluşturulduğu akademik tartışma platformlarında egemen olan görüşe göre, piyasa ekonomisine ve batılı normlarda 'parlamenter siyasal sistem'e geçiş konusunda, kendilerine göre 'yavaş' adımlar atan Gorbaçov, daha 'radikal' adımlar atmadığı sürece, konumunu güçlendirmesine yardımcı olmak bir 'hata' olurdu. Almanlar Sovyetlere ekonomik yardıma hazırdı, ama karşılığında somut bir şey, bir ülke almışlardı. Diğer kapitalist ülkeler de, Gorbaçov'a 'yardım' için, bir pay almak için birbirleriyle yarıştıkları 'piyasa ekonomisine geçişin' daha hızlı olmasını istiyorlardı.

Zirvede nükleer denemelerin yasaklanmasına ilişkin iki protokol, kimyasal silahların % 50'sinin 1999'a kadar imhası karara bağlandı, bu arada ancak yıl sonu imzaya açılması beklenen START (Stratejik Silahların İndirimi) Anlaşmasının dayanacağı temel ilkeler belirlendi. Sonuç olarak emperyalizm elindeki silahlanma kozlarını terketmedi.

Sovyet ordusunun bu gelişmelerden pek hoşnut olduğu söylenemez; Zirve öncesinde Sovyet basınında, Kızıl Ordu generallerinin "karşılığında bir şey almadan, askeri ödünler vermekte aceleci davranılmamasını," istediği yolunda haberler yer aldı. Bunlar, Zirve'de daha az ödün vermek için Sovyet yöneticilerinin yaydığı haberler de olabilirdi. Ama Batı'da da Gorbaçov'un günleri sayılı olduğu, bir siyasal değişim olmadan, hayati anlaşmaların bir an önce imzalanması yolunda görüşler hayli yaygındı.

Bu arada, Batı basınında Amerikan ordusunun denetimindeki Cruise füzelerini gizlice NATO'ya kaydırdığı açıklandı. Sovyetlerin buna karşı yapabildiği tek şey ise, SLCM füzelerinin de (denizden atılan seyir füzeleri) START kapsamına alınmasını istemek oldu. Kısacası bir 'barış çağı' eşiğinde olduğumuz yolunda umutlar beslemek için çok erkendi.

Kamuoyuna Gorbaçov'un en büyük başarısı olarak sunulan Ticaret Anlaşması, Sovyet pazarının mutlak olarak Amerikan sermayesine açılması anlamına geliyordu. ABD gümrük duvarları Sovyet malları karşısında kademeli olarak kaldırılacak, Sovyetler de Amerikan yatırımlarına açılacaktı. Sovyetlerin satabileceği esas olarak ham maddeler ya da yarı mamuller olabilirdi. Kısacası bağımlı-kapitalist ülkelerin nicedir tanıyageldikleri bir tablodan başka bir şey yoktu sahnede. Dayanıklı ve dayanıksız tüketim mallarının akışı ile de Sovyet kentlilerinin bunlara olan açlığı doyurulacak, Gorbaçov üstündeki kitle baskısı azalacaktı. Stalin kitlelere dünya devrimi yerine, lastik ayakkabı sunmuştu. Gorbaçov da beş yıldır sürdürdüğü 'yeniden yapılanma', 'açıklık' ve 'demokratikleşme' tartışmalarının ötesinde kitlelere 'maddi bir şeyler' sunmak zorundaydı. Bu güç durumda, Amerikalılar elbette Gorbaçov'a yardıma hazırdı; ama karşılığında daha, hep daha fazla ödün vermek zorundaydı. Ve aslında zaten tıkanmış olan Amerikan ekonomsinin pek fazla bir şeyler aktarma olanağı da yoktu. Ticaret Anlaşmasının hayata geçmesi, Baltık Cumhuriyetlerine uygulanan ablukanın kaldırılması koşuluna bağlandı.

"İç güçlüklerle karşılaşan Gorbaçov'a yardımcı olmak" istediğini belirten Bush, Sovyetler'in istediği "en çok kayırılan ülke statüsünü", Moskova ancak Yahudi göçünü tamamen serbest bırakınca tanıyacağını açıkladı. Burada istenen de Filistin direnişi ile bağların kesilmesi, Arap ülkeleri ile kurulu geleneksel ilişkilerin askıya alınmasıydı. Arafat'ın tek yanlı ödün politikası'nın, ABD'nin konumunu değiştirmeye yetmediği bir kez daha anlaşıldı.

Zirve sırasında Amerikan yayın organ-

larında Sovyetlerle Amerikalıların Nikaragua'da Sandinistlerin iktidardan uzaklaştırılması 'operasyonun'da da verimli bir işbirliği örneği sergiledikleri açıklandı. Aslında dünya halklarının devrimci mücadelesini devletlerarası pazarlıklarda oyun masasına sürme, öz inisiyatifleri engelleme ya da kendi kaderine terketme konusunda Sovyet bürokratlarının daha eskiden de İspanya ya da Yunan içsavaşı gibi, veya Komintern'i tasfiye gibi sabıkaları olmuştu. Ve daha çok yakın bir geçmişte, Doğu Avrupa'da Sovyetlerdeki politika değişimlerini kopya etmeyi tek meziyetleri sayan, kendi 'kardeş' bürokratik-partilerini kendi kaderleri ile başbaşa bırakıvermişlerdi. Bu kez ilgili Sovyet-Amerikan görüşmelerinde 'bölgesel sorunların' çözüme bağlanması çerçevesinde, ulusal kurtuluş hareketlerinin kaderi belirlendi. Sovyetler bu konuda da, kimi Amerikalı uzmanları 'ahlaki' olarak rahatsız edecek düzeyde pervasızdı. Bu mantığın işleyişini sergilemek için Nikaragua'daki 'ortak operasyona' değinmekte yarar var.

Salvador'da 1989 sonbaharında şiddetlenen çatışmalar sırasında düşürülen kimliği belirsiz bir uçak ABD ile Sovyetler arasında önemli bir krizin patlak vermesine neden oldu. FMLN gerillalarının faşist Arena Partisinin iktidarını neredeyse yıkma eşiğine geldikleri genel saldırının hemen ardından düşürülen uçakta karadan havaya ateşlenen SA-7 roketlerinden 24 adet ele geçirildi. Söz konusu saldırı sırasında gerillalar yirmi Amerikalı mavi bereliyi lüks bir otelde rehin almış, ABD bunu bir askeri müdahele için gerekçe diye kullanmağa hazırlanırken gerillaların Amerikalıları serbest bırakması üzerine bu fırsatı elden kaçırmıştı. Bu ortamda patlak veren uçak olayı okların Sandinistlere yönelmesine neden oldu. Sovyetler daha önce Salvador'daki iç savaş sırasında ülkeye silah yollanmayacağı konusunda taahhütte bulunmuştu. Devrimci sandinist hükümet ise, genel saldırı sırasında sözkonusu roketleri FMLN gerillalarına iletmekte beis görmemişti. Bush yönetimi derhal Sovyetleri Malta Zirvesi kararlarını çiğnemekle suçladı ve Soğuk Savaşın yeniden başlayabileceği tehdidinde bulundu. Sonuçta Sovyetler Nikaragua'ya her türlü silah akışını kesmekle kalmadı, bir an önce seçimlere gidilmesi konusunda da Amerikalılarla birlikte Sandinistlere dolaylı baskıda bulunmağa başladı. Öte yandan seçime gidiş ortamında, Amerikan ablukası nedeniyle ekonomik açıdan bunalım içinde bulunan kitleleri biraz olsun rahatlatacak ekonomik yardım çağrıları da Sovyetlerce reddedildi. Sonuçta bilindiği gibi, ABD ekonomik ablukası ve Kontra saldırıları nedeniyle yüzde binlerle ifade edilen yüksek enflasyon oranına, kitlelerin yorgunluğuna karşın Sandinistler % 40'ın üstünde oy aldılar. Ama bu arada Salvador devrimi de hayati, moral bir desteğini yitirdi. Buna karşılık Amerikalılar da bağımsızlıklarını ilan eden Baltık Cumhuriyetlerini daha fazla cesaretlendirmediler, Baltık Cumhuriyetlerini Sovyet yönetimi ile görüşme masasına oturma konusunda ikna ettiler.

Haziran ayında Almanya'nın geleceği konusunda Sovyet-İngiliz, Fransız, Batı Alman ikili görüşmeleri hızla gerçekleştirildi. Tarihi Brest kentinde yapılan görüşmelerde Almanlar yine 'para' silahına başvurdular. Birleşik Almanya'nın NATO üyeliği karşılığında, Sovyetlere geniş boyutlu kredi açma önerisi ilk kez burada dile getirildi.

Sovyet-ABD Zirvesinde temel ilkeleri belirlenen ya da açıkta kalan hususlar, dünya kapitalizminin hiyerarşik karar-aktarım organlarında hızla ele alındı. NATO Konseyi İskoçya'nın Turnberry kentinde

toplandı. Temmuz ayında Londra'da yapılan NATO Başbakanlar toplantısında ise, Pakt'ın Sovyet tehditinin bitmesi nedeniyle artık, siyasal boyutunun ağırlık taşıyacağı açıklandı. Soğuk Savaş resmen bitmişti. Bu açıklama, Sovyetlerin Birleşik Almanya'nın NATO üyeliğini benimsememesini kolaylaştırdı.

Yine bu Temmuz ayında 7 gelişmiş kapitalist ülkenin gerçekleştirdiği zirvede Sovyetlere genel bir yardım yapılması konusunda Alman önerileri ele alındı. Yine bir dizi şart gerçekleşmeden bu yardımın mümkün olmayacağı karara bağlandı. ABD ve İngiltere 'piyasaya geçiş' çabalarını yetersiz buluyordu. Japonya Kuril adalarını istiyordu. ABD ayrıca Castro'nun 'kellesi' konusunda ısrarlı idi. Sovyetlerin, belli bir zamana yayılması koşulu ile bunu da kabul ettikleri açıklandı. Dünya Devrimi, Tek Ülkede Sosyalizm, Barış İçinde Birarada Yaşama, Detant, Yeniden Yapılanma sloganları farklı dönemlerle birbirini izlerken, sanki bugün Ekim Devrimi öncesi günlere dönülmüştü yeniden. Kapitülasyon koşulları tartışılıyordu.

Temmuz ayında yapılan yeni bir açıklama ile, NATO Konseyi toplantılarında Sovyet ve Macar Cumhuriyeti temsilcilerine konuşma hakkı, ve Brüksel'de sürekli temsilci bulundurma hakkı tanındığı açıklandı. Bush-Gorbaçov zirvesi sırasında Birleşik Almanya'nın NATO üyeliği, karara bağlanamayan konular arasında kalmıştı. Çözüm arayışları sırasında Gorbaçov Almanya'nın iki pakta da üye olmasını, ya da NATO ve Varşova Paktları arasında siyasi ilişki sağlanmasını, veya Sovyetlerin NATO'ya geçici üye olmasını önermişti. Son öner karşısında iyice şaşıran Bush, NATO komutanının Amerikalı olduğunu, onun emri altına girmekten Sovyet generallerinin pek hoşlanmayacağını kibarca hatırlatacaktı. Geçtiğimiz yıllarda, Sovyet resmi sözcüsü Gerasimov, "size en büyük kötülüğü yapacağız, sizi düşmansız bırakacağız" demişti. Herhalde yukardaki öneriler, bu tavrın bir başka uzantısı idi. Ve tarih 'Sovyet tehditine karşı' kurulan bir paktın toplantılarına, bizzat Sovyetlerin katılma hakkına sahip olduğu günlere de tanık olacaktı.

Sovyet-Amerikan Zirvesinin hemen öncesinde Arap Zirvesi gerçekleştirildi. Arap ülkeleri süper zirvede Amerikalılarla Sovyetlerin Orta Doğu konusunda kendilerin dışlalayan bir karara varmasını engellemek, görüşlerini iletmek için oldukça aceleci biçimde toplandılar. 1973 ile 1982 yılları arasında tarih yeni bir 'Arap olgusunun' yükselişine tanıklık etmişti. OPEC, Yom Kippur Savaşı, petrodolar, Camp David Görüşmeleri, FKÖ, Radikal İslam, Sabra ve Şatila katliamı gibi olaylar manşetlerden inmemişti. Bugün ise Orta Doğu'nun adeta dünya politikasının taşrası olmağa itildiğini gözlemliyoruz. Sovyetlerin bir dünya gücü olmaktan çekilmesinin doğrudan sonuçları kendisini Orta Doğu'da da gösterdi.

Çokları ABD'nin İsrail'i desteklemesini 'akılsızca' ve bir 'kuyrukçuluk' olarak görür. Oysa Amerikan emperyalizmi, İsrail'i bölgede askeri bir dayanak olarak tutmaktadır. Bir zamanlar Reagan'ın dediği gibi, "İsrail ordusu olmasaydı, onu bizim yaratmamız gerekirdi." Filistin sorunu emperyalizmin çifte standart uygulayışının en tipik örneklerinden biridir. İki yıldır, dünyada benzeri olmayan bir halk ayaklanması, **intifada** sürmektedir. Ama uluslararası medya açısından Arnavutluk ya da Küba'da elçiliklere sığınan bir kaç yüz kişi daha önemlidir. İntifada belli bir noktaya gelmiş tıkanmıştır. Baltık cumhuriyetleri halklarının kendi kaderini tayin hakkına canla başla sarılan ABD yönetimi, Filistinlilerin bu hakkını tanımadığı gibi, işgal

altındaki topraklara Sovyet Yahudilerinin yerleşmesi anlamına gelecek Yahudi Göçünü hızlandırması için Sovyetlere baskı yapmaktadır.

Arap Zirvesinde 'ılımlı' Arap ülkeleri bile ABD'ye eleştiri yönelttiler. Gorbaçov Zirveye uzak bir dille yazılmış bir mesaj yollamakla yetinirken, Bush'un mesajı tehditkardı ve Yahudi göçüne karşı çıkılmamasını istiyordu. Dünya politikasındaki yeni şekillenmeler karşısında eski düşmanlıklar geri plana itilmeye çalışıldı. İran, Zirveye dolaylı destek verirken, Hafız Esad yeni bir Arap-İsrail savaşının patlak verebileceği uyarısında bulundu. Temmuz ayında ise Mısır'ı ziyaret etti. İki Yemen'in birleşmesi de, bölgedeki birlikçi eğilimlerin güçlenmesinin bir simgesi sayılabilir. Ancak bu birleşme batı basınında geçiştirildi. Anlaşılan Arap dünyasındaki 'birlikçi' eğilimlerin güçlenmesi metropollerce pek istenmiyor. Nitekim Arap Zirvesinde beliren birleşme havasının hemen ardından ünlü Körfez bölgesinde, bu kez de Irak-Kuveyt çatışması manipüle edilmiştir.

Sonuç olarak sosyalist ülkeler, dünya kapitalist sistemi ile eklemlenirken, Orta Doğu bölgesi sistem dışına kaçma eğilimleri gösterebilir. Ama büyük ihtimalle bu, siyasal-kültürel bir düzeyde kalmaya mahkum. Çünkü bölge çok asli bağlarla dünya kapitalizmine eklemlenmiş vaziyette. İlk döneminde OPEC, dünya kapitalist sistemi içinde ana alt merkezlerden biri olma potansiyelini bağrında taşımaktaydı. Ancak üye ülkelerin arasında tavır farkları ve ortak politika üretemeyişleri, zaman içinde bu şansın yitirilmesine neden oldu. Sonuç olarak petrol silahı, metropollerden çok, Üçüncü Dünya projesini ölüme mahkum etti. Dünya kapitalizminin yeniden şekillenişinde bir taşıyıcı işlevi gördü. Borç krizi, uluslararası yeni iş bölümü ve istikrar politikalarına giden yolun döşenmesine katkıda bulundu.

'Sosyalist' ülkelerin oluşturduğu blok, böylece, 'batı bloku' karşısında silinirken, islam dünyasının sistem dışı ilan edilen, yeni düşman odak olarak yükselmesi potansiyelleri ortaya çıkmakta. Tehditsiz yaşayamayacağı anlaşılan batı medyasının ilan ettiği yeni tehlike ise İslamın meydan okuyuşu. Böylece 1917 sonrası dönemde ve soğuk savaşta ilan edilen bolşevik tehditin, kızıl tehlikenin yerine, aynı şiddette vurgulanmasa bile, islam fanatizmi konuyor. Üretilen bu yeni düşman senaryosunun geçerlik kazanması, toplumsal muhalefetin bu kanallara kayması yanında, islamda radikalleşme ve sistemden kopma eğilimlerinin ağırlık kazanması olasılığına bağlı.

Bu yeni şekillenmeler içinde Türkiye'nin Orta Doğu ve Sovyetlerin güney cumhuriyetlerine yönelik emperyalist politikalarda bir sıçrama tahtası işlevine sürüklendiği açıkça ifade edilmekte. Türkiye burjuvazisi AT'a eklemlenme umutlarını hızla tüketirken, bölgesel güç olma iddialarında bulunmakta. Ama Arap ülkeleri gibi, Türkiye'nin de dünya politikasında marjinal bir konuma sürüklendiği, ancak Sovyet cumhuriyetlerine yönelik ekonomik-siyasal senaryolarda bir dayanak olarak işlev yüklenmesinin istenebileceği ortada.

2. Seçimler : Dünyadaki yeniden yapılanmanın temel araçlarından biri de, politikanın, batı demokrasisinin parlamentarist normları ile ve seçimler kanalıyla yeniden şekillendirilmesidir. Kapitalist dünya sisteminin siyasal yeniden yapılanışı, aslında AT'ın çizdiği çerçevede Portekiz, Yunanistan ve İspanya'nın faşist, ya da askeri dikta rejimlerinden burjuva demokrasisine geçişi ile başlamıştır. Carter'in 'İnsan Hakları Kampanyası', bunu izlemiştir. Bu demok-

ratik 'haçlı seferi' bir yandan ABD yönelimli bağımlı kapitalist ülkelerdeki sivil ya da asker dikta rejimlerini, parlamenter rejimlere dönüştürürken, öte yandan da Helsinki Konferansı ile, Doğu Avrupa'daki sürecin ilk temellerini atıyordu. Latin Amerika'da aşağıdan yukarı devrimci halk demokrasilerinin yükselmesi tehditine karşı, ABD yönetimi yukardan yönlendirilen, biçimsel demokrasiye geçiş sürecini özendirdi. Aslında 2. Dünya Savaşı sonrasında, sosyalizmin yükselme eğilimleri karşısında ABD ve müttefiklerinin sarıldığı temel ideolojik silah, 'insan hakları' ve parlamentarizm savunusu olmuştu. Bürokratik tek parti rejimlerinin sosyalist demokrasinin önünü tıkayan yapılanmaları bu silahı etkili kılacaktı.

ABD yönetimi Latin Amerika'da askeri rejimleri kademeli olarak tasfiye politikasına yönelirken, gerektiğinde 12 Eylül 1980'de Türkiye'de olduğu gibi askeri darbeleri destekliyordu. 1989'a varıldığında, Latin Amerka'da en son Şili seçimleri ile, askeri diktalar çağı sona erdi. Asya'da ise Filipinler ve Güney Kore ABD normlarına göre 'demokrasiye' geçmişti. Elbette Türkiye de 1987'de 'siyasal hakların' iadesi ile bu geçişi tamamlamıştı.

Şimdi 'yeniden yapılanma' sırası Doğu Avrupa'da idi. Kitlelerin bürokratik tek parti rejimleri karşısında besledikler muhalif duygular, biçimsel demokrasi kanallarına başarıyla aktarıldı. 1848 Devrimlerinin akıbetine benzer biçimde kitlelerin kendiliğinden devrimleri "ellerinden çalındı." Bunun en tipik örneği Demokratik Almanya'da yaşandı. Kitle eylemlerini başlatan kadrolar, kısa bir süre içinde kendilerini marjinal bir konumda buldular.

Polonya, Almanya, Macaristan, Çekoslovakya seçimleri bürokratik partilerin iktidarına son verirken, Romanya ve Bulgaristan'da seçimleri eski partilerden çıkma kadrolar kazandı. Bu durum Bükreş ve Sofya'da hala sürmekte olan protesto gösterilerine, sokak çatışmalarına yolaçtı. Uluslararası gözlemcilerin seçimlerin kabuledilebilir dürüstlükte geçtiğini belirtmelerine karşın, burjuva yönelimli muhaliflerin başkaldırısı ABD tarafından onaylandı. Sonuç olarak 1970'lerde Şili'de, Jamaika'da, 1980'lerde Nikaragua'da, Panama'da vb. yaşandığı gibi ABD'nin onaylamadığı seçim sonuçları 'meşru' değildi!

Diğer Doğu Avrupa ülkelerinde eski KP'lerin % 13-16 düzeyinde oy almaları tam anlamıyla silinmediklerini gösterdi. Yeni kapitalist şekillenme programlarının yaratacağı toplumsal tepkiler, yeni muhalif oluşumlar yanında bu partilerin önüne de fırsatlar sunmakta. Daha farklı bir bağlam içinde olmakla birlikte, Türkiye'deki tek parti rejiminin taşıyıcısı olan CHP'nin, daha sonraları DP karşısında halk muhalefetine önderlik etmesi örnek olarak hatırlatılabilir.

Bürokratik, askeri kökenli tek parti rejimlerini tarihin sayfalarına sürükleyen dünya çapındaki dalgalanmanın etkileri kendisini Afrika ve Asya kıtalarında da gösterdi. Mısır, Suriye ve Irak gibi Arap ülkelerinde eskiden çoğu Doğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi, sözde çok partili bir siyasal yaşam sözkonusuyken, fiilen tek parti rejimi yürürlükte. Irak'ta Baas güçlü konumunu sürdürürken, Mısır ve Suriye'de rejim islamcıların güçlü meydan okuması ile karşı karşıya. Cezayir seçimleri (yerel), Ulusal Kurtuluş Cephesinin yenilgisi ve İslamcıların başarısı ile son buldu. Bu başarıda Bin Bella'nın Demokrasi Hareketi ile Berberilerin desteklediği Sosyalist Güçler Cephesinin seçimleri boykot etmesinin de etkisi vardı. Seçim sonuçları Fransa'da 'islam radikalizmi tehditi' çerçevesinde değerlendirildi. Bugün Almanya'da da Sosyal Demokratlar, Arap

ülkelerinde, İslami hareketin yükselişinin yarattığı tehlikelere işaret ediyorlar. Bulgaristan'da da 'islami tehdit' konusunda hayli gürültü koparılıyor. Bu sözde 'tehdit' bir yandan dinsel ön yargıların ürünü olarak kalırken, öte yandan da yeni tür bir ırkçı-ayrımcılığın gerekçelendirmesi oluyor. Batı Avrupa kapitalizminin yeni yedek işgücü kaynağı olarak Doğu Avrupa yükselirken, İslam kökenlilerin bavullarını hazırlaması için yapılan baskılar, böylesi bir ideolojik gerekçelendirmeye dayanıyor.

Artık Afrika'da da sosyalist ya da milliyetçi etiketli tek parti rejimlerinin, kendilerini 'dünya standartlarına' uydurma yönünde peşpeşe girişimlerde bulunacağı anlaşılıyor. Böylece yığınlardaki muhalif duygular, yukardan aşağı düzenlemelerle 'meşru' kanallara akıtılıyor. En son Zaire devlet başkanı Mobutu da çok partili sisteme geçileceğini açıkladı.

Demokrasi dalgası, dünyanın damı NEPAL'i de burgacına alırken, Çin Hindi'ne de sıçradı. Burma'da 1960'dan 1988 ayaklanmasına dek devam eden 'sosyalist' etiketli asker dikta yanlıları, uyguladıkları tüm teröre karşın Haziran seçimlerini yitirdiler.

3. Ulusal-etnik sorunlar.

80'li yıllara gelinceye değin, sosyalist ülkelerde ulusal sorunun çözülmüş olduğuna inanılırdı. Sadece üretim güçlerinin geliştirilmesine dayalı bir sosyalizm projesi, bu sorunu da 'otomatik' olarak çözüme bağlayacaktı. Öte yandan sosyalizmde çevre sorunlarının varlığı da mümkün değildi. Her şey planlı biçimde, bütün bu noktalar tasarımlanarak düzenleniyordu. 80'li yıllar bütün bu ön-kanıları çürüttü. Üçüncü Dünya ve hatta gelişmiş kapitalist ülkelerde varlığını sürdüren, ulusal sorunlar, bütün haşmetiyle 'sosyalist' ülkelerin gündemini kapladı. Kapitalizmin gelişmesinin uluslaşma sürecini ve ulusal devletlerin oluşmasını hızlandırdığı gibi, sosyalist 'ilk birikim'e benzer bir işlev görmüştü. 'Eşitsiz gelişme' buralarda da, ulusal çatışmalara giden yolları döşemişti. İlk çözülme 1970'lerde 'örnek ülke'den, Yugoslavya'dan başladı ve bugün Slovenya cumhuriyetinin, ve Kosova özerk bölgesinin bağımsızlık ilanlarına dek uzandı. Sovyetler Birliği'nde ise ulusal çatışmalar, ayrılma eğilimler ve bağımsızlık ilanları en olağan günlük haberler arasında yeralmakta. Baltık Cumhuriyetlerinin açtığı yolu, Moldavya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbeycan ve Ukrayna'nın izlemesi kaçınılmaz görünüyor. Birliğin ömrü, ulusal çatışmalara karşı ciddi önlemler alınmadan uzatılmağa çalışılıyor.

70'li yıllarda Helsinki Sözleşmesi ile başlatılan İnsan Hakları söyleminin 80'lerin bütün gündemini belirlemesi gibi,. 90'lı yılların gündemini de **Azınlık Hakları** belirleyeceğe benzer. Ve bu konuda da **Batı** bir adım önde. Sosyalizm gibi 19. yüzyılın bir ürünü olan güçlü ulusal devletler bugün, Avrupa Birliği sürecini yavaşlatan bir engel. Bu konuda İspanya laboratuvarında yapılan 'özerklik' deneyleri oldukça olumlu sonuçlar verdi ve 'dağılma' değil, daha üst düzeyde, daha az sorunlu bir 'birlik' sağladı. Bugün Avrupa Topluluğu bir Azınlık Hakları Sözleşmesi hazırlıklarına hız vermişse, bunun nedeni sadece iyi niyetli bir 'demokratlıkla' açıklanamaz. Birleşme sürecine karşı, ulusal merkezi devlet yapılanmalarından önemli sayılabilecek bir direnç var. 19. yüzyılın güçlü ulusal devlet dokusu gevşetilmek ve Avrupa Birliği fikri ön plana çıkarılmak zorunda. Öte yandan Avrupalı etnik guruplarin yanına bugün, göçmen işçi topluluklarının kattığı renkler eklendi. Ulusal çok renkliliğe tanınacak haklar, aynı zamanda genel birlik sürecine katkıda bulunacak.

Türkiye ve benzeri ülkelerde de bu tür

yaklaşımların etkiler geri bir düzeyde de olsa, sosyal demokratlarda görülmeğe başlandı. Türkiye ve benzeri ülkelerde ulusal sorun ezilme yanında, sömürü ve talan ilişkilerini de barındırmakta. Bugün bir çok ulusal devlet kendi iç-sömürgelerine sahip. Bir zamanlar Cezayir-Fransa arasında yaşanan süreç, bugün Güney Afrika'da ya da Türkiye'de yaşanmakta. Irak gibi bizde de göstermelik, demagojik, yalana dayalı programla gerçek yaşam arasındaki bağ korkunç denecek düzeyde kopuk olmaya aday. Orta Doğu'da uzun erimli bir birliğin sağlanması için kısa vadede kaçınılmaz kopuşlar yaşanmak zorunda.

Ezilen milliyetlerin ve azınlıkların direniş hareketleri yanında, milliyetler arası çatışmalar da, yeni dönemin gündeminde giderek daha fazla yer alacağa benziyor. Kuzeydeki etkin direniş yanında, İran ve Irak Kürdistan'ında da yenilgi sonrası toparlanma çabaları sürüyor. Keşmir halkının kendi kaderini tayin hakkından yoksun bırakılışı sonucu doğan direniş ve Pakistan ile Hindistan arasındaki tarihi çatışma yeniden gündemde. Öte yandan Pakistan ve Hindistan'ın kendisi de, ve Seylanda bitmek bilmeyen ulusal çatışmalara sahne olmakta. Afrika kıtasında Liberya'da etnik guruplar arasındaki iç savaş sürüyor. Ve Güney Afrika'da bir yandan ulusal kurtuluş hareketi iğdiş edilmeğe çalışılıp, ehlileştirme çabaları sürerken, öte yandan da sömürgeciliğin bayatlamış, ama ne yazık ki hala etkili böl-yönet yöntemi, çok daha fazla zenci kanı akmasına neden olmakta. Afganistan etnik, dinsel ve siyasal bölünmeler içinde kilitlenmiş vaziyette. Ve son zirvede yakında Afganistan'da seçimlere gidilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Afganistan'da bu kez **radikal islam** tehdidinden ürken Amerikalılar. Bu nedenle, bürokratik tek parti rejimini yıkacak nihai saldırı için, iki yıldır yeterli askeri destek sağlanmaktan kaçınılmakta. Benzer bir tavır değişikliği Kamboçya'da yaşanıyor ve Amerikalılar Kızıl Khmerlerin güçlenmesi tehlikesi karşısında Vietnam'la ilk kez ciddi boyutta ilişkiler içine girmeğe hazırlanıyorlar. Tarihin, üstelik onbeş yıllık kısa denebilecek bir sürede aldığı bu yön, belki de ancak 'saçma' kavramı ile açıklanabilir.

Sonuç olarak 1989 yılı dünya tarihine kitlelerin bir kez daha özgürleşme doğrultusunda etkinlik gösterdiği bir zaman dilimi olarak geçti. Sosyalizmin sırtında taşıdığı 'bürokratik' kamburu attığı, kendini yeniden şekillendirmeye yöneldiği bir dönemeç yaşandı. Ancak kitle inisiyatifleri, hızla, kitlelerin apolitikliği ve örgütsüzlüğünden yararlanılarak, medya'nın üstün belirleyici gücü ile biçimsel demokrasinin 'meşru' kanallarına akıtıldı. Toplumsal çatışmaların ve sınıfsal çelişkilerin önümüzdeki dönemde keskinleşeceği kesin. Yeni dönem kitle inisiyatifleri için yeni olanaklar da sunmakta. Sovyetler Birliğinde, madencilerin Ukrayna'da ülke çapında gelen temsilcilerle düzenlediği Kongre, bir yerde 17 yazını hatırlatıyordu. Delegeler partinin artık sınıfı temsil niteliğini yitirdiğini açıklarken, yeniden 'bütün iktidar sovyetlere' sloganını atıyordu.

Bugün Sovyetler Birliği adeta 1917 Ekim devrimi öncesi ortamın yaşandığı, her türlü kitle inisiyatifi açısından zengin bir laboratuvar niteliği taşıyor. Brejnevin durgun, bürokratik toplumunun yerini, zengin bir toplumsal çatışmalar ortamı almış vaziyette.

1980'lerin başlarıyla oranlandığında, 1990'lar çok daha umutla dolu. En azından insanlığın kaderini üstten belirlemenin 'kaba' yöntemleri tarihin sayfaları arasına karıştı. 1980'lerin dünyasına egemen olan Orwell'in '1984' kabusu idi. Nükleer savaş

tehditi gündemde idi. Askeri diktalar etkisini sürdürüyordu. Bürokratik tek parti rejimleri sanki ilelebet egemen olacaktı. Yeni sağ dalga bütün ABD ve Batı dünyasını burgacına almıştı. 1989 ise umudun tükenmediğini kanıtladı.

Ancak 1848 devriminin dev potansiyelleri gibi, 1989 kitle devrimleri de, önemli tehditlerle karşı karşıya. Doğu Avrupa'yı bugün sancılı bir sürecin beklediği ortada. Gelişmeler geniş boyutlu toplumsal çatışmalara gebe. Emekçilerin kendi kazanımlarına sahip çıkmaları, sınıf mücadelelerinin şiddetlenmesi yanında, ırkçı-faşist hareketlerin toplumsal bunalım ortamı içinde yükselmesi de olası görülmekte. Romen devlet başkanı İliescu, 'faşist darbe' tehditinden sözederken yalnız değil. 1988 yılında Doğu Avrupa'da devrimlerin patlak vereceğini öngören Amerikalı siyasal bilimci ve Başkan Carter'in ulusal güvenlik danışmanı Brzezinski, Doğu Avrupa'da faşizmin yükseleceğinden endişe ettiğini belirtiyor. Bu endişeler Gerasimov gibi üst düzey Sovyet temsilcilerince de sık sık dile getiriliyor.

Paradoksal biçimde Sovyetler'de durum 1917 Ekim öncesini anımsatırken, Doğu Avrupa'da ise, sanki son 45 yıllık tarih hiç bir katkıda bulunmamışcasına 2. Dünya Savaşı sonrasının belirsiz günlerini çağrıştırıyor. Sanki bir 'kopuş' hiç yaşanmamışçasına, tarihin kusuntuları yeniden gündeme geliyor. Hegelyen bir helezoni gelişme ile tarih adeta kendini tekrarlar bir görüntü sunarken, daha eşitlikçi, daha az devletli, özgür toplulukların aralarında anlaşarak kaderlerini belirlediği, doğa-insan ilişkisinin dengeye kavuştuğu, itiyaçların karşılanmasındaki sınırların azaldığı bir dünya toplumunun doğuş sancılarının daha sıklaştığı gözden uzak tutulmamalı. Komünist toplum ütopyasını gerçekleştirme olanağı, maddi ve manevi düzeyde, bugün insanlığın elinde her zamankinden daha reel bir olanak görünümünde. Berlin duvarını yıkan kitle coşkusu, Londra'daki kitle ayaklanmaları, Mandela'nın özgürlüğe kavuşması gibi mucizelerle dolu 89 yılı bu olanağı doğruluyor.

Hal Draper: 1915-1990

Marx ile başlayan "kader" Amerikalı Marksist Hal Draper'ı da yakaladı: 26 Ocak 1990 da, *magnum opus*'u *Karl Marx'ın Devrim Teorisi* dizisinin 4. ve son cildini yayınlayamadan. 75 yaşında öldü*. Amerikan sosyalist hareketinin önde gelen simalarından Draper daha 1930'larda *Young People's Socialist League*'in örgütleyicisi olarak *Savaşa Karşı Öğrenci Boykotu* hareketinin sol kanadının başını çekmekteydi. Daha sonraları özellikle Marksist siyaset teorisi ve sosyal tarih üzerine yoğunlaşacak olan Draper 30'lardaki deneyimini kitaplaştırmıştı: ***Bizim Gördüğümüz Otuzlar***.

Sosyalist Parti'nin (SP) 1938'deki bölünmesi üzerine kurulan Sosyalist İşçi Partisi'ne (SWP), ardından 1940'da SWP'den kopan İşçi Partisi'ne (WP; 1950'lerdeki adıyla Independent Socialist League'e) katılan Draper 1958'de sağa kayarak SP'ye iltihak kararı alana dek bu parti içinde kaldı. Bu dönem boyunca partinin gazetesi *Labor Action* ve teorik organı *The New International*'in editörlüğünü de yürütmekteydi. SSCB'nin ne sosyalist ne kapitalist, yeni tür bir sınıflı toplum (bürokratik kollektivist) olduğu tezini benimseyen Draper, yine bu dönemde ***Kapitalizm, Stalinizm ve Dünya İçin Mücadele*** kitabını yayınladı.

Daha sonraları Berkeley'ye yerleşen Draper özellikle 1960'ların başında yeni beliren gençlik ve zenci hakları hareketleri içinde etkin oldu. Bu dönemin gençlik hareketinin bir kesit ve tahlilini ise ***Berkeley : Bir Öğrenci Ayaklanması*** adlı kitabında verdi. 1981'den sonra kendi kurduğu Sosyalist Tarih Merkezi'nde, Marx sonrası sosyalist hareketlerin tarihi üzerine çalışmalarını sürdüren Draper'ın, her dönemden daha fazla ihtiyaç duyulan keskin tahlil ve öngörülerinden henüz yayınlanamayanlar, artık gün ışığına çıkmak için yakın çalışma arkadaşlarının çabasını bekliyor.

EAT

---

* Hal Draper'in eserlerinden yalnızca biri türkçede mevcut; o da geçenlerde Belge Yayınları'nca Osman Akınhay'ın çevirisi ile basılan, *'Proletarya Diktatörlüğü' Tartışması: Marx'dan Lenin'e* adlı bir son dönem kitapçığı.

Kuramsal Dizi

Carmen Siriani
IŞÇİ DENETİMİ VE
SOSYALİST DEMOKRASİ
Sovyet Deneyimi

"Perry Anderson, Ralph Miliband, Charles Post, Theda Skocpol, George Haupt v.b. gibi batılı Marksist ve siyasal bilimcilerin hazırlanması sırasında tartıştığı, on yıllık bir çalışma süresini kucaklayan inceleme, işçi komiteleri ve konseylerin 1917 devrimi sürecinde sosyalist demokrasi açısından yarattığı olanakları tartışıyor."

•

Hal Draper
PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ
TARTIŞMASI
Marx'dan Lenin'e

"Bu kitapta Marx ve Engels'den başlayarak, kavramın Kautsky, Plekhanov, Lenin, Stalin, Rosa Luxemburg, Jaures, Liebknecht, Bernstein, Lafargue, Martov, Troçki, Kamanev, Bukharin, Bonnier, Rus Anarşistleri, Rappoport, Otto Bauer ile devam eden macerası ve kavrama ilişkin yorum ve tartışmalar başarıyla aktarılıyor."

•

PİYASA SOSYALİZMİ
TARTIŞMASI
Derleyen: Osman Akınhay

"Alec Nove, Brus, Mandel ve diğerlerinin makalelerinden oluşan ilginç bir tartışma."

Theodor W. Adorno
ELEŞTİRİ
Toplum Üstüne Yazılar

"Bütün demokrasilerin özünde eleştiri vardır. Demokrasi sadece eleştiri özgürlüğüne ve eleştirel dürtülere ihtiyaç duymakla kalmıyor. Onu asıl eleştirinin kendisi belirliyor."

•

Yılmaz Öner
BİLİMLERDE VE SANATTA
DİYALEKTİK

•

David Riazanov
K. MARX ve F. ENGELS
Hayat ve Eserlerine Giriş

•

Dimitır Şişmanov
TÜRKİYE İŞÇİ ve SOSYALİST
HAREKETİ
Kısa Tarih 1908-1965

•

İsaac Deutscher
BİTMEMİŞ DEVRİM
Rusya 1917-1967
Ek: Sabık Komünistin Vicdanı
(Çıkıyor)

•

Ronald Grigor Suny
BAKÜ KOMÜNÜ
Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf
(Çıkıyor)

•

Antonio Gramsci
İTALYA'DA İŞÇİ KONSEYLERİ

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Başmusahip Sokak Talas Han 16/302
Cağaloğlu - İstanbul. Tel: 511 [illegible]